КУМАНОЛОГИЯ 2

ВАЛЕРИ СТОЯНОВ

Историографски ескизи

Институт по история при БАН

Валери Стоянов

КУМАНОЛОГИЯ

Историографски ескизи

Том 2

Книгата се издава
със съдействието на
НАЦИОНАЛЕН ДАРИТЕЛСКИ ФОНД
"13 ВЕКА БЪЛГАРИЯ"
Издателски съвет:
Вера Мутафчиева, Виолета Миланова,
Димитър Коруджиев, Гошо Пейков

Изданието е спечелило конкурс
на Националния център за книгата

© Валери Стоянов, автор, 2009
© Институт по история при БАН, 2009
© Жеко Алексиев, художник на корицата, 2009

ISBN 978-954-92267-5-1 (т. 2)

Валери Стоянов

КУМАНОЛОГИЯ

Историографски ескизи

Том 2

Институт по история при БАН
София, 2009

ПРЕДГОВОР

В този том повествованието на „Историографските ескизи” е продължено от края на Втората световна война до първите години на новото хилядолетие. Хронологичната рамка е избрана по практически съображения, но и с оглед на съдържателността. От една страна щеше да бъде много неравностойно, ако материалът бе групиран в „до” и „от” началото на XX в. – всекиму е известно, че колкото сме по-близо до съвременността, толкова по-нараства количеството историческа информация, а това би рефлектирало и върху обема на частта, посветена на отминалото столетие. Ето защо анализите, отнасящи се до първата половина на XX в., останаха включени в първия том. Същевременно за едно механично прокарване на границата в средата на века няма основания. Разбира се, 50-те години се вписват в „новия” период, но той начева с края на най-унищожителна досега в човешката история война, който маркира задълго една поразлична геополитическа конфигурация и произтичащите от нея ментални нагласи. Горната хронологична рамка е също условна – повечето обнародвани след 2000 г. материали са плод на натрупвания, осъществени в предходното време. Затова и последната глава не трябва да се смята за „епилог”, а само като маркировка – вид преход към продължаващи в съвременността развития.

И тук при много от авторите в хода на разглеждане на куманоложките проучвания наред с отнасящата се до тях литература са посочени и други публикации, свързани или с ориенталистичната (отчасти тюркологична) проблематика, или с [пра]българската тема. Това е сторено с цел да бъде разширен библиографският „хоризонт” и да се предостави информация, която да ползва по-широк кръг изследователи. Такова е предназначението и на Индекса на цитираните ав-

тори, където с цифри са обозначени не страниците, а съответните бележки под линия. При подготовката на тома бяха допълнително издирени и приложени сведения за житейския път на отделни учени – особено годините на раждане и на евентуалната им кончина. Ползата от това занимание е не само информативна, но и „душеуспокояваща" – човек вижда колко много дължи на своите предшественици, научава се да цени техните постижения и труда на съвременниците си (включително своя собствен), а освен това осъзнава, че е само „прашинка" в еволюционния ход, едно малко „звено" от дългата верига на познанието...

Разбира се, някои автори останаха без данни. Не успях да издиря също портретите на представителните за областта В. Дримба и М. Моллова. Имах обещанието на младия колега д-р Давид Кара от Етноложкия институт на Унгарската АН, който работеше върху подготовката на юбилеен сборник в памет на Ищван Мандоки-Конгур, да ми прати снимка на този учен, но въпреки неколкократните подсещания такава не получих. Ето защо се задоволявам тук с представяне само на паметната плоча на унгарския тюрколог. За някои от останалите снимки съм задължен на проф. Клаудия Рьомер (Виена), проф. Ищван Вашари (Будапеща) и проф. Маргарита Ваклинова (София). В текста съм изразил благодарност и към други колеги, които са ми съдействали при подготовката на труда.

Една книга не може да види „бял свят", ако не се намери спомоществувател. Изключително много дължа на Издателския съвет на НДФ „13 века България" и неговия председател – акад. Вера Мутафчиева за оказаната подкрепа.

София, 3-4 март 2009 г. *Валери Стоянов*

Завръщане към куманската тема след Втората световна война

От средата на 40-те години светът вече не е същият. В Европа започват да се очертават новите разделителни линии, прорязващи победена Германия и оформящи противостоящи сфери на влияние. Единствената преди комунистическа държава се превръща в мощна имперска сила, снабдена със широк буферен пояс външни сателити, в които налага собствения си управленчески модел. В сферата на куманоложките изследвания това не е фатално, дори допринася за усвояването на някои области на познанието, например в България и Румъния, където тюркологията се развива и със съветска помощ. В западната половина на следвоенния свят отначало много малко изследователи засягат въпроси, свързани по един или друг начин с куманската проблематика. Тук са бележките на **Волфрам Еберхард** (1909-1989) за племето *кай*[ъ], което съгласно Мухаммад-и Ауфи е прогонило *куните* от Китай, а според една местна традиция, възхождаща към Рашидеддин, е имало отношение към [о]гузите и към предците на османските турци,[1] както и

[1] **W. Eberhard.** Sinologische Bemerkungen über den Stamm der Kay. – *Monumenta serica*, 12, 1947, 204-223. По време на войната авторът е професор в Анкарския университет, където дава своя принос в осветляване историята на „източните хуни“, срв. **W. Eberhard.** Chronologische Uebersicht über die Geschichte der Hunnen in der spaeteren Han-Zeit (25 n. Chr. – 220 n. Chr.). – *Belleten*, 4, 1940, 387-441; **W. Eberhard.** Hsiung-nu'ların müttefikleri olarak Roma askerleri. – *Belleten*, 8, 1944, 143-145. По-късно той идентифицира народа *Hsi* (*Hi*), който съгласно Маркварт е образувал вторият елемент в куманската конфедерация, с Qāy, различни от огузкото племе Qayïγ/Qayï, (така също **M. F. Köprülü.** Osmanlı İmparatorluğu'nun etnik menşei mes'eleleri. – *Belleten*, 7, 1943, 219-303 и **M. F. Köprülü.** Kay Kabilesi hakkında yeni notlar. – *Belleten*, 8, 1944, 421-

един кратък конспект на **Пиетро Цорцанело** (1883-1951) върху статия за датировката на *Codex Cumanicus*, който материал дълго време остава неизвестен на широката научна общественост.[2] Оттогава датират и първите опити на **Карл Хайнрих Менгес** (1909-1999) за анализ на тюркските (вкл. куманските) заемки в руския език. Като професор по славистика (от 1940 г.) и алтаистика (от 1941/42 г.) в Колумбийския университет на Ню Йорк[3] през 1944 г. Менгес отхвърля обичайната етимология на руската дума „тюрма“ ‘затвор’ (от *нем.* Turm ‘кула’), свързвайки я по-скоро с *тюрк*. türmä, което някога е означавало ‘място, където са били събирани затворниците’. Той смята също и българското етнографско наименование „сургуч“ за предосманска заемка от „северозападните“ тюркски диалекти, предполага думата „кирка“ да е проникнала в украински до втората половина на XII в. от куманския или от печенежкия и допуска освен това руските, украинските и българските форми на думата „кирпич“ да са били заети не от османски, а от някакъв друг тюркски език, спадащ към „северозападната“ или „волжко-уралската“ група.[4] Една година по-късно уче-

---

452, противно на отъждествяването им при **Z. V. Togan.** Die Vorfahren der Osmanen in Mittelasien. – *ZDMG*, 95, 367-373). Срв. **Wolfram Eberhard.** *Das Toba-Reich Nordchinas*. Leiden: E. J. Brill, 1949, S. 390.

[2] **P. Zorzanello.** La Data et la provenienza del Codice „Cumano“ (Marciano Latino 549). Материалът от 1949 г. така и не е публикуван. За него сигнализира Владимир Дримба по време на сесията в Бон през 1974 г. на „Постоянната международна алтаистична конференция“ (The Permanent International Altaistic Conference – *PIAC*).

[3] За творческия път на големия учен вж. при **В. Стоянов.** Живот, отдаден на науката. Проф. д-р Карл Хайнрих Менгес на 90 години. – *Историческо бъдеще*, 1998, № 1, 198-207; **V. Stojanow.** Zum 90. Geburtstag von Prof. Dr. Karl Heinrich Menges. – *Linguistic Balkanique*, 1999/2000, N° 1, 27-37.

[4] **K. H. Menges.** Altaic Loanwords in Slavonic. – *Language*, 20, 1944, 66-72.

ният обнародва бележките си върху тюркските племенни, географски и други названия, запазени във византийските извори (и главно в *De administrando imperio* на Константин Багрянородни)[5] – Σάρκελ,[6] Ἀτήλ,[7] Γεήχ,[8] Κουλπέη,[9] Ταλμάτ,[10] Χοπόν[11], Τζοπόν[12] и пр., при което засяга и въпроса за българското народностно име.[13]

---

[5] **K. H. Menges.** Etymological Notes on Some Päčänäg Names. – *Byzantion*, 17 (American Series, III, 1944-1945), 1945, 256-280.

[6] Саркел, Шаркел, т. е. *рус.* „Бѣлая вежа“, *араб.* Al-medīne-i'l-beyḍā; авторът извежда името от угрофинското šarga-xäl 'Бял град', при което първият елемент съответства на *тюрк.* sarγγ [sarïγ], *монг.* šira 'жълт, блед, беловат' ~ *унг.* šargå (sárga) 'жълт' ~ *яп.* šiori 'бял', а вторият напомня угърското -häj (-hely) < häl < *xäl (< *käl), срещано в унгарски топоними.

[7] Волга = Atyl [Atïl], Atil, Itil, срв. също Ἔτελ καὶ Κουζού, т. е. Atelkuzu, Etelköz в значение на „междуречие“.

[8] Т. е. Jeïx, Jejix = съвр. тюрк. название на р. Урал (Jajiq, Džajik), чиито по-стари форми Δάϊξ, Δαΐχ са ни съобщени от Птоломей и Менандър Протектор.

[9] Название на една от осемте θέματα на печенежките орди (*Kulpey < kül-peχ = kül-beg, kül-bej), което се среща и като κουλπιγγοι (обозначение на специална гвардия във византийския двор). Според Менгес то отговаря на *ст.рус.* **кълбѫгъ**, **кȣлбѫгъ** и на *ст.исл.* Kylfingr. Вж. също **K. H. Menges.** Kylfingar. – *UAJ*, N. F., 1, 1981, 88-91.

[10] Авторът допуска името Ταλμάτ (Ταλμάτζιοι) да произлиза от печенежката дума tolmač, talmač 'драгоман, преводач' (< *тюрк.* tyl [tïl, til] 'език'), която отрано е била проникнала в славянски (тлъмач, толмач 'преводач'), а оттам и в немски език – Dolmetsch[er].

[11] Название на седмата „тема“ – *Qapan. За него авторът предпочита тълкуването на Марквард (qapan < *тюрк.* qapγan, *авар.* capcanus, *прабълг.* καυκάνυς, καπχάνης, κοπανος и пр.) пред това на Немет (= *тюрк.* qaban 'глиган' > 'герой, боец').

[12] Название на осмата „тема“ – *Copan. Менгес отъждествява името с печенежката титла čopan, čoban 'пастир' и проследява пътищата на нейното заимстване в тюркските говори (< *иран.* šubān ~ *авест.* fšu-pān ~ *согд.* xušpānē < *xšu-pānē), а чрез тях – в славянските и в други езици

На изток от „желязната завеса“ първите следвоенни работи върху куманския народ се появяват в онези страни, където и преди е имало интерес към тази тематика. В Унгария през 1948 г. излиза изследването на **Дьорд Дьорфи** (1917-2000) върху същността на етнонимите *кун* и *коман*, които авторът отнася към различни народи, извличайки името Qun от xun/hun и предполагайки, че първоначално унгарската форма Kun е означавала само „източен номад“, преди да започне да бъде използвана и за маджаризираните кумани.[14] Година по-късно следва статията на **Карол Цег-**

(*ст.ц.сл.* **жоупанъ**, *ст.рус.* **жюпанъ**, *ср.хърв.* žùpān, *унг.* išpān [ispán], *нем. диал.* Gespan).

[13] Въпреки неговото обичайно интерпретиране като *Bulga-r, т. е. като глаголен дериват от bulγa- в значение на „размирници“, респ. „смесени“ (в антропологичния смисъл) или като една проста формация *Bul-γar с етикон -γar, това название според Менгес би могло да представлява и друго, по-сложно образувание – „една стара форма, изградена по начин, който не позволява тя напълно да се анализира, без риска от широк спектър от грешки“. Тези мисли авторът изказва във връзка с името на трите племена, образуващи висшия слой на печенезите – **Κάγγαρ**, което обозначение Маркварт бе свързвал със западнотюркското племе Käng äris и с Käng är – старото название на Сър Даря (Ἰαξάρτης). Проследявайки сега възможностите за неговото тълкуване, Менгес го обяснява по-скоро като производно от **qan** (‘владетел’ – съкратена форма на титлата qaγan) + номиналния суфикс **-γar** (вариант на -γουρ-οι в племенните имена, т. е. *-γïr/-γir < -γï/-γi, -qï/-ki + множ. суф. -r), с което Κάγγαρ < Qaŋγar < **qaŋ-γar** би означавало „царските“ или „онези, близки на кана“ – едно название, доста сходно по смисъл с Херодотовото Σκύθαι βασιλικοι. Той допуска обаче и друга етимология: Κάγγαρ < **qan-γa-r** (подобно на Bul-γa-r) и тук подхвърля идеята за древността на българския етноним.

[14] **György Győrffy.** A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez [За произхода на етническите имена kun и komán]. – *Antiquitas Hungarica*, 2, 1948, 158-176 (също при **Gy. Győrffy.** *A magyarság keleti elemei*. Budapest, 1990, pp. 200-219). Авторът изтъква, че формата **qun** е липсвала в руските и византийските извори, поради което не трябвало да се смята за собствено име на куманите-половци, а само като название на онзи

леди (1914-1996) за куманското потекло.[15] Като се базира на обнародваното през 1942 г. от В. Минорски съобщение на Марвази за началото на куманската миграция и го комбинира с по-късните извори (Мухаммад-и Ауфи, ал-Бируни, Матей Едески) и с податките на историческата география, ученият реконструира етническата картина в Централна Азия до появата на куманския народ. Според него *куните* (Qūn), които съгласно Марвази са били несториански християни, трябвало да се търсят на изток от големия завой на река Хуанг-хо, където е имало несторианци. Територията на народа Šārī (sarï), както е определена от Марвази, съответствала на страната на *саръ-уйгурите* („жълтите уйгури“) в района на Нан-шан, където те мигрирали към 850 г. с *басмилите*, отделяйки се от уйгурската конфедерация. Епитетът „жълт“ (в китайските извори „руси уйгури“) вероятно можел да се обясни с индоевропейската им (тохарска) кръв преди да напуснат басейна на река Тарим на изток от Тиен-шан. Китанската експанзия северно от Пекин засегнала в 986 г. и *куните*, които – навярно под натиска на съседите им Qāy – се изтеглили на запад, увличайки със себе си в 1012 г. голяма част от „жълтите уйгури“.[16] През Джунгарската порта в северните склонове на Тиен-шан народът Qūn–Šārī/Sarï проникнал на територията на туркмените

народ, породил поредицата от миграции в степта. Куманската проблематика вълнува учения и по-късно, срв. **Gy. Győrffy.** A kunok feudalizálódása [Феодализирането на куманите]. – In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században* [Изследвания за историята на селячеството в Унгария през XIV в.], ed. Gy. Székely. Budapest, 1953, 248-275, където се доказва, че седемте основни териториални области (sedes) на вече уседналите кумани отговаряли на разположението на първоначалните им седем клана.

[15] **Károly Czeglédy.** A kunok eredetéről [За произхода на куманите]. – *Magyar Nyelv*, 45, 1949, 43-50.

[16] **K. Czeglédy.** A kunok eredetéről, 43-47.

(огузите и мюсюлманските карлуки) и около 1020 г. вече безпокоял Средна Азия, налагайки се в Западен Сибир над *кимеките-кипчаки*. Образуваният в 1043 г. нов племенен съюз на Qūn–Šārī–Qïpčaq получил името Quman, което в езиците на някои тюркски племена съответствало на Sarï.[17]

В края на десетилетието се появяват и две публикации на **Ананиаш Зайончковски** (1903-1970). През 1949 г. той анализира термина „талашман", срещан в християнската проповед от fol. 59 r, 8-12 на *Codex Cumanicus* – един абзац, с който са се занимавали още Г. Кун и В. Радлов. Зайончковски определя, че текстът е написан в стихове, а самата дума съпоставя с *пол.* talaszman 'мюсюлмански проповедник'.[18] Във втората си работа той обръща внимание на славянски елементи в куманския и смята тюркизмите, навлезли в староруския език до монголската инвазия, за куманski заемки.[19] В една или друга степен полският ориенталист

---

[17] **K. Czeglédy.** A kunok eredetéről, 48-50.

[18] **Ananiasz Zajączkowski.** Do historii Kodeksu Kumanskiego: termin „*talašman*". – *Sprawozdania Polskiej Akademii Umijetnosci*, 50, N° 8, Kraków, 1949, 420-425. Срв. към това рецензията на **O. Pritsak** в *Der Islam*, 30, 1952, 113, който възприема интерпретацията на Зайончковски. Впоследствие тя бива отхвърлена от **V. Drimba.** *Syntaxe comane*. Editura Academiei Bucureşti – E. J. Brill Leiden, 1973, pp. 197-199, тълкуващ talašman по-скоро като „querelleur" или „lutteur". По-късно М. Моллова съчетава двете обяснения, допускайки, че в религиозния текст думата talašman с нейните две значения на „lutteur" (борец) и „querelleur" (кавгаджия) е могла да се употребявала в по-различен, метафоричен смисъл и в такъв случай да означава също „този, който настървено проповядва своята религия" (вж. по-нататък).

[19] Вж. **A. Zajączkowski.** Związki językowe połowiecko-słowiańskie. – In: *Prace Wrocławskiego Towarżystwa Naukowego*, Seria A, N° 34, Wrocław, 1949, 72 pp. Авторът съпоставя отделни слова с лексическия материал от *Codex Cumanicus*, а в III глава засяга и тюркизмите на СПИ („Słowo o Wyprawie Igor'a sprawa elementów połowieckich", pp. 48-62), като разглежда думите **xaralugъ**, **šereširъ**, **nogata**, **čaga** и имената **Gza(kъ)**, **Ko-**

се докосва куманската проблематика и в други свои разработки.[20]

Още преди Втората световна война друг полски учен, **Тадеуш Левицки** (1906-1992), изследва податките, съдържащи се в труда *Kitāb-u nuzhat al-muštāq fī'ḫtirāq al-āfāq* (1154) на големия арабски географ Abū 'Abd-Allāh Muḥammad al-Idrīsī aṣ-Ṣaqalī, живял през XII в. в Палермо – в двора на сицилийския норманси крал Рожер II и на неговия син и приемник Гийом I, комуто през 1161 г. посветил съкратен вариант на същото съчинение, известен по един по-късен откъс от 588 г. х. (1192) под името *Rawḍ al-furağ wa-nuzhat al-muhağ*. В 1937 г. Левицки се спира на дадения по Идриси маршрут от Киев до Владимир, като отъждествява названието B.r.z.lāw с Переяслав, а непосредствено след войната излиза и книгата му за Полша и съседните страни в светлината на описанията на арабския геог-

---

bjakъ, **Končakъ**, **Šarokanъ**, **Ovlurъ**, **Kajala**, **Olьběry**, **Revugy**, **Moguty**, **Topčaky**, **Tьlkoviny**. Срв. към изследването на Зайончковски и аналитичната рецензия на **O. Pritsak** в *Der Islam*, 30, 1952, 117-121.

[20] **A. Zajączkowski.** *Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks (Epoque de l'État mamelouk).* Introduction, vocabulaire turc-polonais-français, texte [part I: *Nomina*]. Varsovie 1938, XXI+56+16 pp.; **A. Zajączkowski.** *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim*. Kraków 1947, 99 pp. (= Polska Akademia Umiejętności. Prace Komisji Orientalistycznej, N° 36); **A. Zajączkowski.** *Słownik arabsko-kipczacki z okresu Państwa Mameluckiego. Bułġat al-Muštāq fī luġat at-Turk wa-l-Qifğāq*. Część II: *Verba*. Warszawa 1954; **A. Zajączkowski.** Mamelucko-kipcacki prekład arabskiego traktatu Muḳaddima d'Abu-l-Laiṯ as-Samarḳandī. – *RO*, XXIII, 1, 1959, 73-99; **A. Zajączkowski.** Khazarian Cultur and its Inheritors. – *AO Hung*., 12, 1961, 299-307; **A. Zajączkowski.** Das Verhältnis der nomadischen Bevölkerung zu den seßhaften Bodenbauern in der Kiptschakischen Steppe (Dešt-i Kipčak) bis zu 15. Jahrhundert. – In: *Das Verhältnis von Bodenbauern und Viehzüchtern in historischer Sicht*. Berlin 1963, S. 229-233 (= Deutsche Akademie der Wissenschaften. Institut für Orientforschung. Veröffentlichungen N° 69).

раф.[21] Продължавайки проучванията върху същия извор, в 1948 г. той обръща внимание и на онази част от Южна Русия, която Идриси обозначава като arḍ al-Qumānīya (или bilād al-Qumānīya) ‘земя (страна) на куманите’, както и на региона, определен във френския превод на труда[22] като „Comanie inférieure“, т. е. ‘Вътрешна Кумания’, където е бил разположен неизвестният иначе „куманси град“ Троя. На идентификацията му авторът се спира в отделна статия, обнародвана година по-късно в издавания в Париж френски орган на славистите.[23] Според Левицки т. нар. „Вътрешна Кумания“ е обхващала не само северната част на куманските земи, но и съседните руски територии на Киевското и Переяславското княжество. Там през X-XIII в. е имало селения на служещи на руските князе печенези и торки, явно погрешно взети от информантите на Идриси за кумани. Това би могло да обясни и неясния топоним Troïa, отъждествен от френския издател на Идриси с Троицк. Арабската форма на името (طروبا) би трябвало да се транскрибира обаче като Ṭ.rūyā, т. е. като Ṭ[u]rūyā (теоретично също Ṭ[a]rūyā и Ṭ[i]rūyā). В картата на съкратената версия на извора името е изписано طرونا Ṭ.rūnā (т. е. Ṭ[u]rūnā; или Ṭ[a]rūnā, Ṭ[i]rūnā). Авторът допуска под това название да се крие изопачение от името طروبا Ṭ.rūbā (Ṭ[u]rūbā) или дори от едно първоначално طوربا *Ṭūr.bā (за Ṭūr[u]bā), което той свързва с тюркското (торкско или печенежко по произход) племе Turpei. Възможността, липсващата в арабския език

[21] Вж. **Tadeusz Lewicki.** La voie Kiev – Vladimir (Włodziemierz Wołyński) d’après le géographe arabe du XII-ème siècle, al-Idrīsī. – *RO*, 13, 1937, 94-95, 96; **T. Lewicki.** Polska i kraje sąsiednie w swietle „Księgi Rogeru“ geografa arabskiego z XII w. al-Idrīsī’ego, t. I, Kraków, 1945.

[22] Преводът на **A. Jaubert.** *Géographie d’Edrisi*, t. I-II. Paris, 1836-1840.

[23] **T. Lewicki.** La „ville“ comane de Troïa. – *Revue des études Slaves*, 25, 1949, 39-44.

беззвучна консонанта „p“ да се предава чрез „b“, му позволява да реконструира и евентуален прочит Ṭ[u]rūpā или Ṭūr[u]pā (вместо Ṭ[u]rūbā, Ṭūr[u]bā), който би стоял още по-близо до племенното име *турпеи*. Левицки оставя етимологизирането на тюркското название на *турпеите* на специалистите тюрколози, но изтъква, че крайният елемент -[u]bā или -ūbā от реконструираната арабска форма може да е идентичен с често срещаното при тюркските етноси окончание -oba. И тъй като в руските летописи *турпеите* са споменати само в 1150 г., когато са се появили по Днепър край Саков и може би са обитавали този град, то не е изключено с името Ṭ[u]rūbā да е било обозначено същото населено място, или под „град“ на Ṭ[u]rūbā да се е подразбирало по-скоро „лагер“ (ordu) на *турпеите*.[24]

Т. Левицки продължава и по-късно да анализира неясните топоними от „куманската земя“. Десет години след статията му за „Троя“ излиза още един негов принос, този път върху „куманския град Кай“.[25] След като отново излага тезата си, че „Вътрешната Кумания“ на Идриси явно е обхващала граничните със степта земи на руските княжества (Переяславско, Черниговско, Новгород-Северско и Муром-Рязанско), обитавани тогава от враждебни на куманите, но езиково родствени с тях печенези, торки и берендеи, авторът се опитва да обясни нехарактерното за тези територии име. Според него то е било дадено от информантите на Идриси – може би от посетилите Вътрешна Кумания италиански търговци, които, идвайки откъм Черно море или от същинската Кумания, погрешно възприели установилите се сред русите в басейните на Сула, Десна и горни Дон

[24] **T. Lewicki.** La „ville“, 43.

[25] **T. Lewicki.** Sur la ville comane de Qāy. – *Vznik a počátky slovanů*, 2, Praha, 1958, 13-18.

тюркски отломки за кумани. Не трябвало обаче да се игнорира и обстоятелството, че съседството на руси и кумани по границите на Русия е допринесло и за проникване на „куманската цивилизация“ в региона, което също оправдава странното название, използвано за тези земи от Идриси. Във „Вътрешната Кумания“, обхващаща обширна територия, простираща се на изток от горното течение на Днепър (nahr-u Danābrus) и пресичаща се от Дон (nahr-i Rūšīya), е имало осем селища. От тях най-близо до Днепър е бил градът, чието име изследователите интерпретират като Naï или Nāī. В различните преписи обаче оригиналното название е дадено чрез форма, която еднакво можела да се чете ناى Nāy или قاى Qāy поради трудното различаване на начално ن „n“ от ق (на магребински ڧ) „q“, още повече когато липсват диакритичните точки, както е случаят с картата от парижкия ръкопис. Ето защо Левицки приема варианта с „q“ за по-правилен, а този с „n“ – за грешка, допусната от кописта. Идриси разполага град Qāy на изток от горното течение на Днепър и на североизток от كيا و Kiyāw (или Kiyēw, т. е. Киев), отбелязвайки, че между тях е имало шест дни път. И тъй като в Европа през XII и XIII в. един усреднен ден/път не надвишавал 25-30 километра,[26] то град Qāy ще да се е намирал на около 150-180 км североизточно от Киев, някъде на мястото на Чернигов. Вероятно тъкмо Чернигов е носел през XII в. допълнителното име Qāy, дадено му от тюрките, устано-

[26] Авторът се позовава в случая на изследването на **Fr. Ludwig.** *Untersuchungen über die Reise- und Marschgeschwindigkeit im XII. und XIII. Jahrhundert*. Berlin, 1897, както и на изводите на **J. Müller.** Das spätmittelalterliche Strassen- und Transportwesen der Schweiz und Tirol. – *Geographische Zeitschrift*, Bd. XI, S. 85-99, 145-162, според когото средната дневна бързина по онова време е била за един конник 35-45 км, за една кола 25-35 км и за един керван 15-25 км. (вж. **T. Lewicki.** Sur la ville, p. 15, note 19).

вили се през тази епоха в Черниговското княжество, така както и самият Киев е бил познат през XII-XIII в. и под тюркското название Ġur Kermān или Man Kermän.[27] Това тюркско название на Чернигов би могло да се отнесе към племето Qāy, преселило се в края на XI в. от границите на Qyta или Qitä (където живяло на изток от киргизите и уйгурите) към долината на Сър-даря и смесвайки се там с тюрките огузи, респективно към племето Qāy (Qāyi < Qāyiġ), споменато през 1073/74 г. от Махмуд ал-Кашгари сред източните тюрки. Впоследствие край Сър-даря тези Qāy/Qāyï се разделили на две „фракции“ – едната е била увлечена от селджуките към Хорасан и Мала Азия, където името им се среща и през XIII в., а другата се присъединила в началото на XII в. към причерноморските торки, установявайки се в Южна Русия. Според Левицки не е изключено тъкмо тази група да е дала названието на племето *коуи* или *ковуи*, които руските летописи споменават наред с печенези, берендеи и торки през 1151, 1162 и 1170 г. в Киевското княжество и през 1185 г. в Черниговското княжество, т. е. в онези територии, определяни от Идриси като „Вътрешна Кумания“.

[27] Тази информация Левицки заимства от **O. Pritsak.** Eine altaische Bezeichnung für Kiew. – *Der Islam*, 32, 2, 1955-1957 [1957], 1-13. В статията, която е вариант на доклада, изнесен на 28 август 1954 г. на XXIII международен конгрес на ориенталистите в Кембридж, Прицак свързва думата *kermen* (*kermän*, *kerman*) ‘град, крепост’ и съчетанията *man kermen* [< **man* ~ *mïn* ‘голям, огромен’] и *ġur kermān* [< **ġur* ~ *gūr* ~ *kür* ‘голям, могъщ’] с т. нар. *български клон* на алтайските езици.

Съветските учени за половците през 40-те години

Както би могло да се очаква, в следвоенния период повечето изследвания, свързани с куманите, са дело на съветски учени. Още през 1946 г. се появява статията на **Сергей Ефимович Малов** (1880-1957) за тюркизмите в *Слово о полку Игореве*,[28] с което бива продължена една традиция, положена в работите на П. Мелиорански и Ф. Корш и доразвита от други изследователи като А. Соболевски и Л. Рашони.[29] За разлика от своите предшественици обаче сега Малов интерпретира имената *могуты*, *татраны*, *шельбиры*, *топчаки*, *ревуги* и *ольберы* не като етнографски или етнонимични обозначения, а по-скоро като думи, даващи информация за социалното положение на техните носители или представляващи почетни звания (титли, прозвища). В *топчак* например той вижда вместо обозначение за порода едри коне (от top 'закръглен'), откъдето биха могли да се образуват собствени и племенни имена, производно на далеч покъсната лексема *топ* 'оръдие' (т. е. *топчак*, „пушкарь"), което е твърде неиздържано от фонетична и семантична гледна точка. Компромисът с наложените през сталинския период догми в хуманитаристиката поставя и този труд извън приносите в развитието на кумановедението.

---

[28] **С. Е. Малов.** Тюркизмы в языке „Слова о полку Игореве". – *Известия АН СССР. Отделение литературы и языка*, т. 5, вып. 2, Ленинград 1946, 129-139.

[29] Срв. например **А. И. Соболевский.** Русско-скифские этюды, I-XII. – *ИОРЯС*, 26, 1921, с. 119 (тук авторът свързва думата *шельбиры* с названието *сабири*); **L. Rásonyi.** Les noms de tribus... Вж. и **В. Ржига.** Восток в Слове о Полку Игореве. – В: *Слово о Полку Игореве*, М., 1947, с. 169-189.

Спецификата на лексическия материал в „Слово“ привлича вниманието и на друг голям учен от Московската тюркологична школа – акад. **Владимир Александрович Гордлевски** (1876-1956). Десетилетия наред Гордлевски изучава проблемите на турската литература, история, граматика и фолклор, преди да обнародва в 1947 г. изследването си върху понятието „босый волк“, хвърлящо светлина върху взаимните влияния между кумани и руси и ролята на степните народи при моделирането на руската духовна култура.[30] Той обръща внимание на срещания в СПИ термин *бусый ~ босый*, използван като атрибут на гарвана и вълка, успоредно с обичайните за тях епитети „черный“ и „серый“. Формата ***бусый*** със значение „темноголубой, серый, буро-дымчатый, темнобурый“ фигурира в руската народна поезия и сред руските говори на Сибир. Тя има успоредици в някои съвременни тюркски езици: *узбек.*, *татар.* **buz** ‘сив’. Това е карало по-старите изследователи да приемат този фонетичен вариант като основен. Гордлевски обаче аргументирано отстоява четенето ***босый***, която форма, неизменно съчетавана с вълка, е оцеляла до наши дни, постепенно загубвайки своя смисъл. Тя е запазена също в Псковската област, където през XVI в. е бил преписан сборникът, съдържащ *Слово о полку Игореве*, и не е изключено думата да е проникнала в руски от съседните тюркски езици (< **boz** ‘сив’). В комбинация с обозначението за вълк тя не е конкретизирала някаква зоологична разновидност, а е отразя-

[30] **В. А. Гордлевский.** Что такое „босый волк“? (К толкования „Слова о полку Игореве“). – *ИАН СССР, ОЛЯ*, т. 6, вып. 4, 1947, 319-337. Вж. също: *Избранные сочинения*, т. II, М., 1961.

вала по-скоро „етнографски образ“. Епитетът е бил неотделим от думата „вълк“ и това съчетание се запазва както в турски, така и в руски език (boz kurt = босый волк), насочвайки към „света на тюркските шамански вярвания“.[31] Авторът подчертава обстоятелството, че източните славяни като най-близки съседи на номадите са били подложени на езиковото и културното въздействие на степните народи, сред които куманите са заемали важно място.[32] Това е довело до проникването на елементи от тюркския фолклор в Русия, отзвуци от който се срещат не само в летописите, но също в някои предания и в т. нар. былини. Запазено е едно такова предание от бившата Архангелска губерния за трима

[31] **В. Гордлевский.** Что такое, 320.

[32] За тях авторът се позовава на работите на Маркварт, Бартолд, Пелио, Расовски, Пархоменко и Рашони, като привежда също някои опити за етимологизирането на етнонима. Още в 1886 г. А. Соболевски е бил склонен да тълкува името *половци* чрез прилагателното *половый* в значение ‘син, сив’. По-късно Кримски приема тази интерпретация – според него названието на народа е дадено по цвета на техните шапки (**А. Кримський.** *Тюрки, іх мови та літератури*, I. *Тюркски мови*, вып. II. Київ 1930, с. 158-159, бел.), а Пономарьов допуска в 1940 г., че прилагателното *половой* е било превод на тюркската дума kuban ~ kuman ‘син’. Гордлевски обаче предполага възможността името *половци* да е превод по-скоро на думата *кипчак*, така както са я разбирали старите мюсюлмански автори, а понятието „половецко поле“ да съответства на географския термин „дешт-и кипчак“ (поле, степ на кипчаките), въведен в употреба навярно от иранските согдийски търговци, които може би са стигали и до брегове на Черно море, ако се съди по названието на град Судак. Вж. **В. Гордлевски.** Что такое, 321, бел. 38. Авторът следва мислите на Пархоменко (отчасти и на Расовски), за да изтъкне, че официалната негативна представа за половците, живеещи не в градовете, където се утвърдило християнството, а в степта, е била „навеяна“ от църквата и може би също под западно влияние, защото куманите са определяни не само като „поганые“ (Гордлевски погрешно свързва тази дума с *лат*. pagus ‘деревня’), но и като „батог бога“ – бич божи (т. е. flagellum Dei).

братя по островите на Бяло море, най-малкият от които, Кончак, е притежавал чудодейна сила докато е бил сух и можел да запрати цял котел през морето.[33] Името Кончак се споменава също в поредица северни билини за Василий Пияницата и то би трябвало да се свърже с половецкия княз Кончак, син на Отрок, който съгласно летописите „снесе Сулу, пешь ходя, котел нося на плечеву“.[34] На юг, в украинските народни предания е съхранено името на друг половецки хан – Буняк (Боняк), чрез което бива прехвърлен мост от половците към *Слово о полку Игореве*. Неговият автор явно е бил високообразован човек, добре запознат както с южната (византийско-българската), така и със северната (скандинавска) поезия. Неслучайно някои изследователи продължавали да отчитат близостта между „Слово“ и *Песен за Роланд*. Но в СПИ колоритно е отразен и Изтокът, при това не само чрез отделни лексеми. Описанията на половците не са просто литературен преразказ – в тях личало познаване на обстановката и историята на половците, на техния номадски бит и имената на племенните им князе – Шарокан, Кобяк, Гза. Гордлевски припомня опитите за тълкуване на тези названия, обръщайки внимание на предложените още от И. Н. Березин интерпретации на Кобяк чрез *тюрк.* köpek ‘куче’, на Кончак чрез *тур.* kancık ‘кучка’ и на Гза чрез *тюрк.* kaz ‘гъска’. Според него това загатвало за тотемистичните вярвания на тюрките, „някога може би близки до

[33] Само водата можела да отнеме неговата магьосническа мощ и във връзка с това Гордлевски припомня едно средноазиатско поверие, съгласно което амулетите губели силата си, ако бъдат овлажнени.

[34] **В. Гордлевский.** Что такое, 323. Ученият допуска в летописния *котел* да се крие „намек за огромната овча шапка, спускаща се към раменете, каквато носят например туркмените или каракалпаките“, но в случая *котелът* би могъл да има и по-различна семантика.

славяните“.[35] Той дава примери и за източната художествена образност в „Слово“, обръщайки внимание на цветовете с техните съчетания, възприети навярно също от половците, които на свой ред още в Средна Азия са заимствали от монголите отделни културни елементи. *Драконът* например, изобразяван по-късно върху знамето на монголите, може да е бил пренесен чрез тюркските номади във Византия, където св. Георги пробожда това митологично създание. Във възникналата през XI-XII в. под впечатленията на Първия кръстоносен поход *Песен за Роланд* на два пъти се говори за знаме на дракона при „сарацините“ и оттук изглежда е вървяла на Запад и представата за печенезите. Впечатлява също честото споменаване в СПИ на така характерния за тюркското изкуство *син* цвят, като „син Дон“, „синя мъгла“, „сини мълнии“ и „синьо вино“ (имащо паралели с vin bleu от *Песен за Роланд*). След своята победа над половците княз Игор взима от плячката червено знаме и бяла хоругва. Подборът на тези цветове също насочвал към Азия. В XIII в. монголите атакували с *червени* знамена и Гордлевски допуска, че така може би постъпвали и тюркските номади, оцветявайки опашките на коня или на яка в червено. Монголски елементи е имало и в *бялата* хоругва. Самата дума **хорꙋгвь** произлизала от *монг.* arango ‘подложка или пиедес-

[35] **В. Гордлевский.** Что такое, 325. Вместо Шарокан (или както е предлагал Ф. Корш – Шарукан) И. Березин е четял Джарукан, подобно на срещаното в Мала Азия име Джарук. В. Гордлевски напротив допуска това да е било изменение от името Сарухан – название, също познато в Мала Азия, където е съществувала и династията Артукиди (срв. половецкия хан Отрок, Atrak). Според него в термина *ольбер*(*ы*) навярно се криело съчетанието alp-er ‘мъж-герой’, независимо, че Л. Рашони го е смятал по-скоро за изопачение от al-bura ‘рижа камила’, с което можело да се свърже и трудното за етимологизиране половецко име Овлур (~ Лавор). Основание за това му дава съвременната дума *безалаберный* ‘без началник’, в която ученият вижда запазен спомен за олберите.

тал, обкръжен отстрани с четири върлини'. В случая е съществувало и семантично покритие, защото дъщерята на Чингиз хан е искала да получи като подарък бяло „небесно знаме". Този цвят загатвал за шамански вярвания – монголите задължително се обличали в бяло при честване на новата година. Според Гордлевски „влечението" към белия цвят е проникнало в Русия по два пътя – най-напред чрез половците (това е отразено в СПИ), а после и чрез руските князе, яздещи „на поклон" при татарските ханове. Така бялото облекло, което преди монголската инвазия въобще не е било характерно, е навлязло в посланическия церемониал на московските владетели от XV-XVII в. От монголите този цвят е преминал и при тюрките – румският селджукски султан Месуд III например пратил на Осман бяло знаме. В рамките на източната символика у русите се появил и т. нар. „босый волк". Съгласно преданията вълкът е предтеча и на тюрките, и на монголите. От „сив вълк" (бурте-чино) е бил роден Чингиз хан и в знак на почит монголите са изобразявали на знаме златна вълча глава, спазвайки стария обичай да се кълнат „в зъба на вълка". Но и за древните тюрки вълкът е свещен родоначалник. Те са смятали, че са потомци на митичната вълчица, в чиято памет носели на знамето си образ на вълча глава и ежегодно извършвали жертвоприношения в свещена пещера. Легендарният турски прадед Огуз-хан също е бил „роден" от сив вълк. Когато той потеглил към Урум, страната на „румите" (ромеите, т. е. гърците), в шатрата се появил обленият в мистична светлина вълк-родоначалник, за да му посочи пътя. Башкирите, осмисляйки етнонима си като „баш-курд" ('главен вълк'), смятали вълка за тотем; сред киргизите се вярвало, че е добра поличба, когато вълк прекоси някому пътя; за казахите вълчата жлъчка е придавала сила на човека; при турците вълчият зъб представлявал амулет, предпазващ децата от

уроки; вълк е бил изобразяван и върху дайрето на шамана при алтайските тюрки. Съгласно старите вярвания шаманът е можел да се превръща във вълк, така че и вълкът в крайна сметка е бил шаман. Това личало и от обърканата представа за потеклото на Атила – ако маджарската и хуно-готската традиции са го представяли като герой, роден чрез свръхестественото зачатие от светлина, то в латино-християнската италианска традиция при съпоставяне на титлата „кан“ с *лат.* canis ‘куче’ Атила е станал предтеча на „песоглавците“ от Гог и Магог. Вярата, че човек можел да се превърне във вълк е била позната и в Европа (сред германци, славяни, литовци и романските народи). За уменията на българския княз Баян, сина на Симеон, да се „обръща“ във вълк и всякакво животно е писал през X в. кремонският епископ Луитпранд. Не е ясно дали подобни тотемистични възгледи са били заимствани от пристигащите от Азия номади, или те са възникнали самостоятелно като отзвук на общ за човечеството етап на живот, но във всеки случай на тази основа покъсно се развила и особената душевна болест ликантропия. Южноруските степи от край време са били наситени с предания за вълк „оборотень“ (таласъм, върколак, караконджо, Werwolf) – още Херодот е отбелязал, че скитите *неври* ежегодно се превръщали във вълци. Така вярванията на тюркските номади, съседи на руските славяни, са попадали на благоприятна почва, макар и да били смятани от монасите-летописци за проява на магьосничество.[36] *Слово о полку Игореве* допълва образа на вълка „оборотень“ – подчертава

[36] **В. Гордлевский.** Что такое, 331. Ипатиевата и Лаврентиевата летопис твърдят, че победата на Давид Волински над угрите в 1097 г. е била постигната чрез вълшебството на неговия съюзник Боняк, който в полунощ преди решаващата битка се отделил от войската и започнал да вие по вълчи. На призива му се отзовали вълците и ханът сметнал това за добро предзнаменование. Съществуват и грузински податки за обичая на Тугортак да вие като вълк след победа.

Гордлевски. Това се забелязвало при родения с магия полоцки княз Всеслав, който „нощем бродел като вълк, от Киев до Тмуторокан преброждал, преди да пропеят петлите [и] великият Хорс да прекоси пътя на вълка “. В случая не ставало въпрос само за поетично сравнение, както мислели някога Вс. Милер и Ал. Веселовски. Тук се загатвало за „оборотничество“, което се извършвало през нощта под закрилата на тъмните сили. Едва след като пропеели петлите и изгреело слънцето (бог Хорс) духовете на тъмнината изчезвали и вълкът-тотем загубвал своята мощ.[37] Явно сказанието за т. нар. „босый волк“ е било заимствано преди похода на Игор Святославич, защото руските извори вече са били фиксирали образа на тотемния вълк върху княз Всеслав Полоцки и „Шелудивия“ Боняк. Когато обаче сивият вълк (boz kurt, boz börü = „босый волк“) попаднал в СПИ, настъпила метаморфоза. Той запазил значението си на вожд, сочещ верния път, но сега вече служел на руския княз. Игор избягал от половецки плен на кон, но скоро разбрал, че ще може да се спаси от преследвачите само ако се превърне в „босый волк“. След полунощ границите между княза и вълка били напълно заличени. Така в руския фолклор е навлязал един тюркски тотем и Гордлевски смята, че в епитета „босый“ се е влагал някакъв загубен вече смисъл. Сакралността на то-

[37] **В. Гордлевский.** Что такое, 332. Авторът подчертава, че съществувало и външно сходство между половецкия хан Боняк и полоцкия княз Всеслав, който също е бил „шелудив“ (‘келяв, кастав’, срв. „Шелудивый Буняк“). Княз Всеслав Полоцки е имал по рождение язва на главата си, която цял живот криел под превръзка. Това обаче загатвало не само за физически недъг, но и за наличието на свръхестествена сила. И докато вярата в „оборотничеството“ е била широко разпространена, то келявостта отвежда на изток към тюркските народи. В турските приказки най-младшият брат, който извършвал подвизите, обикновено бил наричан Kel-oglan ‘плешивец’, защото бил оплешивял от кел (краста) на главата. „Келявият“ Боняк също е имал особена сила и поради това можел да контактува с вълците.

тема е била пренесена върху неговия атрибут и докато тази дума все още е била жива тя се е възприемала навярно като „свещен, тайнствен“, без да обозначава цвят, както сега в съвременните тюркски езици.[38] Тюркските вярвания и фолклор са продължили и след „Слово“ да живеят в писмените и устните извори, но се преселили на север към Псков, Москва и дори към Бяло море. Християнизацията в Русия и през XIV в. продължавала да е повърхностна; грамотната класа все още била във властта на стария езически мироглед. Това проличава и от по-късните паметници (*Летописная повесть*, *Задонщина* и *Сказание о Мамаевом побоище*), показващи известна зависимост от „Слово“.[39] Но в народното творчество също е имало спомени за превплъщаващ се

[38] **В. Гордлевский.** Что такое, 333.

[39] **В. Гордлевский.** Что такое, 333-335. В *Летописная повесть* татарите са „поганные половцы“ – израз, несъмнено заимстван от СПИ, а в *Задонщина* е споменато как преди битката във вражия лагер „волки всю ночь вили“, докато руското войнство е било закриляно от небесните ангели. Някои изследователи на старата руска книжнина са свързвали идеята за това „небесно представителство“ с античната и библейската литература. Според Гордлевски обаче корените на агиографичността са подълбоки и са възникнали на онзи стадий на общественото развитие, когато животът е изглеждал за човека като бледо отражение на действията на непознатите му природни сили. Наличието на мотиви за свръхестествена подкрепа в международния фолклор се обясняват с общите условия на живот на хората, било на Изток или на Запад, изключващи често заимстванията и влиянията. Доколкото обаче *Задонщина* се базира на СПИ, тук може да се открият и тюркски отзвуци. Съгласно Махмуд Кашгари (XI в.) тюрките са вярвали, че в навечерието на битка между войските е ставало състезание на *джиновете* от двете страни и то е определяло изхода на сражението между хората. Във връзка с това Гордлевски изтъква, че в случая мюсюлманските джинове са заели мястото на някогашните тюркски „духове“ тотеми. С други думи боят на хората само повтарял онова, което е станало през нощта. За шаманиста (Боняк) изходът решавали вълците – негов тотем, за мюсюлманина това са били джиновете, а отхвърляйки Geisterschlacht („битката на духовете“) християнинът обърнал духовете в ангели.

сив вълк, като терминът „босый волк“ е запазен на места в значение на детско плашило. В самата дума „босый“ се криел и положителен смисъл, защото тя в „блатния“ език (апашкия жаргон) е означавала „добър; сполучлив, успешен“. Въобще във фолклора съществували два типа вълци (добър и лош).[40] Смятало се, че срещата с вълка е носела добро предзнаменование, докато ако заек прекосял някому пътя, това загатвало за неуспех. Имало и приказки, в които сивият вълк е добър гений, помагащ на героя да се справи с трудна задача. Съществували обаче и други, в които вълкът се явявал само в животинския епос. Ето защо Гордлевски поставя въпроса, дали типът на „сивия вълк“ не е бил създаден под влиянието на старите тюркски предания за т. нар. „босый волк“? Авторът оставя решението на този проблем на фолклористите, припомняйки само, че според Вс. Милер половците (или може би по-късните тюркски племена) са били онези, които са пренесли от Средна Азия епиката на Иран (Рустемиадата), както и мнението на В. Стаховски, за когото руските билини са възникнали като един „кастриран екстрат“ от приказките и епичните песни на Изтока. Това, разбира се, са били доста оспорвани твърдения, поради което ученият прави уговорката, че за да се намери правилното решение е необходимо преди всичко „добро познаване както на тюркския (и иранския), така и на руския фолклор“.[41] Въпреки отделни слабости изследването му има подчертано приносен характер, защото е сред малкото разработки, осветляващи взаимодействията на руските славяни с източните конни народи не само в исторически и езиков

[40] **В. Гордлевский.** Что такое, 336. В бележка под линия № 117 авторът отбелязва, че и във френския фолклор има двойнствен възглед за вълка – от една страна съществуват пословици за глупостта на вълка, а от друга страна се среща и представата за „свещения вълк“ (voirou, le loup garou), представляващ човек-вълшебник, който скитал нощем като вълк.

[41] **В. Гордлевский.** Что такое, 337.

план, но и в духовната сфера. В традиционно ориентираната руска историография обаче трудът е критикуван – макар и повърхностно – като следващ идеите на Пархоменко (авторът наистина пресъздава в три абзаца на с. 322-323 неговите основни мисли), при което се изтъква, че съгласно някои нови мнения словосъчетанието „босый волк“ е било присъщо на староруския език от самото му начало.[42]

През 40-те години се появява основната група публикации на **К. В. Кудряшов**, свързани с географията на половецката земя. Още в навечерието на войната той анализира отнасящите се до темата податки в летописните сведения за похода на княз Игор, а в 1946 г. защитава и докторска дисертация, в която се опитва да определи границите на „половецкото поле“ и характера на руско-половецките отношения.[43] С нея са свързани двете негови статии от 1947 г. за местоположението на половецките „вежи“ през XII в. и за *Слово о полку Игореве* в светлината на историческата география,[44] а също излязлата една година по-късно моногра-

---

[42] Срв. изводите на **Р. М. Мавродина.** Киевская Русь и кочевники, 57, където тя се позовава на две работи на **В. А. Козырева**: (1) Словарные параллели в лексике „Слова о полку Игореве“ в современных брянских и других народных говорах. – В: *Брянские говоры*. Ленинград, 1975, вып. 3, с. 56-148; (2) Словарный состав „Слова о полку Игореве“ и лексики современных русских народных говоров. – *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкиновского Дома) АН СССР* [ТОДРЛ], 31, Ленинград 1976, 93-103.

[43] Срв. **К. В. Кудряшов.** Историко-географические сведения... (1937); **К. В. Кудряшов.** Северное Причерноморье в IX-XII в.: Автореф. доктор. диссертации. – *Краткие сообщения Института этнографии АН СССР* [КСИЭ], Москва 1948, № 4, с. 93-96.

[44] **К. В. Кудряшов.** О местоположении половецких веж в Северном Причерноморье в XII в. – *Труды Института этнографии АН СССР* [ТИЭ], новая серия, 1, 1947, 98-112; **К. В. Кудряшов.** „Слово о полку Игореве“ в историко-географическом освещении. – В: *Слово о полку Игореве*. Сборник статей. М., 1947, с. 43-94.

фия върху „половецката степ“.[45] Книгата се състои от осем глави, от които първата визира местоположението на град Саркел и „ходенето“ на Пимен по Дон в 1389 г. (с. 9-41), а втората е посветена на *Слово о полку Игореве* (с. 42-90). Тук авторът повтаря унаследените от преди революцията традиционни представи за Русия „като щит на европейския запад“ срещу варварските нашествия. „Докато европейските народи са натрупвали съкровищата на културата“ – пише Кудряшов – „руските воини ... са пазели тила на самата тази цивилизация. Европейската култура се е издигнала върху костите на руските витязи, сложили главите си на южните степни граници в борбата с номадите“.[46] За него половците са „хищни и вероломни степни врагове“, постоянна заплаха за мирния труд на селянина. След като описва състоянието на Киевска Рус непосредствено преди похода на северските князе, той се опитва да обобщи и фактологията в летописните податки за похода, възпят в СПИ. Кудряшов правилно определя начинанието на Игор като епизод, свързан с по-ранните походи на Святослав Киевски. После анализира информацията в хронологичен план (от потеглянето на княз Игор на 23 април до поражението му при река Каяла на 12 май), привежда по-старите опити за локализиране на спорните топоними и предлага своя интерпретация за някои от тях (Сальница, Сюурлий, Каяла и пр.), реконструирайки

[45] **К. В. Кудряшов.** *Половецкая степь. Очерки исторической географии.* Москва, 1948 (= *Записки всесоюзного географического общества*. Новая серия, т. 2). Вж. към това и критичната рецензия на **Б. А. Рыбаков** (в: *Советская книга*, 1949, № 11, с. 32-35), в която наред с приносите на труда се изтъкват и някои недостатъци като липса на предистория на „половецката земя“, наличие на неточности в хронологията и при определяне центровете на половецките поселения и др.

[46] **К. В. Кудряшов.** Половецкая степь, 42.

маршрута на руските князе.[47] В третата глава той идентифицира половецкото название Сутень (< *тур.* suten ‘млечен’) с вливащата се в Азовско море река Молочная (с. 91-95). „Мястото Ерель“ (или Орель), което съгласно Ипатиевата летопис русите наричали също Уголь, е обект на изследване в четвъртата глава (с. 96-99). То е локализирано там, където Орель и Днепър се сливат малко над Самара, образувайки остър ъгъл (оттук и руското наименование). На т. нар. „Синя гора“, където в 1187 г. се укрили половците, отстъпвайки пред руските сили, авторът се спира в пета глава (с. 100-102, 145). Според него названието е било дадено по тъмния цвят на растителните видове (върби, лози и пр.), разпространени по долното течение на Самара и този „Голубой лес“ е бил навярно разположен край с. Голубовка. В шестата глава Кудряшов разглежда споменатите в летописите „солоный“ и „залозный“ път, по които е вървяла руската търговия на юг и за които е имало опасност да попаднат в половецки ръце (с. 103-111). Той уточнява местонахождението им, посочвайки че тези маршрути са били използвани и по времето на хазарите. В седмата глава

---

[47] Вж. **К. В. Кудряшов.** Половецкая степь, 48-90 и изводите на с. 143-144. Авторът споменава работите на **Арцыбашев.** Игорь или война половецкая. – *Вест. Евр.*, 1826, № 12, с. 248; **И. Д. Беляев.** *О географических сведениях в древней России*. СПб., 1852; **Н. М. Карамзин.** История государства Российского (1852); **Я. Н. Аристов.** О земле Половецкой (1877); **Н. Барсов.** *Очерки русской исторической географии*. Варшава, [2]1885; **А. Н. Лонгинов.** *Историческое исследование сказания о походе Северского князя Игоря Святославича на половцев в 1185 г.* Одесса, 1892; **В. А. Афанасьев.** Вероятный путь князь Игоря Северского на половцев в 1185 г. (Критическое исследование похода по летописям и „Слово о полку Игореве“). – *Исторический журнал*, 1939, № 6 и пр. Той привлича освен това податките в издадената още през XIX в. *Книга Большого Чертежа* (в публикациите на Языков от 1838 и на Г. Спаски от 1846), както и в обнародваната от **А. А. Шахматов.** *Повесть временных лет*, т. I. Петерсбург, 1916.

са анализирани податките за похода на Владимир Мономах срещу половците в 1111 г., като се проследява неговата хронология и се прави опит за осмисляне на имената и за локализиране на завзетите от русите градове Шарукань, Сугров и Балин (с. 112-122). Последната глава предлага обща характеристика на „половецката степ“ през XII в., на нейните граници с руската земя и намиращите се в нея хидро- и топоними (с. 123-142). Изучаването на историко-географските сведения за половецката земя позволява на автора да установи няколко средища в куманската поселищна територия: (1) ***лукоморски*** или ***крайдунавски*** половци – между Дунав и Днепър в т. нар. черноморски „лък“; (2) ***приднепровски*** или ***запорожки*** половци в днепровския „лък“ от двете страни на праговете; (3) ***приморски*** – от Днепър до Долни Дон по брега на Азовско море, тук е центърът край река Молочная; (4) ***заорельски*** („зад-орелски“ спрямо Киев) – между реките Орель и Самара, близо до техните устия; (5) ***донецки*** – между Северски Донец и Тор, тук са градовете Шарукан, Сугров и Балин; (6) ***донски*** – в басейна на Дон и (7) ***предкавказски*** – в степите на Предкавказието (съгласно Ляскоронски).[48] Тъй като Кудряшов изхожда от летописните податки за маршрутите на руските походи в степта, той въобще не споменава за номадите на изток от Волга. В тази глава е засегнат бегло въпросът за заселените в Русия т. нар. „свои погани“, получили по-късно названието „черни клобуки“ (т. е. *печенеги*, *торки*, *берендеи*, *коуи*, *турпеи* и *половци*), които изворите разграничавали от немирните „диви“ половци (така според автора), като се прави опит за уточняване на разположението им в страната. Накрая в отделен раздел, озаглавен „Изводи“ (с. 143-145) авторът обобщава своите наблюдения и набелязва основните направления на руските походи в степта. Три

[48] **К. В. Кудряшов.** Половецкая степь, 134.

приложения, сред които две руски карти на причерноморските степи от 1736 и 1737 г., текстът на „Хождение Пименово в Цариград“ и една таблица за разстоянието между устията на притоците на Дон (с. 147-160) завършват труда. И през следващото десетилетие Кудряшов продължава да се занимава с тази проблематика, уточнявайки отделни детайли от сведенията за похода на княз Игор в степта.[49] Темата за борбата на русите с номадския враг в контекста на похода на Игор Северски заляга и във втората монография на автора, която синтезира в завършен вид резултатите от изследванията на московския професор.[50] Книгата е предназначена за най-широка публика и поради това включва също познати на специалистите общи данни за печенези, узи и кумани, а освен това е написана в изявено патриотичен дух. Тя обаче съдържа някои ценни приложения[51] и цветни кар-

---

[49] Срв. **К. Кудряшов.** Борьба русскаго народа с набегами кочевников причерноморских степей. – В: *Очерки истории СССР IX-XIII вв.* М., 1953, с. 193-205; **К. Кудряшов.** О местоположении реки Калки. – *Вопросы истории*, 1954, № 9, 118-119; **К. Кудряшов.** Еще раз к вопросу о пути Игоря в половецкую степь. – *ТОДРЛ*, 14, 1958, 49-60; **К. Кудряшов.** Путь Игоря Северского. – *Дон*, 1958, № 6, 160.

[50] **К. В. Кудряшов.** *Про Игоря Северского, про землю Русскую. Историко-географический очерк о походе Игоря Северского на половцев в 1185 году*. Москва, 1954, 94 с. Книгата е поделена на: (1) Борьба Руси с кочевниками причерноморских степей; (2) Летописное описание похода Игоря Северского на половцев в 1185 году; (3) Путь Игоря до Сальницы; (4) О древном переходе древнерусской рати и об участие пеших „воев“ в походе Игоря; (5) Сюурлий и Каяла; (6) Набег ханов Гза и Кончака на Русь. Бегство Игоря из плена; (7) Прызив „Слова“ к единению во имя защиты Родины.

[51] Срв.: (1) Слово о плъку Игоревѣ, Игоря, сына Святославль, внука Ольгова [оригинален текст на староруски]; (2) Перевод „Слова“ о походе Игоря, сына Святославова, внука Олегова; (3) Ипатьевская летопись о походе Игоря Северского в 1185 году [оригинален текст]; (4) Перевод текста Ипатьевской летописи о походе Игоря Северского в 1185 году; (5) Лаврентьевская летопись о походе Игоря Северского в 1185 году

ти[52], което я прави полезно помагало при изучаване на разглежданата проблематика.

Последната по-значима работа върху куманите от началото на следвоенния период е обнародваната в 1949 г. статия на тогавашния ленинградски доцент **А. И. Попов** за отношението на кипчаките с Русия.[53] Тя е разширение на доклад, изнесен от автора през ноември 1947 г., който не съдържа нищо принципно ново, но предлага обща картина на т. нар. „половецки период“ (1060-1240)[54] от историята на южноруската степ. След като информира накратко за изворите и основните трудове в областта, Попов се спира върху „***произхода и езика на половците; численост; обществен строй***“ (с. 96-101). Те са тюрки и като такива образували основата на по-късните татарски народи. За това свидетелствал *Codex Cumanicus* и всички останали сведения, включително половецките собствени имена, запазени в руските летописи. Въпреки наличието на яси по Дон и близостта на

[оригинален текст]; (6) Перевод текста Лаврентьевской летописи о походе Игоря Северского в 1185 году; (7) Из „Полевого устава Красной Армии“; (8) Словарь.

[52] Срв.: (1) Направление путь войск князя Игоря Северского; (2) Путь войск князя Игоря Северского в Половецкую степь; (3) Южная Русь и Половецкая земля в XII веке; (4) Путь войск князя Игоря Северского с рекам Сюурлий в Каяла.

[53] **А. И. Попов.** Кыпчаки и Русь. – *Ученые записки Ленинградского государств. университета имени А. А. Жданова*, № 112, Серия исторических наук, вып. 14, 1949, 94-118.

[54] Неговата долна граница игнорира първата поява на половците в Русия, когато, предвождани от хан Болуш, те дошли „мирно“ в 1055 г. Тя съвпада с разгрома на торките в 1060 г. от князете Изяслав, Святослав, Всеволод и Всеслав. На него „степта“ отговаря с първия половецки набег в Русия, завършил с поражението на Всеволод през 1061 г., а в 1068 г. край Алта били победени и останалите съюзни князе. Краят на тази епоха е свързан с превземането на Киев от монголите и пълното подчиняване от тяхна страна на населението в „половецката степ“.

мюсюлманския Иран сред куманите са липсвали кавказоирански имена и следи от мохамедански въздействия. И макар летописецът да отнасял библейския им произход към Измаил, родоначалника на арабите, той визирал не религиозните възгледи, а характерните за езика и бита от онова време признаци, обединяващи номадските тюрки. Безспорно половецкият език е притежавал редица диалекти поради огромната разпръснатост на неговите носители от Урал до Дунав, от мордвите и волжките българи до Закавказието, при което те явно са поддържали връзки и със Средна Азия.[55] Това е отразено и в езика на *Codex Cumanicus*, независимо че много от примерите, показващи диалектни различия, биха могли да бъдат обяснени с несъвършенството на записа или дори с „пряка погрешност“. Ето защо е трудно да се определи към кои от съвременните тюркски езици са били най-близки половецките наречия. Малов например, който обединил в една стара група езиците на башкири, печенези, половци, караими и кипчаки, е смятал, че не можело напълно да се отъждествяват половците с кипчаките, а специалистът по татарско езикознание В. Богородицки е възприел мнението на Радлов за най-голяма близост на половецките наречия с волжките тюркски езици (особено с мишерския). За историка Попов обаче този въпрос няма първостепенно значение. Важното е, че половците са били тюрки. Навлезли в Европа към средата на XI в. те, заедно със семействата си, са наброявали стотици хиляди души, тъй като изворите говорят за унищожаването на техни 12-хилядни и дори 20-хилядни отреди. Но общото число на половците едва ли е достигало милиони, иначе едно такова териториално разместване на огромни маси номадско население „с разбойнически нрав“ би намерило по-ярко отражение в изворите. Техният обществен строй съдържал „смесени елементи

[55] **А. Попов.** Кыпчаки и Русь, 97.

на родоплеменно устройство с начални елементи на феодализъм“, повлияни от специфичните условия на номадския бит („не даващи възможност за пълно феодално развитие“) и от въздействието на околните феодални или бързо феодализиращи се държави.[56] За тази форма на обществено развитие Попов препраща към използвания от Б. Я. Владимирцов термин „монголски номадски феодализъм“, в който голяма роля играе търговията с роби и полупатриархалното робство. Авторът изтъква факта, че половците никога не успели да създадат единна централизирана държава и поради това руските летописи назовавали отделните орди по имената на техните князе или сумарно – според мястото на чергаруване или по някакви други признаци („половци дикие“, „половцы Лукоморские“, „Читеевичи“, „Отперлюевы“, „Бурчевичи“, „Тарговле“ и пр.). Родът, наречен **оба** (**опа**, **епа** и т. н.), е бил основната единица на куманското общество. Тази дума е запазена до днес в *тур*. **oba** ‘чергарски стан, номадско семейство, шатра’, в *туркм.* **ооба** ‘селище, къшлак’ (< ‘род, родово обединение’) и пр., включително в минусинското **ип**, **еп** ‘дом, юрта’, *монг.* **обог** ‘род’ ~ *тунг.*, *мандж.* **омо**[**к**] ‘род, племе’ и *монг.* **обоохо**[i] ‘салаш, колиба’. Тъкмо тя според Попов е била предавана на руски език чрез думата „вежа“ (шатра, чергарски стан).[57] В този смисъл под имена като Урусоба, Алтунопа, Китанопа и пр. би трябвало да се подразбират „Урусов род“, „род на Алтун“, „род на Китан“. Сред висшата класа на номадите е съществувало разслоение – изворите открояват „великие“ и „лепшие“ половецки князе. След князете са идвали т. нар. „мужи“, някои от които допълнително отделени като „лучшие“. На най-ниското стъпало били „робите“ – военопленници и пленници, предназначени за продажба на Изток, ако не бъдели от-

[56] **А. Попов.** Кыпчаки и Русь, 98-99.
[57] **А. Попов.** Кыпчаки и Русь, 99-100.

купени срещу възнаграждение („искуп“). По същия начин обаче и пленените от русите половци били обръщани в робство. Но поради незначителното им количество в сравнение с броя на славянските неволници, балансът е бил крайно неблагоприятен за Русия.[58] По-нататък Попов анализира „***мирните отношения на половците с Русия***“ (с. 101-105). Той изтъква, че мирът е бил условен, тъй като е липсвала единна половецка държава и отделните „орди“ са могли да действат за своя сметка. Нямало е и строго определени граници, макар че руските покрайнини са били вече укрепени в края на X в. Поради добрата си осведоменост степняците извършвали набег още при първата феодална неуредица или в случай на смърт на великия киевски княз. Тази тяхна информираност се обяснявала отчасти със структурата на руското общество – с наличието на особени категории население (овчари, коняри, седлари, кучкари и пр.), често бегълци от Русия, които са живеели подвижно в степта, скитали са из нея заедно с половците (т. нар. „бродници“) или са намирали убежище в степните градове, водейки такъв начин на живот, както по-късните казаци. Явно голяма част от това междинно (между Русия и степта) население е била с неруски или с полуруски произход – заключава Попов.[59] От друга страна южните руски граници били охранявани от номадски и полуномадски тюрки, имащи „приятели“ и „сватове“ сред половците. На трето място руски князе също нерядко бягали в степта, за да се върнат оттам с кумански помощни отреди; част от тях се женели и за степни принцеси. По-особен род връзка на Русия и половците показвали търговските отношения, забележителни с това, че керваните са можели спокойно да минават през степта на изток и от изток в Русия, независимо дори от военните действия. В стремежа на по-

[58] **А. Попов.** Кыпчаки и Русь, 101.
[59] **А. Попов.** Кыпчаки и Русь, 102.

ловците да прекъснат руската търговия с Византия и пътя от Галиция към Киев, по който е ставало снабдяването със сол, Попов съзира пряко намерение да бъдат насочени търговските пътища в източна посока „и да се отстранят конкурентите“, понеже и тогава степта е могла да доставя сол на Русия, както това правели по-късните чумаки.[60] Голяма роля за мирните културни връзки е изиграло и християнството, което постепенно навлизало в степта. Още при съставянето на *Слово о полку Игореве* християнският елемент сред населението край Дон е бил вече значителен, макар да не можело да се реши, дали в случая влияние е оказвала самата Русия (чрез Тмутаракан, руските пленници и бегълците в степта), или „по-вероятно“ християнските страни на Кавказ. Половецките князе през XII в. обаче често били кръстени и носели християнски или староруски езически (т. нар. „княжески“) имена: Глеб, Данило, Юрий; Ярополк Томзакович, Судимир Кучебич и пр. Но основните проводници на християнството са били не руските князе, а народът: то се е просмуквало в степта с руските пленници и полуруските или „обрусили се“ овчари, коняри и кучкари, живеещи в поселения със смесен етнически състав. Важно внимание ученият обръща и върху „***борбата на Русия с половците***“ (с. 105-112). Той отново изтъква, че половецката обществена орга-

[60] Срв. **А. Попов.** Кыпчаки и Русь, 104: „Напълно е възможно, упоритият натиск над южните и западните пътища на Русия (при съвършената, изглежда, безопасност на източните пътища) да не е бил случайно явление, а резултат от някаква организираност на целия комплекс източни съседи на Русия, сред които половците са играели важна роля”. В бележка под линия авторът допуска също, че и обратният руски натиск в степта (особено по времето на Мономах) може да е имал за цел овладяването на Тмутаракан като „ключ на търговските пътища, вървящи по няколко направления“. Тя обаче не била постигната – от началото на XII в. Тмутараканското княжество останало извън руската сфера на влияние.

низация не можела да се сравнява с „чудовищната централизирана военно-административна машина на монголо-татарите от времето на Чингизхан или Тимур“, нито с такива по-късни „хищни държави-орди, като Крим и Казан, чиито войнствени конници проникнали понякога в сърцето на Московска Русия“. Въпреки това на моменти борбата придобивала ожесточен характер и авторът критикува опита на Гордлевски да представя отношенията на Русия с половците „едва ли не във вид на картина на идилично съгласие“.[61] Информацията, почерпана от летописите, не давала повод за такава идеализация. Номадите са живеели както от скотовъдство и транзитна търговия, така също от грабежите и набирането на пленници, продавани след това като роби. Техният натиск в северозападна посока е бил съпроводен от насилственото преместване на маси уседнало население на изток и юг. Бедствията от половецките набези били многократно описани в изворите. Един „любопитен щрих“ към характеристиката на взаимните отношения, е бил случаят с „нападението“ на половците над руските сили край Калка (1223). Не било изключено бягството на половците, което разстроило руските полкове, да е представлявало „пряка измяна” на техния съюз. Попов дори подозира, че от самото начало значителна част номади „съзнателно са водели русите към гибел“.[62] Ето защо е поглешно да се смятат половците като „едва ли не благотворна за Русия културна сила“ и да се градят хипотези въз основа само на единични случайни факти.[63] Напротив, с времето те се

[61] **А. Попов.** Кыпчаки и Русь, 106-110.

[62] Вж. **А. Попов.** Кыпчаки и Русь, 109, бел. 5.

[63] **А. Попов.** Кыпчаки и Русь, 110. В бележка под линия (№ 2) авторът упреква и византолозите, които смятали, че походите на Мономах и сина му Мстислав в степта са били реализирани под влияние на византийските императори, които искали да подсигурят безопасността на гръцките търговски пътища.

превърнали в постоянен елемент на феодалните размирици в Източна Европа – освен в Южна Русия те станали участници в бойните действия под Минск, Смоленск, Полоцк, Псков и Велики Новгород, в Ростовско-Суздалската земя, в Полша и Литва, сред мордвините и волжките българи, из Кавказ, в Унгария и по Дунава. В отговор на техните набези руските князе са предприемали походи в степта, достигайки на югоизток до долни Дон и до Северен Кавказ.[64] В тях русите не се натъквали на никакви сериозни укрепления, въпреки че смесеното население от Подонието (руси, яси, кумани и др.) е имало градове, наречени по имената на половецки ханове. Изглежда дълбокият тил на половците се е намирал не в областта между Днепър и Дон, а тъкмо по долното Подоние и в земите на юг от него – към Кубан и Северен Кавказ, връзката с който се установявала както по руски, така и по грузински извори. Няколко страници Попов посвещава на т. нар. „***бродници***“ (с. 113-114), споменати в летописите под 1147 и 1223 г. Оскъдните сведения за тях и тенденциозните тълкувания на неруските учени (главно румънски историци) не позволявали точни изводи, но авторът е склонен да приеме, че в много отношения те са били „праобразът на бъдещите казаци“, допускайки дори между тях да е имало и пряка приемствена връзка.[65] Накрая

[64] **А. Попов.** Кыпчаки и Русь, 111. Авторът не е съгласен с Кудряшов, който смятал, че руските походи в XII в. са достигали само до Донец и Тор. Той обръща внимание и на обстоятелството, че всичките руски експедиции на изток са били в известна степен свързани с Тмутараканското направление към отвъдната страна на Дон. Във връзка с това Попов фокусира вниманието и върху названията на реките в „Половецкото поле“, съдържащи характерни окончания **-л** и **-ль**, като *Сюурлий*, *Славлий*, *Ивла*, *Псел*, *Хорол*, *Оскол*, *Вороскол* (Ворскла), *Мерл*(ь), *Ерель* и пр. (вж. бел. №№ 2 и 3 на с. 111).

[65] **А. Попов.** Кыпчаки и Русь, 114. Авторът припомня факта, че ясите (осетите) са се запазили в степта и след татарското нашествие. Това са

той разглежда „***въпроса за взаимните руско-половецки културни влияния***“ (с. 114-117), като се спира на навлезлите в руския език тюркски заемки от предмонголския период.[66] Техният малък брой говорел за слабостта на половецкото културно влияние и това е било съвсем естествено, защото със земеделския характер на стопанството си руският народ „не е могъл да усвоява, несмилайки, несвойствените му елементи на номадските конни култури”. След като от хазарите и българите почти не са останали следи в славянските езици и фолклор, какво ли са могли да оставят половците, пометени от монголите заедно със слабите отражения на техния език в „руската стихия”? Само изворите пазели днес спомена за половецкия конник и „звуците на ответните походи на славянските дружини“, на които покъсно било съдено да сразят „и мощта на татарите, и силата на германците“ – завършва патриотично в духа на времето си А. Попов. Той включва към статията три „***приложения***“

могли да сторят и „бродниците“. Имената на първите исторически известни казаци на руска служба през XV в. често са тюркски, което не противоречи на тезата за приемствеността.

[66] Думи като: 1/ **сайгат** (< *тюрк.* sayga, saygat ‘подарък, дар’ за велможа, обикновено дар от военната плячка); 2/ **кочь** (срв. *тюрк.* koč ‘овен’, но и ‘воин, смелчага, джигит, храбрец, юнак’); 3/ **кощей** (срв. *тюрк.* košči ‘слуга на път, слуга в керван, обозен’, но също ‘орач’ < *тюрк.* koš ‘стан, войска, обоз’ [→ *рус.* кош, кошевой ‘атаман’]; ‘чифт, двоен впряг’); 4/ **чага** (срв. *тюрк.* čaga ‘дете, детенце’); 5/ **ватага** ‘голяма група, дружина’ (авторът привежда като възможности за съпоставка *тур.* otak ‘колиба, шатра, покрита кола’, *ст.монг.* otag ‘обединение на родове’ и *согд.* otak [’wtk] ‘страна, територия’); 6/ група тюркски думи, употребявани в руския език през половецката епоха **евшан**, **кумыз**, **курган**, **орьт(о)ма**, **япончица** и т. н. Някои от тях като **когат**, **быля**, **капь** и др. са били заети още преди половците. Срв. **А. Попов.** Кыпчаки и Русь, 114-117.

(с. 118-119), съдържащи извлечени от изворите половецки собствени имена.[67]

Задълбочаване на търсенията в първото следвоенно десетилетие

В началото на 50-те години се появяват единични приноси на турски учени в изучаване на предосманските тюрки. Това трябва да се отбележи, защото дотогава в Турция тази проблематика е била обект на доста ограничен интерес.[68] По това време **Саадет Чагатай** (1907-1989) явно е единствената, която се занимава с речниковия материал на *Codex Cumanicus*, а в един сборник с материали върху тюркските говори в „писмения [тюркски] език от VIII до XVIII век“ се спира и на „кантатите“ в този извор.[69] Пак тогава **Аднан Садък Ерзи** обръща внимание на две печенежки имена, открити в арабоезичен извор от 483 г. х. (1090) при

[67] Вж. 1) Списък на половецките лични и родови имена по Ипатиевата летопис; 2) Допълнителен списък с половецки имена по Лаврентиевия списък, „Слово“ и „Поучението“ на Мономах; и 3) Списък с имената на торките и берендеите (торки, берендеи, печенеги, ко[в]уи, черни клобуки, турпеи).

[68] Срв. работите на **Hüseyin Namık Orkun.** *Oğuzlara dair* [Относно огузите]. Ankara, 1935; **Akdes Nimet Kurat.** Peçenekler dair araştırmalar [Изследвания за печенезите]. – *Türkiyat Mecmuası* , 5, 1936, 101-140; **A. N. Kurat.** *Peçenek Tarihi* [История на печенезите]. İstanbul, 1937 (също в превод на френски: **A. N. Kurat.** *Histoire des Petchénègues*. Paris, 1947).

[69] Срв. **Saadet S. Çağatay.** Codex Cumanicus Sözlüğü. – *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II, 5, 1944; **S. Çağatay.** Codex Cumanicus'tan ilâhiler. – In: *Türk Lehçeleri Örnekleri*. *VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar yazı dili.* Ankara, 1950, pp. 103-123. (също при **S. Çağatay.** *Türk Lehçeleri üzerine Denemeler*. Ankara, 1978).

описание на събития, станали „в страната на аланите“ (fi belde-i'l-Lān или fi beled-u Alān, فی بلد الان),[70] а две години по-късно роденият през 1919 г. във Видин турски лингвист **Хасан Ерен** дава корекции към етимологиите на тюркските думи balčïq ‘блато’ и sanduvač ‘славей’.[71]

Нова информация за куманите на Балканите бива разкрита от византолозите. В обнародвания през 1951 г. сборник в чест на Анри Грегоар е поместена статия на **Д. Анастасевич** и **Г. Острогорски** за кумани прониари в Мъгленската област.[72] В нея авторите подлагат на критичен анализ текста на документ от Атонската Лавра, който е бил погрешно датиран и интерпретиран от изследователите. Това е prostagma (док. № 47), издадена от император Андроник I Комнин (1183-1185) въз основа на монашеско оплакване (док. № 45) срещу куманите, живеещи в провинция Моглена. Става ясно, че Лаврата е притежавала пасища в планината Кожух, получени като дарение от императорския чичо – севастократора Йоан Дука, но с месеци не е можела

---

[70] **A. S. Erzi.** Türkiye Kütüphânelerinden notlar ve vesîkalar [Бележки и документи от библиотеките на Турция]. – *Belleten*, 14, 1950, 85-105, 595-647. Вж. № 2. Hicrî 442 yılında Peçenekler ve beyleri [Печенези и техните бейове в 442 г. х.] на с. 89-90. В приведения текст се съобщава, че след като настъпил мор в страната на аланите, ромеите (ar-Rūm) се изправили срещу печенезите (al-Beğenāk). Техният „цар“ (malik) на име L.t.kā (لتكا) се спасил от плен и избягал от Qusṭanṭīn [Константин IX Мономах, 1042-1054], но съплеменниците му се усъмнили, убили го и издигнали за цар вместо него сина му L.n [или t и ṣ] k.v.ā (لكو ا), а аланите (الان) и ромеите (الروم) се помирили.

[71] **H. Eren.** Etymologische Untersuchungen. – *UAJ*, 24, 2, 1952, 132-133.

[72] Вж. **D. Anastasijević, G. Ostrogorsky.** Les Koumanes pronoïaires. – In: *ΠΑΓΚΑΡΕΙΑ: Mélanges Henri Grégoire*. Bruxelles, 1951, pp. 19-21 (*Annuaire de L'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves*, XI). Срв. също **Г. Острогорски.** Још једном о прониарима куманина. – В: *Зборник Владимира Мошина*. Београд, 1977, с. 63-74.

да си събере десятъка от куманите, които ползвали земята. Те дори подтиквали власите и българите в местността също да не плащат такси на манастира, а освен това са потискали влашките пастири, които принадлежали на обителта. Авторите предлагат нов прочит на текста, от който е видно, че мъгленските кумани са били прониари, разполагащи не само с пасища и стада, но и с крепостно население, включващо и техни съплеменници. На отнасящите се до куманските вярвания и практики (кръвна клетва с посичането на куче, погребение в курган и пр.) любопитни сведения от времето на кръстоносните походи обръща внимание през 1954 г. **Денис Синор**, който представя някои пасажи от хрониката на Жоанвил.[73]

В Съветския съюз руският историк и археолог **Борис Александрович Рибаков** (1908-2001) обобщава в 1952 г. данните за Русия по географската карта на Идриси,[74] от която се виждало, че към средата на XII в. „половецката земя“ се е деляла на Бяла или Западна Кумания (в района на Днестър и Днепър) и Черна Кумания (със средище по Северски Донец). Година по-късно **З. М. Шарапова** се опитва да определи обществено-политическия строй на половците, които съгласно марксистката интерпретация, са се намирали в стадия на разлагане на родово-племенните отношения и на зараждане на феодалните.[75] В съвсем друга посока ни отвежда излязлата по същото време статия на **Т. И. Гру-**

---

[73] **D. Sinor.** Quelques passages relatifs aux Comans, tirés des chroniques françaises de l'époque des Croisades. – In: *Silver Jubilee Volume of the Zinbun-Kagaku-Kenkyusyo*. Kyoto University, 1954, 370-375.

[74] **Б. А. Рыбаков.** Русские земли по карте Идриси 1164 года. – *КСИИМК*, 43, 1952, 3-44.

[75] **З. М. Шарапова.** Социально-экономический и политический строй у половцев. – В: *Ученые записки Московского областного педагогического института*, т. 28, вып. 2, Москва, 1953.

нин за паметниците на половецкия език, запазен и през XVI в. сред отделни арменски общности.[76] Авторът припомня опитите да се свърже тюркския език от *Codex Cumanicus* с езика на мешчеряките в Поволжието (В. Радлов) и да се търсят следите му в Крим и Кавказ, където някога са номадствали половци, а така също и при онези народи, чиято историческа съдба е била свързана с тях. Сред тези народи са и арменците, които, след като столицата им Ани е била завладяна от селджуките (1064), масово са емигрирали по крайбрежията на Черно и Каспийско море, попадайки под половецка политическа зависимост. По-късно, отстъпвайки пред монголския натиск, част от тях се изтеглила заедно с куманите към Галиция, а друга част е останала в Подолието, Волин и Крим. Когато Крим е бил завоюван от османските турци (1475) арменците се преселили от Крим към Подолието, където вече е имало самоуправляващи се арменски колонии в границите на полското кралство. Намиращи се близо три столетия в пряка зависимост от половците, арменците са ги обслужвали в културно отношение. Като „най-културния народ по онова време“ те са играели роля на търговски посредници, за което е трябвало да знаят куманския език. Те продължили да го ползват дълго, след като „половецката държава престанала да съществува като политическа единица“.[77] Така например и през XVI-XVII в. делопроизводството на арменската община от Каменец-Подолск все още се е водело не само на полски и арменски, но и на тюркски език с използване на арменската азбука, който език е бил близък

[76] Срв. **Т. И. Грунин.** Памятники половецкого языка XVI века. – В: *Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятилетию*. Сборник статей. Москва, 1953, с. 90-97.
[77] **Т. И. Грунин.** Памятники, 90-91.

до тюркския от *Codex Cumanicus* и до езика на караимите.[78] Основната маса тюркоезични арменски документи дълго време е била пазена в Архива за древни актове на Киевския университет, опожарен при немското отстъпление по време на Втората световна война. Като научен сътрудник към Тюркологичната комисия на Украинската академия на науките обаче Грунин започнал през 1930 г. работа по транскрибиране и граматично описание на езика на документите и това позволило да се възстанови част от унищожените текстове. В 32-те книги от архива на каменец-подолската арменска община се съдържали доста тюркоезични записи, сред които една цяла книга (арх. № 4386), съдържаща съдебни актове от 1559 г. насам. Заедно с извадките от другите книги общият брой на преписаните документи достигал 280 единици. Всички те представлявали съдебни актове с различно съдържание, изготвени на „половецки език“ с арменски букви от различни лица. В статията си Грунин предлага текстовете на четири от тях в транскрипция на кирилица и руски превод (с. 92-94), последвани от „бележки по фонетиката и граматиката на езика на документите“ (с. 94-97). Пълният корпус със съдебните актове на каменец-подолската арменска община излиза едно десетилетие по-късно под

[78] **Т. И. Грунин.** Памятники, 91. Авторът привежда наблюденията на **Jean Deny.** Les indications sur des textes inédits en turc-kiptchak ou kiptchak-coman. – *Journal Asiatique*, sér. 11, t. 68, 1921, 134-135 и на **Tadeusz Kowalski.** *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. Kraków, 1929, s. LIX, LXVII. По-късно той добавя, че тюркският език на арменците по своя речников състав и граматически строй имал и „много общо с някои говори на кримските татари“, като цитира освен това обнародваната вече от **J. Deny.** *L'arméno-coman et les „Ephémérides“ de Kamieniec (1604-1613)*. Paris, 1957 (= *Ural-altaische Bibliothek*, IV) част на същите документи, съхранявана в Парижката национална библиотека (вж. по-долу Документы, 59).

редакцията на Е. В. Севортян,[79] комуто принадлежат и встъпителните редове (с. 12-56). Следват „*предисловието*“ на Грунин (с. 57-64) и статията на Я. Дашкевич за „*арменската колония в Каменец-Подолск през 50—60-те години на XVI в.*“ (с. 65-96). Самият корпус е снабден с обширно „*въведение*“ (с. 97-120). В него авторът разглежда най-напред мястото на куманите сред тюркските народи и възможното тълкуване на етнонима. Той припомня опитите за обясняване на названието **половец** от *ст.рус.* **половый** ‘сламенен цвят, светложълт’, като уж дадено на куманите поради цвета на тяхната коса или кожа, респективно – от цвета на техните шапки (А. Кримски) по аналогия с *каракалпаки*, *къзълбаши* и пр., като отхвърля предположението на Пономарьов, който след А. Соболевски е смятал за възможно в руската форма на името да се криел превод на самоназванието **куман**, на свой ред произлязло от *тюрк.* **куба** (**кума**) ‘блед, сивкав, бледожълт’ и суфикса **-н**. И тъй като немалко тюркски племена са смятали за родов тотем някакво животно (вълк, вол и др.), Грунин допуска подобно обяснение и за куманския етноним (**куман** от *тюрк.* **ку** ‘лебед’ и афикса **-ман**).[80] Срещаното при Рубрук обозначение на куманите-кипчаки (*капчат*) като *кангле* (канг-лъ), която форма се свързва със старото име на Сър-Даря (*Кангар* в „Авеста“ и *Канг* в „Шах-наме“), свидетелствало за някогашното пребиваване на кумани и печенези (кенгереси) край тази река. Авторът смята за доста вероятно куманите да са били сред „тюркските племена на Орхонската импе-

[79] Вж. ***Документы на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины).*** Транскрипция, перевод, предисловие, введение, грамматический комментарий и глоссарий Т. И. Грунина. Под редакцией Э. В. Севортяна. Статья Я. Р. Дашкевича. Москва, 1967, 430 с. (= *Памятники письменности Востока*, III).

[80] Вж. Документы, Введение, 1. Исторические сведения о куманах-половцах (с. 97-101) и по-специално на с. 99, бел. 5.

рия“, откъдето са пренесли в руската степ обичая да издигат „каменни баби“ върху могилите на знатни лица. В резултат на продължителния им живот сред огузите край Сър-Даря, или още в пределите на „Орхонската империя“, куманският език изпитал влиянието на огузките езици и следи от това влияние проличават както в езика на *Codex Cumanicus*, така и в езика на армено-половецките текстове.[81] По-нататък в увода Грунин се опитва да изясни въпроса за връзката на половците с арменците и народите на Източна Европа.[82] Той обръща особено внимание на изповядващите юдаизма тюркоезични караими, които някои учени смятали за израелтяни, преселени в Крим по времето на вавилонския цар Навуходоносор за борба със скитите, докато други виждали в тях по-късни пришелци (по време на монголското нашествие) от Северен Кавказ, влизали някога в племенния състав на Хазарския каганат. Доколкото обаче Плано Карпини споменава през XIII в. народа „брутахи“, който е изповядвал юдаизма и е бил разположен на юг от куманите (т. е. някъде в Северен Кавказ), то връзката между караимите и половците ще да е започнала дълго преди идването на двата народа в Крим – смята Грунин. Във всеки случай при преселването им в Литва (XIV в.) и Волин, караимите ще да са говорели на тюркски език, най-близък до половецкия, който те с някои изменения са запазили до днес. Основната маса на тюркоезичното население в Крим са били половците и едва след монголската инвазия там са попаднали и други тюркски племена. Ето защо както тюркския език на арменците, така също езика на караимите и някои диалекти на кримските татари, а навярно и кумикския език могат да се смятат за „непосредствено развитие на половецкия език“ – заключава

[81] Документы, 101.
[82] Документы, 101-104.

авторът.[83] Изворите за неговото изучаване не са много. В руските летописи има отделни тюркски слова, за които не е задължително да са с кумански произход. Едва в *Слово о полку Игореве* се срещат половецки имена и думи в такава фонетична форма, в каквато навярно ги е чул съставителят на този паметник. Към изворите може да се причисли издаденото от Оболенски *Толкование языка Половецкого* и публикуваната през 1908 г. от П. Симони лексикографска таблица *Се татарский язык*, които обаче още Корш идентифицирал като татарски. Сведения за ранния кипчакски език, клон от който е и куманския, се съдържат също в някои източни извори, като речника на Махмуд Кашгари от XI в., съставения в Египет през 1245 г. *Тюркско-арабски речник*, издаден в Лайден от М. Т. Хоутсма (1894), и написаната през 1313 г. в Кайро от Абу Хайан граматика *Kitāb al-idrāk lī lisān al-atrāk*, в която кипчакският се съпоставя с туркменския език. Те свидетелстват, че някога кипчакските и огузките езици взаимно са си влияели. Следи от това влияние проличават и в *Codex Cumanicus* – най-ценния извор за езика на куманите от XIV в. Той има връзка с отделни кримско-татарски наречия, с езика на караимите (исторически свързани с Крим), с този на тюркоезичните арменци от XVI-XVII в. и езиците на някои севернокавказки тюрки (кумики, карачаи и балкарци).[84] В увода Грунин се спира също върху изворите за армено-половецкия език, дава неговата обща характеристика, описва особеностите на транскрипцията и срещаните в документите съкращения и грешки. Следва транскрипция на текстовете (с. 121-228), превод (с. 229-342), граматически коментар (с. 343-380) и „глосарии“ (с. 381-424) – един богат справочен апарат, в който не липсват списъци на собствените имена и географските названия.

[83] Документы, 104.
[84] Документы, 104-108.

Кратко резюме на английски дава възможност на чуждоезичния читател да се запознае с приносите и съдържанието на труда.

Въпросът за „армено-кипчакския“ ще продължава и по-късно да привлича вниманието на редица видни тюрколози, ангажирани по един или друг начин и с куманската проблематика. В първото следвоенно десетилетие обаче разработването на куманската тема е свързано най-вече с изучаването на ранните тюркски заемки в руския език, на куманските топоними в Унгария и Румъния, както и на материалните останки от този номадски народ, позволяващи да се градят хипотези за неговия бит и култура, обществен строй и стопанство, „административно деление“ и военно дело.

Наследството на Менгес

Изключително ценни от това време са проучванията на **Карл Хайнрих Менгес** (1909-1999), който наред с проблема за алтайските елементи в прабългарския език обръща внимание на някои месопотамски заемки в алтайския, на иранските влияния в славянската култура и на славянско-алтайските лингвистични контакти.[85] Може би най-важните

[85] Срв. **K. H. Menges.** Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions. – *Byzantion*, 21, 1951, 85-118; **K. H. Menges.** A Note on the Compound Titles in the Proto-Bulgarian Inscriptions. – *Byzantion*, 28, 1959, 441-454 (= *Mélanges Rodolphe Guilland*); **K. H. Menges.** Zwei alt-mesopotamische Lehnwörter im Altaischen. – *UAJ*, 25, 1953, 299-304; **K. H. Menges.** On Some Loan-word from or via Turkic in Old Russian. – In: *Mélanges Fuad Köprülü*. Istanbul, 1953, 369-390; **K. H. Menges.** Early Slavo-Iranian Contacts and Iranian Influences in Slavic Mythology. – In: *Zeki Velidi Togan'a*

му работи са тъкмо тези, които третират връзките между славянските и алтайските езици. Сред тях се откроява издадената в 1951 г. на английски, а през 1979 г. и в руски превод, монография върху източните елементи в *Слово о полку Игореве*.[86] Трудът е снабден с предговор на Роман Якобсон, в който се отчита мястото и значението на „Слово“ при изследване на все още недостатъчно познатите славянско-алтайски взаимодействия, започнали „поне най-рано с хунската инвазия“. Преди да пристъпи към анализа на конкретния езиков материал Карл Менгес въвежда читателя в същността на проблематиката (с. 1- 14). Той се спира на въпроса за тюркските племена, предхождащи или съвременни на куманите, дава информация за езика на *Codex Cumanicus* и потомците на куманския народ, за етнонимите, под които той е бил отбелязван в писмените извори, и за неговата история. В тази уводна част има интересни наблюдения. Авторът изтъква например, че познатите от руските летописи ***Черни Клобуци*** са споменати и от Рашидеддин заедно с Urus (русите) под сходно обозначение като qaum-i Kulāh-i Siyāhān ‘племе на Черните Шапки’. Това название в тюркски превод

Armağan. Istanbul, 1950-1955, 468-479 и др. Информация за приносните моменти в някои от тях вж. при **В. Стоянов.** Живот, отдаден на науката, 201-203.

[86] **K. H. Menges.** *The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos, The Igor' Tale / Slovo o Pŭlku Igorevě*. Published by The Linguistic Circle of New York. *Supplement to Word*: Journal of the Linguistic Circle of New York. *Vol. 7*. December 1951, *Monograph N° 1*, VI + 98 pp. Към руското издание на труда (**К. Г. Менгес.** *Восточные элементы в „Слове о полку Игореве“*. Москва-Ленинград, 1979, 266 с.) е добавен и един „Очерк върху ранната история на славяните“, в който се засяга проблема за ранните контакти на славяните с иранските, алтайските и уралските народи и който ученият е бил подготвил още през 40-те години за нуждите на студентите в Колумбийския университет. Вж. също рецензиите към книгата на **N. Poppe, Jr.** – *UAJ*, N. F. 3, 1983, 229-230 и **U. Bajčura.** – *CAJ*, 30, 1986, N° 3-4, 171-205.

би дало Qara Qalpak ‘черните калпаци’. Съвременните *каракалпаки* живели на юг и югоизток от Аралско море в Узбекистан и тъкмо на югоизток в Аралските степи изглежда се е отправила част от *черните клобуци* след монголската инвазия. Припомняйки техния разноплеменен състав, в който наред с *печенези*, *торки* и *берендеи* са влизали също *турпеите*, *каепичите* и *ковуите*, Менгес хвърля светлина върху названията на последните две групи. Той смята, че обозначението ***Каепичи*** е било образувано като патроним на **-ič-ъ** в мн. ч. от съставно име на **ора**/**åра** ~ **аba**, **ара** ‘баща’, чиято първа част съвпадала с племенното име **Qaj** [Qay] или **Qajy** [Qayï].[87] По-труден за определяне е бил смисълът на името ***Ковуи***. То можело да се идентифицира или с названието на шорското племе **Qobyj** [Qobïy], или да представлява северозападна форма ***qovu**, ***quvu** с обичайния преход **γ**/**g** > **v** от *тюрк.* **qoγu**, **quγu**, **qū** ‘лебед’, което би загатвало за лебеда като племенен тотем. Според автора не било изключено името *ковуи* да е стояло в някаква историко-географска връзка и с названието Λεβεδία, родината на праунгарците (Τοῦρκοι) съгласно Константин Багрянородни. В неизследвани още китайски текстове лебедът (наред с бика и вълка) е посочен сред предците на ранните тюрки, което показвало функцията му като тотемно животно. Той се е намилал под табу при отделни тунгузки племена, така както и в индоевропейските езици лебедът често е

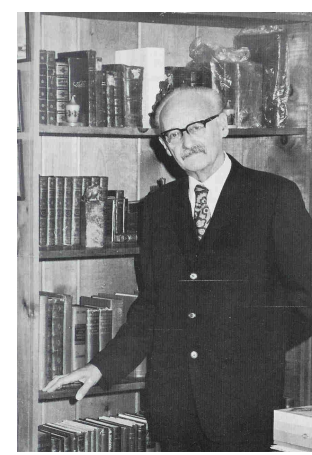

[87] Срв. **K. Menges.** The Oriental Elements, с. 1, бел. 1.

бил табуизиран.[88] Може би най-ранните следи на тези **Kovui** ~ **Qoγu**/ **Quγu** се срещали в името на племето Ḥućźjä, което Де Гроот е свързвал с Hu-ğu, споменати в някои извори като племе на Gao-Č'ĕ („високите коли“) – господари на древните уйгури.[89] За езика на куманите Менгес не е сигурен, дали той е бил един и същ при тяхната поява в Европа, по време на монголската инвазия и след това, когато италианските мисионери са го описали в онази форма, позната от *Codex Cumanicus*. Но ако се вземело под внимание бавното развитие на проучените алтайски езици през дълги периоди от време, то навярно и куманският ще да е останал сравнително непроменен в рамките на 200 години. Той е спадал към групата на „северозападните“ („кипчак-

[88] Например в *гр.* **κύκνος**, съпоставимо със *саснскр.* **śōčati** 'is bright, shines', **śučih** 'bright, shining'; в *праслав.* ***olbodъ** (> *слав.* **lebedъ**), *ст.в.нем.* **elbiz**, **albiz** ~ *лат.* **albus** 'бял' (вж. също *араб.* laban 'кисело мляко' и Lubnān 'Ливан', всъщност „the White one“). Алтайските названия на лебеда и на другите големи северни птици са били правилно свързани от **Denis Sinor** (Autour d'une migration de peuples au Ve siècle. – *JA*, 1946/7, pp.48 ff.) с *гр.* **κύκνος** и загадъчното *осм.* и *перс.* **quqnus**, **quqnūs** „phoenix, fabulous, legendary bird“. Срв. **K. Menges.** The Oriental Elements, с. 1, бел. 2.

[89] Пак там, бел. 2. Обикновено Gao-Č'ĕ са смятани за идентични с Diŋ-liŋ, които са живеели някога на север от хуните, западно от езерото Байкал към или покрай река Енисей. Във връзка с това Менгес допуска, че Diŋ-liŋ и Gao-Č'ĕ може да „са (тюркизирано?) енисейско-остякско племе“, тъй като името им трябва да е идентично с това на *котите*, които преди около век все още са говорели на енисейско-остяцки и чиито потомци носят местното племенно обозначение Ketó. Това любопитно предположение може да се постави във връзка както с идеята за родството между [част] от прабългарите и племената *дин-лин*, така и с хипотезата за евентуалния *кетски* произход на „източните хуни“ (*х[с]иунг-ну*), в чийто западен клон някои автори също се опитват да видят прабългарски елементи.

ски“) тюркски езици,[90] в която се „ранжирал“ и тюркският езиков материал на СПИ, независимо че много от думите, с оглед на голямото сходство при тюркския, въобще не показвали черти, оправдаващи някаква класификация.[91] За историята на куманите Менгес препраща към труда на Маркварт и рецензиите на Пелио и Бартолд, като взима критично отношение по спора около естеството на Marqa ~ Myrqa ~ Murqa/Μουκρί – другото име на Qūn[92] и срещаното в ислям-

[90] Към нея авторът причислява езиците на *половци* или *кумани*, езикът на *СС* и *кипчакския* език, както е представен в различните арабско-кипчакски глосарии и в говора на подолските арменци, *караимският* в Крим и в „предвоенна Полша (Troki, Łuck, Hałycz и Wilno)“, а освен това *мешчерякски*, *казански*, *башкурдски*, *ногайски*, *карачаево-балкарски* и *кумикски*, *казакско-каракалпакски* и *кипчакско-узбекски*. Тази „северозападна“ тюркска група на свой ред се дели на ареални подгрупи (*Волжско-Уралска*, *Кавказска*, *Туркестанска* и същинска *Северозападна* група). Менгес не изключва възможността езиците на *печенезите*, *берендеите* и *торките* също да са принадлежали към „собствено северозападната група“, докато езикът на *волжските българи* е представлявал един по-древен слой на тюркския или алтайския, който до известна степен е оцелял днес в езика на *чувашите* (без обаче авторът непременно да смята чувашкият за тюркски език). Вж. **K. Menges.** The Oriental Elements, 4.

[91] **K. Menges.** The Oriental Elements, 8. Поради принадлежността към една група и оскъдния лингвистичен материал авторът е скептичен и по отношение на това, дали въобще е възможно да се прокара „демаркационна линия“ между куманския, кара-калпакския и печенежкия език.

[92] Ученият се пита дали то не съвпада с Mu-gu-lü (< *Muk-kuət-ljwo, прякорът на предтечата на управляващия клан на аварите или *жуан-жуаните*), или Ju-ćźu-lü (< *Juk-kjəu-ljwo), както името е представено в историите на малките династии, предхождащи Танг? В такъв случай се оставало при племенните конгломерати, говорещи на монголски, и така се избягвала конструкцията на Маркварт, според която излизало, че Boat-kat били предци както на монголските татари, така и на тунгузките джюрчети. Историята на самите кумани, както и тази на дунавските българи е дала доказателства за факта, че едно и също племе е можело

ските извори негово вариантно обозначение (Qūrī ~ Fūrī).[93] Според него въпросът за монголския произход на Qun-Quman не се подкрепял от наличния лингвистичен материал. Откритите в „Слово“ монголски заемки (*праслав.* **Хорюгъвь** и *ст.рус.* **телѣга**) са от времето преди появата на куманите. В полза на една монголска връзка обаче биха могли да свидетелстват някои комбинации от исторически порядък – подчертава авторът – и припомня обстоятелството, че китайските извори са запазили името **K‘u-mo-śi** (< K‘uo-muo-γiei < *k‘o-māg-g‘ieg) за народа **Śi** (< ḫi < *γiei), които, заедно с **Ć‘i-dan** (*орх.* Qyṭaň, *туркм.* Qytaj, или като китайска династия: Ljao) и **Šy-Wej** (< śjět-jwei < *śiět-giwər), е произлизал навярно от монголоезичните Sjän-bej, чието име е оцеляло в названието на най-северния племенен съюз на групата, Šy-Wej.[94] Менгес смята за доста вероятно

едновременно да принадлежи към различни езикови групи – подчертава авторът. Вж. **K. Menges.** The Oriental Elements, 9.

[93] Пак там, с. 8, бел. 13. За Менгес формата **Fūrī** е явно погрешен прочит (misspelling) на **Qūrī** и той отхвърля интерпретацията на **L. Rásonyi.** *Dünya Tarihinde Türklük* [Тюркството в световната история]. Ankara, 1942, p. 130, според когото в случая трябвало да се чете по-скоро **bürü** (BWRJ), т. е. *тюрк.***börü**, **böri** ‘вълк’, вместо Fūrī (FWRJ) или Qūrī, тъй като племе с името Qūn никога не е съществувало, а името Qūn, Kún е било възникнало само на унгарска почва. Авторът приема подсказаната от Бартолд и Минорски идея, че под **Sārī** (или **Ṣary**?), в чиято страна съгласно Ауфи нахлули куните, трябвало да се разбират кипчаките (= кумани, половци) поради връзката на това име с *тюрк.* **ṣaryγ** (*сев.зап.* **ṣary**) ‘жълт’, но не в смисъла на „рус, белокож“, а на неговото символично значение като „земя > център, имперски“ (както *кит.* ḫuaŋ).

[94] В 388 г. тези Śi са били победени от Wej, в 847 г. от армиите на T‘aŋ, а в началото на X в. – и от Ć‘i-dan (орхонските надписи ги споменават като Ṭaṭaby заедно с Qyṭaň). Впоследствие те продължили да живеят южно от Ć‘i-dan и в империята на Ljao формирали отделен племенен комплекс със своя управляваща династия. Вж. **K. Menges.** The Oriental Elements, 9-10.

„известна (по-голямата?) част“ на **Śi** да е мигрирала далеч от Китай в или след 388 г., когато богатството им от стада е било заграбено от Wej. Тогава името на *куманите*, а не на *куните*, ще да е било фиксирано в обозначението **K‘uo-muo-γiei**, чиито първи две срички представят алтайското **quba**. Ако се разглежда и третият елемент на китайското съчетание като алтайски суфикс (-γ, -qaj/ -γaj?), това название би представлявало стара форма на етнонима **Qumuq**, **Qumux**, **Qumyq**, който може да се свърже с името на куманите, също произлизащо от основата quba.[95] И докато лингвистичните съображения подкрепяли идентичността на племената Quman и Polovъci, то напротив Qun и Quman са имали явно различен, макар и близко родствен произход. Менгес развива своята аргументация при анализа на куманския етноним. Той сочи, че както руското название Polovъci (с произлезлите от него форми – *унг.* Palócz, *ст. чеш.* Plavci, *пол.* [< *чеш.*] Plauci, *нем.* Falones, Phalagi и Valvi, Valewen, Valwen), така и арменското обозначение на куманите z Xarṯēšk‘n ‘русите’, в чиито основи са залегнали сродни по значение слова (*слав.* plavъ, *лат.* flavus, *нем.* falb, falw и *арм.* xarḏjaš ‘рус’), са имали паралели в алтайските езици (*тюрк.* quba ‘сивкав, блед, цвят между червеното и жълтото’, qū ‘блед, жълтеникав, жълтеникаво-кафяв’, qūa ‘блед’; *монг.* xua < *quwa ‘бледожълт’ ~ *манджу.* kūva ‘блестящо-жълт’, xuba ‘амбър’). Навярно името на куманите е било преведено на славянски като plavyj, а на арменски като Xar-

[95] **K. Menges.** The Oriental Elements, 10. Авторът припомня, че Маркварт отхвърля възможността от връзка с името на хуните. Според него обаче някои древни племена, спадащи към хунския конгломерат, биха могли навярно да се свържат с Qun, например K’un-ji (< Kuən-i) или Ḫun-ji (< Γwən-i). И двете племенни названия биха се произнасяли в архаичния китайски *G‘wən-djer, а това насочва към познатото от византийските извори алтайско име Ὀυννουγουνδοῦροι (т. е. „Γundur на хуните“).

ṯēšk‘ – заключава авторът. Най-старата форма на изходната алтайска дума ще да е била ***qoba**, **quba**. Редуването на **b**/**m** в началните срички е обичайно за алтайските езици и само крайното **-n** създавало някои трудности. То може да представлява редкия номинален суфикс **-n** или по-скоро стария множествен или колективен суфикс **-an**/**-än**, който се срещал например при *ср.тюрк.* är ‘мъж’ > är-än ‘мъже’. Помалко вероятно е името да се етимологизира от *тюрк.* qum ‘пясък’ като qum-a-n (срв. *тюрк.* qum-ra-n, qum-ra-l ‘светлокестеняв, дорест’) или като *qum-man ‘пясъкоподобен’. Не е изключено обаче думите qum и quba, quwa да произлизали от един и същ алтайски корен ***qu-**; ***qu-m**; ***qu-ba**/**-wa** и това би обяснило защо семантичният спектър на част от производните на qum се покривал с този на quba, quwa.[96] След като дава някои пояснения за фонетичните особености на разглежданите заемки и използваната за тях транскрипция (с. 14-15) К. Менгес пристъпва към анализа на самия материал (с. 15-77). Той обхваща 44 лексикални единици, изложени в кирилски азбучен ред с латинска транскрипция: *BOSYI*, *BOJANЪ*, *BOJARINЪ*, *BUSOVЪ*, *BЪLVANЪ*, *BYLJA*, *VLURЪ*, *ŽЬNЬČJUGЪ*, *KAJALA*, *KOBJAKЪ*, *KOVYLIE*, *KOGANЪ*, *KONČAKЪ*, *KOŠČII*, *KЪZA*, *KЪRSUNЬ*, *MEČЬ*, *MOGUTЪ*, *NOGATA*, *OVARЬSKYI*, *OLЪBĚRЪ*, *ORЪTЪMA*, *PO-*

[96] **K. Menges.** The Oriental Elements, 11-14. Авторът изтъква, че едва след като подготвил своята студия се запознал със статията на Немет за етнонимите *куман* и *кун*, в която унгарският учен също извличал името на куманите от quba. Той обаче не е съгласен с Немет, който е виждал в думата quba обозначение на цвят на кожата (вместо на косата), коригира и допълва примерите, илюстриращи употребата на суфиксите -n и -an/-än, а освен това изразява съмнение в даденото от Немет тълкуване на *кун* като контрактна форма от *куман* (*quba-n > *qūn), защото въобще не било сигурно, дали „по онова ранно време и в този частичен дериватив“ някой алтайски език би използвал вече съкратената форма Qūn и то редом с несъкратената Quman.

LOVЬČINЪ, *REVUGЪ*, *SABLJA*, *SALЪTANЪ*, *SAPOGЪ*, *SULA*, *SUROŽЬ*, *TATRANЪ*, *TELĔGA*, *TOPČAKЪ*, *TЪLKOVINЬ*, *TЪMUTOROKANЬ*, *XARALUGЪ*, *XORJUGЪVЬ*, *XYNЬ*, *ČAGA*, *ČOLKA*, *ŠAROKANЬ*, *ŠELЪBIRЪ*, *ŠEREŠIRЪ*, *JAPONČICA* и *JARUGA*. Преобладаващата част от са тях имали алтайски произход, включително и двете нетюркски заемки telĕga ‘каруца, талига’ и xorjugъvь ‘знаме, хоругва’, които са останали навярно от аварския език. Тук етимологическите екскурси на автора са доста богати. Те се характеризират с подробно използване на алтайския изворов материал, при което тюркските форми биват съпоставяни не само помежду си, но често и с привличането на лексико-лингвистични податки от разположени в съседство езикови семейства (например с китайски и ирански). Изследването е снабдено със списък на използваните съкращения за различните цитирани езици (с. 77-80) и един индекс (с. 81-98), улесняващ работата на читателя.

Към някои от анализираните примери Менгес се връща и в своите по-късни работи, където подхожда по същия комплексен начин при разкриване на богатството на алтайско-славянските взаимопроникванията. В юбилейния сборник, издаден във връзка със 60-годишнината на Дмитрий Чижевски,[97] ученият проследява наред с другите примери и възможния произход на думи като **belьč’ugъ** ‘гривна’ (< *прачув.*, *вол.бълг.* *belčüg), **bubrĕgъ** ‘бъбрек’ (според него по-скоро от куманско-печенежки, срв. *тюрк.* böbräk), **pelena** ‘пелена’ (авторът смята думата за остатък от „старото волжко-българско речниково богатство на българите“), **samъčii**

[97] **K. H. Menges.** Slavo-altajische Wortforschungen. – In: *Festschrift für Dmytro Čyževsky zum 60. Geburtstag am 23. März 1954*. Berlin, 1954, 179-195 (= *Veröffentlichungen der Abteilung für slavische Sprachen und Literaturen des Osteuropa-Instituts [Slavisches Seminar] an der Freien Universität Berlin*, Bd. 6).

‘самчи’ (ст.българска титла, която Менгес извлича не традиционно от sanъ ‘достойнство, ранг’ < *тюрк*. sa-n ‘число, броене’ < *праалт*. *sa- ‘смятам, мисля’, а от едно възможно *прабълг*. *sam-čy ‘пълномощник’ < *орх.*, *уйг.* sabčy, savčy ‘пратеник, посредник’ < *др.тюрк.* sab, saw ‘дума, реч’) и пр., а в сборника, издаден във връзка със 70-ия юбилей на този славист,[98] показва нелитературния път на разпространение на думата **цѫрква** (< *гр.* κυριακόν ~ κυρικόν ‘принадлежащ на Господа’), която при заемането си в славянски би трябвало да получи първоначална форма с **ч-** [напр. *бълг.* **чєрква**, неотбелязано от автора], подобно на **чьртогъ** ‘дворец, θάλαμος’ (< *тюрк.* kertäk, kärtäk ‘θάλαμος’). Отделна статия ученият посвещава на алтайската заемка **kolimogъ**, с която са били обозначавани големите, покрити с шатри висококолесни коли, векове наред използвани от номадите преди монголската инвазия.[99] С анализа на някои неалтайски източни слова от СПИ (*divъ*, *Stribogъ*, *Kasožьskyjь*, *lada*, *mečь*, *tuga*, *turъ*, *Dъněprъ*, *Donъ* и др.) той продължава наче-

---

[98] **K. H. Menges.** Wieder einmal zum slavischen Wort für „Kirche“. – In: *Orbis Scriptus. Dmitrij Tschiževskij zum 70. Geburtstag*. München, 1966, 543-550.

[99] **K. Menges.** Altajische Lehnwörter im Slavischen. – *Zeitschrift für slavische Philologie*, 23, 1955, 327-334. Думата kolimogъ (kolimagъ, kolъmagъ < *тюрк.* qaly-maq) съвпада с името на *калмиките*, което би трябвало да означава „hohe Zeltwagen“, напомняйки с това едно друго алтайско племе, Diŋ-liŋ, наричано от китайците Gao-č‘ě „Hohe Wagen“. Според Менгес това китайско наименование би могло да е превод или поне смислова транскрипция на едно местно обозначение, което ще да е било *Qały-maq или негов синоним (вж. на с. 329). В статията е проследено и разпространението на изходната глаголна основа qaly-, която е дала в тюркските, монголските и тунгузските езици най-различни производни, включително такива думи като *тюрк.* qalyn ‘твърд’(< qaly-n), qalqan ‘щит, калкан’ (< qaly-q+an = *монг.* qałqan, qałqa > Хałха), qaldyrym ‘калдъръм’ (< qaly-q-dyr-ym), qalpaq ‘калпак’ (< *qaly-p+aq; *qaly-p+uq > *qaly-b+uq > клобук) и др.

натата в монографията си от 1951 г. работа,[100] така както и с една статия за **Тъмоуторокань**, където привлича нови аргументи в подкрепа на своята етимология.[101] Любопитни са също тълкуванията на такива думи като **багръ** ‘πορφύρα’ (срв. *бълг.* „багра, багря“ и пр., съпоставимо с *тюрк.* baqyr ‘мед’), **жоупанъ** (от *прабълг.* и *печен.* титла čupan ~ čopan) и особено на **къниґа** – термин с явно несемитски, предстаровавилонски произход, който от *акад.* kunukku ‘печат’, kaniku ‘нещо подпечатано’ и *армен.* knik‘ ‘печат’ през осетинско-дигорското *алан.* k‘iunugä ‘книга’ е проникнал в *прабълг.* *künig ~ *küniv, откъдето е развил познатите по-късно форми (*слав.* *kъńiga, *ст.унг.* köñü > *унг.* köñv, *прачув.* *koňyv > *чув.* koň и т. н.).[102] На темата за алтайските и другите

---

[100] **K. Menges.** Etymological Notes on Some non-Altaic Oriental Words in the Old-Russian Igor-Song. – *Orbis*, 9, 1956, 86-94.

[101] **K. H. Menges.** Тъмоуторокань. – *ZSPh*, 29, 1961, 128-133. Авторът обяснява това название чрез Taman-tarqan (от др.тюрк. орхонска титла taman и прединдоевропейската и предалтайска по своя произход титла tarqan), възразявайки с това на тълкуването на Г. Вернадски, който е виждал в първата съставка по-скоро едно *орх.тюрк.* и *монг.* tūmān (< *тохар.* tumane ’10 000’), т. е. *Tuman-Tarqan ‘командир на дивизия от 10 000 души’ (срв. **G. Vernadsky.** Toxar, T’ma, T’motorokan. – In: *For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Sixtieth Birthday*. Den Haag, 1955, 588-591; вж. на с. 590-591).

[102] **K. H. Menges.** Schwierige slavisch-orientalische Lehnbeziehungen. – *UAJ*, 31, 1959, 177-190. Тук авторът разглежда и други старославянски термини с възможно алтайско потекло (например **кръчии**, **къдманъ**, **хлапъ**, **ѩтъхоульница**), а при анализите му, посветени на **къниґа** (с. 183-187), обръща внимание и на древносемитската по произход прабългарска дума **коумиръ** ‘идол, кумир’ (~ *арм.* k‘urm, *k‘umr ‘идолопоклонически жрец’ < *сир.* kumrā ‘sacerdos’ = *асир.* kumr-um, *акад.* kumr-u ‘жрец, извършващ жертвоприношенията’), която според него е проникнала в славянски без арменско, кавказско или кимеро-скитско посредничество (срв. *осет.* gumūr ‘великан’, guymiry ‘идол, истукан’ < Gomēr, старозаветното име на кимерийците, Κιμμέριοι), а по-скоро директно от семитски чрез прабългарския език.

източни заемки в славянските езици Менгес посвещава още редица публикации, които, без да се отнасят директно до куманите, разширяват нашите познания за взаимодействията между Изтока и Запада през вековете.[103]

Проучванията на Ласло Рашони

От средата на 50-те години датират и някои унгарски приноси, като етнографското изследване на **М. Дороги** за обработката и използването на овчи кожи при „хайдуките“

[103] Срв. например: **K. H. Menges.** Zur Etymologie des Armeno-Qypčaqischen. Slavo-Türko-Armenische Kontakte und Kontamination. – *Islam*, 48, 1972, 298-332; **K. H. Menges.** Altaische Wörter im Russischen und ihre Etymologien: Nachträge und Zusätze zu Vasmers Russischen etymologischen Wörterbuch. – *ZSPh*, 37, 1974, 1-35; **K. H. Menges.** Zum neuen Български етимологически речник und den türkischen Elementen im Bulgarischen, I-III. – *ZBalk.*, 7, 1969-1970, 55-83; 13, 1977, 173-193; 15, 1979, 51-88; **K. H. Menges.** Etymologika: einige slavische und andere westliche Lehnbeziehungen des Türkischen. – *RO*, 40, 1, 1978, 9-19; **K. H. Menges.** *Scharlatan* – ein altaisches Lehnwort. – *MT*, 5, 1979 (1981), 109-114; **K. H. Menges.** Türkisches Sprachgut im Südslavischen. Methodisches in seiner Behandlung. – In: *Ziele und Wege der Balkanlinguistik*. Hrsg. von N. Reiter. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1983, 132-145 (= Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin: *Balkanologische Veröffentlichungen*, 8); **K. H. Menges.** Zu einigen slavisch-türkischen Lehnbeziehungen. – In: *Tatarica. Studia in honorem Ymär Daher anno MCMLXX sexagenario*. Ebendum curavit Abdulla Turkain Kultturiseura r. y. Vammala, 1987, 233-241; **K. H. Menges.** Die Funktion der türkischen Sprache im Balkanraum und ihre mögliche Rolle bei der Formierung der heutigen slavischen Nationalsprachen. – In: *Sprachen und Nationen im Balkanraum*. *Die historische Bedingungen der Entstehung der heutigen Nationalsprachen*. Hrsg. von Christian Hannick. Köln - Wien, 1987, 23-42 (= *Slavische Forschungen*, 59); **K. H. Menges.** Zur Etymologie von A.Bulg., A.Kslv. **комърогъ, коморогъ** – *WZKM*, 80, 1990, 125-139; и др.

и „куманите“ в Голяма Кумания, статията на **Г. Фехер** за костюма на номадските народи в епохата на миграциите и др., които обаче засягат само частично интересуващата ни проблематика.[104] Много по-голямо значение от това време има проучването на **Ласло Рашони** върху куманските топоними от т. нар. Малка Кумания (Кишкуншаг) – областта между Дунав и Тиса (между градовете Сегед, Солнок и Калочай), в която след монголската инвазия се били заселили отломки от куманските племена.[105] След кратък библиографски обзор на изследванията за географските названия от Кишкуншаг, в който се цитират работи на Ищван Дьорфи, Золтан Гомбоц, Янош Карачони, Дюла Немет, Дьорд Дьорфи и др., авторът обръща внимание на хетерогенния състав на етническата група, обозначавана като „kún“, „половец“ и „comanus“. Още преди нейната масова имиграция в Унгария (1239-1243) тя е включвала пет основни елемента: 1/ народа *qûn*, живеещ първоначално в източната част на пустинята Гоби; 2/ народа *sârî* (уйгури), увлечен с първия в неговите принудителни миграции на запад в края на IX в.; 3/ *кипчаките (qïpčaq)*, които по произход са били част от конфедерацията на Kimäk и са се обединили с тези два народа към 1020 г.; 4/ и 5/ хетерогенната етническа групировка на *печенези* и *узи (огузи)*, които куманите на запад били интегрирали в своята собствена племенна организация през втората половина на XI век.[106] Поради широката дисперсия на тези елементи върху доста голяма територия е малко вероятно в рамките на две столетия да е могла да стане унификация на

[104] **M. Dorogi.** A junbőr népi kikészítése és felhaszuálása a Hajdúságban és Nagykunságban. – *Ethnographia*, 67, 1956, 301-306; **G. Fehér.** Tanulmányok a népvándorláskori steppei népek viseletéről. – *Arch. Ért.*, 84, 1956, 152-165.

[105] **László Rásonyi.** Les noms toponymiques Comans du Kiskunság. – *Acta linguistica. Hung.*, 7, 1956, 73-146.

[106] **L. Rásonyi.** Les noms toponymiques, 75.

езика. Но дори да се допусне, че дошлите в Унгария кумани са представлявали вече един съвсем хомогенен от лингвистична гледна точка народ, това не се отнася до по-късните имигранти, заселени по същите места. Хановете на Златната орда са имали обичая да разместват покорените племена – те преселили например Burč-oġlu и редица други западни кумански елементи на изток в Хорезм и не е изключено да са заселвани също племена от изток към западните граници на империята. Оттам в продължение на дълги години са тръгвали миграции с по-малък обхват, изразяващи се в разместването на пленници в посока към унгарските кумани и язиги (например при кампаниите на Олдамур от 1282, 1283 и 1285 г.; по повод на събитията, последвали разгрома на Атламос в 1352 и пр.). В 1470 г. в Унгария се настанили нови кипчакски елементи, идващи от околностите на Буг и Днестър. Но още преди това изворите споменават редом едни с други „кумани и татари“ (в грамота от 1399 г. папа Бонифаций IX говори за „Cumani, Philistaei, Tartari“). И ако след 1239 г. в Кишкуншаг освен кумански се срещали също печенежки и други тюркски елементи, то през XV в., започнали да се появяват и селищни обозначения, включващи името „татар“ (като Tatárszentmiklos, Tatárszentgyörgy и пр.). Всичко това явно затруднява отграничаването на същинските кумански названия от останалите тюркски (и кипчакски) топоними. Рашони разглежда 23 такива имена, представени в азбучен ред, като взима за база звуковия облик на първите регистрирани форми.[107] Освен това тези географски названия,

[107] **L. Rásonyi.** Les noms toponymiques, 76-135. Това са: **Althok**(zallasa) < *кум.* *artuq ‘superfluum’ [1446]; *кум.* **Arbuz** (прочит Arbus) > *унг.* **Ar-**

чиято етимология авторът се опитва да изясни въз основа на изобилен фактологически материал, той анализира също и някои записани между 1266-1521 г. топоними и антропоними извън Кишкуншаг.[108] Проученият материал показва, че част от географските названия са произлезли не от лични имена, а са били дадени по-скоро поради формата или други особености на местността. Сред тях се откриват и следи от

---

bocz(földje) < *кипч.* arbuz ‘диня’ [1289]; **Bagdas**(ilese) < bagdaš ‘другар, приятел’ [1451]; **Baltha**(zallasa) < balta ‘брадва’ [1493]; **Belcherhorhan** < **печен.*, *кум.* bälčär ‘кръстосване (на пътища), устие на река’ (срв. *печен.* βαλτζάρ) + qurgan [1423]; **Besotar** < beš ‘пет’ + otar ‘пасище’ [1451]; **Bodoglár** в днешното село Budaqlar ‘клонки’ [1451]; **Bugaz** (прочит Bugas) в дн. **Bugac**puszta < *кипч.* bugaz ‘гърло, пролив’ [1391]; **Buzgan**(zallas) < *кипч.* buz- ‘повреждам, разбивам’ [1423]; **Chengele** в дн. село Csengele < *кипч.* Čengel-li от čengel ‘гора, трън, трънак’ + li [1493]; **Kachkanchiw** (прочит Qačqančiu) < *qačqïnčig, в дн. село Kaskantyú [1469]; **Kargala**, ливада < qarga ‘гарга’ + li [1469]; **Kechel** (дн. село Kecel) < *qïzïl ~ *кум.* qïsïl ‘ален’ [1412]; **Kempeth** (в дн. село Kömpöc) < *кипч.* kümpäz ‘надмогилно съоръжение, купол, мавзолей’ < *перс.* gumbäd [1493]; **Kolpakorhana**, хълм – срв. *узб.* qulba ‘колиба’ < *перс.* kulbä [1359]; **Kuncheg** > **Kenchek**(zallasa) в дн. Köncsög < *кипч.* könčäk ‘панталони’, срв. хан Кончак [1371, 1509]; **Kuthen** > **Kethen**(zallasa) < *кипч.* qötän ‘заден проход, право черво’ [1240, 1493]; **Kwrkwle** < kürkü ‘тетрев’ + li [1488]; **Otar**(halma) < otar ‘пасище’ [1451]; **Scanc**(scallasa) (прочит Sanqasllaša) в дн. село Szank < от *ср.тюрк.* sanq ‘птиче изпражнение’ [1451]; **Tazlar**-(zallas) в дн. село Tázlár < tazlar ‘голи’ [1429]; **Vgule**(homoka) < ügü ‘бухал’ + li [1359]; **Yarman**, **Gyarman**(zallasa) < *кипч.* yarman ~ jarman ‘закачи се’ [1459].

[108] Например: **Boklow** < boqluġ ‘боклук’; **Cherche**, **Cherchy** < *CC* čerči ‘mercator’; **Cucar** < susar ‘златка, бялка, самсар’; **Dong**-ér < toń ‘мраз’: **Gyalpár** < jalbar [žalbar] ‘умолявам’; **Gyarok** < yaruq ‘lumen, clarum’; **Gyolcha** < jolči [žolči] ‘пътник’; **Gyanda** < jandï [žandï] < jan- [žan-] ‘връщам се’; **Jangortha** < yangur ‘дъжд’; **Jangot** < yangï + ot ‘нова трева’; **Jamulo** < *CC* yamou ‘кръпка’ + lu; **Jardar** < *CC* yarat- ‘създавам’; **Jurguche** < yürgüči ‘прислуга’; **Kabak** < qabaq ‘тиквичка’; **Karla** < qarlï ‘снежен’; **Kystre** < qïš-tura ‘зимен дом’; **Tác** < taz ‘плешив’; **Tastra** < taštura ‘каменен дом’ и **Zomok**szallasa < somoq ‘кожена бутилка’.

иранско влияние, а също и от наличието на диалекти. На базата на разгледаните имена Рашони откроява отделни фонетични особености, от които важни са преходите: (1) *тюрк.* **-z** > *кум.* **-s** > *унг.* **-c**; (2) *тюрк.* **-ġ-** > *кум.* **-w-** и **-g-**; (3) *тюрк.* **-ġ** > *кум.* **-w**; (4) *тюрк.* **-y-** ~ *кипч.* **-j-** [-ž-] > *унг.* **-d'-** [gy]; (5) *тюрк.* **t-** > *кум.*, *унг.* **d-**; и (6) *тюрк.* **ï** > *кум.*, *унг.* **a** (особено при суфиксите -lï/-li > -la/-le и -čï/-či > -ča/-če, което всъщност се забелязва и в някои руски заемки от куманския език, като Каяла < qaya-lï). Случаи на прехода **ï** > **a** съществували и в други кипчакски езици (башкирски, казански, татарски, казахски). Много такива примери са фиксирани в руските извори и с оглед на това Рашони припомня наблюдението на Радлов, че тюркското **ï** е представлявало „звук, несъответстващ напълно на **ы**, но намиращ се в реда гласни **ы** – **а** по-близо до **а**".[109]

И през следващите десетилетия ученият дава своите приноси в изследване на тюркската ономастика. В юбилейния сборник в чест на Дюла Немет той обнародва през 1962 г. турски превод на своята статия за куманските топоними от Кишкуншаг.[110] В 1963 г. излиза пак на турски негова статия за женските имена в тюркския свят,[111] а през 1967 г. се появява и студията му за куманските антропоними от Унгария, публикувана две години по-късно също на турски.[112]

---

[109] Това наблюдение е важно не само при определяне на „средния пласт" на тюркските заемки в унгарския, но може би и за разбиране на спецификите на [пра]българските езикови реликти.

[110] **L. Rásonyi.** Kiskunság'da Kumanca yer adları. – In: *Németh Armağanı.* Ankara, 1962, 341-352.

[111] **L. Rásonyi.** Türklükte kadın adları. – *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1963, 63-87.

[112] **L. Rásonyi.** Les anthroponymes comans de Hongrie. – *AO Hung.*, 20, 1967, 135-149; **L. Rásonyi.** Kuman özel adları. – In: *Türk Kültürü Araştırmaları*, III-VI, 1966-1969. В работата са привлечени имена като **Aboska**, **Abchyk**zallas, **Alonnype**, **Alpar**, **Alpra**, **Arbuz**, **Althok**zallasa, **Athlamos**,

Тя съдържа списък на над 150 лични имена, подредени в азбучен ред, с посочване на годината, в която са били за пръв път отбелязани в изворите, както и на по-късно появилите се варианти, като за всеки пример авторът търси подходящата тюркска етимология. Около 20-22% от имената не са могли да бъдат интерпретирани. Сред онези, които нямали сигурна тюркска етимология, са съществували също антропоними с монголски, славянски или румънски произход. Куманските лични имена от Унгария обаче давали представа за „семантичните и психологични категории“, присъщи на тюркската антропонимика. Познаването на магическите представи е условие sine qua non за установяването на антропонимичните категории и Л. Рашони се опитва да

Ayaz, **Aydua**, **Aydud**, **Althabaz**, **Backholda**, **Bagdas**ilese, **Balmaz**, **Balta**, **Barag**, **Baramuk**, **Baycha**scalasa, **Baydamer**zallasa, **Beke**, **Belcher**hordan, **Beler**, **Bengecsek**, **Bezter**haza, **Bychak**, **Bíter**, **Bodoglár**, **Boklow**, **Bolcha**telek, **Bolden**, **Baliar**, **Biter**, **Bortz**, **Borchol**, **Boro**, **Bewlder**, **Buchuer**, **Buthemer**, **Bugaz**, **Buzkan**, **Chakan**, **Cherchy**, **Chybuk**, **Chydbe**, **Chyta**, **Choba**, **Cholyos**zalassa, **Chumo, Churka, Chortan**, **Cucar**, **Debrecen**, **Dorman**, **Eche**halma, **Eremeen**, **Gyalpár**, **Gyanda**, **Gyarman**, **Gyarokszék**, **Gyolcha**, **Gyolma**, **Illan**, **Illunchuck**, **Ityk**, **Kabak**, **Kachkanchiw**, **Kachman**, **Kachmar**, **Kalas**, **Kangur**, **Kaplan**, **Kara**, **Karacha**, **Karzagh**, **Katlabuka**, **Kayathkan**, **Kaythor**, **Kechel**, **Keldech**, **Kelduchyni**, **Keleby**, **Kemenche**, **Kempecz**zallasa, **Ketelegaska**, **Keyran**, **Kystre**, **Kochola**, **Kolbaz**, **Kolguna**, **Kolpa**korhana, **Koncha**, **Kondam**, **Konduz**, **Konta**, **Koor**, **Koyam**palzallas, **Corduk**, **Kurman**, **Kormácsok**, **Kuchmek**, **Kunchegh**, **Kupchech**, **Kuthen**, **Manthula**, **Menk**, **Michi**, **Mordar**, **Olaas**, **Ona**, **Orgon**dazenthmiklos, **Orgowan**, **Ötömös**, **Othas**ylyszallasa, **Parabuch**, **Scank**scalasa, **Szatymaz**, **Zeyhanus**, **Zomok**zallasa, **Tác**, **Thantho**, **Tastra**, **Tatar**, **Tajta**pálhát, **Thege**, **Tepremez**, **Thepse**, **Teschench**, **Thetel**, **Tobay**, **Tolon**, **Toman**, **Tompor**, **Thorzok**, **Turtule**, **Thurgon**petherzallasa, **Thwzgi**, **Vchugan**, **Vmul**, **Uzur**, **Vgudey**, **Waychun**nype, **Wochun**, **Wanchuk**, **Jamulo**, **Jangortha**, **Jangot**, **Japza**, **Jardar**, **Jarman**elekzallasa, **Jurguche**, **Zágor**réthe.

ги групира според анализирания материал.[113] В края на студията си той предлага корелация на имената: (а) на

[113] **L. Rásonyi.** Les anthroponymes, 147-149. Авторът вмества изследваните антропоними в следните категории: **I.** ***Тотемистични имена*** (Illan, Ilunchuck, Abchyk); **II.** ***Имена, изразяващи намерение, знак за демоните***: **A.** *Желание на родителите за самите тях:* **1**/ че новороденото ще остане живо (Turqan?), **2**/ че ще бъде момче, а не момиче, **3**/ че ще изпълни желанието на родителите (Bowlder, Gyolma); **B.** *Апотропейни, защитни имена:* **1**/ Имена на животни, които плашат демоните, или ги превъзхождат с нещо, например по бързина (Althabarz, Kaplan, Churtan, Katlabuka, Churka [?], Cucar); **2**/ Имена на презрени животни (Barag, Ityk); **3**/ Имена на момичета, утвърждаващи техния женски род (Beke [?], Ecke [?]); **4**/ Имена, означаващи нещо нечисто, грозно, предизвикващо погнуса (Boklow, Sank, Bezdir, Mordar); **5**/ Други имена, предназначени да предизвикат промяната на демоните (Aboska [?], Bolmaz, Kalas, Bortz, Buthemer); **6**/ Теофорни имена, отправящи апел до по-висшите от демоните; **C.** *Пожелателни формули по адрес на детето:* **1**/ Пожелание за шанс, успех, определен начин на живот (Kolbaz, Katymár, Biter, Beldir, Ay[u]tut, Kuthen, Olaas, Kuchmek, Athlamas, Konta [?]); **2**/ За дълъг живот (Meuk[miŋ]); **3**/ За качества (Bagdas, Baydamer, Alpar, Althok, Beler); **4**/ За физически свойства, красота, свойства на животни и растения (Abuz, Kabak, Thorzok, Zomok, Althabarz, Cucor); **D.** *Величествени имена, нерядко със социална връзка* (биха могли да се разглеждат като първата категория от предходната група). **III.** ***Случайни имена, имена на добро предзнаменование*** – знаци, получени от света на духовете: **A.** *Свойства на новороденото, цвят* (Kaytar, Alon, Kora, Keckel, Meuk [?], Tescheuch); **B.** *Име на първия предмет, съзрян след раждането*, или източник на доловен шум (Batha, Chakan, Chybuk, Buzkan, Kemenche, Tompor, Bychak, Kurman, Kuncheg, Jamulo); **C.** *Име на животно или растение, съзряно след раждането* (Bolcha, Bora, Kongur, Orgowan, Thege, Koyan, Albura, Keleby [?], Kolguna, Konduz); **D.** *Име на първото лице, което е влязло, или на чужденеца, намиращ се в аула* (Cherchy, Gyolcha, Kachkanchiew, Ketelegaska, Koncha [?], Tatar); **E.** *Име по първата дума, произнесена от родителите* (Chabak [‘малък мъж’], Cholyas, Gyalpar, Tepremez, Gyanda, Japza, Yarman, Debresin); **F.** *Метеорологичен или астрономически феномен в момента на акуширането* (Ayaz, Aydua, Tolon, Toman, Gyarok, Jangorta); **G.** *Сезон, ден, част от деня* (Chuma, Tobay, Jangot);

бащата и синовете или на братята, (б) на лицето и клана, (в) на антропонимите и топонимите.

Два други по-късни материала също се вписват отчасти и в куманската проблематика. Това е оригиналното изследване от 1979 г. върху народа Bulaq или Blaci (Blaq, Blacus; Blacki, Blachi, Blacci) в средновековна Трансилвания, който традиционно е отъждествяван в румънската историография с власите (Vlach, Ulaγ, Ulah, Oláh, Iflak), но – както показва авторът – е имал вероятно тюркски произход,[114] както и очеркът върху печенезите, узите и

H. *Историческо събитие, празници в момента на акушинането* (Bachkolda [?]); **I.** *Име на народ, страна, вожд, победен в епохата на акушинането*; **J.** *Място на акушинането* – бряг на река, лятно пасище, каменен дом и пр. (Belcher, Bugaz, Kystre, Tastra, Kolpa, Kempeth [?], Kochola [< Qočulï]); **K.** *Име на бащата*; **L.** *Име, отнасящо се до броя на децата в семейството* (срв. Turtule – Törtel?); **M.** *Мюсюлманско име, намерено по случайност от моллата* (съзряно в Корана); **IV.** ***Теофорни имена*** (ако не се срещат в категория II, B-6); **V.** ***Hypochoristica*** – имена, препращащи към сентиментите на родителите, давани най-често на дъщерите (Thwzgi [?]); **VI.** ***Имена, образувани върху антропоним***: **A.** *Имена на предци, родители*; **B.** *Имена на известни, почитани личности* (Vgudey); **VII.** ***Имена, отвеждащи към титли и рангове*** (Jurguche).

[114] **L. Rásonyi.** Bulaqs and Oγuzs in Mediaeval Transylvania. – *AO Hung*., 33, 2, 1979, 129-151. Авторът свързва името Blac с познатия сред карлуките народ Bulaq, покорен някога според речника на М. Кашгари (1069) от кипчаките, както и с подчиненото от русите в 1592 г. племе Bulaq, което е живеело на изток от башкирите в Урал. Той смята, че част от карлукското племе Bulaq се е придвижила заедно с куманите на запад, но някои негови групи може да са проникнали до басейна на Дунав заедно с [пра]българите и това обяснявало симбиозата между Bulaq и Bulgar, която е съществувала доста преди унгарското заселване. Във връзка с огузите (Oγuz, Uz, Ғuzz, Tork ~ Turk) Рашони допуска, че към торките са спадали и петте малки клана, воювали срещу половците около 1185 г. в *Слово о полку Игореве*. Техните имена са имали антропонимичен произход и някои от тях се срещат и в Трансилвания, например **Татраны** във формата Tatrang (Thatrang, Tatrankfalwa, Thattrang-

кипчаките, анонсиран от Рашони още в 1970 г. като принос към третия том на *Основите на турската филология*.[115] В

---

falua, срв. също Τατράνης, Tatïran и пр. – от *тюрк* tatir-, tatïr- ‘давам да опита’ > tatir-an > tatran); **Могуты** (срв. Makut, Maklár, Maksa, Makfalva, Makuta, terra Mak < *тюрк.* mak ~ maγu ‘похвала’); **Карасъ-кокѣй** (Karas Kökey, срв. Kökös < *тюрк.* kök ‘синьо’) и т. н. Други имена в региона с възможен огузки произход са хидронимът **Bursa** (Burca > Borca > Barca), дал името на Barcaság; оронимът **Nemere** (< *тюрк.* nemere ‘внук’) и намиращият се близо до тази планина проход **Ojtoz** (Ohtuz, Oituz, Ojtozi szoros, Ojtozi vár < *тюрк.* *Al-tuz ‘червеникава сол’); топонимът **Görgény** (като обозначение на част от Алпите, на рекичка и съставка в названията на много села < *тюрк.* gürgen ‘бук’); името **Čik** (обозначение на граничен район между т. нар. Görgény-Алпи и река Úz < *тюрк.* čik ‘граница’) и др. Вж. също **Bibarc** (< Bibars ~ Beybars, дало Bibarcfalva, Бибарцово), **Uzon**, **Törcs**(vár), рекичката **Timis**, извираща около гр. **Zajson** (< Say-sun < *тюрк.* say- ‘уважавам, зачитам; броя’) и дала името си на прохода **Tömös** и т. н.

[115] Въпреки положените старания, този том дълго време остана за мен недостъпен. По устната информация на колеги от Виена до средата на 90-те години той не бе издаден. Едва в 2002 г. случайността ми помогна да разбера, че в резултат на усилията на междувременно починалия през 1997 г. Ханс Роберт Рьомер ръководството на Международния съюз за източни и азиатски проучвания в лицето на видните тюрколози Луи Базен и Дьорд Хазай е успяло през 2000 г. да обнародва ценния сборник в издателството на Клаус Шварц. Благодарение на отзивчивостта и съдействието на директорката на Института по тюркология към Свободния университет в Берлин, г-жа Барбара Келнер-Хайнкеле, която любезно ми предостави неограничен достъп до библиотеката на института, най-после можах да се запозная с този уникален труд, съдържащ материали за предислямската тюркска история на редица изтъкнати специалисти, като: Е. А. Новгородова, E. G. Pulleyblank, W.-E. Scharlipp, С. Г. Кляшторни, D. Sinor, P. Zieme, J. Hamilton, H. W. Haussig, P. B. Golden и др. Тук посмъртната студия на Ласло Рашони е включена в последната част, посветена на номадските племена в Европа, срв. **L. Rásonyi.** Turcs Non-Islamisès en Occident (Pétchénègues, Ouzes et Qiptchaqs et leurs Rapports avec les Hongrois). – In: *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*, ed. by H. R. Roemer (*Philologiae et Historiae Turcicae Funda-*

него ученият възприема предложеното от Немет извличане на **quman** от **qū** ‘сивкав, жълтеникав, блед’[116] и разглежда произхода на куманите според изводите на Маркварт, Пелио, Бартолд и Цегледи.[117] При своята миграция състоящият се от три елемента (qūn + sarï + qïrčaq) куманski етнос е асимилирал на изток от Волга и огузки (печенежки) елементи, преди да се появи в средата на XI в. по границите на руските княжества. Историята му в причерноморските степи и на Балканите е очертана накратко с позоваване на трудовете на Кошани, Расовски, Цегледи, Левицки и Острогорски.[118] Не е забравен въпросът за народа Blac, споменаван от Вилардуен винаги заедно с куманите („li Blaci et li Commanis“) – тук Рашони отново лансира тезата, че не ставало дума за власи, а за тюркски народ, *blac* < *bulaq*, който се е присъединил към българите оногури и като част от „ордата на Аспарух“ бил разположен да пази граничната зона на Северна България и

---

menta, Tomus Primus = *Philologiae Turcicae Fundamenta*, T. III). Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2000, pp. 303-331.

[116] **L. Rásonyi.** Turcs Non-Islamisès, 310. Етимологията на Немет се потвърждавала от значението на чуждоезичните еквиваленти на етнонима (polovec, Falben, χarteš). Според автора названието е загатвало за произхода на куманите – поне част от тях ще да са били „жълтеникави, бледи“, т. е. „руси“. Но той отбелязва също идеята на Прицак, който в рецензията си върху *Związki* на Зайончковски допуска името quman да е било свързано по-скоро с цвета на коня и отнесено към куманите да е означавало „народът с кулестите коне“ (Volk mit bleichen Pferden).

[117] **L. Rásonyi.** Turcs Non-Islamisès, 310-312.

[118] **L. Rásonyi.** Turcs Non-Islamisès, 312-316. Във връзка с вярата в тотемистичните предци (случаят с Боняк, който в нощта преди сражението с унгарците се отдалечил от лагера, завил като вълк и когато вълците му отвърнали, приел това за добра поличба) Рашони припомня коментара на Зеки Валиди Тоган към пътеписа на Ибн Фадлан, че волжките българи и казанските татари са смятали вълчия вой за добро предзнаменование.

Трансилвания, преди да се включи доброволно в състава на унгарците.[119] Много повече място е отделено на съдбата на куманите в Унгария.[120] Изтъква се, че още в 1227 г. мисионерската дейност на католическата църква е довела до покръстването на „четвъртия“ кумански княз Bortz с неговия син и с 15 000 номади, за които е било основано епископството в Милков, описано е приемането в 1240 г. на 40-те хиляди номади на хан Kötän, загатната е ролята на куманите през XIII и XIV в., обърнато е също внимание на алано-осетинските *язиги* („Jazones“, „Philistei“), част от които са пристигнали в страната след завладяването на Видин в 1365 г. от палатина Миклош Конт. За разположението на куманските кланове, тяхното усядане и феодализиране през XV в. са ползвани статиите на Шоош, Кринг и Дьорфи. По-късната история на маджаризираните кумани е част от унгарската история и от XVI в. те вече напълно изчезнали като самостоятелен елемент. Населението в района на Cserhát-Mátra-Bükk например, което се е отличавало със сравнително хомогенен диалект (срв. *å* вместо *a*) и в XVIII в. е било наречено palóc (< polovec), е нямало всъщност нищо общо с половците от руските извори, а записаното през същия век кумънско „отче наш“ е показвало чертите на диалект, различен от езика на *Codex Cumanicus* (d’ < dž вместо j). Тези и други особености (наличието на начални звучни съгласни d- и g- вместо беззвучните t- и k-) се отразявали в ономастичните податки и навярно е бил прав Лигети, който предполагал *огузко* лингвистично участие в езика на куманите. Авторът се спира на техните лични имена (антропоними и топоними) и очертава семантичните им групи, преди да засегне въпроса за ролята на куманите-кипчаки в Хорезм, Грузия, Русия, България, Сърбия и особено в Румъния, където те са

[119] **L. Rásonyi.** Turcs Non-Islamisès, 316.
[120] **L. Rásonyi.** Turcs Non-Islamisès, 317-322.

взели участие при формирането на румънския етнос и създаването на румънската държавност (Басараба).[121] Накрая Рашони съпоставя названията на половецките племена с изброените от Димашки обозначения на кипчакските орди,[122] отчита влиянието на куманите върху техните съседи, като препраща към трудовете на Голубовски и Дярфаш, отбелязва и научните области, от които се очаква да бъде хвърлена светлина върху историята на куманската диаспора – археология, изследване на лексиката и антропонимиката, изучаване историята на поселенията, но също и на музикалния фолклор, доколкото Бела Барток например е регистрирал в Турция (в древна Киликия) сред юруците от племето Ulaš онзи пентатонен жанр, познат и от някои унгарски мелодии, а това име е било еднакво свързвано с куманите в руските и унгарските извори (Улашевичи, generatio Olas).[123] Когато излиза от печат, обзорът на Л. Рашони е вече сравнително остарял. Той не е съобразен с резултатите на редица по-късни изследвания на съветските и унгарските археолози, с анализите на куманския езиков материал и с културно-историческите проучвания върху този народ от последните десетилетия на XX в. Ценното на тази студия е представянето в сумарен вид на главните постижения в областта до средата на 60-те години и главно на авторовите приноси и хипотези при изучаването на куманската антропонимика.

---

[121] **L. Rásonyi.** Turcs Non-Islamisès, 322-325.

[122] **L. Rásonyi.** Turcs Non-Islamisès, 325-326.

[123] **L. Rásonyi.** Turcs Non-Islamisès, 326-327. Наред с Ulaš през XVI в. документите са отбелязали в югоизточна Анадола също клановете Berendi и Pečenek. По този въпрос Рашони препраща към изследването си от 1957 (1962) на куманските топоними от Kiskunság и към статията на **Faruk Sümer**. Bayındır, Peçenek ve Yüregirler [Байъндъри, Печенези и Юрегири]. – *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 11, 1953, 248-344.

Отговорът на румънските ономастици

През втората половина на века проблемите на ономастиката започват да привличат вниманието и на румънски учени. В 1956 г. **Мария Матилда Александреску-Дерска (Булгару)** прави опит за нова интерпретация на името Добруджа,[124] който е твърде спекулативен, за да намери прием в сериозните научни среди. Според авторката, както хипотезата за връзката на името Добруджа със споменатия от Херодот народ Δόβηρες, така и тълкуванията на това географско название от *слав.* dobrъ или dobriče ‘каменна, безплодна земя’, от *слав.* dobrъ + *тюрк.* buğaq (> Dobr[ob]uğak > Dobruğa), респективно от епонима Добротица ~ Добротич, имат своите слабости. Тя съзира в една студия за Добруджа през XII в. на географа К. Брътеску дадените от Идриси наименования на областта (Burğan, Barğan или Borğan) и това я насочва към възможността за арабска етимология на името. Идриси (ок. 1100-1160) е отбелязал между Стара планина и Дунава три региона – ard getuliya (Западна България), ard germaniya (Средна България) и ard burğan (Добруджа). Последното название би означавало буквално „страната Бурджан, страната на бурджаните“ от *араб.* ard ‘земя, страна’ и думата burğan > bruğan, произлизаща на свой ред от burğ ‘mœnia, propugnaculum, vallum’ (арабоезична форма на burgus със сирийско посредничество), или от нарицателната дума burğan ‘крадец’. В полза на първата хипотеза говори

[124] **M.-M. Alexandrescu-Dersca.** L’Origine du nom de la Dobroudja. – In: *Contribution Onomastiques*. Publiées á l’occasion du VIe Congrès international des sciences onomastiques à Munich du 24 au 28 Août 1956. Bucarest, 1958, pp. 97-114.

отбранителната система на Burğan, засвидетелствана от Масуди, а в полза на втората е обстоятелството, че в османската епоха думата dubruğan (добруджанец) е придобила пейоративно значение, навярно и във връзка с нарицателното име burğan.[125] Но през средновековието арабските географи са използвали термина Burğan (Borğan, Berdan, Boršan) също за обозначаване на дунавските (и волжките) българи. В този смисъл Ard Burğan ще да е била „земята на [Аспаруховите] българи“. По-късно, когато тя е била прекосена или окупирана от печенезите, узите и куманите, новите завоеватели започнали да бъдат наричани „господари на Бурджан“ – Dhu Borğan, Dhu Bruğan. Тази „титла“ може да е била съживена от огузите на селджукския султан Изеддин Кайкаус II и на Саръ Салтък, които се появили в Добруджа през 1263-1264 г. съгласно „Огуз-намето” на Язъджъоглу Али и Сеид Локман.[126] Впоследствие запазеният чрез тюрк-

[125] **M.-M. Alexandrescu-Dersca.** L'Origine, 103.

[126] **M.-M. Alexandrescu-Dersca.** L'Origine, 106. Авторката е на мнение, че въпреки „проницателната критика“ на П. Мутафчиев епизодът със селджукската колонизация на Добруджа през XIII в. можел да намери някои историко-лингвистични потвърждения. Във връзка с това тя се позовава на Т. Ковалски, който, изучавайки езика на турското население в Добруджа, открива под по-стар тюркски субстрат, възлизащ към северен по произход отвъддунавски тюркски народ, следите на една южна тюркска група, предхождаща османското завоевание. Тя изцяло е отпечатала своя лингвистичен характер и добре представяла идиома на селджукските имигранти при царуването на Михаил VIII Палеолог (1261-1282). Изглежда не всички огузи са напуснали Добруджа, отивайки при златноорденския хан Берке, който дал на Изеддин като тимар две провинции в „Кипчак“. Някои навярно са се установили завинаги в страната и от тях според автора е останал град Isakği (Исакча), споменат в завършената през 1321 г. география на Абу-л-Фида като средноголям град край устието на Дунав, повечето жители от който са били мюсюлмани. Вторият подобен град е бил Baba Saltuk, чието съществуване е засвидетелствано в 1330-1332 г. от Ибн Баттута. В него, а не в Крим, се е намирало главното светилище на Саръ Салтък, възстановено през 1484

ското население термин за Добруджа е бил погрешно интерпретиран от славизираните българи и румънците като производно на -an, -anin (мн. ч. -ane) – суфикс, показващ локален произход – от Dubruğ- и така се е стигнало до появата на името Dobruğa, чийто финал напомнял добре познатия тюркски суфикс -ğa/-ğe. В европейските извори от XVI в. нататък името е получило една славянска наставка (*пол.* Dobrizza, Dobrzicza, *итал.* Dobruzza, *англ.* Dobruccia редом с Dobrugia), с което е бил разкрит пътят за свързване произхода на названието с един познат герой-епоним – Добротич. По такъв начин формата Dhu Bruğan, предхождаща с векове управлението на Добротич (1354-1386) е била отъждествена с тази черноморска династия, явно „по аналогия с турския обичай да се обозначават страните по имената на техните суверени“ – завършва разсъжденията си авторката.[127]

По същото време и пак във връзка с международния конгрес по ономастика **И. Коня** и **И. Донат** предлагат своите значително по-задълбочени приноси към изучаването на кумано-печенежката топонимика в румънската равнина по Долния Дунав.[128] Авторите разглеждат категория хидроними, завършващи на суфикса **-ui** и **-lui**, които още Густав Вайганд (1921) е смятал за имена с „турански“ (кумански) произход, допускайки в -ui значение ‘река’ или ‘долина’. Историците и лингвистите са обяснявали по различен начин

г. от султан Байезид II. Третият мюсюлмански град, споменат в Огуз-намето, можел да се идентифицира с крепостта Yeni-Sale, намираща се недалеч от град Baba Dagi, на същия бряг на езерото. Тя произлиза от XIII в., била е в руини по времето на Байезид I (1389-1402) и е била възстановена през 1417 г. при султан Мехмед I. (Вж. с. 107-111).

[127] **M.-M. Alexandrescu-Dersca.** L’Origine, 113-114.

[128] **I. Conea**, **I. Donat.** Contribution à l’étude de la toponymie pétchénègue-comane de la plaine roumaine du Bas-Danube. – In: *Contribution Onomastiques*. Publiées à l’occasion du VIe Congrès international des sciences onomastiques à Munich du 24 au 28 Août 1956. Bucarest, 1958, pp. 139-169.

този суфикс и образуваните с него названия, и двамата учени се спират накратко върху вижданията и основните резултати в изследванията на В. Богря, К. Дикулеску, А. Филипиде, Л. Рашони, И.-А. Кандря, Н. Дръгану, Т. Хотонг, С. Пушкарю, Й. Йордан и К. Гюреску.[129] До 1930-31 г. са били познати едва 19 топонима, завършващи на **-(l)ui**. Нови 34 имена от тази категория са били открити от Коня и Донат при техните топонимични проучвания в документи и планове за общинската поземлена собственост, в географски речници и карти. Те дават списък на всички примери с информация за същността на обекта, неговата локализация, а понякога и година на споменаване в изворите.[130] Повечето имена се повтарят по няколко пъти (*Teslui*, *Călmăţui*, *Băldălui*, *Urlui*, *Bănăgui*, *Bărlui*, *Bercelui*, *Vaslui*). Част от тях се срещали също в Молдавия и Добруджа. Около 12 форми са открити в документи от XIV-XV в., което загатвало за техния стар произход, като от някои топоними са образувани и румънски производни – Bîrluieţ (регистрирано от 1567 г.), Covurluiaş (от 1527 г.) и др. Около 44 примера представляват названия на рекички, потоци, мочурища, езера и малки естествени канали; други 9 са имена на острови, села, долини, хълмове, гори, носове и изглежда, че те са произлезли от

[129] **I. Conea, I. Donat.** Contribution, 140-142.

[130] **I. Conea, I. Donat.** Contribution, 143-151. Изброяването е извършено от запад на изток, при което някои от 53-те имена се повтарят: **Dăznăţui** (или Desnăţui), **Bănăgui**, **Băldălui**, **Ţigărţui**, **Călmăţui**, **Ţuglui**, **Secui** (или Săcui), **Tăzlui** (Tezlui или Teslui), **Geamarţalui** (или Gemărtălui), **Călui**, **Bărlui** (Bîrlui или Burlui), **Vaslui**, **Băldălui**, **Năui**, **Sărtălui**, **Băldălui**, **Călmăţui**, **Bărlui**, **Teslui**, **Teslui**, **Surdui**, **Teslui**, **Ciugui**, **Călmăţuiul** Sec и **Călmăţuiul** cu Apă, **Urlui**, **Măgura** Bercelui, **Gurlui**, **Urlui**, **Urlui**, **Bercelui**, **Vaslui**, **Călmăţui**, **Săvîrlui**, **Terlui**, **Cătălui**, Gura **Caţuiului**, **Bănăguia**, **Gălăţui**, **Bărui**, **Brelui** (или Prelui), **Căbălui**, **Covurlui**, **Călţui**, **Mătălui**, **Miclui** (или Milui), **Mislui**, **Mituzului** (вероятно Mituzlui), **Păcui**, **Călmăţuiul** Nou и **Călmăţuiul** Vechi, **Călmăţui**, **Călmăţui** (също Bîlhac), **Călmăţui**, **Turlui**.

разположените наблизо водни обекти. С това хипотезата, че тези названия са съдържали понятието „рекичка, поток“ или „долина“, се потвърждавала. Те били оставени от население, което е зависело от подобни водни източници, осигуряващи начина му на живот (т. е. от номадските пастири), а това са били както печенезите, така и куманите.[131] Географската концентрация на имената показва, че не може да се прави разлика в произхода между окончанията **-ui** и **-lui**, тъй като те взаимно се проникват. От друга страна топонимите от тази категория се срещали главно в равнините и това доказвало, че населението, което е оставило суфикса **-(l)ui**, рядко е навлизало във вътрешността на Гетското плато и в Предкарпатието. Авторите правят още една крачка. Като описват зоните на разпространение на въпросните названия, те привличат също намиращите се в тези земи най-често в близост до разглежданите топоними по-различни географски имена с възможен кумански и печенежки произход – не само форми на **-cea** (= **-ča**, напр. *Bărăcea*, *Borcea*, *Iazupcea*, *Lopcea*), но също обозначения, свързвани с тюркски племенни и родови имена (срв. *Berindei*, *Comana*, *Comanca*, *Comăneşti*, *Comani*, *Comăniţa*, *Comanul*, *Peceneaga*, *Talaba*, *Toksăbeşti*, *Toksobeni*) или такива, които могат да се етимологизират чрез тюркски (*Bacea*, *Balaci*, *Bălaci*, *Bălduz*, *Bărăgan*, *Bărăganul*, *Bat*, *Batia*, *Batin*, *Batiu*, *Belgun*, *Beria*, *Buceag*, *Bucegi*, *Burdea*, *Burnaz*, *Burun*, *Buzduc*, *Caracal*, *Caracul*, *Caraiman*, *Caraman*, *Cartal*, *Ciupag*, *Cocargea*, *Colceag*, *Colgeag*, *Cotorga*, *Oda*, *Oinac*, *Satun*, *Surdui*, *Tăbîrceag*, *Tăbîrcig*, *Tangîru*, *Tecuci*, *Teleorman*, *Tosun*, *Turia*, *Uzun* и др.).[132] Зоните са се отличавали от съседните региони и в други отношения – подчертават Коня и Донат. Антропонимиката там е обхващала някои необичайни форми (*Bărăgan*, *Bosun*, *Coman*, *To-*

[131] **I. Conea, I. Donat.** Contribution, 152.
[132] **I. Conea, I. Donat.** Contribution, 153-161.

sun), езиковите проучвания в отделни села са свидетелствали за съхраняването на кумански елементи в местните диалекти; като вид наследство от номадските народи трябвало да се смятат и многото антропогенни могили. Всичките тези белези, разгледани поотделно, само будели любопитството. Но когато се вземели в тяхната цялост, тогава се очертавали скритите корелации и се виждало, че картите на тези елементи почти винаги покриват същите зони, характеризиращи се чрез топонимите, завършващи на **-(l)ui**. Авторите локализират в последната част на своята студия концентрацията на румънското население през тривековната печенежко-куманска доминация – в хълмистите земи на Гетското плато и Подкарпатието, а също в гористите райони на Влашката равнина. Тъкмо там липсвали така характерните иначе хидроними със суфикс **-(l)ui**. Освен това там се намирали и районите, наречени Vlaşca и Rumînaţi, които може да са получили това си название по името на едно румънско население, живеещо в чуждо обкръжение (кумани на изток и славяни сърби – на запад). Според Коня и Донат названията, имащи суфикса **-(l)ui**, които в голямата си част обозначават незначителни днес потоци, са могли да бъдат запазени единствено от обитателите на съответния регион и то само благодарение на ограничената симбиоза и бавна фузия на част от печенезите и куманите в румънския етнически масив.[133] Една карта онагледява разпространението на издирените имена; към студията е приложен и списък с топонимите, споменати в текста и фигурите на картата (с. 168-169).

[133] **I. Conea, I. Donat.** Contribution, 162-166.

Намесата на археолозите. Светлана Плетньова

Най-комплексното изследване на куманите през 50-те години, осъществено и с привличането на богат археологически материал, е дело на **Светлана Александровна Плетньова** (1926–2008), която занапред се очертава като един от най-компетентните съветски специалисти по история на степните номади. В Русия археологическите проучвания на следите от „конните народи“ започнали още към края на XIX и началото на XX в.,[134] но дълго време резултатите от тях не са били взимани под внимание и изучаването на номадите продължавало да се основава предимно на писмените извори. След революцията в про-

[134] Срв. например резултатите от проведените в Поросието на територията на бившата Киевска Русия масови разкопки на номадски кургани (**Н. Е. Брандербург.** *Журнал раскопок 1888-1902 гг.* СПб., 1908) и от активизираните покрай XII и XIII конгреси на археолозите проучвания на номадските старини в района на Дон (**В. А. Городцов.** Результаты исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии – В: *Труды XII Археологического съезда*. М., 1905; **В. А. Городцов.** Краткие сведения об археологических исследования в Бахмутском у Екатеринославской губернии – В: *Труды Харьковский Приготовительтой Комиссии XIII Археологического съезда.* Харьков, 1908). Вж. също: **Н. Е. Бранденбург.** К какому племени могут быть приписаны те из языческих могил Киевской губернии, в которых вместе с покойниками погребаны остовы убитых лошадей. – В: *Труды X Археологического съезда в Риге*. М., 1899, с. 1-13; **А. А. Спицын.** Курганы киевских торков и берендеев. – *Записки Русского археологического общества*, н. с., XI, вып. 1-2, 1899, 156-160; **Д. Я. Самоквасов.** *Основание хронологической классификации могильных древностей Европейской России*. Варшава, 1892; **Д. Я. Самоквасов.** *Могилы Русской земли*. М., 1908; **В. А. Городцов.** Типы погребений печенегов, торков, половцев и татар до XIV в. – *Труды XIII Археолог. съезда*, т. II, М., 1907; **В. А. Городцов.** *Бытовая археология*. М., 1910 и др.

дължение на дълъг период от време изследванията на номадските паметници в европейската част на СССР били почти напълно прекратени[135] и едва от края на 40-те години интересът към този изворов материал отново бил възстановен.[136] През 1949-1951 в. се провеждат разкопки в междуречието на Волга и Дон,[137] резултатите от които позволили да се хвърли нова светлина върху бита и културата на някогашните обитатели на степта. Те били използвани в защитената през 1952 г. кандидатска дисертация на С. А. Плетньова, обнародвана с някои съкращения шест години покъсно.[138] След книгата на Голубовски и изследванията на Расовски това е първият в руската историография обобщаващ труд за тюркоезичните народи от времето на Киевска Русия, който обаче освен върху писмените извори се осно-

---

[135] Изключение правят някои публикации като: **А. А. Спицын.** Татарские курганы. – *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии*, т. I (58), Симферополь, 1927, с. 149-153; **Ю. В. Готье.** *Железный век в Восточной Европе*. М.-Л., 1930 и др.

[136] Срв. например: **Б. А. Рыбаков.** Археологические источники русской истории. – *КСИИМК*, 13, 1946; **Н. Д. Мец.** К вопросу о торках. – *КСИИМК*, 23, 1948, 45-49; **М. В. Сібільов.** Археологічні пам'ятники на Дінці в зв'язку з походами Владимира Мономаха та Ігоря Сіверського. – *Археорогія*, т. 4, Київ, 1950, 99-103; **Л. А. Евтюхова.** Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии. – *МИА*, 24, 1952; **Л. П. Зяблин.** *Археологические памятники кочевников X-XIV вв. Восточной Европы.* Автореферат кандидат. диссертации. М., 1952; **Л. П. Зяблин.** О татарских курганах. – *Советская археология*, 22, 1955, 83-96 и пр.

[137] Материалите от тези проучвания биват обнародвани в тритомната поредица „Труды Волго-Донской археологической экспедиции". – В: *Материалы и исследования по археологии СССР* (МИА), М.-Л., № 62, 1958 (т. I); № 75, 1959 (т. II) и № 109, 1963 (т. III).

[138] **С. А. Плетнева.** *Кочевники южнорусских степей IX-XIII вв. (По археологическим материалам и письменным источникам)*. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1952; **С. А. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. – В: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции*, т. I, М.-Л., 1958, с. 151-226 (= *МИА*, № 62).

вава и на изучаването на огромен брой археологически комплекси и отделни предмети, свързани с номадите. Това е позволило на авторката да достигне до нови заключения, коригирайки вижданията на своите предшественици. Още в първата глава („***старини на номадите от южноруските степи, X-XIII вв.***“, с. 153-186) тя търси да разграничи отделните етнически елементи и според археологическия материал от проучените 332 курганни погребения, като по различни белези го класифицира в 5 основни групи: 1/ погребения на *печенези* с глава на запад (брахикефални или метисирани европеиди с малък примес на монголоидност, подобно на съвременните узбеки);[139] 2/ сходни по ориентацията си погребения на *торки*, но с различна конструкция на могилата;[140] 3/ погребения от смесен тип на *черните клобуки*, в които освен европеиди (брахикранни и метиси-

[139] Силната европеидност на печенезите авторката обяснява с голямото количество сармати, влели се в печенежкия съюз. Тя разграничава в него едно ядро на племената *кангар*, отломки от средноазиатските *канглъ* (*кангюй*), а също покорените от печенезите-кангари сарматски и горски угрофински племена, от които навярно печенезите са получили и своето название, тъй като според **Д. П. Европеус.** Об угорском народе. – *Труды II Археологического съезда*, т. I, СПб., 1876, с. 84, на угърските наречия думата „печенеги“ означавала „горски хора“. Вж. **С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 162.

[140] Това сходство според Плетньова се дължало на големия брой печенези, превърнали се в най-северозападното племе в състава на гузския съюз, който някога (IX в.) е бил разположен край Сър Даря и покрай Аралско море, преди да се устреми през първата половина на XI в. на запад по два пътя – северен (*торки*, *берендеи*, *коуи*, *каепичи*, *боути*) и южен (*селджуки*). Авторката е склонна да допусне наличието на „единен, целеустремен план на това движение“, предвиждащ „завладяването на всички крупни и богати уседнали държави – Персия, Византия, Русия“ и тя поддържа тази остаряла теза и в по-късните си публикации. Вж. **С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 164-165.

рани) се срещали и чисти монголоиди;[141] 4/ погребения на *кумани* с глава на изток или на запад с полагане на коня в отделна могилна яма;[142] 5/ погребения на *тюркизирано* европеидно население от ареала на някогашната салтово-маяцка култура по Северски Донец и с характерната за нея ориентация на покойника с глава на север или юг.[143] Във

[141] Това се дължало на обстоятелството, че в огузския съюз се влели много племена, сред които може да е имало и чисто монголоидни. Преобладаващата част на тези погребения се датират в IX-XII в. и само много малко са от XIII-XIV в. Основните признаци на погребалния обряд са съвпадали с печенежкия, но вместо части от кон (глава, крака) там се срещали пълни конски скелети, подобно на куманските погребения (авторката предполага, че това са погребения на *берендеи*, чиито род според Гардизи влизал в кипчакския съюз), или въобще липсвали останки от кон. Вж. **С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 165-172.

[142] Единствено за тази група е характерна източна ориентация на трупополагането; само в нея се откриват също костни пластинки и обици във вид на въпросителен знак с мънисто накрая (XIII в.). Тук много почесто от черноклобуцките погребения биват намирани огледала, имащи аналогия в Булгар (XIV в.). Основната маса погребения от IV група се датират от края на XI до XIII в. (липсват по-ранни погребения от X – първата половина на XI в.). По-късните комплекси (края на XIII-XIV в.) също са значително повече, отколкото при III група. Авторката обръща внимание и на издиганите от половците т. нар. „каменни баби“, съпоставяйки ги с торкските „статуи“, поставяни в или над могилата на покойника. Докато при торките те изобразявали слуги и затова били изготвяни небрежно (в Сибир например вместо балбали често се слагали обикновени камъни), то половците са издигали статуи в чест на умрелите воини и затова са ги извайвали по-прецизно. Вж. **С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 173-182.

[143] Плетньова смята, че това може да са били *яси*. В разкритите комплекси често се срещали плешки от крави, овни, коне, които навярно играели ролята на амулет, тъй като при тюркските народи животинската плешка е имала важна функция в шаманистичния ритуал. От тази група е и погребението на един долихокранен (дългоглав) европеид, който според авторката ще да е бил руски християнин, приел номадската обрядност, т. е. присъединил се към номадите руски воин (*бродник*). Припомняйки многократно изразяваното мнение, че бродниците са предци

втората глава Плетньова се спира на „***стопанството на номадите***“ (с. 186-192). Тя го характеризира като „развито номадско стопанство“, в което основно място заемало отглеждането на стада от коне, овце, двугърби камили, кози и едър рогат добитък. Животните са били държани на паша в степта целогодишно, като през зимата са се препитавали от изсъхналата полегнала трева, която те изравяли с копитата си под снега. Обикновено обаче номадите са прекарвали зимите на юг, в по-топлите малоснежни места. Добитъкът е бил отглеждан на „табунен способ“ в естествени условия и затова е бил доста издръжлив и млекопороден, но най-често слабо продуктивен. Увеличаването на производителността е ставало чрез нарастване количеството на стадото, а не на неговото на качеството. Освен за храна едрият добитък се използвал и като впрегатна сила. Познати са били две породи коне, едната – типично номадска с едра глава и здрави масивни крайници, а другата – също местна, но по-стройна, тънкокрака, с по-малка глава и тесен нос, използвана навярно само от князете. Обедняването на част от номадите (след сурови зими, недостиг на пасища и пр.), наред с феодализацията на обществото и влиянията на съседните народи, е довело до тяхното постепенно преминаване към полуземеделска и земеделска стопанска дейност. При това, заедно с просо, ечемик, пшеница, дини,[144] пъпеши, че-

---

на казаците, Плетньова отбелязва и особеностите на казашките погребения, при които воинът е бил полаган заедно с неговия кон, а атаманите – и с боздуган, като знак за отличие и власт. Ето защо тя смята, че погребаният в Таганка воин с боздуган е бил навярно атаман на бродници отряд, положен по казашкия обичай с коня и оръжието си. Вж. **С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 182-186.

[144] Ако се съди по материала от *Codex Cumanicus*, половците са имали за динята свое оригинално название, различно от латинското, персийското и руското – coun, която дума е била запазена до днес в украинския език – „кавун“. Вж. **С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 189. Това е

сън, лук и други култури, те започнали да отглеждат и по-продуктивен млечен добитък. Важно перо в номадските доходи е бил грабежът на съседните по-цивилизовани страни, свързаното с това залавяне на пленници и исканите за тях откупи, а така също „откупите“ при сключване на мирни договори. Разпространените сред номадите занаяти се отнасяли до обработката на животинските продукти и изготвянето на необходимите за бита предмети (ботуши, кожуси, седла, юзди, лъкове, мечове, стрели и пр.), при което изглежда, че занаятчийството не е било изцяло обособено в отделен стопански отрасъл.[145] Номадите обикновено са усядали по бреговете на реки, на местата на ежегодните си зимовища, или в завладените от тях и полуразрушени градове и укрепления.[146] Половците са владеели и истински

още едно свидетелство за културно-лингвистичното въздействие на номадите в Русия.

[145] Номадите не са използвали грънчарско колело и следователно при тях е нямало грънчарски занаят. Добре изваяните каменни статуи на половците и откритите в погребенията накити и други предмети, а също срещаните в *Codex Cumanicus* названия на специалисти и свързаните с тяхната дейност предмети (ботушари, седлари, шивачи, ковачи, златари, живописци, каменари, зидари, стругари и пр.) свидетелствали обаче за известно професионално обособяване. Според авторката занаятчиите (така както и земеделците) са се отделили от основната маса в резултат на интензивното икономическо разслоение на обществото и навярно те са били „уседнали в зимовищата бедняци“. Срв. **С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 190.

[146] Такива са били споменатите от Константин Багрянородни печенежки градове *Кракнакатъ*, *Салмакатъ*, *Тунгатъ*, *Санекатъ* и *Гизукатъ* (чиито названия съдържат всъщност елемента kat ‘град’, добавен към съответното лично име), куманските градове *Шарукан*, *Сугров* и *Балин*, а също и *Белая вежа*, след като голяма част от руското население го напуснала в 1117 г. В Белая вежа са открити останки от глинобитни наземни жилища, подобни на татарските жилища през XVI в., „измазани с пръст и оборски тор“. Изглежда, че интензивното усядане на земеделци и занаятчии в зимовищата постепенно ги е превръщало в неголеми по-

търговско-занаятчийски градове, сред които Тмуторокан и Судак (Солхат). Получавайки огромни приходи от търговията, техните ханове не само я поддържали и стимулирали, но дори се опитвали да контролират всички търговски пътища, преминаващи през половецките земи.[147] Глава трета засяга „***административното деление, обществения строй, правото, военното дело на номадите***“ (с. 192-200). Поради консервативността на номадското общество, дължаща се на забавеното развитие на производителните сили, в резултат на което патриархално-родовият строй се е запазил при номадите животновъди от началото на нашата ера до XX в., трудно можели да се изучат социалните отношения в тяхната динамика – отбелязва Плетньова. От изворите проличавало обаче, че през X-XIII в. този строй е претърпял някои изменения и в края на XII в. „половецкият племенен съюз се е превърнал в държавно, макар и нетрайно образувание“, а черните клобуки „влезли във феодалната руска държава“.[148] Авторката разглежда съобщеното от Константин Багрянородни поделяне на печенезите на два „клона“, във всеки от които влизали по четири „окръга“ или племена,

---

селения-градчета. Те били неукрепени, за разлика от зимовищата, изградени на мястото на разрушените крепости, и при опасност номадите просто са отстъпвали в степта без да ги защитават. По-различен е бил характерът на черноклобуцките селища, оформени като малки крепости, в които населението се скривало при половецките набези. Срв. **С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 190-191.

[147] Дори в случаи на война половците пропускали търговските керван, ограничавайки се най-много да ги накарат да платят мито. Борейки се за монопол над степната търговия, те воювали над половин век с Белая вежа – свързаното с Тмутороканското княжество руско търговско градче, стоящо почти в центъра на половецката земя. В 1117 г. борбата завършила с разгрома на Белая вежа, превърнала се впоследствие в неголямо половецко зимовище. Срв. **С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 191-192.

[148] **С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 192.

от които западните били разположени по десния бряг на Днепър, а източните по левия. Тези осем племена на свой ред се деляли на 40 „части“ или рода (по пет рода във всяко племе) и подобна родово-племенна структура по схемата 1 : 2 : 2 : 2 : 5 (40) съществувала и днес при каракалпаките. Анализирайки структурата на печенежкото общество, Плетньова изрично подчертава, че в него върховната власт не се наследявала по права линия, а преминавала към племенника или двоеродния брат на хана, което било още един показател за това, че печенезите са се намирали във висшия, военнодемократичен стадий на родово-племенния строй.[149] Куманите също са се разделяли на две главни крила (или клона, групи, съюзи) и това е личало от обозначенията „Бяла“ и „Черна“ Кумания в географията на Идриси. В основата на тяхното общество били патриархалните родове, които се свързвали в по-големи обединения: племена или орди (*Отперлюеве*, *Елтукови*, *Токсобичи*, *Бурчевичи* и пр.).[150] Сред половците са съществували две категории: воинистопани и зависещата от тях „челяд“, обозначена в *Codex Cumanicus* чрез *тюрк.* eudági epči ~ *лат.* famulu, т. е. домашни роби, „раби“. Руските извори споменавали и понятието „чадь“, под което може би трябвало да се разбира „семейство“ в най-широкия му смисъл.[151] „Йерархическата

[149] **С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 192-193. Трябва да се припомни, че тази форма на унаследяване на властта дълго време е била обичайна за „източните хуни“, за тюрк[ют]ите и за свързаните по един или друг начин с тях по-късни тюркски народи.

[150] **С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 194. Съществуването на орди било подкрепяно от *Codex Cumanicus*, където думата orda е преведена чрез *лат.* curia (едно от 30-те подразделения на римския народ).

[151] **С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 195. Авторката се позовава на В. Я. Владимирцев, според когото в монголското феодално семейство са .влизали не само близките – домочадието и челядта, но също воините-дружинници (нукери) на хана или баатура. Тя привежда и тълкуването на думата „чадь“ в речниците на И. Срезневски (‘дети, люди,

феодална стълбица“ е включвала васални отношения на половците „в строги и обмислени рамки“[152]; ханската власт е била изборна, но оставала в рамките на знатните родове и в този смисъл е била също „наследствена“, макар и да не се предавала по пряка линия от баща на син.[153] Едва с развитието на феодалните отношения, когато към края на XII в. възникнала необходимостта от създаването на силна централна власт, сред половците се появил „ханът-обединител“ Кончак, чийто наследник вече станал неговият син Юрий Кончакович, наречен в летописите „больший всех половец“. Тази „държава на Кончакидите“ обаче не притежавала нито

народ, свои, товарищи, дружина’) и В. Дал (‘дружина, ополчение, челядь’), включващо „всички съставни елементи на феодалното семейство“. Според нея „появата у половците на семейство – клетката на класовото общество – по същество унищожавало родово-племенната структура“ и занапред старите родови традиции продължили да съществуват само формално.

[152] Съгласно авторката най-ниско са стоели свободните воини – глави на семейства, сред които най-богатите са били наричани в руските летописи „добрые мужи, господичи“, а в СС – „бейове“ (*лат.* baron, *перс.* emir). Те, както и бедните, но свободни глави на семейства, са били васални на оглавяващите родовете князе („княжичи“ по руските летописи), за които Плетньова кой знае защо използва термина „бекове“, неправилно разграничавайки по този начин двете форми на на една и съща дума: *тюрк.* beγ (beġ) > *кипч.* bek ~ *огуз.* bey. Според нея, „бековете“ на свой ред се подчинявали на главата на ордата или племето, определяна в СС като „султан“ (*лат.* rex), а племенните съюзи са били ръководени от „ханове“ (*лат.* imperator), каквито са били Шарукан в Черна Кумания, Боняк и Тугоркан – в Бяла Кумания. Така Плетньова създава една стройна, но изкуствено конструирана система на взаимозависимост в куманското общество.

[153] В началото на XII в. например Боняк предал властта на брат си Тааз, който по-късно е бил наследен вече от Боняковия син Севенч. По същия начин навярно и след Шарукан господствал брат му Сугр, след когото властта преминала към Шарукановия син Сърчан, а после – към Кончак, внук на Шарукан и племенник на Сърчан. (**С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 195).

стройна данъчна система, нито управленчески апарат, нито достатъчно средства за поддържане на ханската власт, поради което се разпаднала още при първия сблъсък със желязната дисциплина на „феодалната армия на татаро-монголите“.[154] Нямало сведения за правовите отношения на номадите с изключение може би отделни податки за традиционното половецко право („половци закон держать отец своих“), включващо обичая на кръвната мъст („крови проливати, а хваляшуся о сем“) и на левирата („поимають мачехы своя и ятрови“). Ибн-Батута отбелязвал и наказанията при кражба на добитък сред кипчаките – този, при когото се намерел откраднат кон, трябвало да го върне на стопанина му заедно с девет други коне; ако не бил в състояние, му се отнемало детето, а ако нямал деца го заколвали. Подобен обичай съществувал до XVII в. и при бурятите, където кражбата на кон се възмездявала със седем коня.[155] Военната организация на номадите е била тясно свързана с техния обществен строй и доколкото армията се състояла от целия „въоръжен народ“ това обяснявало огромните на времето размери на номадските войски. Те включвали лека и тежка кавалерия. Този факт се установява по находките в мъжки гробове от X-XIII в., като лековъоръжените воини-стрелци се набирали от по-младите или от по-бедните номади. Онези, които освен лък са имали сабя и копие, спадали към тежката конница, а богатите и знатните воини

[154] **С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 196.

[155] Плетньова посочва, че макар при половците да нямало специални съдии, понятието „съдия“ е фиксирано в СС (*кум.* yarguzi ~ *лат.* potestas). Ето защо тя допуска познавачите на обичайното право да са живеели в качеството си на съдии само в големите търговски градове с етнически пъстро население, където са следяли за изпълняването на половецките закони, разяснявайки ги на представителите на други народи в случай на недоразумение. Срв. **С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 196.

са били военачалници (баатури) на двата рода войски.[156] С времето са били развити специфичен военен строй и тактика, включващи лъжливо бягство и устройването на засади, стремителност на нападението и бързо отстъпление, изграждането на отбранителна „крепост“, чрез разполагане на колите в кръг, в чийто център се намирал старшият предводител, използването на знамена като емблема на властта на военачалниците и водачите на отделните родове, а в битката – като ориентир, към който се струпвали воините, и пр. Различни похвати се прилагали и при обсадата на крепости – в 997 г. печенезите не позволили на жителите на Белгород да излязат от града и настъпил „голод велик“; в 1093 г. със същата цел половците отбили водата от Торческ, а в 1184 г. хан Кончак е бил придружаван от „бесурманин“ (мюсюлманин), който стрелял със „жив огън“ и разполагал с „луки тузи самострелни, одва 50 муж можашеги напрящи“ – навярно вид катапултни машини („шерешири“ в СПИ), изхвърлящи напълнени с нефт („смага“ в СПИ) сферични снаряди.[157] Четвъртата глава е посветена на

---

[156] **С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 197. Групирането е основано върху трите основни вида погребения на воини: (а) със или без кон, с останки от лък и наконечници на стрели; (б) с оседлан кон с юзди, с пика-копие и останки от лък, стрели и колчан, понякога също останки от ризница и сабя; (в) с оседлан кон с юзди, с богато украсена сбруя и пълен набор настъпателни оръжия (пика, сабя, лък и пр.), по правило със шлем и ризница, като в някои случаи оръжието е покрито със сребърен обков, а в могилите са положени скъпи сребърни и златни предмети. В бележка под линия авторката привежда мнението на Малов от 1946 г., че непознатите тюркски думи от СПИ (*олберы*, *могуты*, *шельбиры*, *топчаки*, *ревуги*) може да обозначават висши чинове на номадската войска.

[157] **С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 200. Авторката отчита, че номадската стратегия и тактика се определяла в значителна степен от условията на живот. Според нея Русия е била нападана „само през лятото“, понеже тогава номадите са пребивавали най-близо до нейните гра-

„***бита и религията, културата на номадите***“ (с. 200-212). По различни извори авторката определя три типа номадски жилища: (а) неподвижни, издигнати на земята юрти; (а) шатри с навес или изградени от дървен материал зимовища, които може да са възникнали под руско влияние, тъй като *Codex Cumanicus* предава и руската дума izba ‘изба’; (в) конусовидни палатки („кибитки“ или „вежи“), поставени върху дву- или четириколесни талиги, с които номадите се придвижвали в степта, теглени от камили, волове или коне.[158] Реките били преминавани върху кожени мехове, напълнени със слама, дрехи и посуда, които били привързвани към плуващите напред коне или били управлявани чрез дървени пръти подобно на весла. За храна се използвали най-вече месни и млечни продукти, включително сушено месо и приготвения от кобилешко мляко кумис.[159] С мляко били

ници, а освен това зиме е трябвало да отделят повече време по грижата за животните. Един паралел с района на Балканите би показал, че тук куманите извършвали своите набези главно през зимата и това – както правилно отбелязва Расовски – се свързва с мигрирането им през този сезон на юг, в по-топлите и по-благоприятни за обитаване земи.

[158] **С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 203. В 1907 г. са били разкопани останките на една такава двуколесна талига, диаметърът на чието колело е достигал 1,3 м.

[159] Авторката привежда съобщението на Гардизи, че кимаките се запасявали за зимата със сушено месо (овче, конско или краве), както и описания от Петахя в XII в. начин за приготвяне на месо при куманите („те слагат късчета месо под седлото на коня, на който яздят, и после го подгонват, докато се изпоти; месото става топло и те го ядат“). Еврейският пътешественик е наблюдавал един често използван от номадите способ, без да го разбере – отбелязва Плетньова. Месото не се е поставяло под седлото, защото това би наранило гръба на коня, а всъщност се окачвало на задния лък на седлото и под лъчите на лятното слънце изсъхвало за няколко дни, ставайки годно за ядене. Петахя е разказал и за един клетвен обряд с използването на кумис: („меден съд, имащ формата на човешко лице, се напълва с мляко; пътешественикът и неговият

варени също ориз или просо.[160] Няма данни за познаването на хлебни изделия, но СС предавал думата „пекар“ (etmači) и свързаните с неговата дейност названия за лопата, тесто, хляб, пещ и пр. Куманската дума реч ‘пещ’ е била заета навярно от руския език, а това свидетелствало за заимстването на пещта и на пекарския занаят от русите – смята Плетньова. Господстващата религия при южноруските номади от X-XIII в. според нея е бил шаманизмът и авторката изброява основните му черти съобразно изворните податки – „поклонение към вещи“, врачуване, вяра в зли духове и в „главния бог“, а също вяра в задгробния живот, явяващ се продължение на земния.[161] Като амулети, предпазващи от злите сили, номадите са използвали остри, режещи предмети и с тази цел според Плетньова са поставяли в могилите на жени ножици или малки ножчета без калъф, които са изобразявани също в украсата на половецките каменни статуи. Има сведения и за проникване на мюсюлманството и християнството в номадската среда, при което един от центровете на интен-

---

спътник пият от него и след това никога няма измяна“). Срв. **С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 204.

[160] Една обичайна храна при тюркските народи, срв. *бълг.* сутляж < *тур.* sütlâç ‘сварено мляко с ориз и захар’.

[161] В случая са комбинирани различни известия, не всички от които се отнасят директно до разглежданите в книгата степни народи. Цитирано е например едно изследване за ролята на „доброто женско божество Умай“, което според вярванията на сибирските тюрки е прогонвало злите духове с меч, стрела или вретено (**Н. П. Дыренкова.** Умай в культе тюркских племен. – В: *Культура и письменность Востока*, т. III. Баку, 1928), както и съобщения от Гардизи тюркски обичай да се измолва дъжд с помощта на специален камък [нефрит - *б. м.*, *В. С.*]; споменати са и думите на Плано Карпини, че куманите са наричали главния бог Кам, без обаче те да бъдат коментирани [с тази дума алтайските народи са обозначавали всъщност шамана] и без изобщо да бъде посочено фиксираното и в *Codex Cumanicus* назоваване на главното божество като tengri. Срв. **С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 205.

зивна християнизация в XII в. ще да е бил Киевско-Печьорският манастир. Спирайки се на изкуството на номадите от X-XIII в. авторката разглежда почти изключително куманските податки, като отделя повече внимание на каменните статуи, представляващи „важен елемент на погребалния, т. е. един от религиозните обреди на половците“. Обичаят да се поставят в могилите или над тях балбали с различни значения е съществувал при много тюркски народи от VIII в. насам – отбелязва Плетньова. Понякога фигурките са били изготвяни от дърво, както са правели гузите, а осем века след тях – и казахите. Половецките „каменни баби“ обаче били най-съвършени по прецизност и художественост на изработката. Те са изобразявали мъже и жени, представители на аристократичната върхушка; поставяли са се отделно от могилите на умрелите, на които са били посветени; нерядко са били издигани върху кургани от предишни епохи (откъдето е възникнала версията, че са дело на скитите или датират от бронзовата епоха) и навярно са играели ролята на „пътни жертвеници“. Авторката описва 68 каменни статуи, групирани според пола (мъжки и женски), като се спира на изобразените върху тях шапки и украшения, дрехи, обувки, предмети по пояса и съдове.[162] Тя отбелязва, че освен скулптурата, половците са владеели добре и костнорезбарския занаят, за което свидетелствали костните материали, покрити с богати растително-геометрични и животински шарки, с врязани в костта триъгълници и квадрати, който орнамент е бил използван и от каменоделците за украса на каменните статуи. От летописния разказ за Сърчан и Отрок можело да предположи, че сред половците е имало певци и музиканти; СС също споменавал тези професии (cobuxči ‘музикант’, yrči ‘певец’) и техните инструменти (suruna ‘рог’, taf ‘барабан’); върху една от статуите е била изобразе-

[162] **С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 209-211, рис. 28-38.

на и двуструнна мандолина. Това се свързва с възможните следи от половецкия епос в изворите, на което още през 1940 г. е обърнал внимание В. Пархоменко. Нямало сведения обаче за наличието на писменост сред номадите. И макар в СС да са изброени на латински и персийски предмети, отнасящи се до писмото (буква, мастило, хартия, нож за перо, книга), нито една от тези думи не присъствала в куманския език. Последната глава засяга въпроса за „***политическата история на номадите от южноруските степи (номадите и Русия)***“ (с. 212-224). Плетньова е на мнение, че единствената държава през разглеждания период, която е могла „да сдържа движението на нахлулите от азиатските степи номади и да приеме основната сила на техните удари“ е била Русия. Останалите страни по това време или са били твърде слаби (Хазарския каганат), или се намирали надалеч (България, Грузия, Византия), поради което историята на номадите в южноруските степи е представлявала по същество история на отношенията им с Русия. Ето защо тя реконструира миналото на печенезите, торките и черните клобуки така, както то се разкрива според податките в руските извори, преди да насочи вниманието си и към половците. За долна хронологична граница авторката избира 1055 г., когато една „предна разузнавателна орда“ на този народ за пръв път се е появила на левия бряг на Днепър. Според външната политика на номадите, обусловена от „процесите, протичащи вътре в тяхното общество и в значителна степен от силата на съпротивата, оказвана им от Русия“, Плетньова разделя историята на половците на пет периода. *Първият* от тях (средата на XI до началото на XII в.) е бил време на „раз-

ложение на родо-племенния строй и на възникване на две крупни държавни обединения – Днепровското и Донското“.[163] Той се е характеризирал с рязко агресивна политика от страна на половците, обяснена от авторката със „стремежа на укрепващата номадска аристокрация към обогатяване“. Между 1061 и 1092 г. изворите постоянно съобщават за разорения на пограничните руски земи, а от 1096 г. са и разрушителните набези на Тугоркан и Боняк, когато са били разграбени околностите на Печьорския манастир край Киев. Началото на *втория* период (1103-1132 г.) е поставено с Долобския конгрес на руските князе, който приел предложената от Владимир Мономах политика на системно настъпление срещу номадите. По това време са известни девет половецки набега в Русия, пет от които завършили с поражение и ответни руски походи в степта. В конфликта е било въвлечено и Донското обединение, което е „пречело на Русия в търговията с Изтока, отрязвайки я от Белая Вежа и от Волга“. В 1107 г. са били разгромени войските на Шарукан, след което русите настъпили към Дон. Хан Отрок е бил прогонен в Грузия, а част от половците се оттеглила на изток, като разрушила Белая Вежа (след похода от 1116 г.) и дошла до Булгар (1117), където Аепа(к) намерил смъртта си. Някои от разбитите степняци са формирали т. нар. „диви“ половци, т. е. невлизащите в обединения номади.[164] Като цяло политика на Владимир, който е сключвал сепаративни

[163] Всъщност Приднепровско и *Донецко*, а не Донско, както авторката уточнява впоследствие на с. 225 от своите изводи.

[164] Така авторката интерпретира този термин (**С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 222). В края главата тя отново се спира на въпроса за „дивите половци“, смятайки ги след Рибаков за отломки от старите орди, разбити при кампаниите на Мономах. Загубили своите „вежи“ и земи, те са били принудени да търсят защита у съседите, в частност у руските князе, превръщайки се в своеобразни федерати, без да бъзат васални спрямо Русия (вж. **С. Плетнева.** Печенеги, торки и половцы, 224).

договори с отделни ханове, е „нарушавала единството и подкопавала нетрайното държавно обединение на половците“, спирайки техния напор. След смъртта на великия княз в острия конфликт между Мономаховичите и Олговичите са били въвлечени и половците. Това характеризира *третия* период (1132-1161 г.), когато са отбелязани 15 нападения на половци в руските земи като съюзници на Олговичите. В резултат на обогатяването за сметка на постоянните грабежи се е стигнало навярно до укрепване и възраждане на разбитото някога Донско обединение. Неговата борба с Русия дава отпечатък на *четвъртия* период (1172-1187 г.) от половецката история. След разгрома през 1184 г. на западните орди и смъртта на хан Кобяк, оглавяващият източното обединение Кончак останал единственият хан, способен да продължи борбата с Русия. Победата му над княз Игор през 1185 г. е била последвана от опустошителен набег, обявен като отмъщение за хан Боняк. В това Плетньова съзира претенцията на Кончак да стане „единовластец“ над всички половци, още повече, че негови отреди от 1187 г. вече са воювали по десния бряг на Днепър. Последният, *пети* период (края на XII и началото на XIII в.) се е характеризирал с отслабване на половецкия натиск до такава степен, че техните набези почти са се прекратили. За това изглежда са допринесли походите на руските князе от 1190-1193 г., но така също и усядането и обедняването на основната номадска маса. Когато в 1224 г. половците, изправени пред татарската заплаха, се обърнали начело с Юрий Кончакович и Бастий за помощ към русите, те вече са ги смятали за „съюзници и покровители в борбата с новия враг“. Трудът завършва с „***общи изводи***“ (с. 224-226), отнасящи се до разглежданите номадски и покорени местни народи, както и до руските влияния върху тях.

В края на десетилетието в България излиза от печат ценният монографичен труд на член-кореспондента на БАН проф. **Никола Мавродинов** (1904-1958) за старобългарското изкуство, в който след сходната по тематика студия на Кръстю Миятев той засяга също и въпроса за откритите през 1926 г. в Ендже-кьой (по-късно с. Златна нива) две „каменни баби“, традиционно отнасяни от изследователите към културното наследство на прабългарите.[165] Мавродинов не прави изключение, макар и да отбелязва, че шлемът от мъжката фигура, подобни на които са били открити в крепостта до хижа Озана в Габровския балкан и в полите на Асеновата крепост до Асеновград, е бил от „източен, тюркски тип“. Той се спира и на съхраняваните във варненския археологически музей примитивни антропоморфни каменни фигури, смятайки ги обаче за „славянски идоли“, останали от северите,[166] навярно и понеже аналогичните тюркски изваяния от Средна Азия по онова време в България все още са били непознати.

---

[165] **Н. Мавродинов.** *Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство*. С., 1959, с. 67-68 и рис. 58-59. Срв. също **К. Миятев.** Българското изкуство през IX и X век. – В: *България 1000 години: 927-1927*, т. I. С., 1930, с. 139-182 (вж. на с. 161-162); **G. Fehér.** A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik. – Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises. – *Archaeologia Hungarica*, 7, Budapest 1931, 173 pp. (вж. на с. 89); същото в превод на български: **Г. Фехер.** *Ролята и културата на прабългарите. Значението на прабългарската и старомаджарската култура в изграждането на цивилизацията на Източна Европа*. С, 1939; **N. Mavrodinov.** *Le trésor protobulgare de Nadyszentmiklós*. Budapest, 1943, pp. 101, 155-156; и др.

[166] **Н. Мавродинов.** Старобългарското изкуство, 65-67, рис. 57.

Philologiae Turcicae Fundamenta и Анемари фон Габен

В същата 1959 г. в Германия се появява първият том на *Основите на турската филология* – един изключително полезен наръчник по тюркология, създаден с участието на най-изтъкнатите специалисти в областта като Й. Бенцинг, К. Х. Менгес, О. Прицак, Г. Дьорфер, Ж. Дени, Н. Поппе и много други. В него е поместена и една обобщаваща студия върху езика на *Codex Cumanicus* – дело на ученичката на Вили Банг и видна познавачка на древнотюркската култура в Централна Азия, **Анемари фон Габен** (1901-1993).[167] При подготовката на материала Габен явно не е била още запозната с изследването на Дьорд Дьорфи, защото отнася възникването на Кодекса в периода 1303 до 1362 г., откогато датира завещанието на Фр. Петрарка. Едва по-късно тя се присъединява към изводите на унгарския учен. Що се отнася до авторите на ръкописа, тя споделя мнението на Банг, смятайки ги за францисканци, действували в района на долна Волга, където още в 1314 г. се споменават 17 техни манастири.[168] Тя отбелязва наличието на ортографични различия в тюркския език между първите 55 листа или 110 страници и останалите листа (56-82) или страници (111-164) на „италианската“ и „немската” части на манускрипта, породени от това, че всеки от писарите се е опитвал да транскрибира чуждия нему език съобразно своя собствен изговор на писмените знаци. Нееднаквата ортография в рамките на една и съща част пък авторката обяснява с обстоятелството, че някои звуци от чуждия език явно са убягвали на мисионерите

[167] **A. von Gabain.** Die Sprache des Codex Cumanicus. – In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I., Wiesbaden 1959, S. 46-73.
[168] **A. von Gabain.** Die Sprache, 46.

и те понякога са се колебаели между доближаващите се стойности на различните букви. Една трета причина за многообразието на ортографичните форми се криела във факта, че Кодексът съдържал два или дори три различни диалекта (ако към специфичните езикови особености на двете части се добавят и тези при куманските гатанки). Неговият език е бил обозначен като „команski“ (comanicum, chomanische) само в латинските бележки на първата част, докато в тюркския текст от втората част той носел названието „татарски“ или „татарски език“ (tatarče, респ. tatar til). И тъй като записаният лингвистичен материал показва сходства със съвременните кипчакски диалекти, особено с казантатарския и с караимския,[169] Габен предпочита да определя езика на Кодекса чрез собственото му самообозначение като „старотатарски“ (alttatarisch).[170] С това тя не само защитава неговото място сред северозападната или „кипчакска“ група на тюркските езици, коригирайки възгледа на своя учител В. Банг, но полага също началото на една нова интерпретация, приета впоследствие и от някои други изследователи. След кратка библиография, повтаряща в основни линии данните, предложени вече от Грьонбек, авторката пристъпва към самия граматичен очерк. Тук тя последователно разглежда графичните особености на текста (с. 49-50), реконструира вокалната система на езика (с. 50-52), анализира отделните видове и групи съгласни (с. 52-56), обръщайки внимание също на проявите

[169]. Срв. **A. von Gabain.** Die Sprache, 47, където са изброени някои фонетични, морфологични и лексикални сходства между езика на Кодекса и днешния татарски език.

[170] **A. von Gabain.** Die Sprache, 48.

на основните звукови закони. Това фонетично описание е последвано от морфологичен анализ на куманския език. В него се проследяват всички форманти, използвани при словообразуването и словоизменението на записаните в Кодекса думи (с. 56-61), дават се срещаните числителни имена, следлози, местоимения, наречия и други части на речта (с. 62-70), за да се премине към синтактичните особености на езика (с. 70-72). Студията завършва с пример от текстовия материал, извадка от химна за страстите Господни „Reminiscens beati sanguinis“, разположен върху с. 149, 1 – 150, 5 от ръкопис, който образец (Sprachprobe), онагледяващ езика на Кодекса, е представен в оригинален текст, с нормализиран шрифт и в превод (с. 72-73). Тя характеризира сравнително пълно спецификата на този език, като допълва наблюденията на Грьонбек и представлява нова стъпка в лингвистичното проучване на паметника.

Анемари фон Габен се връща още веднъж към Венецианския кодекс във втория том на *Fundamenta*, където разглежда значението на неговите податки за изучаването на куманската литература.[171] Това е може би единственият за дълго време обобщаващ труд, в който материалът е визиран изцяло под този ракурс. Наистина, още Банг анализира религиозните текстове и куманските гатанки, към които след него насочва погледа си Д. Немет (по-късно и други автори) и Габен добросъвестно отразява техните публикации в приложената библиография. Но едва чрез това нейно изследване научният свят започва да осъзнава ролята на Кодекса и като литературен паметник. Сега вече германската ориенталистка изцяло възприема изводите на Дьорфи. Представената от него история на възникването на Кодекса обяснявала достатъчно добре защо текстовете съдържат и елементи на

[171] **A. von Gabain.** Komanische Literatur. – In: *Phil. Tur. Fund.*, II., Wiesbaden 1965, S. 243-251.

иранската култура. Чрез сношенията на италианските търговци от Крим към Хорасан обаче наред с иранските лексеми в Кодекса проникнали и доста арабски вкл. предислямски думи. Според авторката, граматичните списъци и глосарът на италианците са били изготвени навярно с помощта на ирански преводачи. Корекциите, нанесени по-късно от немските мисионери, са се отнасяли не толкова до грешки, колкото до диалектни особености, което е свидетелствувало за наличието на говорни варианти между куманите в Крим и по Волга. Определено нетюркският словоред на прозаичните религиозни текстове (откъси от Евангелията, проповеди, молитви и др.), е подсказвал, че техните преводи са били осъществявани дума по дума също с помощта на преводачи.[172] А. Фон Габен изрично споменава гатанките като специфична литературна форма. Текстът на някои от тях е бил доста кратък и не така художествен, докато други са били по-подробни и стилово издържани. Най-често те съдържали обичайните за тюркските езици размери от 4 реда с по 4 и 3 срички, с алитерация при отделните редове. Три примера в транскрипция и в превод илюстрират изводите на авторката.[173] Венецът на Кодекса обаче са шест поетични творби – един псалтир и пет химна.[174] Всички те са били преводи от латински, като някои от тях са представлявали истински художествени претворявания (Nachdichtungen). В студията се показва връзката на куманските химни със съответните ла-

[172] **A. von Gabain.** Literatur, 244.

[173] **A. von Gabain.** Literatur, 244-245.

[174] Авторката последователно разглежда Богородичния псалтир „Aue učmaqnïng qabaγï“ (‘Ave, porta paradisi’) и химните „Söz ätiz bolupturur arï qïz mariamdan“ (‘Verbum caro factum est ex virgine Maria’), „Kün tuušnïng bučγaqïndan“ (‘A solis ortus cardine’), „Yesu, bizim yuluqnamïz“ (‘Jesu, nostra redemptio’), „Saγïnsa män bahasïz qanïnï“ (‘Reminiscens beati sanguinis’) и накрая посветения на светия кръст химн от VI в. „Hannïng alamlarï čïqsïn“ (‘Vexilla regis prodeunt’).

тински оригинали, дават се латинските и тюркските им текстове, анализира се ритъмът на отделните строфи и стихове, като се предлага и схема на използваната рима. До голяма степен тези кумански материали са се различавали от латинските си образци, бивайки самостоятелни поетични творби, изготвени с помощта на преводачи. В отделни случаи, например при химна в чест на светия кръст, поезията е била толкова съвършена, с такъв чист тюркски стил и прецизен подбор на думите, че това неминуемо загатвало за наличието на една по-стара, местна литературна традиция. „Този кумански химн с изкусна форма и дълбоко съдържание не е банален превод, а самостоятелна поема“ – възкликва А. фон Габен и заключава, че куманите явно „са поддържали поетичното изкуство“.[175] Тя допуска, че в еднокуплетните стихове, в песните и в епическата поезия на този народ са били използвани паралелизма и алитерацията, крайната рима и размер на стиха, отчитащ броя на сричките, първите две от които художествени средства са се срещали още в древнотюркските текстове и са били добре познати в произведенията на тюркската народна поезия.

Андреас Тице и съпоставителната фолклористика

Приблизително по това време на проведения през 1960 г. в Москва Двадесет и пети конгрес на ориенталистите **Андреас Тице** (1914-2003) обръща внимание на обстоятелството, че за правилната интерпретация на куманските гатанки е изключително важно те да се съпоставят със сходните им образци в народната литература на другите тюркски народи. Използването на фолклористичното срав-

[175] **A. von Gabain.** Literatur, 250-251.

нение би разкрило нови възможности при установяването на текстове – една идея, подсказана най-напред от А. Самойлович и приложена частично от С. Е. Малов.[176] Няколко години по-късно Тице се възползува от този метод в своята монография върху куманските гатанки и тюркския фолклор.[177] Това великолепно изследване включва кратък предговор (Introduction), в който са изброени предишните трудове в областта, куманските гатанки са поставени във връзка с тюркските гатанки въобще, дадена е общата им характеристика и се обръща внимание на особеностите на шрифта, използуван при тяхното записване. Авторът подчертава, че от средата на XIX в. досега е публикуван огромен фолклорен материал с гатанки на почти всички тюркски диалекти, част от който той привлича и в своето изследване. Една съпоставка на гатанките от различни, често доста отдалечени, региони изкарва наяве понякога учудващо точни аналогии. Някои типове гатанки се срещат практически във всички диалекти. Отделни типове на свой ред се състоят от два подтипа със строго определен ареал на разпространение или пък даден тип, развит в един

[176] **Andreas Tietze.** The Koman Riddles. – In: *Труды Двадцать пятого Международного Конгресса Востоковедов: Москва, 9-16 августа 1960*, т. III, М., 1963, 338-344. Същият доклад е изнесен през 1960 г. и на поредната годишна сбирка на American Oriental Society в Hartford (Conn.).

[177] **Andreas Tietze.** *The Koman Riddles and Turkic Folklore*. University of California press: Berkeley & Los Angeles, 1966, XIV + 160 pp., 2 facs. (= *University of California Publications. Near Eastern Studies*, vol. 8). Срв. към труда рецензиите на: **Ilhan Başgöz.** – In: *Journal of American Folklore*, 81, January-March 1968, N° 319, 368-371; **Gerhard Doerfer.** – In: *Fabula*, 11, 1970, fasc. 1-2, 196-201; **Julius Németh.** – In: *Central Asiatic Journal*, 15, 1971, 314-317; **A. von Gabain.** Komanische Studien. – In: *Ural-Altaische Jahrbücher*, N.F. 2, 1982, 290-291.

район, прониква и в съседните райони. Подобни аналогии имат огромно значение, когато пресичат културните граници, например ако общият тип, характерен за ислямизираните татари или узбеки, можел да се срещне и сред езичниците якути от източен Сибир или пък при говорите на алтайските тюрки. Една такава широка дифузия подсказва продължителност на традицията. Единствената реална проява на тази стара традиция обаче е материалът в *Codex Cumanicus*. Поради своята възраст той заема уникално място. Когато е в съгласие с даден съвременен тип той дава неоспоримо потвърждение за автентичността на типа, а когато се търси оригиналната концепция и форма на някоя гатанка сред многото съвременни варианти, то записът от XIV в. би свидетелствал в полза на единия от тях. Но и куманските гатанки на свой ред трябвало да се разглеждат само като ранни варианти на типа гатанки, съставляващи общото фолклорно наследство на тюркоезичните народи. Тице обобщава, че една част от тях представлявали къси, едноредови сентенции (13 на брой), докато останалите поетично формулирани образци са двуредови или четириредови. Те съдържат финални рими, образувани по схемите **aaaa**, **abcb**, **abab**, **aaba**, **aabb**, **abbb** и **abcc**, както и начални рими (т. нар. междуредова алитерация) със схема **aabb**, **aabc**, **aaab** и **abbc**. Подобна междуредова алитерация се срещала и при някои от едноредовите гатанки. Самата ритмична структура била основана на броя на сричките (8, 5, 3 или 4) в реда. По отношение на синтаксиса тези гатанки са били изградени като твърдения, а не като въпроси. Концепцията им е била взета от природата и ежедневния живот, подчертава авторът и се опитва да класифицира тематиката на гатанките според техните отговори. По-нататък Андреас Тице предлага всичките 46 гатанки с текст, досегашните им интерпретации и в свой превод (с. 1-140). При всяка от тях той привлича ана-

логичен фолклорен материал от другите тюркски езици – азербайджански, османски, татарски, туркменски, казахски, якутски, новоуйгурски и пр., като на места използва освен това монголски, гръцки, персийски и дори тибетски паралели. Това огромно множество на сходни случаи му позволява да разграничи основното ядро на даден тип гатанка от нейните видоизменени варианти, често групирани в подтипове със сравнително еднаква валидност. По този начин ученият е успял да разтълкува и три от неразбираемите дотогава гатанки (V, VI и VIII). Обяснението на този материал се затруднява от обстоятелството, че понякога дадена гатанка е спадала към схема, в която всички съставни части можели да бъдат заменени с други. Така например, ако гатанка № I в Кодекса имала за отговор „пеперуда“, то в редица други случаи нейното решение било „огледало“. За да открие основния тип на тази гатанка Тице анализира характерните черти на огледалото в тюркския фолклор, където то е сравнявано с вода (езеро, река) и лед, с широко усмихнато лице, с блестяща светлина, небе, огън и пр. Той установява, че в крайна сметка концепцията на тази гатанка е свързана с огледалото, но в куманския подтип то е било заменено с пеперуда. Заслугата на автора е, че чрез показаните паралели и варианти той е осветлил по-богато същността на тази литературна форма, отдавна загубила своята привлекателност в съвременното поетично творчество, но съхранила се задълго сред източните народи и като особен вид изкуство.[178] Трудът на Тице съдържа две факсимилета

[178] Някога на Изток (включително и сред османските турци) се е практикувало организирането на цели игри-състезания по задаването на гатанки и при подобни забавления е проличавала находчивостта и поетичните способности на отделните участници. Нерядко и отговорът на поставения в стихове въпрос е бил излаган под формата на нова гатанка. Далечен спомен от това забравено вече изкуство се крие в приказките,

на fol. 60 от Кодекса, всъщност доста бледи и трудно четливи, в сравнение например с далеч по-добрите фотокопия на Банг. Той включва също една таблица на преводите, предложени от автора (с. 141-146), списък на литературата (с. 147-150) и два индекса – един на куманските думи и друг на отговорите на гатанките (с. 153-160).

Нарастване на интереса към куманското през 60-те години

Задълбоченото изследване на виенския тюрколог стимулира и други специалисти да насочат погледите си към тези изключително трудни за интерпретиране записи от „Куманския кодекс". Темата за гатанките става особено актуална сред тюрколозите от 70-те години нататък, когато например **Худжи Махмутов** сравнява подобно на А. Тице куманските гатанки с техните татарски съответствия.[179] Много по-рано обаче, в годината, когато Тице за пръв път споделя идеите си за перспективността от използването на съпоставителния метод във фолклористиката, казахският учен **Абжан К. Куръшжанов** обнародва една кратка статия върху въпросния материал от СС.[180] В нея последователно са разгледани гатанките №№ XX, IV и XXI, като Ку-

---

където героят трябвало да открие вярното решение, за да получи ръката на принцесата или да преодолее някакво препятствие.

[179]. **Х. Махмутов.** Татарские параллели куманских загадок. – В: *Советская тюркология*, Баку 1971, № 3, 87-96. Вж. също: **Х. Махмутов.** "Коман мәҗмуғасы"ндағы табышмақлар [Издания на „Куманския сборник"]. – В: *Қазан утлары*, 1969, № 11, 157-164.

[180]. **А. Курышжанов.** К изучению куманских загадок. – В: *Вопросы истории и диалектологии казахского языка*, вып. 2, Алма-Ата 1960, с. 167-176.

ръшжанов съпоставя предложените от Г. Кун, В. Банг, Д. Немет и В. Радлов тълкувания, след което дава своя нов прочит и превод, базирани на една по-различна интерпретация. С това той продължава започнатите от края на 50-те години в Казахстан проучвания върху куманския език, отразени в поредица публикации (например за родителния падеж в куманския език, за изписаната вертикално на уйгурица върху с. 13 от манускрипта на CC дума bitik ‘писмо’, за евентуалното издаване на паметника в Казахстан, за изучаването в тази страна на кипчакската разговорна реч и на изворите за нея през XIII-XIV в. и пр..).[181] Особено ценна е неговата студия от 1962 г. за арабско-персийските елементи в куманския език, където за пръв път след О. Блау и К. Залеман се обръща по-сериозно внимание на персийския материал от CC.[182] Авторът изтъква факта, че редица специфич-

[181] Срв. например **А. Курышжанов.** *Формы и значения падежей в языке „Codex Cumanicus“*. Автореферат дисс. канд. филол. наук. Алма-Ата, 1956; **А. Курышжанов.** Генетив в куманском языке. – В: *Известия Академии наук Казахской ССР. Серия филолологии и искуствоведении,* 1-2 (8-9), Алма-Ата 1958, с. 52-56; **А. Курышжанов.** О графике одного слова в памятнике куманского языка „Codex Cumanicus“. – В: *Эпиграфика Востока*, 15, 1963, 120-122; **С. К. Кенесбаев, А. К. Курышжанов.** О новом издании „Codex Cumanicus“ в Казахстане. – В: *Известия Академии наук Казахской ССР. Серия общественных наук*. вып. 3, 1964, с. 35-45; **А. К. Курышжанов, Б. И. Репин.** К истории изучение языка древнекыпчакских памятников XIII-XIV вв. – В: *Известия Академии наук Казахской ССР. Серия общественная*, 1966, № 4; **А. Курышжанов.** К истории изучения разговорной речи кыпчаков XIII-XIV вв. – В: *Известия Академии наук Казахской ССР. Серия общественная*, 1970, № 6; **А. Курышжанов.** *Исследование по лексике „Тюркско-арабского словаря“*. Алма-Ата 1970; **А. Курышжанов.** *Язык старокыпчакских письменных памятников XIII-XIV вв.* Автореф. дисс. докт. филол. наук. Алма-Ата, 1973.

[182] **А. Курышжанов.** Арабо-персидские элементы в куманском языке (на материале лексики). – В: *Вопросы истории и диалектологии казахского языка*. Алма-Ата, вып. 4, 1962, с. 157-216.

ни персийски термини са били записани без превод в латинската и в куманската колонки на триезичния глосар. Според него това е можело да бъде обяснено с обществено-стопанската роля на персите в куманските владения („Дешт-и Кипчак“) и в италианската колония в Крим, чрез чието посредничеството в куманския език са могли да проникнат също редица арабски елементи. Слабите ортографични различия между арабско-персийските заемки и техните първообрази са били навярно породени поне от две причини. На първо място Куръшжанов изтъква обстоятелството, че много от тези заемки са представлявали тясно професионални термини, изглежда смятани за непреводими думи, поради което съставителите на Кодекса са преписвали механично персийските глоси в куманската колонка. От друга страна обаче той намира също, че арабско-персийските елементи са проникнали в куманския постепенно, в продължение на няколко столетия (от VIII до XIII век). Ето защо част от тях са били вече подчинени на тюркските фонетични закони, докато други все още са пазели своята самобитност, образувайки особена група „новозаимствания“. Авторът разглежда особеностите на тяхната фонетика и ги обхваща в няколко тематични групи,[183] преди да представи своя речник, където в

[183] Вж. **А. Курышжанов.** Арабо-персидские элементы, 164-166, където заемките биват условно разделени според лексическото си значение на следните групи: **1**. Думи, свързани с търговията; **2**. Названия на скъпоценни камъни, цветни метали и други полезни изкопаеми; **3**. Названия на лекарства, лекарствени растения, цветове, зърнени и други култури; **4**. Названия на плодове, плодови и други дървета; **5**. Названия на домашни животни, зверове и птици; **6**. Думи, свързани с религиозни култове; **7**. Думи, обозначаващи време; **8**. Думи, свързани със строителството и неговите материали; **9**. Названия на бои и цветове; **10**. Думи, обозначаващи названия на дрехи, тъкани и други принадлежности на хората; **11**. Думи, свързани с професията на човека; **12**. Названия на писмени принадлежности; **13**. Думи, обозначаващи названия на вещи за всекидневна употреба; **14**. Думи, свързани с действията на хората; **15**.

модифицирана транскрипция на кирилица с привеждане на примери и от други езици, а също на оригиналните арабописмени форми, са дадени последователно значенията на срещаните в Кодекса арабски елементи (с. 168-185), персийски елементи (с. 185-199), арабско-персийски елементи (с. 199-203), думи, чийто произход се нуждаел от уточнение (с. 203-214) и собствени имена (с. 215-216). И през следващото десетилетие Куръшжанов продължава да се занимава с лексическия материал на Кодекса, допринасяйки за по-прецизното изясняване на отделни негови страни и аспекти.[184]

Както в Съветския съюз, така също и извън него до средата на 60-те години се появяват редица изследвания, които пряко или косвено са свързани и с куманската проблематика. Тук могат да се отнесат работата на видния историк на Абхазия **Зураб Вианорович Анчабадзе** (1920-1984) относно кипчаките в Северен Кавказ по податки от грузинските извори,[185] приносите на съветските археолози, обогатяващи представата за номадския свят (публикациите на **А.**

Служебни думи; **16**. Думи, изразяващи абстрактни понятия, свързани с обществения и духовен живот на хората; **17**. Група думи, изразяващи най-различни понятия.

[184] Срв. **А. Курышжанов.** К истории изучения куманского языка. – *Изв. АН КазССР. Сер. Обществ. Наук*, Алма-Ата 1972; **А. К. Курышжанов.** О замечаниях редакторов на полях рукописи „Codex Cumanicus“. – *Советская тюркология*, 1974, № 6, 86-97; **А. К. Курышжанов.** О „темных“ словах в рукописи „Codex Cumanicus“. – В: *Всесоюзная тюркологическая конференция 27-29 сентября 1976 г. Секция № I. Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР. Тексты докладов и сообщений*. Алма-Ата, 1976, с. 181-183; **А. Қ. Құрышжанов, А. Х. Жұбанов, А. Б. Белботаев.** *Куманша-қазақша жиілик сөздік (Куманско-казахский частотный словарь)*. Алматы 1978.

[185] **З. В. Анчабадзе.** Кипчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI-XIV вв. - В: *О происхождение балкарцев и карачаевцев*. Нальчик, 1960.

Кирпичников, **Л. Кухарьова**, **С. Плетньова** и др.),[186] трудът на **Х. Ф. Венд** за тюркските елементи в румънския език,[187] проучването на **Константин К. Гюреску** върху куманските според него румънски думи odaie ‘стая’ и cioban ‘пастир’,[188] статията на **Николас Попе** (1897-1991) за монголските заемки в куманския език,[189] изследването на **С. А. Хралев** за спорадичното запазване на първичните дълги

[186] Срв. **А. В. Кирпичников.** Погребения воина XII-XIII вв. из Южной Киевщины. – В: *Сборник исследований и материалов Артилерийского исторического музея*, вып. 4, Л., 1959, с. 219-226; **А. Кирпичников.** Шлем XII века из погребения кочевника (по матер. раскопок Кобяковской археологической экспедиции 1960 г.). – В: *Археологические раскопки на Дону*. Ростов-на-Дону, 1962, с. 138-141; **Л. С. Кухарева.** Могильник кочевников у села Максимовка на Днепре. – В: *Исследования по археологии СССР: Сборник статей в честь проф. М. И. Артамонова*. Л., 1961, с. 194-202; **Т. И. Макарова.** Украшения и амулеты из лазурита у кочевников X-XI вв. – В: *Славянские древности: Археологический сборник*, вып. 4, Л., 1962, 127-134; **Л. Г. Вуич.** Черепа из кочевнического могильника возле Саркела – Белой Вежи. – *МИА*, № 109, 1963; **С. А. Плетнева.** Половецкие погребения в урочище Каменная Балка. – В: *Археологические раскопки на Дону.* Ростов-на-Дону, 1962, с. 133-137; **С. А. Плетнева.** Кочевнический могильник близ Саркела – Белой Вежи. – *МИА*, № 109, 1963, с. 216-259; **С. А. Плетнева.** О построении кочевничевского лагеря-вежи. – *СА*, 1964, № 3, 133-140; **С. А. Плетнева.** О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время. – *КСИА*, вып. 99, 1964, с. 24-33. Вж. също: **В. Н. Конкин.** Украшения из половецкого погребения. – *СА*, 1969, № 2, 269-271; **Э. А. Федорова-Давыдова.** Погребение знатной кочевницы в Оренбургской аблясте. – *МИА*, № 169, 1969, с. 262-266; и др.

[187] **H. F. Wendt.** *Die türkischen Elemente im Rumänischen*. Berlin, 1960.

[188] **Const. C. Giurescu.** Imprumuturi cumane in limba romină: *odaie* şi *cioban*. – *Studii şi cercetari lingvistice*, 12, 1961, 205-214.

[189] **N. Poppe.** Die mongolischen Lehnwörter im Komanischen. – In: *Németh armağanı.* Hazırlıyanlar: János Eckmann et al., Ankara, 1962, 331-340 (= Türk Dil Yayınları, Sayı 191).

вокали в куманския[190] и пр. Сред лингвистичните проучвания се откроява публикуваната през 1962 г. работа на унгарския тюрколог **Лайош Лигети** (1902-1987) върху куманските глоси *tengizich („auster“) и *beči el („huffe hauz“).[191] Чрез първата от тях още през XIX век някои автори са се опитвали да обясняват името на един от Атиловите синове, Δεγγιζίχ. Автентичната форма на думата обаче, както тя се чете във факсимилното издание на Грьонбек, е teŋiz ieli (в неговия куманski речник тя е интерпретирана като teŋiz jeli), което давало teŋiz yeli – термин, означаващ първоначално „морски вятър“. Едва по-късно сред куманите от Южна Русия той е могъл да промени своята семантика и да се превърне във „вятър от юг“ (т. е. „auster“, както го отбелязва Кун), обозначавайки вятъра, веещ от брега на Черно море. По такъв начин хунското име Dengizikh няма нищо общо с *tengizich (teŋiz yeli) от Венецианския кодекс. Разбира се, не било изключено по принцип сближаването на това хунско название с тюркската дума tängiz, dängiz (‘море’), която според една хипотеза е залегнала и в името на Чингиз хан. Тогава то би било производно на dängiz и диминутивния суфикс -ik. Като допуска, че Δεγγιζίχ била автентичната форма, от която с посредничеството на готски или на друг не-хунски език са произлезли вариантите Δινζίχ, Dintzic, Dinzic и др., Лигети подробно анализира тюркските обозначения за

[190] **S. A. Hralev.** Zur Frage nach sporadischer Erhaltung der primären Vokallängen im Komanischen. – *Acta Orientalia*, 28, 1965, 341-346.

[191] **Luis Ligeti.** Sur deux mots comans. – In: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 10, 1962, 167-174. Също на унгарски: **L. Ligeti.** Dengizih és Bécz állitólagos kun megfelelől. – *MNy*, 58, 1962, 146-152. Авторът установява наличието на огузки елементи в езика на куманите.

„море“, за да заключи, че с оглед на недостатъчното запазени хунски лингвистични податки все още трудно може да се прецени дали е имало някакво „огузко участие“ в езика на западните хуни. Подобни проблеми създава и втората дума *beči el, глосирана в изданието на Кодекса чрез немското „huffe hauz“. В нея Кун е съзрял маджарското име на Виена, Bécs [Bēč], както и това на град Pécs в Унгария, тълкувайки немския превод като „urbis munita, castellum“. По-късно и други автори са интерпретирали по сходен начин названието на австрийската столица, допускайки то да има аварски произход. Лигети обаче обръща внимание на факта, че правилният прочит на немската глоса е hvffe halcz, което означавало „парализиран в ханша“. В своя германско-латински речник Кун също съпоставял hvffe hauz с немското средновековно huffenhalz (*съвр. нем*. hüftenlahm). Но той е пропуснал да свърже този израз с куманската дума, записана всъщност под формата bečel, а не като *beči el. Сега Лигети привежда тюркски примери (bečel, bičel, bäčäl), доказващи, че и въпросната дума от Кодекса е означавала „парализиран в кръста“ и е нямала нищо общо с унгарското название на Виена.

През 1962 г. се появява също една статия на младия тогава български езиковед **Моско Добрев Москов** (1927-2001) относно печенежко-куманския суперстрат в българския език.[192] В нея той се опитва да използва приложения от акад. Владимир Георгиев сравнително-исторически метод при установяването на пеласгийските следи в гръцкия език, но с оглед на предосманските тюркски заемки. За целта авторът си служи с методика, обхващаща осем основни пункта: (1) доказване въз основа на исторически сведения на за-

[192] **М. Москов.** Към въпроса за печенежко-куманския суперстрат в български език. – *Известия на Института за български език*, 8, 1962, 150-161.

селването на печенези и кумани в областите, откъдето е бил събиран езиковият материал; (2–6) привеждане на фонетично и семантично съответстващи думи от „първобългарския“ език (респ. от чувашкия), от монголските и тунгузо-манджурските езици и от тюркските езици; (7) доказване на предполагаемите печенежко-кумански елементи и приведените към тях съответствия като липсващи в османотурския език или като фонетично, морфологично и семантично различаващи се от османотурските им паралели; (8) привеждане като съответствия на вече доказани думи в румънски, унгарски и други езици за сигурни печенежко-кумански елементи.[193] Москов отбелязва, че намирането на успоредици по някои от изброените страни на въпросния метод правело *възможни*, *вероятни* и *сигурни* съответните заключения за печенежко-кумански произход. Разбира се, пълното уточняване на произхода на дадена дума е било трудно. Все пак намирането на съответствия в прабългарски (респ. в чувашки), в монголски и в тунгузо-манджурски би могло да насочва към *печенежки* произход, понеже влиянията на тези езици върху печенежкия са изиграли ролята на субстрат, а намирането на съответствия в съвременните тюркски езици – преки наследници на куманските обединения – би показвало, че думата е с *кумански* произход.[194] След някои общи сведения за печенезите, узите и куманите, приведени по издадения за пръв път в 1960 г. труд на Н. Баскаков върху тюркските езици, Москов разглежда група лексеми в български, румънски, албански,

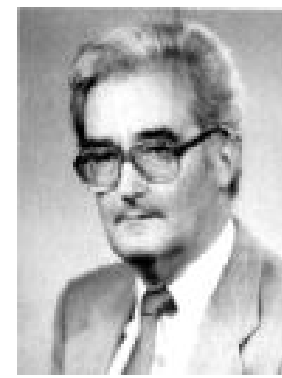

[193] Вж. **М. Москов.** Към въпроса, 152-153.
[194] **М. Москов.** Към въпроса, 154.

унгарски и италиански език, образувани с еднакви или различни суфикси от корена **чунг-** (или **чунк-**) и означаващи най-общо „пън, окастрен ствол“, а също остатък след отрязването или отсичането на част от тялото (ръка, крак, ухо, рога).[195] Сравняването с подобни примери от алтайските езици и техният фонетичен анализ му дават основание да заключи, че *бълг.* **чунгар** и пр. (~ *рум.* ciung, ciungar и др. ~ *алб.* cung, cungal и др. ~ *унг.* csonk и пр. ~ *итал.* cionka) е имало по-скоро печенежки отколкото кумански произход. Според автора куманско-печенежка ще е българската диалектна дума **шòнгълак** ‘младо момче’ (с. Столът, Севлиевско), напомняща *чув.* шăнкăл ‘по-млад брат’ (~ *татар.* səŋəl, *казах.* siŋil и др. ‘по-млада сестра’), докато местното название **Шангалица** ‘дол, през който тече малка река’ (с. Блатешница, Радомирско) е било с печенежки произход, а патронимът **Кабасан-ов** е имал може би куманско потекло.[196] В една по-късна статия за общите тюркски заемки в някои балкански и средноевропейски езици Москов се спира и на други думи, които може да са останали от кумани-

[195] **М. Москов.** Към въпроса, 157-159. Срв. например: *бълг.* **чунгар** ‘пън’, **чунгари** ‘изкастрени стъбла’, **Чунгол**, **Чунговица**, **Чунгара** (местни названия в Софийско); *рум.* **ciung** ‘дънер, пън, ствол; отрязана част от тялото’, **ciungar** ‘дърво с отрязани клони’, **ciungi** ‘отрязвам, отсичам’, **Ciunga**, **Ciungi**, **Ciungari**; *алб.* **cung** ‘част от ствола на дърво, останала в земята след отрязването му, или част от тяло, след като органът е бил частично или напълно отрязан’, **cungal** ‘стъбло на дърво, очистено от клони; дървен труп; дърво, поставено за подпиране на врата’, **cungel** ‘малък пън; еднорък’, **cungoj** ‘осакатявам’, **cungull** ‘сакат’; *унг.* **csonk** ‘пън, дънер, ствол; остатък от изваден зъб’, **csonka** ‘изрязан, осакатен’, **csonkagula** ‘отрязана, пресечена пирамида’, **csonkiz** ‘отрязвам, осакатявам’, **csonkaz** ‘отсичам, окастрям, подрязвам’, **csunka** ‘окастрен, осакатен’; *итал.* **cionko** ‘дънер; отрязан, отсечен, орязан; със счупени крака; безрък; с отрязана ръка или крак; парализиран’.

[196] **М. Москов.** Към въпроса, 160-161.

те.[197] По същото време българският тюрколог **Емил Пейчев Боев** (род. 1932) смята откритото край София съчетание „сур бар“ за следа от куманското влияние[198] и обнародва работата си за българо-тюркските езикови контакти,[199] в която наред с имената **Асен** (< *тюрк.* äsän, esen ‘здрав, читав’) и **Алтимир**, както и с разглежданите от автора преди по друг повод думи **бавур**, **камшик**, **коркен**, **крагуй** ~ **каргуй**, като „къпчашки“ (респ. кумански) заемки са посочени лексемите **бала** (в съчетанието „деца-бала“, подобно на кипчакската синонимна двойка bala-čaγa = *огуз.* и *тур.* çoluk-çocuk ‘деца, дечурлига’), **тук** (< *кипч.* tük ~ *тур.* tüy ‘перо’), **баджо** (изходна форма за ‘баджанак’), **куп** (< *кипч.* kup, küp в значение на ‘много’, напр. „куп хора“), а така също **бай**, **балабан**, **коцкар** и **япанджак**.

В средата на 60-те години московският историк **Вадим Викторович Каргалов** (род. 1932) публикува една статия за куманските набези в Русия,[200] която обаче не съ-

---

[197] Вж. **М. Москов.** Общи по произход тюркски заемки в някои балкански и средноевропейски езици. – *ИИБИ*, 16, 1968, 185-192, където наред с турцизмите, производни от глаголната основа **тут-** са посочени възможни кумански по произход лексеми като *бълг.* **туткун**, **туткунин**; **тутав**; **тутлив**, **туткав**, **тутнат**, **тутляв**; **тутманик**; **тутола**; **тутам се**, **туткам се**, **тутлявя се**; **тутърлив**; *орб.* **туткун**, **тутльав**; *алб.* **tutkun**; *словен.* **tuta**, **tutast**, **tutka**, **tutljati**, **tutati**; *унг.* **tutyt-mutyi**, **tuty**, **tutuyuli**, **totya**; *словаш.* **tutmak**, **tutmoš**, **tutmuk**, **tuti-muti**; *чеш.* **tuta**, **tutavý**, **tutmačka**, **tutmut**, **tutmavý**, **tutmati**, **tutr**, **tutá**; *долнолуж.* **tutlis**.

[198] **Е. Боев.** Един къпчашки израз в говора на с. Филиповци, Софийско. – *Български език*, 1968, № 1, 63-64.

[199] **Е. Боев.** За българо-тюркските езикови връзки. – *ИИБИ*, 16, 1968, 177-183. Авторът определя три периода в тяхното развитие: (1) период на общославянско-тюркските връзки до към V в.; (2) период на славяно-българско-тюркските връзки до XV в. и (3) период на българо-турските връзки до наши дни.

[200] **В. В. Каргалов.** Половецкие набеги на Русь. – *Вопросы истории*, 1965, № 8, 68-73. Вж. също книгата на **В. В. Каргалов.** *Внешнеполи-*

държа нищо принципно ново, а само дава най-обща представа за руско-половецките отношения и самите половци, изградена въз основа на по-старите изследвания на Голубовски, Кудряшов, Попов и Шарапова. Причерноморските степи са били за Русия „източник на постоянна военна опасност“ поради вълните на номадските орди (в IV в. хуни, в VI в. авари и българи, в VII в. хазари, в. IX в. угри и печенези, в първата половина на XI в. торки), които се изсипвали върху земеделските славянски поселения. Това отрязвало страната от световните търговски центрове и борбата със степта станала главната външнополитическа задача на Русия за дълъг период от време. Когато половците пристигнали в района от горното течение на Иртиш те „изживявали периода на разлагане на родовия строй“. Сред тях се „отделила родоплеменната аристокрация, натрупвали се зачатъци на феодални отношения“.[201] За границите на владяната от тях територия и за локализирането на отделните групи половци авторът се позовава на Кудряшов, а за формирането през XII н. на двете по-големи политически обединения – „по Днепър и в басейна на Северски Донец и Долни Дон“ той цитира Шарапова. В резултат на половецкото настъпление съгласно Каргалов „огромни масиви плодородни черноземни степи са били изтръгнати от Русия, иззети от земеделски оборот ... и превърнати в пасища“.[202] Оцелялото след номадския напор население напуснало своите места и избягало на север „под защитата на горите“.

тические факторы развития феодальной Руси. М., 1967, където на с. 4-61 се разглеждат някои въпроси за причините, накарали номадите да проникнат от Средна Азия в Причерноморските степи, както и за влиянието им върху източните славяни при формирането и развитието на феодални отношения в Русия. От 1992 г. проф. Каргалов е избран за редовен член на Руската Академия на науките.

[201] **В. Каргалов.** Половецкие набеги, 69.

[202] **В. Каргалов.** Половецкие набеги, 70.

Русия изграждала по южната си граница укрепителни линии, простиращи се на стотици километри и състоящи се от земни валове и градове-крепости с постоянни военни гарнизони. Те отблъсквали набезите на отделни отреди, но били безсилни пред по-големите половецки походи (общо 46 между 1061 и 1210 г. според Голубовски). По-действено средство в борбата с номадите станали походите на руските князе в степта, които през XII в. добили регулярен характер (срв. в 1103, 1106, 1109, 1111, 1116, 1120, 1152, 1160, 1170, 1173, 1183, 1185, 1187, 1190, 1193 и 1199 г.). Не само преките военни нахлувания на половците, но и участието на техни отреди в княжеските междуособици (летописите споменават 34 такива случая) водело до опустошения на руската земя, тъй като грабежите са били смятани като един вид „възнаграждение“ за оказаната помощ. Войната на Русия с половците продължила почти две столетия с променлив успех, в резултат на което в началото на XIII в. политическият и стопански център на феодална Русия бил преместен в междуречието на Волга и Ока. Появата на „монголо-татарските пълчища“ по границите на Източна Европа сложила край на половецката доминация в степта. По податки на арабските извори войната на татарите с кипчаките избухнала в степите между Яик и Волга още в 1230 г. През пролетта на 1237 г. войските на хан Батъ преминали Волга и се нахвърлили върху половецките „вежи“ в степите на Предкавказието и по Дон; през лятото на следващата година те отново се появили, сразявайки повсеместно половците не само в приднепровските степи, но и в Крим. Част от куманите се изтеглила към Унгария; повечето обаче се покорили и останали да живеят по старите си места, претопявайки завоевателя в своята етническа маса. Сега вече в историята на феодална Русия започнал период на „още по-ожесточена, по-тежка и кръвопролитна” борба – завършва

изложението си авторът – „борба за независимост против монголо-татарските завоеватели“.

Една година след статията на В. Каргалов започва да излиза първата от двете серии на 12-томната *История на СССР*, дело на Института по история към съветската Академия на науките. Тук в раздела, отнасящ се до феодализма, третата глава е посветена на „Номадските народи, VII-XIII век”. Нейната авторка, **С. Плетньова**, се е постарала покрай Хазарския каганат и маджарите, печенезите и торките, да разгледа и въпроса за половците.[203] Информацията е сбита, както подобава на такова издание, и предава в обобщен вид изводите, изложени вече от Плетньова през 50-те години. Още по-кратка е подготвената от **Анатолий Петрович Новоселцев** (1933-1995) енциклопедична статия за половците,[204] в която те също са разделени на две: (1) „западни“ (собствено половци), които при монголското нашествие мигрирали в Унгария, после в България, разтваряйки се в местното население, и (2) „източни“ или заволжски половци

[203] *История СССР с древнейших времен до наших дней*, первая серия, тома I-VI (*С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции*). М., 1966. Вж. на с. 453-463 от том I, раздел III (Феодализм), гл. III (Кочевые народы VII-XIII вв.), § 3 (Половцы). Година по-късно авторката на тази статия разглежда в отделна книга проблема за постепенния преход на значителна част от номадите към уседналост като необходимо условие за поява на държавата (вж. **С. А. Плетнева.** *От кочевий к городам*. М., 1967). Трудът поражда дискусия с известния съветски специалист по история на хуните и тюркските народи Л. Гумильов, който приема за възможно образуването на държава и в преобладаващо номадска среда (срв. статията на **Л. Н. Гумилев., И. Эрдейи.** Единство и разнообразие степной культуры Евразии в средние века. – *Народы Азии и Африки*, 1969, № 3, както и отговорът на С. Плетньова в *Советская археология*, 1970, № 3).

[204] **А. П. Новосельцев.** Половцы. – В: *Советская историческая энциклопедия*, т. 11, М., 1968, кол. 284. Проф. Новоселцев е руски ориенталист историк, член-кор. на АН СССР от 1984 г.

(кипчаки), които с времето асимилирали завоевателя, образували главната част от населението на Златната Орда и впоследствие влезли в съства на татари, казахи, башкири, карачаевци, кумики и др. С много по-голямо значение от това време са работите на **Александър Александрович Зимин** (род. 1920) за тюркските елементи в СПИ и на **Джон Фенел** за текстологичните сходства на „Слово“ с покъсни литературни паметници, на **Николай Федорович Котляр** (род. 1932) за преселилите се половци в Грузия по времето на Владимир Мономах, на **Петре Нъстурел** за връзката между власи, кумани и византийци при царуването на имп. Михаил Палеолог и пр., съдържащи на места отделни приносни моменти.[205] Към тях трябва да се добави също монографията на **Яков Абрамович Шер** (род. 1931) за древнотюркските каменни антропоморфни фигури в Седморечието, предхождащи хронологично и като стил т. нар. половецки „каменни баби“.[206] В евразийския степен пояс са се срещали различни типове каменни изваяния (авторът

[205] Вж. **А. А. Зимин.** К вопросу о тюркизмах "Слова о полку Игореве". – В: *Ученые записки научноисследовательского института при Совете министров Чувашской АССР*, 31, 1966, 138-155 [авторът отрича автентичността на тюркския речников материал в СПИ]; **J. L. I. Fennell.** The Slovo o Polku Igoreve: the Textological Triangle. – *Oxford Slavonic Papers*, New Series, 1, 1968, 126-137; **Н. Ф. Котляр.** Половцы в Грузии и Владимир Мономах. – В: *Из истории украино-грузинских связей*. Тбилиси, 1968, 20-24; **P. Ş. Năsturel.** Valaques, Coumanes et Byzantines sous le règne de Manuel Comnène. – In: *Byzantina*, I, Thessaloniki, 1969.

[206] **Я. А. Шер.** *Каменные изваяния Семиречья*. М.-Л., 1966, 138 с. Книгата обхваща пет глави: (1) Обща характеристика на каменните изваяния, тяхното разпространение и класификация; (2) Произход на древнотюркските изваяния; (3) Хронология; (4) Семантика; (5) Някои особености на стила на древнотюркската скулптура. Тя включва две приложения, литература по темата и списък на използваните съкрашения.

определя 7 териториално-хронологични групи),[207] не всички от които можели да се свържат с тюрките. Но тъкмо запазените около 500 тюркски култови фигури със своята консервативна и устойчива иконография позволяват да се градят изводи за произхода и семантиката на тези изображения. Според характерния художествен канон те биват групирани в два типа – 1/ изображения на мъже в анфас, държащи в дясната си ръка съд за пиене, докато лявата е поставена върху дръжката на сабя, меч или кинжал[208] (разновидности: съд в дясната ръка, без оръжие; птица в дясната ръка; изображение само на лицето или главата на човек) и 2/ изображения на мъже и жени в анфас, държащи пред корема си съд с двете ръце. Шер отбелязва, че иконографията на тюркските изваяния от първия тип се корени в изкуството на ранните номади, като образът на воина, взимащ участие в ритуално пиршество, се отнася към скитската епоха.[209] Разглеждайки тюркския погребален об-

[207] Това са: (1) Изваяния от бронзовата епоха в южноруските степи; (2) Изваяния от бронзовата епоха край Енисей; (3) Изваяния от скитското време на южноруските степи; (4) Изваяния от скитското време на Монголия и Сибир; (5) Изваяния на таштикската култура в Южен Сибир; (6) Древнотюркски изваяния в Монголия, Южен Сибир и Туркестан; (7) Кипчакско-половецки „каменни баби“ в приволжките и приуралските степи. Вж. увода: **Я. Шер.** Каменные изваяния, на с. 3-5 и рис. 1.

[208] Вж. **Я. Шер.** Каменные изваяния, 25-26. Това е най-многобройната група паметници от Западен Казахстан, Седморечието, Южен Сибир, китайската провинция Синцзян и Монголия. Те много приличат на открития в с. Езерово (бивше с. Алдън), Варненско, особен „каменен идол“, приписан от Н. Мавродинов на славяните.

[209] **Я. Шер.** Каменные изваяния, 32-33. Синхронни на скитските изваяния са т. нар. „еленови камъни“ от Монголия и Сибир, които често биват схващани като схематизирани изображения на воини-вождове.

ряд той подчертава, че най-древните носители на застъпените в него представи са били навярно „племената от доскитско и скитско време“.[210] Появата в погребалните комплекси от Седморечието и Тян-Шан на заграждения с балбали и каменни изваяния се дължала на проникването през VI в. на големи групи от тюркски племена, свързано със създаването на Първия тюрк[ют]ски каганат. Горната времева граница в съществуването на каменните изваяния авторът отнася към X-XI в., когато в този регион – ядро на Караханидската държава – се е укрепил ислямът, макар в северните степни райони, където неговото разпространение не било така интензивно, култови каменни изваяния навярно са продължавали да бъдат издигани и в следващото столетие.[211] Като анализира изобразените по фигурите оръжия, съдове и украса, авторът предлага по-прецизна датировка на отделните типове паметници,[212] а за да установи семанти-

[210] **Я. Шер.** Каменные изваяния, 34-37.

[211] **Я. Шер.** Каменные изваяния, 38-40.

[212] **Я. Шер.** Каменные изваяния, 40-46. Според него наличието на мечове отнасяло съответните изображения към ранния период на древнотюркската скулптура от VI в. Изкривената сабя се е появила в номадската среда заедно със стремето не по-рано от VII в. и затова изображенията на воини със саби и извити кинжали можели да се датират от VII в. нататък. Съдове във вид на метална купичка със столче са намирани в погребални комплекси от VI-VII в. на територията на Иран и Средна Азия (Согдия), а изобразените по фигурите от Южен Сибир и Седморечието купи от т. нар. „уйбатско-копенски тип“ (широки и най-често плоскодънни) са датирани от VII-VIII в. Срещаните понякога в изваянията украшения за уши са възпроизвеждали доста познати през VI-VIII в. обеци с топчеста или капковидна форма. Всичко това позволявало по-прецизна диференциация на паметниците от първия тип. За разлика от тях изображенията на хора с чаша в двете ръце трудно можели да бъдат определени хронологично. Според автора те се появили значително по-рано от древнотюркските, известно време са съществували редом с тях, „а след това са ги надживяли и са получили по-

ката им привлича допълнителни примери и откъси от писмените извори.[213] Според него изваянията от първата група на първия тип, при който е изобразен мъж с оръжие и купа в дясната ръка, олицетворявали представители на номадската военна аристокрация, а купата е била знак за присъствието и участието на покойния в устроения в негова чест пир. Изваянията от втората група (аналогични на първите, но без сабя или меч) са били навярно изображения на представители на чиновническата аристокрация, които, макар и да са били близки до управляващата върхушка, не са се занимавали директно с военно дело. Това се потвърждавало от факта, че при тях много по-рядко се издигали балбали, тълкувани като символ на приживе убитите врагове. Антропоморфните стели, отнасящи се към третата група, изглежда са изобразявали редови воини (когато били поставени при заграждения с лице на изток) или са символизирали врагове (когато се намирали сред редицата балбали). Шер не намира обяснение за фигурите от четвъртата група (с птица в дясната ръка) и затова не я разглежда.[214] Изваянията от втория тип обаче (пета и шеста група по неговата класификация), изобразяващи мъже и жени, държащи съд в двете си ръце, той определено свързва с култа към предците. В полза на това говори не само разположението на спадащите към този тип половецки „каменни баби“, край които липсвали следи от номадски погребения, но и широкото разпространение на подобни антропоморфни изображения сред най-различни

нататъшното си развитие в монументалната скулптура на номадите от Поволжието и южноруските степи“.

[213] **Я. Шер.** Каменные изваяния, 47-64.

[214] Срв. **Я. Шер.** Каменные изваяния, с. 55, бел. 28. Би могло да се допусне, че към тази група са спадали жреците с оглед на евентуалната семантична натовареност на птицата (петел, сокол?). Една отдалечена връзка навярно подсказва „шаманът“ с птица в дясната ръка, изобразен върху керемида от с. Мадара, Шуменско.

народи и култури. Повечето изваяния от втория тип авторът приписва на уйгурите, но признава, че произходът на култа, към който те принадлежали, се е отнасял към доста по-отдалечена във времето епоха.[215] Запазените такива примери в Минусинската котловина могат да се датират в андроновското време на бронзовата епоха, както и в таштикското време около началото на новата ера. Любопитна аналогия създават култовите изображения на предците при едно индонезийско племе, също държащи пред корема си съд с двете ръце, както и огромните статуи на остров Пасха. Това свидетелствало според автора за една „много древна култова иконография, конвергентно възникнала сред племена, които никога не са общували помежду си“ и този култов образ тепърва се нуждаел от обяснение.[216] С оглед спецификата на стила при древнотюркските изображения Шер обръща внимание върху стилизацията на веждите, представляваща особен тюркски изразен маниер, както и върху оформянето на китката и пръстите на ръката, в което проличавало влияние на художествена традиция, имаща своите корени в согдийското и будистко изкуство на Средна и Централна Азия. Най-слабо изразени били стиловите особености на изваянията от втория тип, които по редица черти се сближавали с по-късните половецки „каменни баби“.[217] Всичко това му дава основание да говори за две направления. Първото е било свързано с времето на културен подем на Западнотюрк[ют]ския каганат и се характеризирало със собствени стилистични похвати и влияния на согдийската художествена школа; второто е възникнало по-рано, развивало се е в по-отдалечени от културните центрове територии и е прерастнало впоследствие в половецката скулптура.

---

[215] **Я. Шер.** Каменные изваяния, 64.
[216] **Я. Шер.** Каменные изваяния, 62.
[217] **Я. Шер.** Каменные изваяния, 65-69.

Номадските дирения на Г. Фьодоров-Давидов

През втората половина на десетилетието се появяват няколко работи на **Герман Алексеевич Фьодоров-Давидов** (1931-2000). За разлика от С. Плетньова той насочва погледа си и към епохата след монголското нашествие, разширявайки традиционните хронологични рамки в изучаването на половците. Въз основа на извороведския анализ на натрупания археологически материал ученият се е стремял да изясни вътрешната история на номадското общество и да покаже особеностите на неговата материална култура, религия, стопанство и бит. Още през 1965 г. е публикувана статията му за градовете и номадските степи на територията на Златната Орда,[218] а година по-късно излиза от печат и монографията върху източноевропейските номади под властта на златноорденските ханове, представляваща първата част на едно по-комплексно изследване.[219] Тя се базира върху информацията от над 1000 номадски погребални комплекси от X-XIV в., поселищен материал, отнасящ се до степните племена, както и повече от 200 половецки каменни изваяния. Обработката на всички тези данни е била възможна само чрез използваните от автора математико-статистически методи, в резултат на което се потвърждава тезата за липсата на „чисто номадство", несвързано с уседналия свят, както и за това, че процесът на седентаризация е протичал най-интензивно сред обеднелите номадски маси. Книгата съдържа

---

[218] **Г. А. Федоров-Давыдов.** Города и кочевые степи в Золотой Орде в XIII веке. – *Вестник Московского государственного университета*, сер. IX. История, М., 1965, № 6, 49-57.

[219] **Г. Федоров-Давыдов.** *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники*. М., 1966, 274 с.

шест глави. След един кратък преглед върху „***историята на изучаване на номадските древности, X-XIV вв.***“ (с. 5-10) в който се проследяват критично опитите за отнасяне на късномадския материал към различни племена и народи, изказват се съмнения в правилното им идентифициране, включително в предложеното от Плетньова разграничаване на печенежките и торкските комплекси, изтъкват се методологичните слабости при по-ранните проучвания и се предлага систематизиране на късномадските кургани от IX-XIV в. на четири хронологични групи,[220] авторът обосновава своята класификация, разглеждайки „***типологията на предметите и системата на датировка***“ (с. 11-119). Той последователно се спира на конската сбруя и оръжието, облеклото и украшенията, битовите предмети и оръдията на труда, преди да премине към системата на датировка и състава на погребалния инвентар. В третата глава са изследвани „***погребалните обичаи и разселването на номадите***“ (с. 120-165). Въз основа на информацията за различните кургани и „могилници“ Фьодоров-Давидов се опитва да очертае топографията на типовете погребални обреди от четирите хронологични групи и съобразно това да проследи географското разселване на

[220] След като е извършил огромна предварителна работа по типологичното класифициране на веществения материал, съпоставяйки взаимно срещащите се типове и отделяйки датиращите форми, авторът го разделя на четири групи: I. Края на IX-XI в. (господство на печенезите и кратък период на торкското нашествие); II. Последната четвърт на XI-XII в. (начален период на господство на половците); III. Края на XII – началото на XIII в. (предмонголски период на половците) и IV. Втората половина на XIII–XIV в. (златноордески период на половците). Срв. **Г. А. Федоров-Давыдов.** Кочевники, 9.

отделните племена. Той съчетава наблюденията си с податките от писмените извори и основната научна литература. Тук не липсват някои общи сведения за куманите и тяхната история, включително изказаната от Грум-Гржимайло идея за произхода на кипчаките от западния клон на динлините, който се бил смесил с номадското население на Казахстан; авторът предполага също, че в името „кумани“ се крие самоназвание на западните кипчаки.[221] Според него като половецки трябвало да се смятат курганите с камъни в насипа, а също кургани с източна ориентировка на покойника. И двата типа се срещат още през първия период (XI в.) в източните покрайнини на степта, а във втория период (XII в.) те вече се разпространили повсеместно чак до Молдавия и прилежащите й райони. С идването на половците се появил навярно и непознатият преди в Европа обряд на погребване на покойника с цял кон, а също и обрядът на погребване на коня в отделна яма. Фьодоров-Давидов сравнява очертаната от Кудряшов „топография“ на половецката степ с археологическите податки за струпване на кумански погребения и допълва неговата схема, като говори за: (1) *лукоморски* и *дунавски* половци по крайбрежието на Черно море между Дунав и Днепър; (2) *приднепровски* половци по Днепър и източно от него по реките Сула, Псел, Самара и Орел; (3) *приазовски* половци по река Сутен; (4) *донецки* половци с център по северен Донец и Тор; (5) *донски* половци по средното течение на Дон и северен Донец; и (6) *долноволжски* половци, обозначавани в литературата като „саксини“. Той обръща внимание на увеличения брой погребения без кон със северна ориентация на покойника през четвъртия период,

[221] **Г. А. Федоров-Давыдов.** Кочевники, 143. Вж. на с. 142-163, където в текст, таблици и карти са представени локализацията и особеностите на типовете погребения от II до IV период, т. е. от епохата на господството на половците и от времето преди и след монголската инвазия.

свързвайки този факт с появата на монголите.[222] Накрая се спира накратко и на въпроса за българските и аланските племена в състава на номадите през X-XIV в., смятайки, противно на Плетньова, Зяблин и други изследователи, че едва ли може да се говори за силно късносарматско и българо-аланско влияние върху антропологичния тип, културата и обичаите на тюркските номади. Глава четвърта е посветена на „***каменните изваяния***“ (с. 166-193) в южноруските степи, т. е. на т. нар. „каменни баби“ – едно название, възникнало навярно през XVIII в., доколкото преди това степните статуи са били обозначавани като „човек камен“, „девка камена“ и пр. Още през XIX в. е предложено думата „баба“ в това значение да бъде извлечена от *тюрк.* **baba** ‘баща’,[223] независимо че тогава, а и по-късно този вид па-

[222] **Г. А. Федоров-Давыдов.** Кочевники, 159. Авторът припомня обстоятелството, че в Сибир тъкмо през XIII-XIV в. са се появили многобройни погребения в ями, без кон и със северна ориентация. Освен това е било известно, че сред монголите е бил разпространен култът към Юга, за разлика от тюркския култ към Изтока. С това навярно се обяснявало погребването на покойника с глава на север, за да можел да „гледа“ на юг, така както тюрките полагали своите мъртъвци с глава на запад, за да „гледат“ на изток.

[223] Вж. **А. И. Кельсиев.** О каменных бабах. – В: *Труды V Археологическаго съезда*, М., 1887, с. 77. (По **Г. А. Федоров-Давыдов.** Кочевники, 166, който цитира в изложението си и други по-стари автори, например **А. А. Пескарев.** О местоположении каменных баб в России. – *ЗРАО*, 3, 1851; **Д. И. Эварницкий.** Каменные бабы. – *Исторический вестник*, июль 1890; **Н. Е. Бранденбург.** К вопросу о каменных бабах. – В: *Труды VIII Археолог. съезда*, т. 3, М., 1897, с. 13-18; **А. С. Уваров.** К вопросу о каменных бабах. – *ЗРАО*, 1898, вып. 1-2, с. 342; **П. С. Уварова.** К вопросу о каменных бабах. – В: *Труды XIII Археолог. съезда*, т. 2, М., 1907, с. 92 и др., включително труда на **Н. И. Веселовский.** Современное состояние вопроса о каменных бабах. – *ЗООИД*, 32, 1915, който не само анализира критично излязлата научна литература, но дава сводка и за познатите по онова време степни каменни изваяния, аргументирано отнасяйки ги към половците).

метници са били приписвани на най-различни народи (скити, хуни, готи, маджари, келти, монголи, фини, тюрки, славяни, прабългари). Тук също е направен опит за типологизиране (стоящи, седящи и стеловидни; мъжки и женски) и за датиране на статуите (XII – началото на XIII в.); описани са изобразените по тях дрехи, предмети и украса; разгледана е топографията, етническата принадлежност и предназначението на тези уникални произведения на изкуството. Те генетично се свързват с тюркските каменни изваяния, които в края на I хилядолетие от н. е. се разпространили на запад от Седморечието и Тиен-Шан. Източнокипчакските племена кимаки, живеещи в съседство на Седморечието, явно са заимствали обичая да издигат статуи, както и техните основни типове, а след това при придвижването на кипчаките на запад този обичай е проникнал през X-XI в. и на територията на Казахстан. Един век по-късно с обособяването на западните кипчаки (куманите) е бил изменен както стилът на изпълнение, така и обликът на самите статуи, които придобили по-реалистични форми и били снабдени с детайли, непознати за казахските изваяния.[224] Авторът привежда редица сведения за почитане на каменните изваяния от номадите и е склонен да мисли, че първоначално култът към тях може да е бил свързан с някакъв култ към женското божество.[225] Петата глава „***номадската степ и градовете***“ (с. 194-217) отчасти съответства на излязлата година преди това аналогична по тематика статия. Тук се разглеждат номадското стопанство и елементите на уседналост, половецкото градско население в рамките на Златната Орда и стоково-паричните отношения в степта. Последната глава визира „***общественият строй на номадите и монголското завоевание***“ (с. 218-246). Фьодоров-Давидов също приема, че

[224] **Г. А. Федоров-Давыдов.** Кочевники, 189.
[225] **Г. А. Федоров-Давыдов.** Кочевники, 191.

патриархалният род е бил основата на обществената организация на половците. Родовете се обединявали в племена, определяни от някои изследователи като „орди“, докато в СС за тях е използван термина „curia“. Познатите от руските летописи имена на половецки групирови (Токсобичи, Улашевичи, Отперлюевичи, Читеевичи, Елтуковичи, Бурчевичи и пр.), както и споменатите от арабски автори обозначения (Токсоба, Иета, Бурджоглъ, Бурлъ, Кангуоглъ и т. н.), за които ан-Нувайри използва термина qabā'il (قبائل), вероятно са били названия на такива племена. Изглежда, че до началото на XII в. обществеият строй на половците почти не се е различавал от социалната структура на печенезите. Покъсно обаче стопанството на някои аристократични семейства започнало да се обособява от това на рода или племето. Голямото патриархално семейство („чадь“ в руските летописи), което е било основната клетка на номадското общество, понякога обозначавана и като „род“, е включвало също т. нар. „челядь“, т. е. домашни роби или друг вид социално принизени хора.[226] Глави на такива семейства били свободните половци и те са определяни от руските летописци като „лучшие мужи“ и „господичи“. Следващата степен са заемали различни „князья“ и „лепшие князья“, схващани в най-широк смисъл (и като ханове, и като бекове), без да се търсят съпоставки с терминологията от СС, както прави това Плетньова, защото Кодексът е бил съставен въз основа на езиковия материал на златноорденския град от края на XIII в. и е отразявал социалния строй на Златната Орда, а не на предмонголската номадска степ. Авторът отбелязва, че племенните съюзи никога не са включвали цялото половецко население. Възможно е, Кончак да е успял да изгради сравнително силно обединение на част от половците в рамките на номадската държава и да предаде властта си над него в

[226] **Г. А. Федоров-Давыдов.** Кочевники, 221-222.

ръцете на своя син Юрий. Неговата държава обаче не разполагала нито с управленчески апарат, нито с данъчна система, поради което трябвало да се смята само за зародиш на държава.[227] Характерна черта на раннофеодалните държавни обединения при номадите е бил обичаят, властта да се предава с одобрението на племенната аристокрация не на сина, а на племенника или брата на хана. Така тя оставала вътре в господстващия род, без отделно семейство или династия да може да се закрепи на престола. В половецката степ властта е била раздробена между няколко такива рода и Фьодоров-Давидов изброява спадащите към тях князе,[228] а така също имената на споменатите в летописите други ханове, образуващи в края на XI до началото на XIII в. зараждащата се в степта феодална класа.[229] Той се опитва да опреде-

[227] **Г. А. Федоров-Давыдов.** Кочевники, 223.

[228] **Г. А. Федоров-Давыдов.** Кочевники, 224: „В края на XI–XIII в. се отделят аристократичните родове на Тугоркан, убит в 1096 г., и Боняк – предводител на *днепровските* половци. Към рода на Боняк се отнасяли князете Таз, брат на Боняк (убит в 1107 г.), и Севенч, син на Боняк (убит в 1151 г.). Сред *донецките* половци се отделил рода на Шарукан Стари (споменава се в летописите от 1068 до 1107 г.). Към този род принадлежали неговите синове Отрок, избягал в Грузия от Мономах, и Сърчан, братът на Шарукан – Сугр (под 1107 г.), синовете на Отрок Кончак (споменава се от 1172 до 1203 г. като глава на донецките половци) и Елтут и, накрая, синът на Кончак Юрий, участник в битката на Калка, споменаван от 1205 до 1223 г.“

[229] **Г. А. Федоров-Давыдов.** Кочевники, 224-226: „Болуш (Булуш) споменава се под 1054 г., Искал – под 1061 г., Итлар – под 1095 г., Китян – убит в 1095 г., Куря – под 1096 г., Сакзь – във връзка със събитията от 1086 г. в ‘Поучението на Мономах’, Овчин – пак там, Азгулуй Тареевски княз – пак там, Балкатгин – пак там, Тугоркан – убит в 1096 г., Саук и Белкатгин – във връзка със събитията от 1096 г. в ‘Поучението на Мономах’, Асадук – пак там, Урусоба (Русоба) – под 1103 г., Ченгерепа – под 1103 г., Алтунопа (Олтунопа) – под 1099 и 1103 г., Асуп (Аисупа) – под 1103 г., Сурьбарь – под 1103 г., Белдюз (Вельдуз) – под 1103 г., Курътык – под 1103 г., Китанопа – под 1103 г., Кчий (Кочий) – под 1103 г.,

ли в някои случаи към каква половецка групировка са принадлежали отделните ханове.[230] Няколко страници авторът посвещава на монголското завоевание, срещу което са се борели и половците, защото то би им донесло не само огромни бедствия, но и разрушаване на обществената систе-

---

Аръсланапа (Ярославопа) – под 1103 г., Куман (Кунам) – под 1103 г., Гиргень (Янев) – под 1107 г., Аепа, син на Гирген (Акаепид) – под 1107 г., Таш – под 1127 г., Амурат – под 1132 г., Емгази – под 1146 г., Саимьчюга – умрял в 1147 г., Турбей – под 1150 г., Темир – под 1152 и 1155 г., Дулеп – под 1152 г., Бердаша – под 1152 г., Чемгура – под 1155 г., Бердебек – под 1155 г., Сантуз – убит в 1160 г., Айдар – под 1168 г., Тотур – под 1180 г., Бякоб – под 1180 г., Кунячук – под 1180 г., Чюгай – под 1180 г., Козл Сотанович – под 1180 г., Обвол Костукович – под 1183 г., Емяк – под 1184 г., Екси – под 1185 г., Тагр – под 1185 г., Тарсук – под 1185 г., Толгый (Товлый) – под 1169 и 1185 г., Турундай (тъст на Кобяк) – под 1185 г., Башкърт – под 1159 и 1185 г., Глеб Тирьевич – под 1185 г., Бокмиш – под 1183 г., Тетий – под 1185 г., Коряз Калотанович – под 1183 г., Барак – под 1185 г., Даниил – под 1183 и 1185 г., Алак – под 1185 г., Ярополк Томзакович – под 1190 г., Колдечи (син на Урусоба) – под 1190 г., Кобан (син на Урусоба) – под 1190 г., Самогур – под 1202 г., Котян (Котяк) Сутоевич – под 1202 и 1203 г., Бастий – под 1171 и 1223 г., Кокусь - в ‘Поучението на Мономах’“.

[230] **Г. А. Федоров-Давыдов.** Кочевники, 226. Сред ***донецките*** половци например се споменавали при *Бурчевичите*: Аклан – в ‘Поучението на Мономах’, Беглюк (Белук) и Гза Билюкович (Коза Бурнович) – под 1169, 1185 и 1193 г., Осолук (Оселук, Селук, Селелук) – под 1127, 1183, 1185 и 1193 г., а при *Кулобичите*: Съдвак – под 1183 г. Към ***днепровските*** (?) половци на свой ред са спадали: Багубарс (Бегъбарс) и Асинь (Осень) – брат на Багубарс – в ‘Поучението на Мономах’, Аепа (син на Асен) – 1107 г. и в ‘Поучението на Мономах’, Кобяк Карлыевич – под 1170, 1183 и 1186 г. и Даниил (син на Кобяк) – под 1123 г., а към ***лукоморските*** половци: Бегбарс Акочаевич (син на Акум) – под 1090 г., Акуш – под 1190, 1193 г. и Итылый – под 1193 г. На същата страница авторът изброява имената и на черноклобуцки князе (Тудор Сатмазович – споменат под 1159 и 1163 г., Каракоз Миюзович – под 1159 г., Карас – под 1159 г., Чекъман – под 1169 г., Тошман – под 1169 г., Моначюк Чагрович – под 1169 г., Кулдюр – под 1190 г., Кунтовдей –под 1183, 1190 и 1192 г. и Чюрнай – под 1190 г.).

ма, изменение в традиционното разпределяне на пасищата между родове и племена, а освен това сваляне на племенната аристокрация, чието място при победа биха заели самите монголски феодали.[231] Той пресъздава събитията сбито, въз основа и на източните податки, като обръща внимание на последиците – нарушаване на комплексността на половецкото стопанство, в това число унищожаване на земеделието и прекъсване на търговията през кипчакските земи, а така също разпръскване на куманското население, част от което се изтеглило на запад към Унгария, друга отишла в Закавказието, а трета е била насилствено преместена в Централна Азия, докато основната маса половци влезли в състава на Златната Орда и от тях били набирани роби, продавани чак в Египет. С въпроса за началото на „улусната система“ в степите на Златната Орда приключва изложението на шестата глава. Изследването е снабдено с две приложения (*Списък на погребалните комплекси на номадите от X-XIV вв*. и *Половецки каменни изваяния*) и със списък на използваните съкращения.

Това, което Г. Фьодоров-Давидов предлага като наблюдения, анализи и заключения пред специалистите, той излага две години по-късно в научно-популярна форма чрез една неголяма, но доста съдържателна книжка под надслов *Кургани, идоли, монети*, с която ученият запознава широката публика с главните проблеми и постижения на степната археология.[232] Продължението на основния му труд

---

[231] **Г. А. Федоров-Давыдов.** Кочевники, 228-235.

[232] **Г. А. Федоров-Давыдов.** *Курганы, идолы, монеты*. М., 1968, 152 с. Книгата, написана с лек и четивен, а на места дори поетичен стил, обхваща шест тематично обособени глави (1. Замък, 2. Идоли, 3. Вещи, 4. Кургани, 5. Монети, 6. Градове), в които се разглеждат въпроси, свързани с миналото на Волжка България (с. 5-23)1 половецките „каменни баби“ (с. 24-42), разкритите в номадските погребения предмети (с. 43-55),

обаче, посветено на „обществения строй на Златната Орда“, излиза през 1973 г. също издадено от Московския университет.[233] В него авторът се опитва да покаже как някогашните обитатели на степта (печенези, торки, половци и др.), след като попаднали във „феодалната улусна система на Златната Орда“ се трансформирали в нови номадски формирования от XV-XVI в. Владичеството на златноорденските ханове не било просто продължение на старото господство на номадите в южноруските степи, а време на дълбоки изменения както на съотношението на силите между уседналите и номадските зони в Източна Европа, така и на вътрешната социална структура на самото степно население, което, оставайки в старите си територии, сменило своята родо-племенна аристокрация с нови господари и продължило да се развива при по-различни, феодални условия на живот. Във връзка с това половците загубили някои специфични черти на своята култура (изчезва например обичаят да се

характерът на погребалните обреди и податките, които те дават за историята на степта през X-XIV в. (с. 56-92), монетното дело и управляването на седентарните земи при монголите (с. 93-108), столицата Сарай и характеристиката на града при Златната Орда (с. 109-151).

[233] **Г. А. Федоров-Давыдов.** *Общественный строй Золотой Орды*. М., 1973, 178 с. След подробен увод, въвеждащ в изследванията върху номадската проблематика и монголския феодализъм от монографията на Ж. Дегин (XVIII в.) до по-важните трудове на европейските и руските учени през втората половина на XX в. (с. 3-25), авторът проследява историята на Златната Орда в седем глави: I. „Първоначалните форми на отношения на монголите и покорените народности от Източна Европа“ (с. 26-42); II. „Улусната система“ (с. 43-67); III. „Междуособната борба на монголската аристокрация в XIII в.“ (с. 68-74); IV. „Златноорденският град и Дешт-и Кипчак в първата половина на XIV в.“ (с. 75-108); V. „Обществениият строй на Златната Орда във втората половина на XIV в.“ (с. 109-144); VI. „Политическата борба на монголската феодална аристокрация в края на XIV в. Управлението на Токтамыш “ (с. 145-160) и VII. „Феодалната борба в началото на XV в. Падането на Златната Орда“ (с. 161-170).

поставят каменни статуи в чест на предците), запазвайки други, характерни за номадския бит. Първоначално основните деления в Златната Орда са протичали по линията на традиционните граници, възникнали между отделните номадски племена в предмонголския период. В края на XIV и през XV в. обаче тези граници загубили устойчивостта си, не на последно място и поради заличаването на различията между главните групи на феодалната аристокрация, произлизащи от един или друг район на степта и отличаващи се по своята политическа ориентация. Вече през XV в. започнали да се формират новите номадски и полуномадски държави, границите на които не съвпадали с поделянето на Златната Орда от XIII-XIV в. Някои номадски територии в Молдавия, северния бряг на Черно море, Приазовието и западната част на Северен Кавказ се свързали икономически с Крим; земите на т. нар. Кок-Орда били разчленени между узбеките и казахите; улусът на Шийбанидите, възникнал на територията на източните кипчаки, бил поделен между Ногайската Орда и Казахското ханство; степното Поволжие – между юртите на мангътите, Голямата Орда и Астраханското ханство. Заедно с това през XV в. изчезнали погребалните курганни обреди и свързания с тях култ, което се обяснява не само с разпространението на исляма, но и с трансформацията на самите номади, загубили някогашния си етнографски облик. През XV в. вече е нямало половци-кипчаки в стария смисъл на думата, а татари (в Голямата Орда и в степите на Астрахан), казахи, узбеки, мангъти-ногаи и пр. (в източната част на Златната Орда). Наистина, името „кипчак“ се запазило на различни места в степта (в Кримското, Касимовското и Казанското ханство, сред ногаи, казахи, каракалпаки, узбеки, алтайци, киргизи и др.), но не в предишния си етнически смисъл, а като обозначение на някои родове, така както и названието „токсоба“ продължило

да се среща при каракалпаките. Всичко това било последица от раздробяването на племената, разместването на отделните им части, заличаването на границите между старите етнически масиви и разпръскването на номадите по новите улуси и държави, в хода на който процес били положени основите на бъдещите „кипчакски“ народи.

Навлизането на Омелян Прицак в куманската проблематика

От втората половина на 60-те години куманите привличат вниманието и на един от най-видните съвременни ориенталисти, украино-американския историк и лингвист **Омелян Прицак** (1919-2006), който, вече на преклонна възраст и с разклатено здраве, бе удостоен през 1998 г. с почетното звание „доктор хонорис кауза“ на Софийския университет заради своите приноси при осветляване на древното българско минало.[234] Наред с някои бележки за *Слово*

[234] Срв. например: **O. Pritsak.** Die sogenannte Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. – *UAJ*, 26, 1954, 61-77, 184-239; също отделно: **O. Pritsak.** *Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*. Wiesbaden, 1955, 102 S, 3 Taf. (= *Ural-Altaische Bibliothek*, vol. 1); **O. Pritsak.** Bolgarische Etymologien, I-III. – *UAJ*, 29, 1957, 200-214; **O. Pritsak.** Bolgaro-Tschuwaschica. Acht Noten zu den Wolga-Bulgarischen Grabinschriften des 13.-14. Jh. – *UAJ*, 31, 1959, 274-314, 5 Taf.; **O. Pritsak.** Kāšġarīs Angaben über die Sprache der Bolgaren. – *ZDMG*, 109, 1, 1959, 92-116; **O. Pritsak.** Proto-Bulgarian Etymologies, IV-V. – *Folia Slavica*, 2, 1979, 4; **O. Pritsak.** Die protobulgarische Aufschrift auf einer Bleiplombe aus Warna. – In: *Scholia. Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag*. Wiesbaden, 1981, S. 118-122; **O. Pritsak.** The Proto-Bulgarian Military Inventory Inscriptions. – *Studia Turco-Bulgarica*, 3, 1981, 33-61; **O. Pritsak.** The Initial Formula канасувиги in the Proto-Bulgarian Inscriptions. – In: *Studia Slavica Mediaevalia et Humanistica Riccardo Picchio dicata*,

vol. 2. Rome, 1988, pp. 395-601; **O. Pritsak.** Turcological Remarks on Constantine's Khasarian Mission in the *Vita Constantini*. – *Orientalia Christiana Analecta*, 231, 1988, 295-298. Любопитен е жизненият път на този голям учен. Роден в Галиция, която с разпадането на Австро-Унгария е предадена на Полша, а по-късно влиза в състава на съветска Украйна, той отрано проявява интерес към тюркските езици и историята на източните народи. След завършване на висшето си образование по история и „изтокознание" (1939/40) Прицак става „младши изследовател" и „научен секретар" в новооткрития Львовски клон на Института по история към Украинската академия на науките. Скоро отива в Крим като аспирант на изтъкнатия украински арабист и тюрколог А. Кримски, но няколко седмици по-късно е взет войник. Попаднал в немски плен, той работи като „Ost-Arbeiter" в Берлин. Там се среща с големия арабист Рихард Хартман, който го привлича през 1943 г. в университета, където по това време се намират също видният иранист и специалист по Средна Азия Ханс Хайнрих Шедер, тюрколозите Анемари фон Габен и Хелмут Шел. След войната Прицак подготвя дисертация върху проблеми от историята на Караханидската империя при Х. Шедер в Гьотингенския университет и в 1948 г.. става „доктор по философия" в областта на тюркологията, иранистиката, ислямистиката и славистиката. В 1951 г. се хабилитира, една година по-късно е избран за доцент в Хамбург, през 1957 г. става професор, а от 1961 г. се установява за постоянно в САЩ – първоначално във Вашингтонския университет в Сиатъл и след това в Харвард. Десетилетия наред Прицак развива интензивна научно-изследователска, преподавателска и организационна дейност. Заедно с Юлиус фон Фаркаш той е съосновател (1951-52) и пръв генерален секретар на *Societas Uralo-Altaica*, после президент (1958-1965) и почетен член на дружеството (от 1965), а съвместно с Валтер Хайсиг учредява в 1958 г. познатата и на българските османисти *The Permanent International Conference of Altaistics* (PIAC). Негово дело е създаденият през 1973 г. *Harvard Ukrainian Research Institute*, чийто пръв директор е самият той. От 1937 г. насам ученият е обнародвал над 250 изследвания, към които се добавят и около 500 рецензии в специализираната периодика. По-голямата част от тях са свързани с хунската проблематика, с ранната и средновековна тюркска история, с езиците, религията и културата на алтайските народи, с миналото на Русия. За повече информация вж.: **O. Pritsak.** Apologia pro sua. – *Journal of Turkic Studies*, 2, 1978, pp. VI-XVIII; **L. A. Hajda.** Omeljan Pritsak: A Biographical Sketsch. – *Harvard*

о полку Игореве[235] и с анализа на един стар руско-тюркски словник от XV-XVI в., отнасящ се, подобно на обнародвания от Оболенски списък с „половецки“ глоси, до говорения в двора на Златната Орда през XIII-XIV в. кипчакски „кумански“ език,[236] Прицак предлага в 1966 г. етимологиите на две половецки думи, фиксирани в руските хроники.[237] Той разглежда най-напред хидронима **Сутѣнь** (т. е. река Молочная, десен приток на Днепър, край която в 1103 г. се намирал лагерът на Урус-оба), обяснявайки името не чрез *тюрк.* süt ‘мляко’, а с помощта на *монг.* sün ‘мляко’, съчетано с монголския суфикс за Nomen possessoris -tan (мн. ч. < -tay ед. ч.), който е съответствал на *тюрк.* -lig > -lü. Често при използването на този суфикс в монголски език крайната

Ukrainian Studies, 3-4, Cambridge, Mass., 1979-1980, N° 1, pp. 1-6 (= *Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*); **L. A. Hajda.** The Bibliography of Omeljan Pritsak. – *Пак там*, pp. 7- 50; The Bibliography of Omeljan Pritsak (1981-1991). – *HUS*, 14, 1990, 243-248 (= *Adelphotes: A Tribute to Omeljan Pritsak by his Students*).

[235] **Omeljan Pritsak.** Avtor ‘Slova o polku Ihorevim’. – *Lysty do pryjatelev*, 14, 163-164, New York 1966, 1-12. Вж. също: **O. Pritsak.** The Igor’ Tale as a historical document. – *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, 12, 1-2, New York, 1972, 44-61; **O. Pritsak.** The Igor’ Tale. – In. *Roman Jakobson: What He Taught Us*, ed. Morris Halle. Columbus, Ohio, 1983, pp. 30-37.

[236] **O. Pritsak. Сѣ татарскы ѧзыкъ**. – In: *Orbis scriptus. Dmitrij Tschiževskij zum 70. Geburtstag*. München, 1966, S. 641-654. Като разглежда 70-те тюркско-руски успоредици, при които се прави отчетливо разграничаване между титлите bi ‘бей’ (**би**) – ‘княз’ (**кнѧ**[3]) и χan ‘хан’ (**ханъ**) – ‘император’ (**цръ**), Прицак е склонен да вижда в първата част на думата sarrakine (от: **сарракинє ꙋ половчанє рєкшє тотаровє,** т. е. „сарацини – половци, сиреч татари“) тюркското sār ‘fahl, gelb (половый)’, което той явно поставя във връзка с познатата етимология на куманския етноним.

[237] **O. Pritsak.** Polovtsiana 1-2. – In: *Reşid Rahmeti Arat için.* Ankara, 1966, pp. 380-381.

съгласна -n от корена е изпадала. Ето защо Прицак смята *рус.* „молочная“ за превод от *монг.* süten ‘млечен’ (< sün + -tan), като приема това название за остатък от прамонголския език на половецката управляваща династия Qāy. Втората куманска дума **билинч** е записана под 1193 г. във връзка с неуспешните преговори между русите и половците в гр. Канев („**Бꙋрчевичи же не хотяши дастъ билинча**“). Авторът отхвърля обясненията на Мелиорански и Макс Фасмер за bilinč като Merkmal, Zeichen ‘знак’ (от *тюрк.* bil-in- ‘бивам познат, известен’), тъй като такова значение не подхождало на контекста. В речника на М. Кашгари обаче той открива формата bilinčäk със значение ‘откраднати стоки, намиращи се в ръцете на крадеца’. Тя съдържа диминутивния суфикс -ak/-äk, добавен към *тюрк.* bilinč, откъдето можело да се приеме, че и половецката дума **снѣмъ** е имала навярно същото значение.

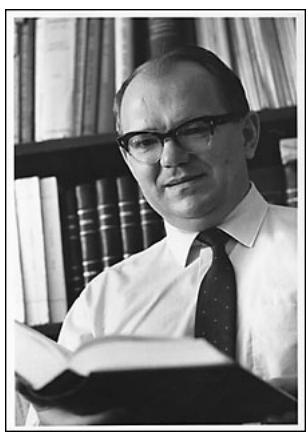

Изключително приносно е обнародваното година покъсно изследване на Прицак върху онези куманski групировки, които, за разлика от т. нар. „диви половци“ (термин, фиксиран за пръв път в 1146 г.), са идвали на „съвещания“ (**снѣмъ**) с руските князе, главно с представители на Мономаховичите и Олговичите.[238] Тук авторът проявява не само огромната си ерудиция и умения при анализа на изворовия материал, но и присъщата на големите изследователи дарба

[238] **O. Pritsak.** Non-‘Wild’ Polovtsians. – In: *To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of His Seventieth Burthday, 11 October 1966*. Vols. 1-3. The Hague - Paris: Mouton, 1967, vol. II, pp. 1615-1623.

да се разкриват недоловимите на пръв поглед връзки между откъслечните податки от и без това оскъдната информация, което позволява формулирането на нови фундаментални заключения. Ученият проследява най-напред летописните съобщения за тези срещи. В 1169 г. след възкачването на Глеб Юрьевич на Киевския престол половците настояли да сключат с него мир и разделени на две групи се насочили към Переяслав и Киев. Глеб преговарял най-напред с „переяславските“ половци по левия бряг на Днепър, тъй като князът на Переяслав, 12-годишният Глебов син Володимер, е бил все още непълнолетен. Докато чакали при град Корсун, другите половци по десния бряг на Днепър, които летописецът обозначава като „руски“ или „корсунски“, се възползвали от отсъствието на княза и започнали да плячкосват киевските земи. Глеб изпратил след тях брат си Михалко с берендеите и те отблъснали половците по река Бох (Южен Буг), избивайки 7000 души, но ханът им Тоглий избягал. Втората информация е от 1193 г. Тогава руските князе се решили да преговарят в Канев с „всички“ половци от двата бряга на Днепър – с „лукоморските“ (с Акуш и Итоглъ) от дясната страна на реката и с „бурчевичите“ (с Осолук и Изай) от нейната лява страна. Явно средното течение на Днепър така както и четвърт век по-рано е служело за граница между двете половецки групировки. И пак както тогава преговорите през 1193 г. завършили без успех, защото Бурчевичите, които имали плячка, завзета от Черните клобуки, се страхували да стъпят на тяхната територия, а Святослав, въпреки желанието на Рюрик, отказал да се унижи прекосявайки реката сам да отиде при тях, тъй като това не са били правели нито дедите, нито бащите на руските князе.[239] По-нататък О. Прицак анализира срещаното и в двете съобщения еднакво „ханско“ име, фигуриращо в руските ле-

[239] **O. Pritsak.** Non-‘Wild’ Polovtsians, 1615-1616.

тописи поне под 6 форми: Тогли- (1169), Итовлы- (1183), Итолгы- (1185), Тоглы- (1190), Итогды- (1190) и Итоглы- (1193). Той правилно вижда в него названието не на лице, а на племенна група (често в изворите вождът на дадено племе или народ е обозначаван чрез етнонима), предаващо *тюрк.* **It-oγlï** ‘син[ове] на куче[то]’. Така починалият в 1327 г. арабски географ ад-Димишки нарича едно от главните кипчакски племена – **It-oba** (ايتبا), като елеметът oba ‘племе’ съответствал на често срещан компонент в състава на половецките имена. Руските извори са запазили още една форма на племенното обозначение: Итлар-, *тюрк.* **Itlär-**, образувана от думата it ‘куче’ с колективния (> множествен) тюркски суфикс -lar. Рюриковият племенник Изяслав Давидович се оженил за дъщерята на вожда на It-oγlï. Истинското име на този хан не ни е известно, но летописите съобщават името на брат му Bokmïš (Tokmïš), който е бил пленен от русите в 1184 г. заедно със сина на „It-oγlï“. Наличната информация позволява на Прицак да конструира една генеалогична таблица на династията, управлявала племенния съюз It-oγlï през последната четвърт на XII в. (1. NN – 1.1. „It-oγlï“, 1.2. Bokmïš или Tokmïš; – 1.1.1. син, 1.1.2. дъщеря, омъжена за Изяслав Давидович от Смоленската линия). Той се опитва да определи и постоянните лагери на тази половецка групировка, която през лятото се разполагала в басейна на „среден Бох“, между Буг и Кодима (по-специално в региона на Олгопол, Виницка област на Украйна, където близо до селището Каменка са открити 14 половецки погребения), а зиме навярно се е намирала по-близо до брега на Черно море.[240] По аналогичен начин авторът подхожда и при разглеждането на Бурчевичите, познати в Русия поне от края на XI в., тъй като Мономах в своето „Поучение“ твърди, че е бил заловил един Бурчевич. Те са засвидетелствани

[240] **O. Pritsak.** Non-‘Wild’ Polovtsians, 1617-1619.

в извори по кипчакска история. От тях произлиза и „мамелюкската“ династия **Burč** или **Burğ oγlï** (برج اغلی), управлявала в Египет и Сирия през 1279-1390 г. Името на вожда на тази племенна групировка е отбелязано под вариантите Белук- (1162), Беглюк- (1167) и Билюк- (в акузативната форма Билюковича Изая, т. е. Изай, син на Билюк – един от двамата предводители на племето Burč-oγlï, споменат сред пленниците от 1184 г.). От тях Beglük е основната форма, а Belük и Bilük са диалектни разновидности. За една Беглюкова дъщеря е бил оженен в 1162 г. Рюрик, старшият син (втори от 5) на „господаря на руската земя“ Ростислав Мстиславич. Прицак предлага и тук схема на династията, управлявала Burč-oγlï във втората половина на XII в. (1. Beglük, живял преди 1162 и след 1167 – 1.1. Osoluk, ум. след 1193; 1.2. Izay, ум. след 1193; 1.3. дъщеря, омъжена през 1162 г. за Рюрик Ростиславич). Територията на това племенно обединение, което в преговорите от 1169 г. е отнесено към „переяславските“ половци, е била разположена на левия бряг на Днепър.[241] Така авторът успява да идентифицира двете основни групи половци, с които са си имали работа русите през втората половина на XII в. – „деснобережните“ It-oγlï или Itlär и „левобережните“ Burč-oγlï. В изворите обаче биват споменати още две племена отляво и отдясно на Днепър. Това са Урусовичите или Урус-оба (Urus-oba, срв. *араб.* الا رس al-Urus), които зиме са лагерували по десния бряг южно от т. нар. „Протолочие“, а лете преминавали отвъд Днепър към р. Молочная (Сутѣнь), както и Улашевичите (славизирана транскрипция на Ulaš-oγlï, срв. *араб.* انجفلی Unağ-oγlï, който прочит би трябвало да бъде коригиран в *الجفلی *Ulağ-oγlï), разположени отляво на Днепър. Към Urus-oba са спадали хановете Колдечи, Кобан,

[241] **O. Pritsak.** Non-‘Wild’ Polovtsians, 1619-1620.

Бегбарс и Коча-евич, а на територията на Ulaš-oγlï се споменава Копти, който в 1185 г. пленил Володимер при похода на Игор Святославич.[242] За да може да прецизира по-добре местопребиваването на източните половци Прицак отново обръща поглед към писмените извори. В руските летописи на левия бряг на Днепър са засвидетелствани две концентрации на номади по реките Ерель (Орел) и Снопород (Самара). Освен това се споменават също т. нар. „Черна“ и „Синя“ гора, втората от които се е намирала край Снопород. Авторът тълкува тези наименования чрез тюркската цветова символика, където черното отговаря на севера, а синьото – на изтока. И тъй като р. Орел действително е лежала на север от Самара, той отъждествява „Черния лес“ с горите по горен и среден Орел, а „Синия лес“ – с разположената край средна Самара „Зелена горичка“ (в случая припокриването на понятията „син“ и „зелен“ се обяснява с първоначалната липса на разграничаване между двата цвята в тюркските езици). Горите са били върху възвишения по границата между лесната и степната зони, а тъкмо в разположени из планински региони гори обикновено се намирали политическите центрове и същевременно зимни убежища на номадите. О. Прицак припомня, че половците са имали източната ориентация, тъй като са полагали покойниците си с глава на изток. Според него обаче тя е била само вариант на северната ориентация, при която основният символичен цвят е черното (в титулатурата на Караханидите и на Китаните например думата qara ‘черен’ означавала ‘велик, главен’). Това го кара да заключи, че убежището в Черната гора е имало по-висок ранг от това в Синята гора[243] и то навярно е принадлежало на Burč-oγlï, които са били главната племенна организация по левия бряг на Днепър, така как-

[242] **O. Pritsak.** Non-‘Wild’ Polovtsians, 1620-1621, 1623.
[243] **O. Pritsak.** Non-‘Wild’ Polovtsians, 1621-1622.

то на десния бряг It-oγlï са представлявали водещата половецка групировка. В съответствие с традиционната организация на алтайските номади разполагането на половците от двете страни на Днепър е отговаряло на тяхното поделяне на две крила, а поради източната ориентация на този народ източното им крило, т. е. това по левия бряг, ще да е било по-високопоставено от западното (по десния бряг). Авторът подкрепя своите теоретични разсъждения с факта, че при преговорите „главният господар на всички Рюриковичи", Святослав Всеволодич, е имал за партньор вожда на Burč-oγlï, докато Рюрик, който се намирал с един ранг по-ниско от Святослав, е преговарял с предводителя на It-oγlï, също с един ранг по-долу от представителя на левобережните половци. По същата причина изглежда предишният „господар на руската земя" Ростислав Мстиславич е оженил в 1162 г. старшия си син Рюрик за дъщерята на шефа на водещата група половци от левия бряг и с това „господар на всички не-'диви' половци", докато неговият внук Изяслав Давидович като по-млад член на Рюриковата династия е получил за жена дъщерята на шефа на It-oγlï и главен предводител на деснобережните половци.[244] В заключение Прицак сумира своите наблюдения, за да изтъкне, че номадите, които са били директни съседи на Русия през втората половина на XII в., са се състояли от четири племенни съюза по два във всяко крило: (1) по-висшето по ранг крило на левия бряг е включвало (а) по-високопоставената група на **Burč-oγlï** (Бурчевичи) с убежище в Черния лес по горен и среден Орел, (б) по-нисшата по ранг група на **Ulaš-oγlï** (Улашевичи) с убежище в Синия лес по средна Самара; (2) крилото с по-нисък ранг по десния бряг на Днепър е било изградено от (а) по-главната група на **It-oγlï** (Итоглъ с варианти, Итларева чадь) с убежище по р. Бох, т. нар. Лукоморски полов-

[244] **O. Pritsak.** Non-'Wild' Polovtsians, 1622.

ци, и (б) по-нископоставената група на **Urus-oba** (Урусопа, Урусовичи) с убежище по р. Молочная (Сутѣнь). Навярно този племенен съюз е имал предвид изворът на Идриси, обозначавайки го като „Бяла“, т. е. Западна Кумания (западното, по-нискорангово крило в общата половецка система). За разлика от нея „Черната Кумания“ според Прицак може да е била идентична с „дивите“ половци от Ипатиевата летопис.[245]

Нови аспекти в изучаването на *Codex Cumanicus*

През шестдесетте години в куманската езикова проблематика дебютира **Владимир Дримба** (1924-2003) с една кратка статия на румънски за някои кумански етимологии.[246] Тя е обнародвана скоро на френски език в по-разширен преработен вариант.[247] В нея ученият предлага прочит и етимологии на 14 глоси от *Codex Cumanicus*: agul (< aγul ~ aγïl < *араб.* ‘aql), Aser (ašïr < *араб.* ‘ašīr), auric (ävrik; äwrik, äwrig), Buug (buvuχ), Chitira (kitira), Çaman (čämän < *гр.* κύμινον), dolmen (< devül [~ döwül]-men), Gali (χali < *пер.* ḫālī), Ghasal Coʃac (Ґazal qošaq), kapsa (qapsa < *ср.гр.* κάψα), kemeč (kämäč ~ kömeč, kümeč), sarpã (sarpan < *пер.* šar paḫan), tornakxi (tornaqši [yel]) и Veles (veles < *венец.* Valessio или *гр.* βελέσι, βελέσια). Сред тези лексеми интерес представлява синтагмата Ghasal Coʃac, която авторът чете подобно

---

[245] **O. Pritsak.** Non-‘Wild’ Polovtsians, 1623.

[246] **Vladimir Drimba.** Etimologii cumane. – In: *Omagui lui Alexandru Rosetti*. Bucureşti 1965, pp. 201-203. Тук са разгледани думите agul, auric, Çaman, kapsa, Sarpă и Veles.

[247] **V. Drimba.** Quelques leçons et étymologies comanes. – *Revue Roumaine de Linguistique*, XI, 1966, N° 5, 481-489.

на Радлов gazal qošaq, но интерпретира по-различно чрез γazal (< *араб.* или *пер.* ġazal ‘газел’) и qošaq като субстантивирано производно на -aq от глагола qoš- ‘съчинявам стихове’. Индиректното засвидетелстване в СС на този глагол в същото му значение чрез деривата qošïčï ‘писател, поет’, а също персийският еквивалент на куманската глоса – Naobat (naubat), означаващ между другото ‘музикален състав, свирещ пред двореца [т. е. двора] на цар или княз’, дават основание на Дримба да предложи за Ġazal qošaq тълкуването „певец на газели (пред палата на царя или на принц)“.[248] Подобна интерпретация насочва към неизследваните културни традиции на куманите, при които, подобно на редица други източни народи, в ханския двор навярно са пребивавали своеобразни бардове, хранители на народната памет. За един от тях споменава руската летопис: хан Сърчан го изпратил до брат си Отрок в Грузия, за да му въздейства да се върне обратно. На литературните текстове в Кодекса е посветена и следващата публикация на В. Дримба. В нея той се спира върху един фрагмент от стихотворна проповед, поетичният характер на която е останал незабелязан от предишните изследователи.[249] Дримба посочва, че текстът се състои от 11 стиха, първите 8 от които показват еднаква рима, формирана от суфикса за мн. ч. -ler, докато последните 3 реда завършват с една и съща дума уоχ ‘не, няма’. Ученият определя римовата схема (a-a, b, a-a, b, a-a, c-c-c) и метричния размер, характерен за тюркската народна поезия с използването на стихове от 7 срички с цезура 4 + 3 (∪–∪– / ∪∪–). В своя чист вид тази стъпка е била видна само при пет от стиховете, докато останалите са представлявали ней-

[248] **V. Drimba.** Quelques leçons, 487: „chanteur de ghazels (devant le palais du roi ou d’un prince)“.

[249] **V. Drimba.** Le sermon en vers du *Codex Cumanicus* (fol. 59 r, 8-12). – In: *Revue Roumaine de Linguistique*, XIII, 1968, N° 5, 407-412.

ни варианти, получени от натрупването на повече срички в едната или другата част на метричната фраза. За да тушира ритмичното разнообразие авторът на текста (вероятно „нетюрк“) е прибягнал до синкопирането на гласни в отделни думи. Дримба не е в състояние да определи дали тази проповед е била оригинално творение или превод, но предава нейния текст в дипломатическа транскрипция по факсимилето на Грьонбек, в своя собствена интерпретативна транскрипция на оригиналните буквени начертания и в превод, като привежда накрая досегашните преводи на Г. Кун, В. Радлов, В. Банг и К. Грьонбек.

В края на десетилетието почти едновременно се появяват две взаимно допълващи се работи върху персийския езиков материал на *Codex Cumanicus*. След очерците на Блау, Залеман и Куръшжанов към него се насочва иранецът **Давуд Мончи-Заде** (1914–?), който в 1969 г. обнародва първото систематично изследване на персийските глоси от Кодекса.[250] В него той се спира на езиковите характеристики, произхода и предназначението на този материал (с. 13-19), на самия персийски речник (с. 20-167), дава също индекс на иранизмите в куманската част на паметника, изложени в реда на арабската азбука (с. 168-195), както и някои добавки и пропуснати думи (с. 196-283), за да реконструира накрая целия персийски глосар на арабица, отбелязвайки номера на страницата и реда на всяка отделна дума (с. 204-219). Във връзка с датировката Мончи-Заде се ръководи от първата студия на Габен, отнасяща съставянето на ръкописа към 1303-1362 г. През този период авторът вижда две възможни години, при които декември се е покривал с мухар-

[250] **Davoud Monchi-Zadeh.** *Das Persische im Codex Cumanicus*. Uppsala 1969, 219 pp. (= *Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Indoeuropaea Upsaliensa*, 1). Срв. рецензията към труда на **M. Mollova** в: *POF*, 37, 1987 (1988), 316-319.

рем (8. XII. 1325 и 3. XII. 1358 се падали на 1 мухаррем от мюсюлманския календар). Но тъй като втората от тях е отстояла само на 4 години от крайната възможна дата, то Мончи-Заде предполага, че частта на Кодекса, съдържаща календарните термини, е била изготвена вероятно в 1325 година.[251] Според него персийските глоси са били съобщени на италианските съставители от информатори кумани, понеже фонетичните особености на материала са отразявали до голяма степен куманските звукови закони (с. 14-17). Известен брой лексеми обаче той приписва на персийския говор в Кавказ (с. 18). Авторът издига тезата, че персийският диалект е бил познат на куманите – те са могли да го научат не само в неговата хорасанска традиция, но и като говорим език в каспийските провинции от Баку до Мазендаран, или от персийски търговци и молли, произлизащи от същите райони.[252] При пресъздаване на куманските думи в самия речник Мончи-Заде е следвал К. Грьонбек, като на места дори е коригирал или или допълнил интерпретациите на датския тюрколог. Той транслитерира на арабица иранските податки, определяйки с това и техните персийски съответствия. И макар книгата му да не е лишена от някои слабости, тя има важно значение за изучаването на Венецианския кодекс.

Заедно с нейното излизане видният унгарски специалист по кюрдски език, добър познавач на тюркско-иранските лингвистични и литературни връзки, а по-късно – професор по централноазиатски езици и култури в Калифорнийския университет **Андраш Бодроглигети** (род. 1925) излага предварителните си бележки върху издаването на персийския материал от Codex Cumanicus.[253] Две години по-

[251] **D. Monchi-Zadeh.** Das Persische, 13.
[252] **D. Monchi-Zadeh.** Das Persische, 14.
[253] **Andreas Bodrogligeti.** Preliminary notes on the edition of the Persian glosses of the Codex Cumanicus. – *AO Hung*., 22, 1969, 230-239.

късно той публикува монографичния си труд,[254] където в отделни глави разглежда ортографията (с. 21-39), фонологията (с. 40-63), морфологията (с. 63-89), синтаксиса (с. 89-92), словообразуването (с. 92-96) и лексикологията (с. 96-105) на персийските глоси, предлага техния речник (с. 105-211), един индекс на английски (с. 212-232) и библиография на по-важната литература (с. 233-235). Така А. Бодроглигети очертава цялата граматика на разглеждания материал, с което трудът му придобива в лингвистично отношение изключително голяма стойност. При реконструирането на езиковите форми той се е придържал по-близо до записаните глоси, транскрибирайки ги на латиница, а не чрез арабско-персийски букви, както прави това Мончи-Заде. Подобно на своя колега обаче и Бодроглигети смята, че персийският език не е бил майчин за информаторите на иранските термини.[255] В неговата фонетика и граматика той открива тюркски и арабски влияния, а така също чертите на един кюрдски диалект, което го кара да търси възможен кюрдски произход на персийските податки в паметника.

Проучванията на двамата иранисти служат като добра основа на някои по-късни разработки. Те биват привличани от Владимир Дримба и Мефкюре Моллова при интерпретацията на редица думи.

---

[254] **A. Bodrogligeti.** *The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus*. Budapest 1971 (= *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, 16). Вж. към това рецензиите на **M. Shaki** в: *Ar.Or.*, 42, 1974, 261-262; **D. Monchi-Zadeh** в: *Oriens*, 25-26, 1976 и др. Вж. и **M. Mollova** в: *POF*, 37, 1988, 316-319.

[255] **A. Bodrogligeti.** Vocabulary, 12.

Заслугите на Владимир Дримба

Работите на Тице, Прицак и Дримба вливат свежа струя в потока от изследвания, посветени на куманското минало и език. Те са заявка за едно по-задълбочено отношение към тази комплексна проблематика и проправят пътя на новите по тематика разработки, които значително обогатяват „куманологията“ в последвалите три десетилетия. В лингвистичната област до края на века особено ценни приноси продължава да дава **Владимир Дримба**, който се утвърждава като един от най-авторитетните изследователи на тюркския езиков материал в *Codex Cumanicus*. От времето на 70-те до 90-те години датират и повечето негови изследвания, сред които статията му за някои думи от Кодекса, монографията му върху куманския синтаксис, материалът за единадесет кумански термини, прецизирани чрез техните германски съответствия, а така също интерпретацията на други четири лексеми, които са останали без превод, или чиито немски глоси са били загубени поради повреда на част от хартията.[256] Особено значение обаче има поредицата *Miscellanea Cumanica*, върху която Дримба работи над две

[256] Срв. **V. Drimba.** Notes sur quelques gloses du „Codex Cumanicus“. – Във: *Вопросы тюркологии. К шестидесятилетию академика А. Н. Азербайджанской ССР М. Ш. Ширалиева*. Баку 1971, с. 61; **V. Drimba.** *Syntaxe comane*. Editura Academiei Bucureşti – E. J. Brill Leiden, 1973; **V. Drimba.** Quelques mots comans précisés par leur gloses allemands. – *HUS*, 3-4, 1979-1980, 205-214 (= *Eucharisterion*: *Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*, Part 1); **V. Drimba.** Essai d'interprétation de quelques mots comans non glosés du *Codex Cumanicus*. – *WZKM*, 76, 1986, 81-86. Вж. също: **V. Drimba.** Presupuse influenţe turcice în româna comună. – In: *Studii şi Cercetări Lingvistice*, 31, Bucureşti, 1980, 73-79; **V. Drimba.** Dobruca Tatar atasözleri. – In: *Türk Folklor Araştırmaları*, Istanbul 1985, N° 1, 25-36.

десетилетия. Тя се реализира с оглед на евентуалното ново издание на Кодекса, анонсирано от автора още през 1970 г. То е щяло да обхваща пълната транскрипция на манускрипта, с една репродукция максимално близка до оригинала, която да запазва разположението на думите в реда и колонките, както и на редовете в отделните страници, като отчита също всички особености (включително грешките) на графиката, ортографията и пунктуацията, при ясното разграничаване между тези, принадлежащи на писарите и другите, които са се дължали на намесата на по-късни коректори. Освен това изданието е трябвало да бъде снабдено с факсимилета, индекс на графемите и с речник на целия лексически инвентар, който да има критичен и съпоставителен характер, възпроизвеждайки както всички глоси с техните варианти и синоними, с реконструираните им основи и производни, със съответните паралели от кипчакските и други тюркски езици, така също и приносите, които досегашните изследователи са дали за обясняването на формата, смисъла или етимологията на отделните думи.[257] В хода на неговата подготовка обаче се е наложило да бъдат решавани множество допълнителни проблеми, свързани най-вече с интерпретацията на някои записи. Румънският учен е пристъпил към тази изключително трудоемка задача, обединявайки своите приноси в цяла серия от конкретни проучвания. През същата 1970 г. се появяват първите две части на неговите *Miscellanea*, които все още нямали собствени подзаглавия – една индикация може би за това, че авторът не си е давал сметка за

[257] За това амбициозно намерение вж. **V. Drimba.** Problèmes d'une nouvelle édition du *Codex Cumanicus*. – *Revue Roumaine de Linguistique*, XV, 1970, N° 3, 209-221, където са посочени и примери, онагледяващи някои елементи на бъдещото издание.

мащабността на своето начинание.[258] По-късно Дримба запазва названието на поредицата за всички онези текстуални критични бележки, анализи на думи и пасажи, интерпретации на гатанките и пр., необходими за бъдещото издание на Кодекса,[259] което успява да бъде най-после реализирано в

[258] **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (I). – *RRL*, XV, 1970, N° 5, 455-459 [Les ratures des feuillets 61r – 63v 26]; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (II). - *RRL*, XV, 1970, N° 6, 579-584 [I. Sur deux. mots du feuillet 80r, ligne 8; II. La graphie *andi* = *andï* ?].

[259] **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (III). Notes de critique textuelle. – *RRL*, XVI, 1971, N° 4, 275-286; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (IV). À propos de quelques devinettes du Codex Cumanicus. – *RRL*, XVII, 1972, N° 1, 3-21; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (V). Mots attestés par des formes possessives. – *Rocznik Orientalistyczny* (Warszawa), 38, 1976, 111-115; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (VI). Notes de critique textuelle. – *RRL*, XXI, 1976, N° 4, 507-511; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (VII). – *Studia et Acta Orientalia* (Bucureşti), 9, 1977, 59-65; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (VIII). De nouveau sur quelques devinettes comanes. – *Turcica* (Paris), 11, 1979, 190-201; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (IX). Quelques récupérations. – *RO*, 40, 1978, 21-31; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (X). Notes de critique textuelle. – *RRL*, XXIV, 1979, N° 2, 159-173; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XI). Mots Comans et Persans éclairés par leurs gloses Latines. – *RRL*, XXIV, 1979, N° 4, 353-371; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XII). Notes de critique textuelle. – *RRL*, XXV, 1980, N° 5, 485-493; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XIII). À propos de quelques textes comans marginaux. – *SAO*, 10, 1980, 77-81; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XIV). I. De nouveau sur le feuillet 76r 21-23 du Cod. Cum.; II. Discordances sémantiques dans le vocabulaire latin-persan-coman. – *RRL*, XXVIII, 1983, N° 2, 99-124; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XV). Encore quelques discordances sémantiques dans le vocabulaire latin-persan-coman. – *RRL*, XXVIII, 1983, N° 6, 467-477; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XVI). Notes de critique textuelle. – *RRL*, XXX, 1985, N° 1, 7-21; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XVII). – *RRL*, XXXII, 1987, N° 5, 453-459; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XVIII). – In: *Türk dili araştırmaları yıllığı*, *Belleten*. Istanbul, 1984 (1987), 1-10; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XIX). Notes de critique textuelle. – *RRL*, XXXIII, 1988, N° 6, 445-461; **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XX).

самия край на XX век.[260] Материалът на CC е обект на изследване и в други публикации на автора. В една от късните си работи, обнародвана през първата половина на 90-те години,[261] В. Дримба отново анализира след Радлов (1887), Банг (1910) и Габен (1965) тюркския преведен текст на латинския химн „Reminiscens beati sanguinis“. Той го предава сега в транслитерация, фонетична транскрипция и в превод, снабдени с обилни бележки. Освен това ученият пресъздава и съвременната транскрипция на мелодията на химна, изпълнен през 1978 г. от професора в Букурещката музикална академия Георге Чобану. В статията са приложени за съпоставка съответстващият латински текст и факсимиле с оригиналния нотно-текстови запис от Кодекса. Неговото сравняване с обнародваното за пръв път от Вили Банг фотокопие показва, че за осемте десетилетия, изминали между двете публикации, състоянието на *Codex Cumanicus* действително се е влошило – въпреки полаганите грижи и нарастналите технически възможности, в новата репродукция отделни места от петолинията с намиращите се по тях нотни знаци вече не са така ясни.

Дримба се проявява като прецизен изследовател не само по отношение на куманския език, но и на извора, в който той е фиксиран. Още на проведената между 3 и 7 юни 1974 г. в Бон 17-та сесия на *The Permanent International Altaistic Conference* (PIAC), той оповестява предварителните

Autour d'une nouvelle interprétation des devinettes comanes. – *RRL*, XXXV, 1990, N° 1, 53-70; N° 2, 133-152; N° 3, 231-251.

[260] Вж. **V. Drimba.** *Codex Cumanicus. Edition diplomatique avec Fac-similés*. Bucarest: Editura Enciclopedică, 2000. От същото време е и стоящата извън „Miscellanea“ статия на **V. Drimba.** Precizări asupra unor termini cumani din Codex Cumanicus [Уточнения върху някои кумански термини в Codex Cumanicus]. – *Studii şi cercetări lingvistice*, 51, N° 1, 2000.

[261] **V. Drimba.** L'hymne coman „Saγïnsa-men bahasïz qanïnï“. – *RO*, 48, 2, 1993 (1994), 105-120.

резултати от едно проучване върху датировката на паметника, което бива обнародвано в завършен вид значително покъсно.[262] В него се обръща внимание върху бележките по Кодекса на някогашния директор на библиотеката при храма "Св. Марко" във Венеция – Pietro Zorzanello. Те датират от март 1949 г. и са свързани с намерението му да бъде анализиран наново съхранявания в библиотеката манускрипт. Резултатите трябвало да намерят приложение в една статия, озаглавена „La Data e la provenienza del Codice "Cumanico" (Marciano Latino 549)“, от която за съжаление е запазен само кратък конспект. Авторът на бележките е констатирал, че годината на поставената в началото на Кодекса дата не е била MCCCIII, а трябвало да се чете MCCCXXX, т. е. 1330. Според него тук десетиците са отразявали една рядка разновидност на средновековното лигурийско писмо, при която XX се е изписвало като "*n*", XXX – като "*m*", а XXXX (т. е. XL = 40) е приличало на две свързани букви "*n*", докато II на свой ред е напомняло "*u*", III – едно обърнато "m" (или "*ш*" от руската азбука) и т. н. Тази дата е потвърждавала филиграноложкото проучване на Д. Дьорфи и е представлявала нов аргумент за генуезкия произход на паметника. В подкрепа на прочита 1330 сега Дримба представя някои фотоси на датировки от различни средновековни документи, където ясно личи подобен начин на изписване, например: *M°cc°m* (= 1230), *M°ccc°m* (= 1330), *M°ccc°m°ш* (= 1333) и пр. Всичко това го води до заключението, че датата 1303 трябвало да отпадне от дискусиите относто историята на извора, а заедно с нея и хипотезата за съществуването на някакво междинно копие. Според него, достигналата до нас "италианска" част по всяка вероятност е представлявала „първото и единствено копие по оригинал, който не се е запазил“. И

[262] **V. Drimba.** Sur la datation de la première partie du *Codex Cumanicus*. – *Oriens* (Leiden), 27-28, 1981, 388-404.

тъй като предполаганата досега дата на оригинала (1293) е твърде отдалечена от 1330 г., а отразеното в текста съответствие между соларните и лунарните месеци се е повтаряло и през 1324/5 г., то Дримба допуска, че „интервалът от 1325 (или 1324) до 1330 г. е бил достатъчен, за да се състави манускрипта на тази част на Кодекса под формата, която е станала база за копието от 1330“.[263] Това копие, започнато на 11 юли 1330 г., е могло да бъде завършено до края на същата година, което „се потвърждава от доста ограничения обем на речника (55 листа) и от калиграфията на кописта, доказваща една последователна работа, без важни прекъсвания". По-нататък Дримба се спира на възможностите за локализиране на манускрипта и приема, че оригиналът от 1324-1325 г. е бил записан в Солхат, тъй като изложените от Расовски съображения в полза на този град са били валидни както за края на XIII, така и за началото на XIV в. Що се отнася до копието от 1330 г., то навярно е произлизало от манастира "Св. Йоан" край Сарай, чието съществуване е потвърдено като сигурно от 1313 до 1340 г. Румънският учен смята за възможно и "немската" част, датирана палеографски между 1340-1350 г., да е била оформена в същия манастир. Това показвало, че двете части на Кодекса са доста по-близки по време отколкото се е смятало досега – обстоятелство, което увеличава лингвистичната стойност на паметника и е от особена важност за „синхронното изучаване на куманския език“.

[263] **V. Drimba.** Sur la datation, 401.

Опитът на Луи Базен за дешифриране на куманския календар

Тази статия на Владимир Дримба внася съществена корекция в представите за историята на *Codex Cumanicus*. В известен смисъл тя слага начало и на нов етап в изучаването на самия паметник. През 70-те години обаче езиковият материал на извора продължава да бъде традиционно отнасян към края на XIII в. За това до голяма степен допринася и интерпретирането на календарните податки, с акцент върху куманските термини. Още през първата половина на века Ковалски (1930) и Грьонбек (1942) разглеждат някои въпроси на куманския календар,[264] а Дримба (1973) на свой ред цитира тюркските месечни названия в Кодекса като примери за изафетна конструкция.[265] Но опитът за възстановяване на пълната система на времеизчисление при куманите принадлежи на големия френски тюрколог **Луи Базен** (род. 1920), който в дисертацията си върху тюркските календари, представена в Парижкия университет в края на 1972 г., посвещава на проблема отделна глава.[266] Изтъквайки, че Кодексът е

[264] **T. Kowalski.** Monatsnamen, 17-26; **K. Grønbech.** Wörterbuch, 30-31. Срв. преди тях също студията на **O. Blau.** Volksthum, 573.

[265] **V. Drimba.** Syntaxe, 63.

[266] **Louis Bazin.** *Les calendriers turcs anciens et médiévaux*. Lille 1974, pp. 624-650 (Chapitre IX. *Le calendrier des Comans*). Вж. също: **L. Bazin.** *Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien.* Budapest – Paris 1991 (= *Bibliotheca Orientalis Hungarica,* XXXIV) и рецензиите към труда в: *Türk Dili Araştırmaları* (Ankara), 3, 1993, 318-319; **Peter Zieme**. – *Kratylos*

съхранявал архаичната тюркска система на „четирите сезона “, където групи от по три месеца (начален, среден и краен) се обособяват около названията за пролет (yāz), лято (yāy), есен (küz) и зима (kïš), Базен обяснява нарушената последователност в нея чрез грешка на кописта. Така в куманската колонка след месеца, отговарящ на май (soŋu yāz āy, т. е. "последен месец на пролетта"), като кореспонденти за юни, юли и август са посочени всъщност есенните месеци (küz āy, orta küz āy и soŋ küz āy), последвани от зимните (kïš āy и orta kïš āy), разположени срещу септември и октомври. Това несъответствие е било получено вероятно чрез объркването на yāz и yāy, т. е. на "последния пролетен месец" (soŋu yāz āy) с "последния месец на лятото" (*soŋu yāy āy), след което кописът е продължил изброяването, преминавайки директно към есенния сезон. Още Грьонбек е реконструирал пропуснатите летни названия, чието правилно разполагане възстановява реда в списъка (юни, юли и август се падат през лятото; септември, октомври и ноември – през есента; така и първите два зимни месеца идват на мястото си срещу декември и януари). Част от имената на месеците в куманската колонка обаче нямат сезонни названия, а са свързани с ислямския календар: safar āy (януари) от началото на списъка, kurbān bayrām āy (ноември) и azuk āy (декември) от края на списъка. Първият израз означава буквално „луна на Safar“ (т. е. на втория месец от мюсюлманската година), а „луната на курбан байрам“ отговаря на последния ислямски месец Ḏū’l-ḥiğğa, в чийто десети ден се падал големият празник на жертвоприношението (курбан), възпоменание за жертвата на Ибрахим или Авраам. Що се отнася до необичайното име azuk āy. (в Кодекса то е записано "asuc"), след като отхвърля

(Wiesbaden), 38, 1993, 216-217; **György Kara**. – *AO Hung*., 47, 1-2, 1994, 201-206; **M. Erdal**. – *OLZ*, 89, 3, 1994, 300-309.

няколко възможни тълкувания,[267] Базен приема интерпретацията на Ковалски (āšūr āy, т. е. „луна на ‘Āšūrā“, която съответствувала на първия мюсюлмански месец Muḥarram). Ислямските влияния проличават в още две названия: sövünč āy (февруари) и tōb āy ̣(април). Първото от тях, „луната на радостта“ (от *кипч.* sövünč = *др. тюрк.* sävinč ‘радост’), е разположено непосредствено след Safar и отговаря на поредния ислямски месец Rabī‘ Ị (Rabī‘-ü’l-awwal), в дванадесетия ден на който се чествувал денят Mawlūd, годишнината от рождението на Пророка. На свой ред названието tōb āy представлява съкращение на tōba āy, „луна на разкаянието“ (от *араб.* tawbat, чрез персийско посредничество; срв. в турски tövbe ayï). По своето място този месец съответствувал на арабския Ğumāḍā I (Ğumāḍā-ü’l-awwal). Двата месеца Ğumāḍā, предхождащи най-свещените за исляма месеци Raǧab, Ša‘bān и Ramaḍān, са били използвани от набожните мюсюлмани, за да се пречистят и подготвят за настъпващия свещен период. Един от най-важните елементи на духовното пречистване е било разкаянието (tawbat, tövbe, tōba), т. е. съжалението за допуснатите грешки и решението те да не се повтарят, откъдето тези месеци в турската традиция се наричали Büyük (Голям) и Küčük (Малък) tövbe ayï.[268]

[267] **L. Bazin.** Les calendriers, 634-635. Към тях би могла да се добави и формата adak ay, т. е. "краен (последен) месец", за която Базен споменава, привеждайки на с. 647 пример с тувинския народен календар. Тогава името adak [~ azak, azïk ~ azuk ("asuc")] āy би могла да се обясни и чрез разположението на месеца в края на куманския списък.

[268] **L. Bazin.** Les calendriers, 633-634. Съгласно автора, определението "голям" и "малък" е свързано с продължителността на двата ислямски

Така в *Codex Cumanicus* се забелязват следи от асимилацията на тюркските лунни месеци с тези от мюсюлманския календар, което подсказва, че в края на XIII в. (според Базен най-точното съответствие между месеците на юлианската година и тюркската народна година е съществувало през 1294 г.) част от куманите са били вече ислямизирани. Прави впечатление, че в реда на мюсюлманските месеци (от ноември до април) за март е било използвано тюркското сезонно название il[k] yāz āy ("първи месец на пролетта"). В този месец се падало пролетното равноденствие (*перс*. Nawrūz), с което е започвала и традиционната куманска година. Навярно тъкмо поради важността на Nawrūz както в ислямизираната така и в паганистичната тюркска среда месецът il yāz āy е бил инсериран между sövünč āy (Rabī‘ I) и tōb āy (Ǧumāḍā I), след което идвали останалите сезонни месеци от soŋu yāz āy до orta kïš āy (на практика – от май до следващия януари). Ясното разграничаване на двете групи названия води Базен до извода, че първоначално в речника

месеца (първият с 30, а вторият с 29 дни) и отразява една стара тюркска традиция, засвидетелствувана от XI век. И днес анадолските турци наричали Rabī‘ I (с 30 дни) и Rabī‘ II (с 29 дни) съответно Büyük и Küčük Mevlûd ayï (Голям и Малък месец на Рождество). Термините "голям" и "малък" срещаме при Bïrūnī (1030), в чийто списък първите два месеца от годината са обозначени съответно като uluγ ai (голям месец) и kičik ai (малък месец). Съгласно Омелян Прицак обаче това не е съвсем коректно, защото и другите месеци са били "големи" (30 дни) и "малки" (29 дни). Той намира обяснение на тези названия в практиката на някои тюркски етноси, употребяващи народния календар, където последните зимни месеци са били обозначавани като "месец на големия студ" и "месец на малкия студ", или елиптично "голям месец" и "малък месец". Срв. **O. Pritsak.** Die sogenannte Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. – *UAJ*, 26, 1954, 61-77, 184-239 (вж. посочените примери на с. 189). Дали към тази стара тюркска традиция не могат да се причислят и българските народни названия на януари и февруари – "Голям Сечко" и "Малък Сечко" (от *тюрк*. souq или suaq, т. е. "студ")?

са били компилирани имената на лунните месеци на ислямизираните кумани (от ноември 1293 до април 1294), а по-късно се преминало към месеците от сезонния календар на „езичните“ или християнизирани кумани (от май 1294 до януари 1295 или дори до февруари 1295 г., ако след януарския orta kïš āy се добавел следващия го *soŋ kïš āy, "последен месец на зимата"). На границата между двете системи се е получило наслагване и първият от тюркските сезонни месеци, отбелязващ началото на новата година (Nawrūz), е бил поставен сред ислямските месеци от куманския списък.[269] Базен се опитва да реконструира оригиналния запис, като възстановява трите летни и последния зимен сезонен месец, получавайки списък със 16 куманski названия,[270] кореспондиращи на месеците Ḏū’l-ḥiğğa 692 до Rabī‘ I 694 г. по Хиджра (2 ноември – 1 декември 1293 до 19 януари – 17 февруари 1295 г. по юлианското летоброене). Според него смесването на двете системи в строго определена последователност показва, че и куманските месеци са били лунни. За да се задържат обаче в рамките на четирите соларни сезона, които вероятно са започвали с равноденствията и слънцестоянията, е било необходимо въвеждането на тринадесети интеркалиран месец приблизително 7 пъти в

[269] **L. Bazin.** Les calendriers, 641. В персийската колонка този "първи месец на пролетта" (il yāz āy) е глосиран с "rabiolgher" (т. е. Rabī‘ II или Rabī‘-ü’l-aḫir). Съществуващото след него название на ислямския месец tōb āy вероятно е станало причина за отпадането на сезонния месец *orta yāz āy ("среден месец на пролетта"), който трябва да е предхождал записания един ред по-долу "последен пролетен месец" (soŋu yāz āy).

[270] **L. Bazin.** Les calendriers, 642-643: 1. kurbān bayrām āy (november); 2. āšūr āy (decenber); 3. safar āy (januarius); 4. sövünč āy (februarius); 5. il-yāz āy (marcius, ‘rabiolgher’); 6. tōb-āy (aprilis); 7. soŋu yāz āy (madius); 8. *yāy āy (junius); 9. *orta yāy āy (julius); 10. *soŋu yāy āy (augustus); 11. küz āy (setember); 12. orta küz āy (octuber); 13. soŋ küz āy [november]; 14. kïš āy [decenber]; 15. orta kïš āy [januarius]; 16. *soŋ kïš āy [februarius].

рамките на 19 години. Този древен лунно-соларен сезонен календар несъмнено е имал местен тюркски произход, но той е съдържал елементи и от други системи, възприети под влияние на окръжаващата среда. Това проличава както при петте ислямски по характер месеци, така и при имената на дните от седмицата, първите шест от които са били заимствани от персийския език, докато последният очевидно е спадал към юдейско-християнската традиция.[271] Липсата на следи от китайско влияние (в Кодекса не става и дума за така популярния на Изток дванадесетгодишен "животински" цикъл) подсказвало, че куманите са съхранили един по-архаичен тюркски календар, който „в своята простота и адекватност на астрономическите и климатичните реалности бил напълно задоволителен за номадското пастирско общество“.[272]

---

[271] **L. Bazin.** Les calendriers, 649. Първите пет названия съответстват на персийските: 1. yäšanbä, "неделя" (*перс*. yäk-šanbä ‘ден едно’); 2. tūšanbä, "понеделник" (*перс*. dū-šanbä ‘ден две’); 3. säšanbä, "вторник" (*перс*. sä-šanbä ‘ден три’); 4. čahāršanbä, "сряда" (*перс*. čähāršanbä ‘ден четири’); 5. panšanbä, "четвъртък" (*перс*. pänǧ-šanbä ‘ден пет’). Името на шестия ден – ayna или äynä, "петък" – идва от персийското āḏīnä ("петък") с преход на спирантното ḏ в у, което според Базен обозначавало доста стара тюркска заемка, вероятно от XI век. Последният ден – šabat, "събота", ден на Sabbat (глосиран: "sabato") – произлиза от юдейско-християнската традиция. Според автора ставало въпрос за по-нови придобивки в речника на куманите (мюсюлмански, после християнски), а не за местна тюркска традиция. Трябва да се отбележи обаче, че подреждането на дните в седмицата е колкото персийско, толкова и юдейско (след šabat започва броенето с ден 1, ден 2 и т. н.). Следователно може да се предполага една още по-стара не-ислямска и не-християнска традиция (хазарско влияние?), едва впоследствие повлияна от християнството и исляма. Във всеки случай персийското броене насочва към културите по периферията на някогашния ирански свят (*б.м., В.С.*).

[272] **L. Bazin.** Les calendriers, 650. Според автора, поради своята отдаленост от Китай северните тюркски народи на Сибир (преди всичко

Разкриване на езиковите реликти. Ищван Мандоки-Конгур

Редица лингвистични изследвания създават през 70-те години възможности за проникване в спецификата на куманския език. Те са свързани с изучаването както на *Codex Cumanicus* и тюркизмите в руските извори (в частност в *Слово о полку Игореве*), така също на ономастичните податки и кипчакските заемки в някои езици от Централна и Източна Европа. Тук се отнасят най-различни по характер работи – от статията на балкарския лингвист **Магомет Ахиевич Хабичев** (?-1993) върху един кумански езиков паметник[273] и студията на унгарско-американския тюрколог **Тибор Халаши-Кун** (1914-1991) относно особеностите на унгарските тюркски заемки в светлината на податките от т. нар. „мамелюкско-кипчакски“ извори[274] до проучването на

древните киргизи и куманите-кипчаци) са се съпротивявали по-дълго на експанзията на сино-тюрко-уйгурския календар, запазвайки една по-архаична форма за изчисляване на времето според четирите природни сезона. Дори в XIV в. цикълът на 12-те животни изглежда не бил използван от кипчаките в Сирия. Неговото проникване в кипчакска среда е започнало едва след XIII век, навярно в резултат на господството на монголите, които са били по-тясно свързани с Китай отколкото с Европа.

[273] **М. А. Хабичев.** Памятник куманских языков. – *Советская тюркология*, 1974, № 2, 66-70.

[274] **Tibor Halasi-Kun.** Kipchak Philology and the Turkic Loanwords in Hungarian, I. – *Archivum Evrasiae Medii Aevi*, 1, 1975, 155-210. Авторът разглежда над дузина тюркски заемки, по-голямата част от които са навлезли в унгарски чрез кипчакско посредничество, тъй като са били засвидетелствани в мамелюкско-кипчакските извори и в кипчакските езици, въпреки обичайното етимологизиране на някои лексеми чрез „западнотюркските“ езици, чрез италиански, германски или славянски: **gyomor** (< yumur ‘стомах на агне-сукалче, търбух’), **kozma** (< kasmak ~ kazmak ‘останки от храна [загорели на дъното на котел]’), **bécs** (срв. bečel

‘парализиран в кръста’), **bölcső** (< beçik ‘детско креватче, ясла’, beşik ‘люлка’), **gestenye** (< kestene, kestane ‘кестен’ [против представата, че думата е проникнала в Унгария около 1200 г. от Бавария или Австрия]), **kalás** (< kalaş, kalaç ‘дървена плитка лъжица’ [против възгледа за славянски произход на думата]), **kazar** (< kasar, xasr ‘[ловно] куче’ ≥ ‘хазар’), **kölyök** (< küçük, keçik, külük ‘пале, кученце’), **sakál** (< şakal ~ šakal, şağal, çakal, çağal ‘чакал’), **sok** (< çok, şok ‘много’), **suba** (< şuba ‘шуба, връхно палто’ [против възгледа за славянски произход на тази дума]), **szór** (< sovur-, savur- ‘разпръсквам, разхвърлям’), **teknő** (< teknek, tegene ‘ведро’, tekne- ‘издълбавам, изрязвам, цепя’), **tulipán** (< tulban ‘тюрбан’ [персийска по произход, думата може да е проникнала в унгарски чрез кипчакско-тюркски, а не от италиански, немски или османски език]). Към изброените слова, които вече са били анализирани в унгарската научна литература, Т. Халаши-Кун добавя още три примера, извлечени от богатия материал на проучвания от него арабо-кипчакски извор „At-Tuḥfah“: **janik** (османско и арменско название на крепостта Győr, някои райони около която през XI в. са били обитавани от кипчакско-тюркско или печенежко население < *тюрк.* yanık ‘брод’), **könyv** (думата се появява в унгарски език около 1282 г. във връзка с крал Kálmán [„*Qunwes* enim Kalman est vocatus cum libros habebat“] и авторът я обяснява с *тюрк.* kebin ‘писание, договор за зестра, книга’ [< *перс*. kābīn], пропускайки всякаква възможна [пра]българска съпоставка) и **toportyán féreg** (ученият интерпретира съчетанието на *унг.* toportyán ‘закръглен, топчест, пълничък; мързелив’ с общото унгарско название за инсекти féreg ‘насекомо’ чрез *тюрк*. tıfırdan kurtı ‘торен бръмбър, скарабей’). В студията са разгледани и фонетичните особености на тюркските заемки от средно-кипчакския период (XI-XVI в.), така, както те проличават в лексическия материал на „At-Tuḥfah“, например промяната ç > ş (aç ~ aş ‘гладен’, balçık ~ balşık ‘глина, кал’, kamçı ~ kamşı ‘камшик’ и др.; авторът приема, че в повечето случаи -š- в унгарските тюркски заемки е кипчакски феномен и думи като bársony, besenyő, bors, borsó, kis, orsó, sátor, sekély, sereg, vásár и пр. би трябвало да са кипчакско-тюркски по произход); запазването на начално ç- (csabak, csiger, csök); запазването на крайното -k/-g (bicsak, köldök, öreg), но и преминаването му в кратък или дълъг вокал (eke, kapu, kozma; betű, borsó, küllő, sarú), която специфика не се ограничава само до унгарските заемки, но може да се проследи също в редица тюркски (включително и кипчакски) езици; преходите e > ö, a > i, o(u) > i и т. н.

башкирския езиковед **Талмас Магсумович Гарипов** (р. 1928) за вокалните промени в историята на волжко-уралските кипчакски езици,[275] на унгарския историк и лингвист **Андраш Рона-Таш** (род. 1931) за волжко-българските елементи във волжките кипчакски езици[276] или опитът на

[275] **Т. М. Гарипов.** Существовал ли пракыпчакский язык? (В связи с установлением основных типов и направлений вокалических изменений в истории кыпчакских языков Урало-Поволжья). – In: *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*, edited by Gy. Káldy-Nagy. Budapest, 1976, 163-169. Ученият разглежда фонологичните особености на кипчакските езици край Волга и Урал, като подчертава, че характерното за тях закръгляне на „а“, обяснявано с чуждоезично въздействие, се наблюдавало също в историята на чувашки и узбекски, а т. нар. „джекане“ (т. е. използването на начално дж- вместо й-) съвсем не било монопол и най-древен елемент на кипчакската езикова общност. То липсва в мамелюкския кипчакски език и в СС, а се срещало при традиционно „йекащи” езици като новоуйгурски, узбекски и пр. Това поставяло под въпрос съществуването на някакъв „пракипчакски“ език и може би съвременните начални й-, ж- и дж- не трябвало да се извеждат от него, а да се обясняват по-скоро с междуезиковите и интердиалектални контакти на ранните тюрки в епохата на тяхното придвижване от Азия към Източна Европа. Така например българският племенен съюз (II - IX в.) е оставил в езиците на Поволжието и Приуралието доста мощен пласт, което експлицитно се е изразило в неговото унаследяване от чувашкия език и в заимстването на голям брой лексически българизми от унгарски, а имплицитно се проявява също в татарски и башкирски език, срв. напр.: *унг.* alma и *башк.* алма ~ *тат.* ålма ‘ябълка’, *унг.* агра и *башк.* арпа ~ *тат.* åрпа ‘ечемик’, *унг.* borsó и *башк.* борсак ~ *тат.* борчак ‘грах’ [срв. *рус.* борщ, където грахът е основна съставка, *б.м.*, *В.С.*], *унг.* búza и *башк.* бойзай ~ *тат.* бодай ‘пшеница’, *унг.* kender и *башк.*, *тат.* киндер ‘коноп’, *унг.* szőlő ‘грозде’ и *башк.* йеләк, *тат.* джилэк ‘ягода’ и пр.

[276] **András Róna-Tas.** Some Volga Bulgarian Words in the Volga Kipchak Languages. – In: *Hungaro-Turcica.* Budapest, 1976, 169-175. Като припомня обстоятелството, че в чувашкия език на пратюркските фонеми dž ~ y и č е съответствало ś, без да е ясна хронологията на спирантизацията (т. е. дали става въпрос за прехода dž > ź > ś или по-скоро за dž > č > ś), Рона-Таш приема съществуването на [пра]български диалект със спирантна съгласна на мястото на старото dž още от VIII-IX в., тъй като ун-

известния съветски тюрколог **Андрей Николаевич Кононов** (1906-1986) да обясни етнонимите „кипчак“, „куман“ и „кумик“ като производни форми на фонетико-морфологическото развитие на един и същ корен *kub.[277]

гарците са заели отделни думи от него: *унг.* szél [sēl] ‘вятър’ ← *др. бълг.* *śēl > *чув.* śil (*пратюрк.* *yēl); *унг.* szőllő [sööllöö] ‘грозде’ ← *др. бълг.* *śeδleγ > *чув.* śĭrla (*пратюрк.* *yedlig ‘зърно, плод’); *унг.* szűcs [süüč] ‘шивач’ ← *др.бълг.* *śeüči > *чув.* śĕvĕśĕ (*пратюрк.* *yevči). Повечето от древнобългарските заемки в унгарския език обаче са спадали към т. нар. dž-диалект: *унг.* gyümölcs [d’ümölč] ‘плод’ ← *др.бълг.* *džemilč > *чув.* *śimĕś (*пратюрк.* *yemiš), *унг.* gyűrű [d’üürüü] ‘пръстен, обръч, колело’ ← *др.бълг.* *džürüγ > *чув.* *śĕrĕ (*пратюрк.* *yüzük) и пр. Авторът допуска възможността, в случая да са налице два хронологично различни пласта. И докато заемките в унгарския език със сигурност са били по-ранни от края на IX в., то присъствието на dž- във волжко-българските надписи означавало, че dž-диалектът бил в употреба поне до средата на XIV в. Съществуването на двата диалекта се проследява дори в чувашки, защото дума като *чув.* čakan ‘тръстика, папур’ вместо очакваното śakan (~ *пратюрк.* yäkän, срв. *унг.* gyékény [d’ēkēń]) може да се обясни само като заемка от другия волжко-български диалект (*вол.бълг.* džäkän → *чув.* čäkän > čakan). Ученият поставя въпроса за отражението на двата диалекта във волжко-българския пласт на волжко-кипчакските езици, като предполага, че т. нар. „джекане“, т. е. употребата на начално dž- в централно-татарските диалекти на мястото на началното у- от говора на мишерските татари и в башкирски, е имало волжко-български произход. От около стотината волжко-български думи, засвидетелствани в кипчакските езици край Волга той привежда 16 примера, в преобладаващата си част спадащи към прабългарския ś-диалект, поради трудностите в идентифицирането на заемките от другия диалект, доколкото наличието на начално dž- се е превърнало с времето в характерна черта на съвременния татарски език. И макар статията на унгарския тюрколог да не засяга пряко въпроса за куманите, тя е полезна при изучаването на техния език, тъй като и в него се откриват следи от стар древнобългарски субстрат.

[277] **А. Н. Кононов.** К этимологии этнонимов *кыпчак, куман, кумык*. – In: *Eurasia Nostratica. Fest. K. H. Menges*, Hrsg. v. Gyula Décsy, II, Wiesbaden, 1977, 159-166. (= *UAJ*, 48, 1976, 159-166). Авторът се съгласява с Немет, че в основата на етнонимите qun и quman лежи прилагателното

От особено значение обаче са трудовете на **Ищван Мандоки-Конгур** (1944-1992), който първоначално проявява интерес и към фолклора на добруджанските татари,[278] преди да се заеме по-подробно да изучава куманските елементи в унгарския език. Голяма част от неговите етимологии биват публикувани на унгарски (в Будапещенския лингвистичен орган *Nyelvtudományi Közlemények*, в различни сборници и пр.), но те бързо стават достояние и на по-широк кръг от читатели. Още през 1969 г. по време на XII-я конгрес на PIAC в Берлин ученият обръща внимание на две фонетични промени в езика на унгарските кумани.[279] Той разглежда често смятаната за късно явление в кипчакските езици дезафрикация на č в š, регистрирана в източната част на Голяма Кумания при думите **kamcsi** (kåmči < *тюрк.* qamči) ~ **kamsi**, **kamzsi** (kåmši, kåmži < *тюрк.* qamšï) ‘камшик’ и **saska** (šåškå < *кум.* šošqa ~ *кумик.* čočqa, *каз.тат.* čučqa, *кирг.* čočqo, *башк.* susqa, *хак.* susχa) ‘свиня, прасе’ [също ка-

---

qū (< quw < *qub), quba ‘блед, светложълт’+ -n. Преходът b > m при думата kuban > kuman той обяснява с асимилативното въздействие на крайното носово -n. Според него морфемата -a в състава на думата *kuba е самостоятелен формант, имащ умалително-ласкателно значение и произлизащ от афикса -ay (-ey), докато крайното -n от думата kum-a-n е показател за събирателност-множественост. По аналогичен начин, но с друг умалителен афикс (-ač) и с друг множествен показател (-°k), Кононов обяснява също етнонимите kïbčak (< *kub-ač-ak) и kumak ~ kumïk (от *kub > kum-a-k, kum-ï-k).

[278] Срв. **E. Mándoky.** Devinettes tatares de Bulgarie. – *AO Hung*., 21, 3, 1968, 369-379; **E. Mándoky.** Chants „šïng“ des tatars de la Dobroudja recueillis en Bulgarie. – In: *Studia Turcica*. Budapest, 1971, 331-348.

[279] **István Mándoky-Kongur.** Der Wandel zweier Konsonanten in der ungarländischen komanischen Sprache. – In: *Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker*. Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference 1969 in Berlin, hrsg. von Georg Hazai und Peter Zieme. Berlin: Akademie Verlag, 1974, S. 391-395 (= *Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients*, 5).

то собствено име **Saska**]. Според автора преходът č > š навярно е бил характерен за немногобройна група кумани, които са се заселили в източна Унгария, защото в останалата част на Голяма Кумания и в Малка Кумания тези примери са липсвали (там за ‘камшик’ например съществували форми с начален африкат: kamcsi, kancsi, kandzsi, kamcsika, kandzika). Неговото присъствие обаче ни води до извода, че началото на фонетичната промяна č > š може да се търси още във времето преди куманското преселение в Унгария, т. е. във втората половина на XIII в. Към малко по-ранната епоха от XII и началото на XIII в. насочва промяната f > p, засвидетелствана в Голяма Кумания чрез диалектизма **karambeél** (kåråmbeėl < *кум.* qarampïl или qarampil) ‘каранфил’. Думата е била навлязла от гръцки в арабски и оттам – в персийски език, откъдето е проникнала също в тюркските езици първоначално като заемка с -f- (qaranfil, qaranful; в СС – ġaranful) преди да се „куманизира“ и да придобие чрез прехода f > p своята кипчакска форма (qarampil).

През 70-те години И. Мандоки разкрива все по-голям брой кумански заемки, просъществували до днес в унгарския език. В 1971 г. той се спира на отделни диалектизми с кумански произход, разпространени в района на Nagykunság (Голяма Кумания),[280] като **barág** (< *тюрк.* baraq ‘рошаво овчарско куче с дълга козина’), **kajtár** (< *тюрк.* qaytar [quš] ‘прелетна [птица]’), **kamcsi** и **kamsi** ~ **kamzsi** (< *тюрк.* qamčï ~ qamšï ‘камшик’), **kangyík** (< *тюрк.* qandžïγa ‘колан, кожен ремък за привързване багажа на седлото’), **kapkány** (< *тюрк.* qapqan ‘примка, капан’) и **karambél** (< *тюрк.* qarampil ‘каранфил’). Една година по-късно ученият пред-

[280] Срв. **I. Mándoky-Kongur.** Néhány kun eredetű nagykunsági tájszó [резюме: Some Dialectal Words of Cumanian Origin to be found in Great Cumania]. – In: *Különnyomat a Nyelvtudományi Közlemények*, LXXIII. Kötetének, 2. számából, Budapest 1971, 365-385.

ставя допълнителни примери на „Първия научен конгрес по турски език“,[281] като разглежда думите **boza** ‘боза’ [*тур.* boza], **buzogány** ‘боздуган’ [< *кум.* *buzġan, от тюркския глагол boz-, buz- ‘разбивам’, срв. *тур.* bozdoğan], **csákány** ‘вид бойна секира’ [< *тюрк.* čaqan], **csanak** ‘паница’ [< *тюрк.* čanaq ‘чаша, блюдо, паница’], **csök** ‘полов член на бик или друго голямо животно’ [< *кум.* *čök ~ *каз.тат.* čük], **kabak** ‘тиква, кратуна; съд от тиква; глава’ [< *тюрк.* kabak], **kalauz** ‘предводител’ [*тур.* kılavuz], **koboz** ‘вид старинен музикален инструмент’ [*тур.* kopuz], **komondor** ‘порода унгарско овчарско куче’ [< *кум.* *qomandur, *qumandur], **tőzeg** ‘торф, изсушена говежда тор’ [*тур.* tezek], **urok** и **árkany** ‘възел, дебело въже’ [*тюрк.* *uruq, *arqan], **barag** ‘овчарско куче с къдрава козина’ [*тюрк.* *baraq] и др. В 1975 г. Мандоки-Конгур обобщава резултатите от предходните си работи в една кратка студия върху куманските елементи в унгарския език.[282] Натрупаният материал от продължителните авторови изследвания в областта[283] го стимулира да подготви дисертация по същата тема,

[281] Срв. **I. Mándoky-Kongur.** Büyük-Kumanistan ve Küçük-Kumanistan ağızlarında Kuman asıllı unsurlar [Куманси по произход елементи в диалектите от Голяма Кумания и Малка Кумания]. – In: *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler 1972’den ayrıbasım. Ankara Üniversitesi Basımevi*. Ankara, 1975, 321-329.

[282] **I. Mándoky-Kongur.** A kun nyelv magyarországi emlékei [Елементи на куманския език в унгарски]. – *Keletkutatás*, 1975 (Budapest 1976), 143-151;

[283] Вж. **E. Mándoky.** L’étymologie türk de deux mots Hongrois. – *AOH*., 25, 1972, 398; **I. Mándoky.** A kun miatyánk [Куманското Отче наш] – In: *Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv*, 1973, 117-125; **I. Mándoky-Kongur.** Die Etymologie eines ungarischen Pflanzennamens kumanischen Ursprungs.

с която той се хабилитира през 1981 г. В нея Мандоки не предлага всички анализирани до момента слова, оставяйки за по-късно издаването на събрания материал, който смятал да обогати с допълнителна информация. Преждевременната му кончина обаче осуетява това намерение и само благодарение на инициативата на родния град на учения, Карчаг, дисертацията бива отпечатана една година след смъртта на автора.[284] В труда куманските езикови податки са систематизирани в две групи (1) текстови паметници и (2) спорадични паметници. Към първата от тях И. Мандоки отнася възникналото през XVI в. като превод от унгарски след приемането на протестанската вяра куманско „Отче наш“, което е било рецитирано от потомците на този народ и преподавано в училищата до 1948 г. С времето са били обнародвали различни варианти на тази молитва,[285] но Мандоки избира текста, записан за пръв път още през 1745 г. от Адам Колар (*Bezén attamaz kenze kikte / szénlészen szenádon / [-----] / dösön szenküklön / nitziégen gérde ali kékte / bezén akó mozne okné mezne bergézge pitbütör küngön / il*

– In: *Hungaro-Turcica*. Budapest, 1976, S. 249-254; **I. Mándoky-Kongur.** Mónárköd. – *NyK*, 85, 1983, 391-393; **I. Mándoky-Kongur.** A Hungarian Dialectal Word of Kuman Origin: *monār*. – *AOH*, 41, 1987, 211-215 и др.

[284] **I. Mándoky-Kongur.** *A kun nyelv magyarországi emlékei* [Куманski езикови паметници в Унгария]. Ökrösné Bartha Júlia ed. Karcag: Karcag Város Önkormányzata, 1993, 193 pp. (= *Keleti örökségünk*, 1). Срв. към това рецензиите на **Zsuzsa Kakuk** в *Journal of Turkology*, I, 2, 1993, 305-325 и в *Keletkutatás*, 1994, N° 1, 80-91.

[285] Срв. например **G. de Pray.** *Dissertationes historico criticae in annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum*. Vindobonae, 1775, p. 113; **J. Jerney.** *Keleti utazás* [Пътуване из Истока]. Pest, 1851, p. 288; **Á. Vámbéry.** Az állítólagos kun miatyánkról [За така нареченото куманско Отче наш]. – *NyK*, 9, 1872, 215-219; **G. Kuun.** *Codex Cumanicus...*, Budapestini, 1880, pp. XLIII-L; **Gy. Mészaros.** *Magyarországi kún nyelvemlékek* [Куманski езикови паметници в Унгария]. Budapest, 1914, pp. 18-30 и др.

bezén méne mezne / neszembezde jermezbezge utrogergenge / iltme bezne olgya nanga / kútkor bezne algya manna / szen borszony boka csalli bótson igyi tengere – ammen) и след задълбочен анализ успява да реконструира неговия тюркски прочит: *Bizi ŋ atamïz kim-si ŋ kökte / sentlensin sen[i ŋ] adï ŋ / [-----] / düššün sen[i ŋ] kö ŋlü ŋ / nečik kim jerde alay kökte / bizi ŋ ekmegimizni ber bizge büt-bütün künde / ilt bizi ŋ minimizni / nečik kim biz de iyermiz bizge ötrü kelgenge / iltme bizni ol jamanga / qutqar bizni ol jamannan / sen barsï ŋ bu küčli bu čïn iygi te ŋri – amen* (т. е. 'Отче наш, който си на Небето / да се свети Твоето име / [да дойде Твоето царство] / да стане волята Ти / както на земята, така и на Небето / хляба наш ни давай всеки ден / и ни прости греховете / както и ние прощаваме на идващите против нас / и не ни води в изкушение / а ни освободи от злото / Ти си този могъщ, този справедлив, мил Бог – Амин').[286] В същата група той се спира и на една детска римувана строфа за броене, чийто текст успява да възстанови и да интерпретира с помощта на аналогии от езика на добруджанските татари и от казахски (*Birim bilew / ekim egew / üčim üzik / törtim töšek / bešim bešik / altïm ašïq / jetim j... / segizim senek / to ğ uzum tursuq / onïm o...*). Спорадичните паметници ученият диференцира на (1) кумански заемки в унгарски, (2) диалектни думи от Кумания и (3) собствени имена с кумански произход. От тях ***заемките*** са групирани в три категории: **/a/** думи с *несигурна* принадлежност към втория, кумано-печенежки слой на тюркизмите в

[286] Вж. **I. Mándoky-Kongur.** A kun nyelv, c. 45, 68. В рецензията си към труда Жужа Какук прилага паралели от латинския текст на „Pater noster", от текста на същата молитва в *Codex Cumanicus* и от нейния унгарски текст. В последния ред на куманското „Отче наш" е включено и тюркското съответствие на добавеното по време на Реформацията изречение („защото Твое е царството и силата и величието во веки векове"), което – естествено – липсва в католическия латински текст и при *Codex Cumanicus*.

Унгария, които биха могли да имат и по-ранен произход,[287] **/б/** думи, смятани за *вероятни* кумано-печенежки лексеми[288] и **/в/** думи, определени като *сигурни* кумано-печенежки заемки.[289] Сред ***диалектизмите*** авторът разграничава: **/а/** думи, които някога са съществували в говоримия унгарски език или са били разпространени на по-обширна територия в страната, преди да бъдат запазени само на диалектно равнище[290] и /**б**/ думи, които са били познати единствено на куманите в Голяма и Малка Кумания.[291] Към втората категория Мандоки добавя и множество други слова с куманско произход, чиито етимологии към времето на написване на дисертацията не са били изяснени.[292] Той разделя и ***ономастичните податки*** на две групи **/а/** *фамилни имена*,

---

[287] Срв. **csökken** и **csökik** ‘намалявам се’, **kocsány** ‘кочан, дръжка на плод или цвете’, **kökörcsin** ‘анемония’, **öreg** ‘стар’ и **örmény** ‘арменец’.

[288] Срв. например **csök** ‘мъжки полов орган на бик или на друго едро животно’, **hurok** ‘примка’, **kalauz** ‘пътеводител’, **köpönyeg** ‘манто, пелерина’, **kun** ‘куманин’, **özön** ‘прилив; безчет’.

[289] Например: **bicsak** ‘джобен нож’, **csanak** ‘глинен или дървен черпак с дръжка’, **csákány** ‘боен чук, брадва’, **csat** ‘тока, катарама’, **díj** ‘цена, възнаграждение’, **koboz** ‘лютня’, **kabak** и **kobak** ‘кратуна [също и в преносно значение]’, **csabak** ‘шаран’, **komondor** ‘порода едро овчарско куче’, **kuvas** ‘характерна унгарска порода овчарско куче, кувас’, **tőzeg** ‘торф, тезек’, **nyögér** ‘войник, юнак, оръженосец (< другар, спътник)’.

[290] Такива например са: **árkány** ‘ласо’ (< arqan), **boza** ‘боза’ (< boza), **cöt-kény** ‘млечка’ (< sütläkän, sütlägän), **daku** ‘кожухче’ (< *кум.* jaqu ~ *ср.тюрк.* yaqu ‘кожух’), **kentreg** ‘гръден каиш или ремък за впрягане’ (< kömüldürük), **ontok** ‘хапчици, трохи’ (< untaq).

[291] Вж. **ákos** ‘поток, река’ (< aqïš), **bajca** ‘писмен пропуск, разрешение’ (< baysa), **barag** и **barág** ‘едро овчарско куче с дълга къдрава козина’ (< baraq), **csollák** ‘хром, куц’ (< čolaq), **daksi** ‘великолепен, много добър’ (< jaqšï ~ yaqšï), **kangyiga** и **kangyik** ‘висящ кожен ремък, украсяващ седлото’ (< qanjïga ~ qanjuga), **karambél** ‘каранфил’ (< qarampil, qarampïl).

[292] Срв. **ajnás** ‘любим[а]’, **árbóc** ‘вид тиква’, **csabos** ‘галоп’, **csajnat** ‘той дъвчи’, **engér** ‘здрач’, **gyalboc** ‘вид растение’, **kürmet** ‘вързвам на възли’, **mónárköd** ‘дим, мъгла, мараня’, **szágom** ‘мираж’ и др.

които сам е издирил в семейни записи, регистри и градски протоколи[293] и **/б/** *местностни имена*, на свой ред произлезли от антропоними или получени по особеностите на даден район.[294] Всички те се вместват в описаните от Л. Рашони антропонимични категории, доколкото представляват названия на животни (Kargaj, Kocskor, Kulán, Teke) и пред-

---

[293] Например: **Agbúra** ~ **Agbura** (< Aq bura ‘бяла камила’), **Alacs** (< Alač ‘пъстричък’, срв. alağa ‘пъстър, шарен’), **Árog** (< Arïq, срв. *унг.* árok ‘ров, окоп’, но *тур.* arık ‘слаб, мършав; чист’), **Ártoq** (< Artïq ‘най-сетне, най-после’), **Betlen** ~ **Beklen** (< Beklen ‘да е чакан, да бъде пазен’), **Bolmasz** (< Bolmaz ‘няма го, не съществува’), **Butak** (< Butaq ‘чатал’ [изглежда стара форма за двойнствено число на -°k от *тюрк* but ‘бедро, кълка, бут’]), **Csikmasz** (< Čïqmaz ‘не излиза’), **Csőreg** (<Čerik ‘войник’), **Erk** ~ **Erek** (< Erk ‘сила, мощ, власт’), **Kada** (< Qada ‘кол, дирек’), **Karacs** (< Qarač ‘черничък’, срв. qarağa ‘мургав; сърна’), **Karagoly** ~ **Kargoj** (< Qïrgïy, срв. *унг.* karvaly ‘ястреб’, но и *кипч.* kraguy ~ karguy ‘сокол, ястреб’), **Karakas** (< Qara qaš ‘черновежд’), **Karamaz** (< Qaramaz ‘не зачерня, не клевети; не следи’), **Karaszon** (< Qarasïn или Qarasun ‘да бъде наблюдателен, да е внимателен’), **Kocskor** (< Qočqar ‘овен’), **Korokmasz** (< Qorkmaz ‘не се страхува’), **Köszömös** (< Küsemiš ‘желан’), **Kuvándok** (< Quwandïq ‘доверихме се, надявахме се, срв. *тур.* güvendik), **Orog** (< Oraq ‘сърп’), **Szokor** (< Soqur ‘сляп, едноок; къртица’), **Tekes** (< Tekeš ‘козелче’, срв. *тюрк.* teke ‘козел’), **Tokszoba** (< Toq saba ‘сит търбух’ [срв. обаче *токсобичи*]) и др.

[294] Например: **Atkár** (< Atqar ‘води, направлявай’), **Bajandor** (< Bayandur ‘богат е’, срв. също като лично и племенно [родово] име), **Csivag** ~ **Csivak** (< Čuvaq ‘слънчева светлина, блясък, сияние’), **Érbuga** ~ **Erbuga** ~ **Arbuga** ~ **Arbua** (< Er-buġa ‘бик-мъж, бик-герой’), **Karabuka** (< Qara buqa ‘черен бик’), **Kargala** (< qargalï ‘място, където има гарги’ < qarga ‘гарга’ + -lï или + -la), **Katoncsa** (< qatun-ča ‘женица; женски лагер’ [срв. *тюрк.* qatun, *тур.* kadın ‘жена’ > qatun ‘катун’?]), **Kocsér** (< Qoč er ‘мъж-овен, овен-герой’), **Köt**-szállás, **Kötöny** ~ **Kötény** (< Köt, Köten ‘задник’), **Murdar** (< Murdar ‘мръсен, гнусен’), **Nyögercse** ~ **Nőgércse** (< nöger-če ‘воински лагер’), **Pecsene** ~ **Becsene** (< Pečene, Večene ‘малък сокол’ [срв. обаче *печенеги*]), **Szank** (< Saŋq ‘птичи курешки’), **Tekele** (< teke ‘козел’ + -li или + -le), **Tülkele** (< tilki ‘лисица’ + -li или + -le), **Ügüle** (< ügü ‘кукумявка, бухал’ + -li или + -le) и пр.

мети (Butag, Kada, Orog, Torta), имена, насочващи навярно към особеностите на раждането (Csikmasz, Kajatmaz, Tajmasz, Kuvandok), наименования, отнасящи се до физически белези (Karakas, Szokor), пожелателни названия (Atkár, Beklen, Bajandor, Korokmasz, също Erk, Csivag, Tügél), апотропейни обозначения (Bolmasz, Szüvicsmez, също Köt, Kötöny, Murdar, Szank) и пр. С резултатите от своите проучвания Ищван Мандоки обогатява познанията ни за куманското езиково наследство, като разширява и базата за изследване на тюркското влияние в унгарски език., очертана с трудовете на такива видни лингвисти като Янош Мелих, Золтан Гомбоц, Дюла Немет, Ласло Рашони, Лайош Лигети и др.

Извън Унгария в последната третина на века се активизира също изучаването на тюркизмите от руските извори, особено на източните заемки в *Слово о полку Игореве*, на които за пръв път е обърнато внимание в средата на предходното столетие,[295] преди те да станат обект на задълбочени научни изследвания.[296] В 1971 г. **Николас Попе**

[295] Срв. **Ф. И. Эрдман.** Следы азиатизма в Слове о полку Игореве. – *ЖМНП*, ч. 36, отд. 2, СПб., 1842. Вж. също **С. Сабинин.** О происхождении наименования боярин и болярин. – *ЖМНП*, ч. 16, № 10, отд. 2, 1837.

[296] Най-вече в работите на Мелиорански и Корш от самото начало на XX в., както и в някои по-късни проучвания на Малов (1946), Гордлевски (1947), Зайончковски (1949) и Менгес (1951), но също в отделни публикации и на други учени. Срв. **В. К. Трутовский.** Ногата, ее происхождение и ее место среди ценностей Древней Руси. – В: *Древности восточные. Труды Восточной Коммиссии Московского археологического Общества*, т. 4, М., 1913; **Вс. Миллер.** Хинова Слова о полку Игореве. – *ИОРЯС АН*, т. 19, вып. 2, 1914; **А. И. Соболевский.** К Слову о полке Игореве. – *ИОРЯС АН СССР*, т. 2, кн. 1, 1929; **В. Ф. Ржига.** Восток в Слове о полку Игореве. – В: *Слово о полку Игореве. Сборник статей*. М., 1947; **В. В. Данилов.** Заметки к тексту Слово о полку Игореве. – В: *Слово о полку Игореве. Сборник исследований и статей*. М.-Л.,

младши, синът на големия американски алтаист от руски произход Николай Попе, обнародва своята монография върху изучаването на тюркските заемки в руския език,[297] третата глава на която (с. 20-25) е посветил на СПИ. Тук той проследява накратко приносите на Мелиорански, Корш, Принс, Малов и Зайончковски, като отделя особено внимание на резултатите от изследванията на Менгес. През 1984 г. Н. Попе публикува още две статии по същата проблематика (отделен преглед върху изучаването на тюркизмите в СПИ и бележка за тюркските заемки от „Слово“ и „Задонщина“, с оглед на спора около автентичността на СПИ), в които до голяма степен пресъздава написаното в книгата си от 1971

1950; **Л. А. Дмитриев.** Глагол каяти и река Каяла в Слове о полку Игореве. – *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР*, т. 9, Л., 1953; **А. Н. Шилковский.** Из истории слова боярин и некоторых его производных в русском языке. – *Наук. Зап. Днепропетр. Университету Мовознанство*, т. 63, вып. 14, Харкив 1958; **Д. Д. Мальсагов.** О некоторых непонятных местах Слова о полку Игореве. – *Известия Чечено-Ингушского научно-исследовательского института*, т. 1, вып. 2 (Языкознание), Грозный 1959; **А. И. Попов.** О возможностях совершенствования приемов этимологического исследования. – В: *Этимология, 1967*. М., 1969; **А. И. Попов.** П. М. Мелиоранский и изучение тюркизмов в русском языке. – В: *Тюркологический сборник*. М., 1973.

[297] **Nicholas Poppe, Jr.** *Studies of Turkic Loan Words in Russian*. Wiesbaden, 1971 (= *Asiatische Forschungen*, *Monographienreihe zur Geschichte, Kultur und Sprache der Völker Ost- und Zentralasiens*, Bd. 34). Рецензии към труда са публикувани от **M. Adamovic** в: *Indogermanische Forschungen*, 80, 1975, 180-184 и **K. H. Menges** в: *CAJ*, 20, 1976, 222-229. Книгата обхваща пет глави (1. Начало на лексикалните студии; 2. Миклошич; 3. Изучаване на Слово о полку Игореве; 4. Дмитриев; 5. Речници) и индекс на тюркизмите в староруски и в руски език (съответно 41 и 166 лексеми, при което кой знае защо във втората група са попаднали също думи като *avtomat*, *avtomatičeskij*, *avtomatika*, *avtomatizacija*, *avtomatizirovat'*, *avtomatizm* и *kiosk*).

г., допълвайки го с нова информация.[298] Голям брой изследвания върху паметника и неговата тюркска лексика излизат в Съветския съюз, например труда на **Б. Рибаков** за епохата, в която е съставено „Слово“,[299] няколко статии на **Игор Георгиевич Добродомов** (род. 1935) за тюркизмите в СПИ и куманските етноними в старата руска литература,[300] на акад. **А. Н. Кононов** за тюркско-руските езикови връзки,[301] работи, хвърлящи светлина на редица нерешени въпроси около „Слово“[302] и пр.

---

[298] Вж. **N. Poppe, Jr.** A survey of studies of Turkic loan words in the *Slovo o Polku Igoreve*. – *CAJ*, 28, 1984, 89-99; **N. Poppe, Jr.** A note on Turkic Loan Words in the „Slovo o polku Igoreve“ and „Zadonščina“. – *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 79, Helsinki 1984.

[299] **Б. А. Рыбаков.** *"Слово о полку Игореве" и его современники*. Москва, 1971.

[300] Срв. **И. Г. Добродомов.** *История лексики тюркского происхождения в древнерусском языке (на материале „Повести временных лет“)*. Москва, 1966; **И. Г. Добродомов.** О методах исследования древнейших тюркизмов в составе древнерусского языка (к истории слова жемчуг). – *ИОЛЯ*, т. 25, вып. 1, 1966, 58-60; **И. Г. Добродомов.** Половцы и поле. – *РР*, 1968, № 6, с. 105; **И. Г. Добродомов.** Происхождение названия Тьмуторокань. – В: *Диалекты и топонимы Поволжья*. Чебоксары, 1972; **И. Г. Добродомов.** Тмуторокань и Таман. – *РР*, 1973, № 5, 129-133; **И. Г. Добродомов.** К историографии изучения тюркизмов в русском языке. – *Советская тюркология*, 1974, № 5, 72-73; **И. Г. Добродомов.** О половецких этнонимах в древнерусской литературе. – В: *Тюркологический сборник 1975*, Москва, 1978, с. 102-129; **И. Добродомов.** Из истории изучения тюркизмов русского языка. – В: *Тюркологический сборник, 1977*. Москва, 1981, с. 90-108.

[301] **А. Кононов.** Тюркско-русские этимологические этюды. – В: *Культурное наследство Древней Руси. Истоки, становление, традиции*. М., 1976.

[302] Срв. например **А. Н. Робинсон.** Солнечная символика в "Слове о полку Игореве". – В: *"Слово о полку Игореве". Памятники литературы и искусства XI-XVII веков*. Москва, 1978, 7-58; **Л. И. Сазонова.** Писатели-историки XVIII века о походе Игоря. - *Пак там*, 95-111; **А. Л. Ни-**

„Съкровищницата" на Николай Баскаков

Изключително ценни са приносите в областта на **Николай Александрович Баскаков** (1905-1996) – един от най-изтъкнатите съветски тюрколози, чийто фундаментален труд върху историята, развитието и структурата на тюркските езици с въведената от него генеалогическа класификация, отчитаща фонетичните особености, географското разпределение, развоя и взаимните влияния на отделни идиоми, години наред представлява настолна книга за цяло едно поколение специалисти.[303] Сред разностранните изследвания на учения[304] се открояват работите му за спецификата

китин. Наследие Боняка в "Слове о полку Игореве". Сон Святослава. – *Пак там*, 112-133; **С. В. Шервинский.** "Дивъ" в "Слове о полку Игореве". – *Пак там*, 134-140; **А. Л. Никитин, Г. Ю. Филиповский.** Хтонические мотивы в легенде о Всеславе Полоцком. – *Пак там*, 141-147; **А. Г. Степанов.** Сон Святослава и "синее вино" в "Слове о полку Игореве". – *Пак там*, 148-150; **А. Н. Робинсон.** О задачах сближения славистической и тюркологической традиции в изучении "Слова о полку Игореве". – *Пак там*, 191-206.

[303] **Н. А. Баскаков.** *Тюркские языки*. Москва, 1960 (второто разширено и преработено издание на книгата е озаглавено: *Введение в изучение тюркских языков*. Москва, 1969).

[304] Срв. например: **Н. А. Баскаков.** Основные теоретические направления в изучении алтайской семьи языков. – *Сов. тюркология*, 1970, № 1, 24-41; **Н. А. Баскаков.** Душа в древних верованиях тюрков Алтая. – *Сов. этнология*, 1973, № 5, 108-113; **Н. Баскаков.** Пережитки табу и тотемизма в языках народов Алтая. – *Сов. тюркология*, 1975, № 2, 3-8; **N. A. Baskakov.** The extend of multilayer influences of the Gagauz language. – In: *Approach to Language*. The Hague - Paris, 1978, pp. 553-560; **Н. А. Баскаков.** О некоторых тохарских заимствованиях в лексике тюркских языков. – In: *Tatarica. Studia in honorem Ymär Daher anno MCMLXX sexagenario*. Vammala, 1987, pp. 32-42; **Н. А. Баскаков.** О проблеме китайских заимствований в тюркских языков. – In: *Turcica et orientalia.*

на тюркската ономастика,[305] особено онези, засягащи куманската проблематика. Още в 1971 г. Баскаков анализира половецките имена, споменати в *Слово о полку Игореве* (Шарокан, Кончак, Гзак, Кобяк и Овлур).[306] Той очертава състоянието на номадските групировки в епохата на княз Игор, показвайки родствената връзка между отделните ханове;[307] привежда съответните пасажи от СПИ и летописни-

---

Studies in honour of Gunnar Jarring on his eightieth birthday 12 October 1987. Stockholm, 1988, pp. 1-8 и др.

[305] Срв. **Н. А. Баскаков.** Русские фамилии тюркского происхождении, IV. – *Сов. этнография*, 1969, № 4, 26-27; **Н. А. Баскаков.** Мифологические и эпические имена собственные в „Слове о полку Игореве". – В: *Восточная филология*, т. III. Тбилиси, 1973, с. 183-192; **Н. А. Баскаков.** Структурные и смисловые модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация. – *Onoma*, 21, 1977, 101-110; **Н. А. Баскаков.** Микроэтнонимы узов (огузов) – черных клобуков в русских летописях. – *AO Hung.*, 36, 1982, 39-46; **Н. А. Баскаков.** Этнонимы и антропонимы печенегов в исторических источниках. – In: *Studia turcologica memoriae Alexii Bombaci dicata*. Napoli, 1982, 11-22; **Н. А. Баскаков.** Этнонимы древних тюрков Восточной Европы и чувашский язык. – В: *Этимологические исследования по чувашскому языку*. Чебоксары, 1984, 102-115; **Н. Баскаков.** Антропонимы и этнонимы древних тюрков Восточной Европы (Типы и модели). – *Ling.B.*, 28, 4, 1985, 63-65; **Н. Баскаков.** Микроэтнонимы огузских этнических групп Закавказья. – *Туркологика 1986: К восьмидесятилетию академика А. Н. Кононова*. Ленинград, 1986, 36-41 и пр.

[306] **Н. А. Баскаков.** К этимологии половецких собственных имен в „Слове о полку Игореве" (*Шароканъ*, *Кончак*, *Гзак*, *Кобяк*, *Овлур*). – В: *Проблемы истории и диалектологии славянских языков*. Сборник статей к 70-летию члена-корреспондента АН СССР В. И. Борковского. Москва, 1971, 38-45.

[307] **Н. Баскаков.** К этимологии, 39-40. На половецкото родово обединение, разположено между Дон и Донец, са принадлежали градчетата Шарукан, Сугров и Балин, първите две от които са били назовани по имената на двама братя – хановете Шарукан и Сугр (Сугор). След разгрома на това обединение от руските князе Шаруковият син Отрок (< Атрък) избягал в Кавказ. Отслабването на рода на Шарукан довело до прегрупиране на силите и половците се разделили на два родоплеменни съ-

те извори, разкриващи контекста, в който тези имена се появяват; припомня основните опити за тяхното интерпретиране на И. Березин, Ф. Корш, В. Гордлевски и К. Менгес, като предлага накрая и собствените си етимологии. Така например в **Шарокан** (с варианти: *Шарокан*, *Шарукан*, *Сарухан*, *Шараган*, *Шаракан* и пр.), което име Корш е смятал за идентично със *Сарухан* (от Saruxan oγullary ‘синове на Сарухан’, споменати във византийските извори под 1300-1345 г.), а Менгес е сближавал със Saryγ qaγan > Saryγxan > Saryγan ‘жълт хан’ (митичен хан в алтайския шамански пантеон), не изключвайки възможността и от връзка със срещаното в унгарския фолклор обозначение Sárkany (< Sārqān) ‘дракон’, Баскаков вижда по-скоро кипчакското име Čora-xan ~ Šora-xan (*каз.* Шора, *к.калп.* Шорахан). Като припомня предположението, че разпространеният сред кримските татари, казахите, ногаите, каракалпаките и други кипчакски народи епос за Шора-хан // Шорабатър // Ер-Шора се е отнасял към периода на завладяването на Казанското ханство, но самото това название може да е било популярно и по-рано, авторът допуска вероятността

юза: *Донецки*, където се извисил родът на Бурчевичите начело с Беглюк > Белюк (по-късно – на Гзак Белюкович [//Бурнович]) и *Донски*, в които са били съсредоточени останките от родовото обединение на Шарукан и Сугр. По времето на похода на княз Игор това донско обединение е било предвождано от Кончак (син на Отрок и внук на Шарукан). Към рода на Шарукан Стари са спадали също Сарчан (чичо на Кончак, брат на Отрок и син на Шарукан), Сугр (брат на Шарукан), Елтут (брат на Кончак и внук на Шарукан) и Юрий (синът на Кончак). Споменатият в СПИ хан Кобяк на свой ред е бил княз на другото – *Днепровско* обединение на половците, което хронологично се отнася към по-ранния период от управлението на киевския княз Святослав.

тук да е съхранен спомена за половецкия хан Шарокан. Според него вторият елемент на името *Шарокан* < Šora-xan не е бил название на титла (то липсва и при други кумански антропоними: Qončaq, но не Qončaq-xan; Köbäk, но не Köbäk-xan), а е представлявал „факултативен елемент за името Šora ~ Šora-xan, имащ значението на ласкателна форма“. На свой ред първият елемент се съпоставял с *кипч.* čoro ~ čora ~ šora ‘княжеско момче, дружинник, съратник’, но също ‘очна гной, човек с гноящи очи; напикаващ се в постелята’. По този начин названието *Шаро-кан* би могло да се интерпретира в позитивно значение („княжески син, първенец, бъдещ съратник в боя“), или в принизителен смисъл („същество с гноящи очи, напикаващо се в постелята“), т. е. като име, което тюркските племена са давали на деца, родени в годината на свинята, за да ги предпазят от активните в края на 12-годишния цикъл зли духове.[308] Също и при името **Кончак** Баскаков не приема досегашните тълкувания (на Березин и Гордлевски: qončaq < qandžyq ‘кучка’ и на Корш: от *чагат.* qoṇčaq < qončaq < qoччaq ‘храбър човек, герой’), а го свързва с думата qončaq ~ köncek ‘кожени гащи’ в карачаево-балкарския език, един от потомците на куманския. В случая би трябвало да се подразбира част от воинската одежда, предпазваща краката от стрели.[309] Подобно е названието **Колчак** < qolčaq ‘бронирани наръкавници, налакътници; вълнени ръкавици’. Двете

[308] **Н. Баскаков.** К этимологии, 40-42.

[309] Авторът привежда паралели за изходната основа: *тур.* konç ‘кончов, частта от глезена нагоре на чорап и ботуш’ ~ *туркм.* gonč ‘кончов, долната част на крачол’ ~ *каз.* qonyš ‘кончов’ ~ *тат.* qunč ‘кончов, кожени гамаши’. Тук трябва да се отбележи, че българската дума „кончов“ като обозначение на горната и често обърната част на ботушите е проникнала навярно (директно или чрез нечие посредничество?) от кипчакските езици, защото тя е запазила характерния за тях преход на -k > -v/-w в крайна позиция (срв. *кипч.* konč-ov < konč-åw < *общотюрк.* konč-ak).

думи имат единна морфологична структура: qol ‘ръка’ + -čaq (афикс, изразяващ в случая приспособление за ръка) и qoṇ ‘задница, бедро в най-тънката му част’ + -čaq, респективно qolč ‘наръкавник’ + -aq (умалителен афикс) и qoṇč ~ qonč ‘накрайник’ + -aq. Името **Гзак** ~ **Гза** се среща и във формите *Гза Билюкович* и *Коза Бурнович*, което е довело до объркване в тълкуването му. Баскаков отхвърля етимологиите на Березин (< qaz ‘гъска’), Корш (xodza ~ хозä < *перс.* xodža ‘стопанин, господар’) и Менгес (< qyz + -yq ‘жарък, горещ’, qyza ‘птица мишелов’), допускайки имената *Гза // Гзакъ Билюкович* и *Коза Бурнович* да са принадлежали всъщност на различни лица. Той интерпретира *Коза* (Qoza) чрез *тюрк.* qozy ‘агне’, а името *Гза ~ Гзак* обяснява като gözi aq ‘окото му е бяло; човек с перде на окото’ (gözi aq > g[ö]z[i]aq > gzak). Според него по аналогичен начин е било образувано и името **Боняк** (Bonjaq < bojn[u]aq < bojnu aq ‘вратът му е бял’), което и сега се е употребявало сред тюрките като прозвище на куче („Белошийка“), подобно на други антропоними, произлезли от обозначения за това животно (Барак < baraq; Иит[ляр] < ijt[lär], Ногай < *монг.* noxaj ‘куче’). Такова е и названието на половецкия хан **Кобяк** < *кум.* köbäk ‘куче’ (*тур.* köpek, *тат.* kübäk и пр.), докато за името на половеца **Овлуръ** ~ **Влуръ**, който помогнал на Игор да избяга, Баскаков приема тълкуването на Гордлевски (адаптация на християнското име Лавр към особеностите на тюркската фонетика: *Лавр* > *Лавур* > *Авлур* > *Овлур* ~ [*О*]*влур*), смятайки етимологиите на Менгес (от *ulu-r* ‘виещ’, *avlur* < **av-la-ur* ‘ловящ, ловец’, *aγ-la-ur* ‘плачещ’ или *owlur* < *oγlur* < *oγ-la-ur* ‘събиращ’ и пр.) за „изкуствени и неубедителни“.

Няколко работи на автора, свързани с куманската лексика, се появяват през втората половина на десетилетието. В 1976 г. наред с интерпретацията на една гатанка от

Codex Cumanicus[310] Баскаков се спира и на тюркизмите в *Слово о полку Игореве*,[311] част от които може би не са били с кумански произход, а са останали от огузките езици на торки, ковуи и др. Той разглежда отделно и половецките „отблясъци“ в СПИ.[312] Източните елементи, пронизващи целия паметник както по отношение на значителния тюркски лексически пласт, така и на самия характер на „Слово“ (стил, образи, епитети, метафори и пр.), подсказват, че неговият съставител е бил добре запознат с номадската духовна култура. Това се е дължало на продължителното общуване на руси и тюрки, включително на смесените бракове между тях не само сред низшите слоеве на населението, но и при управляващите класи.[313] В първата част на статията си („***древноруско-половецките връзки***“) ученият анализира елементите на тюркската духовна култура, както те са отра-

---

[310] **Н. Баскаков.** К критике Codex Cumanicus. (Об одной из не разгаданных загадок). – In: *Hungaro-Turcica. Studies in honour of Julius Németh*. Budapest, 1976, pp. 79-86.

[311] **Н. А. Баскаков.** Тюркизмы – воинская терминология и бытовая лексика в „Слове о полку Игореве“. – *RO*, 38, 1976, 71-81.

[312] **Н. А. Баскаков.** Половецкие отблески в „Слове о полку Игореве“. – *UAJ*, 48, 1976, 17-31 (= *Eurasia Nostratica. Festschrift für Karl Heinrich Menges*, I-II, Wiesbaden 1977, Bd. II, S. 17-31).

[313] **Н. Баскаков.** Половецкие отблески, 17-18. Авторът припомня факта, че Ана, втората жена на Всеволод Ярославич (князувал в 1078-1093) и майка на Ростислав Всеволодич, на Евпраксия и Ирина, е била половчанка. Елена, съпругата на следващия киевски княз Святослав Изяславич (1093-1113), е била дъщеря на Тугоркан. Тя му родила 4 сина (Мстислав, Изяслав, Ярослав и Брячислав) и 2 дъщери, от които едната (Сбислава) се омъжила за полския крал Болеслав Кривоусти, а другата (Предслава) – за бъдещия унгарски крал Бела. Основателят на Москва Георги (Юрги) Владимирович Дългоруки (1154-1157) е имал за първа жена дъщерята на хан Аепа, сред чиито синове е бил Андрей Боголюбски, бащата на Александър Невски. Това, че съгласно преданието Владимир Мономах е знаел добре куманския език, не било никак странно, защото мащехата му е била половчанка.

зени в „Слово“. Неговият автор е виждал бойното поле след сражение, където „*птицы крыльями приодели, а звери кровь пролизали*“ и е чувал как „*крычат тѣлѣги полунощы, рцы лебеди распужены*“ – все образи и сравнения, характерни за половците, чийто тотем според Баскаков е бил лебеда, ако се съдело по тяхното название **quman** < **qun** ‘лебед’ и афикса **-man** „образуващ название на предмета по производна основа“ (подобно на *рус. -анин* > лебед-*янин*).[314] Той е познавал и т. нар. „тюркски далтонизъм“, т. е. неразличаването на синия, гълъбовия, сивия и зеления отенък, които за кипчаките са обединени в един цвят (kök ~ gök ‘син’). Затова еднакво е писал за „синия Дон“, „синьото море“, „синьото вино“, „синята мъгла“ и „сините мълнии“. В СПИ традицията на тюркския епос е отразена и при епизодите, свързани с бягството на Игор, със сравненията-превплъщения на княза в хермелин (горностай), патица (гоголь), сокол и „босый“ вълк, за което изследователят привежда паралели от фолклора на алтайските тюрки. В статията е обърнато внимание и на характерните за кипчакския епос образи на зверове и птици, някои от които са имали тотемен характер.[315] Като отзвук от епичните традиции на половците са посочени също многобройните звукоподражателни слова, с които са били така богати кипчакските езици.[316] Всичките тези особе-

---

[314] **Н. Баскаков.** Половецкие отблески, 18.

[315] **Н. Баскаков.** Половецкие отблески, 19-20. Срв. *сокол* (среща се 12 пъти в „Слово“ както в пряко, така и в преносно значение), *вълк* (общ тюркски тотем, споменат 9 пъти, предимно в метафорично значение), *бик* (тотем на някои огузки племена, използван като епитет на княз Всеволод за изтъкване на неговата храброст), *лебед* (тотем на половците-кипчаки, в СПИ се среща 5 пъти, от които само веднъж в пряк смисъл), *гарван* или *гарга* (споменат 4 пъти като зловещ символ) и пр.

[316] **Н. Баскаков.** Половецкие отблески, 20. Срв. например за лебед („пояше“, „крычит“), орли („клектом на кости звери зовут“), кълвачи („тектомь путь къ рѣцѣ кажут“), врани („граахут“, „възграяху“, „граяхут“),

ности на „Слово“ и значителният брой използвани източни лексеми позволяват да се предполага в неговия автор „лице със смесена кръв, подобно на Овлур – Лавр“ и може би непосредствен участник в похода на Игор на страната на русите. По това време браковете между руси и половци не са били редки, най-близките родственици на основните действащи лица в СПИ се намирали в брачни взаимоотношения: Игоровият син Владимир е бил женен за дъщерята на Кончак, по-късно през XIII в. внучката на Кончак е била омъжена за Ярослав Всеволодич, който князувал в Новгород при нашествието на Бату. В борбата с половците на руска страна като съюзници са участвали и отломки от по-ранните огузки племена, чиито ханове понякога са владеели градове със смесено население.[317] Те също са въздействали на руската духовна култура, което намира отражение в СПИ. Тюркизмите в паметника по своето значение, фонетично и морфологично оформление са до голяма степен огузки (торкски, печенежки и пр.) с елементи на „булгарско“ влияние, а не чисто кипчакски (половецки), т. е. те са се отнасяли по-скоро към XI, отколкото към XII в. – подчертава Баскаков. Това изключвало вероятността, източните елементи на „Слово“ да са били резултат от по-късна по време стилизация на паметника. Много от тях впослед-

сврака („втроскоташа“), бикове („рыкают“), лястовичка („кычеть“), коне („ржуть“) и т. н.

[317] **Н. Баскаков.** Половецкие отблески, 21-22. Срв. например град Дверень, даден на торкския хан Кунтувдей (< Kün tuwdy ‘слънцето изгря’), така както и унгарският княз Токсон (< toqsan ‘деветдесет’ ?) е бил дал Пеща в управление на печенежките ханове братя Биле и Бокса. Някои родови аристократи са достигали високо положение, какъвто е случаят с печенежкия княз Мог (Mag ~ Mogh ~ Moch), заемал в Унгария висшата длъжност на палатин и бачки върховен жупан. Във връзка с това Баскаков правилно отбелязва в бележка под линия, че името Мог може да е онази основа, от която произлиза и срещаното в СПИ название *могуты* (< mogh + мн. ч. -ut).

ствие са станали неразбираеми и са били преведени или изопачени в изготвените под влияние на СПИ произведения.[318] Липсата на анахронизми, които могат да се отнесат към следмонголския период, заедно с изключителната осведоменост на автора в древнотюркската митология, в поетичния образен свят на стария тюркски епос с неговите метафори, епитети, психологични паралели и пр., са доказателства за съставянето на „Слово“ в домонголската епоха, към XII в. – заключава Баскаков. По-нататък той концентрира вниманието си върху „***тюркизмите – названия на природни явления***“, като предлага етимологии на думите **яруг**[**ы**] (от jaruγ ~ jaruq ‘пукнатина, процеп; клисура, овраг’ < jar- ~ žar- ~ džar- ‘разцепвам, разпуквам’ + -uγ ~ -uq),[319] **ковыль** (от kögül ~ kögil ‘синеват, зеленикав; трева, млада тревичка’), **Сула** (от suw ‘вода’ + -ly, „имащ вода, с вода, пълноводен“), **Каяла** (от qoγa ~ quγa ‘блатна тръсти-

[318] **Н. Баскаков.** Половецкие отблески, 23. Срв. например в „Задонщина“, където непонятната вече дума яруги ‘стръмни наклони, оврази, дерета’ (< *тюрк.* jaruγ) е подменена с лугы ‘ливади’, където вместо кошчей (< *тюрк.* qošŝy ‘плебей, слуга, бедняк’) в аналогичен пасаж се появява името Мамай, а названието на митичното същество див е трансформирано в диво. Баскаков привежда три текстови успоредици, доказващи влиянието на „Слово“ върху „Задонщина“, срв. (Сл.) „притоита хлъми и *яруги*“ – (Зад.) „притоиташа холми и *лугы*“; (Сл.) „*Див* кличет връху древа, велитъ послушати земли незнаемѣ“ – (Зад.) „Кликнуло *диво* в Русской земли, велит послушаты грозным землям“; (Сл.) „Стрѣляй, господине, Кончака, поганого *кощея* за землю русскую“ – (Зад.) „Стрѣляй, князь великий, с своею храброю дружиною поганого *Мамая* хиновина за землю русскую“.

[319] **Н. Баскаков.** Половецкие отблески, 24-25. Според автора думата е била заета от езика на черните клобуци или от някой диалект на половецкия (кипчакски) език, повлиян от огузката реч на дошлите преди куманите тюркски племена (печенези, торки и пр.), тъй като тя съдържа закръглена гласна в афикса (-uγ ~ -uq) вместо неговата кипчакска форма (-yγ ~ -yq). Навярно към вариант на yar-uq ~ yar-ïγ (> yar-aγ) трябва да отнесем също произхода на *рус.* и *бълг.* овраг.

ка’ или qajaq ~ qujaγ ~ qyjaγ ‘острица’ + -ly),[320] **Тъмуторокань** (от личното име Temir [< *тюрк.* temir ‘желязо’] или Taman [< *перс.* taban ‘блестящ, сияещ’, или < *араб.* tamam ‘пълен, завършен’] и титлата tarxan ‘човек, освободен от налози чрез тарханна грамота’), **гоголь** (‘гмурец, патък’< kögäl ~ kögül ‘синеват, зеленоват, сивкав’ < kök ~ gök ‘син, зелен’ + -al, -l),[321] **кречет** (от kyrčyt ‘ястреб’ < qarčy- ~ qyrčy- ‘дращя’), **босый** ~ **бусый** (от boz, buθ ~ buz ‘сив, блед’)[322] и **багряный** (от баг[а]р ‘пурпур’ < baγyr ‘чер дроб’, или baqyr ‘червена мед’).[323] Към някои от тези

---

[320] **Н. Баскаков.** Половецкие отблески, 26-27. Авторът предлага и други възможни етимологии, противопоставяйки ги както на сближаването на хидронима с основата на глагола каяти или с предложеното от Рибаков (1971) извличане на евентуалното „метафорично значение“ на името от *тюрк.* qajγyly > qaj(γ)aly ‘печален, жален’, така и на традиционното му обяснение чрез *тюрк.* qaja ‘скала’ + -ly.

[321] **Н. Баскаков.** Половецкие отблески, 28-29. Това название, получено по наличието на синьо, зелено и сиво в перата на въпросната птица, е заето от езика на огузите (печенези, торки и пр.), характеризиращ се с начални звучни d-, g- на мястото на глухите t-, k- в кипчакски.

[322] **Н. Баскаков.** Половецкие отблески, 30. Според автора формата с тясна гласна е проникнала от онези половецки наречия, които са залегнали в основата на съвременните башкирски и татарски езици (buθ ~ buz), докато епитетът босый е зает от огузката реч на черните клобуки като устойчиво словосъчетание и термин със семантика на вълшебен, тотемистичен вълк.

[323] **Н. Баскаков.** Половецкие отблески, 30-31. Както baγyr ‘чер дроб’ [срв. тук *бълг.* бахур], така и отбелязаната още от Менгес изходна дума baqyr ~ baxyr ‘червена мед’ [срв. *бълг.* бакър], имат характерен пурпурен отенък на цвята. Втората лексема е регистрирана в *Codex Cumanicus* като baγyr [bager] ‘Kupfer’, а това правело по-вероятно тъкмо тя да е залегнала в основата на руското прилагателно. Игнорирайки възможността думата да е проникнала в руски от старобългарския език, или както авторът го нарича „старославянски“ (срв. **багръ**, ‘багра’, **багрити** ‘украсявам в багров цвят’, **багрѣница** ‘порфира’), при все че и днес повечето производни на това слово не се намират в руски, а в български (срв. багря, обагрям, обагрен, багра, багреница,

лексеми Баскаков се връща отново през 1978 г. в поредната си статия за тюркизмите от СПИ.[324] След като изброява разнообразните по значение тюркски заемки в паметника[325] и подлага на критика увлеченията на нефилолозите, наивно сближаващи думи и изрази от поемата с днешната тюркска лексика „само по външно съзвучие, без опора на установените от науката точни етимологии“,[326] той се спира както на

Багрянородни), Баскаков предполага куманското baγyr ‘мед’ да е било заимствано за обозначаване на признака цветови отенък: baγyr-*овый* > *багровый* по аналогия с бронз ~ бронзовый, цинк ~ цинковый, а после и на производното *багряный* като име на качество, подобно на медь ~ медяный, серебро ~ серебреный, олово ~ оловяный и пр. В една покъсна статия („Еще о тюркизмах“) той пише, че е дал своята етимология, независимо от публикуваните още в 1959 г. бележки на Менгес.

[324] **Н. Баскаков.** Еще о тюркизмах „Слова о полку Игореве“. – В: *„Слово о полку Игореве“ — памятник литературы и искусства XI-XVII веков*. Москва, 1978, с. 59-68.

[325] Това са названия на реки (Сула, Каяла), градове (Тъмуторокань) и релефи (яругы), имена на птици (кречет, гоголь) и растения (ковыль), етнически наименования (хинови, тълковины, оварьскыя, угорскыи, могуты, татраны, шельбиры, ревугы, ольберы), антропоними (Шарокань, Кончак, Гза / Гзакъ, Кобяк, Овлур / Влур), обозначения на митични същества (Велес, Баян, Дивъ, Бълван), социална терминология (каган, быля, боярин, салтан, чага, кошчей), воинска и битова лексика (сабля, харалуг, хоругвь, чолка, шерешир, телега, орьтма, япончица, жемчуг, ногата, котора, босый, багряный) и пр., много от които авторът е изследвал и етимологизирал в предишните си публикации.

[326] **Н. Баскаков.** Еще о тюркизмах, с. 61, бел. 8. Авторът визира нашумялия труд на казахския поет **Олжас Сулейманов.** *Аз и Я. Книга благонамеренного читателя*. Алма-Ата, 1975, чиято първа половина („Соколы и Гусы“, с. 7-188) е посветена на интерпретацията на СПИ изцяло от тюркоцентрични позиции. С присъщата на лаика безпардонност Сулейманов упреква учените, че „за два века ораторстване в библиографията на ‘Слово’ са се натрупали не една стотица названия, в които, като в блато, буксуват едни и същи аргументи, невинаги научни, но винаги патриотични“ (с. 17). В стремежа си да открие „невидимите тюркизми“ на паметника, той дава превод на фрагменти от „Слово“ на тюркски (?), а

Каяла, **гоголь**, **Кончак**, **Гза** / **Гзак**, **багряный**, така също на **куръ** (в „до куръ Тъмутороканя“: от qura ‘двор, ограда, постройка, стена’, quru[w] ‘постройка’ < qur- ‘строя, издигам’), **Велес** (от *булг.-чув.* вылăх ‘добитък’ + афикса за професия -çы > вылăх-ç[ы] ‘пастир, скотовъд’ > Велес в значение на ‘скотовъден бог’), **Боян** (от корена baj ~ paj ~

след това превежда обратно създадения от него текст на руски, получавайки съвсем нови значения. И макар на места поетът да предлага някои сполучливи съпоставки, например за думата кура (< *mat.* kura, *каз.* kora ‘стена, ограда’) в израза „до куръ Тъмутороканя“, т. е. „до стените на [град] Тмутаркан“ (с. 59-60), или думата кощей, обяснена не чрез ‘отрок, момче, пленник, раб’, а като заемка от. košči ‘номад’ (с. 154-155) [откъдето навярно ще да произлязло и *рус.* кочевник], неговите повърхностни аналогии и прибързани заключения, впечатлили широката маса неспециалисти (включително в чужбина), предизвикват редица критични рецензии, дали повод за специално научно обсъждане на труда. Срв. например: **А. Кузьмин.** „Точка в круге“, из которой вырастает репей. – *Молодая гвардия*, 1975, № 12, 270-280; **В. Владимиров.** Поиск опоры: импровизация или знание? – *Простор*, 1975, № 10, 94-102; **Д. С. Лихачев.** Гипотезы или фантазии в истолковании темных мест „Слова о полку Игореве“. – *Звезда*, 1976, № 6, 203-210; **Л. А. Дмитриев, О. В. Творогов.** „Слово о полку Игореве“ в интерпретация О. Сулейманова. – *Русская литература*, 1976, № 1, 251-258; **С. Заика.** Литературный памятник и его прочитание. Обсуждение книги О. Сулейманова „Аз и Я“. – В: *Известия ОЛЯ АН СССР*, т. 35, 1976, вып. 4, 376-383; **Ю. Селезнев.** Мифы и истины. – *Москва*, 1977, № 3, 201-202. Към критиката се присъединява и Н. Баскаков, посочвайки в бележката под линия някои думи и изрази, произволно смятани от Сулейманов за тюркски заемки, например язычник, обяснено чрез *тюрк.* jazyq ‘степ’, jazyqniki ‘отнасящ се до степта, степняк’; поганый (< *лат.* pāgānus), интерпретирано чрез *тюрк.* baq-qan ‘пасящ добитъка, пастир’; кощунство (< *слав.* костить, пакостить), извлечено от *тюрк.* köš-či ‘номад’; бусови врани ‘сиви врани’, свързано с *тюрк.* basurman < musulman ‘мюсюлманин’ и пр. Вж. също наблюденията на **А. Н. Робинсон.** О задачах сближения славистической и тюркологической традиции в изучении „Слова о полку Игореве“. – В: *„Слово о полку Игореве“ — памятник литературы и искусства XI-XVII веков*. М., 1978, 191-206.

maj, влизащ като съставка в названията на шаманските действия, жертвоприношения, магии, врачувания),[327] **тълковинъ** („синоним на названието на огузкото племе̨ тиверци̨ в значение на преводач“: от *тюрк.* tilqaγyn ~ tilqawyn ‘тълкувател, преводач’ < til qaq- ‘давам да разбере, разтълкувам’ + -γyn ~ -yn), **харалугъ** (от qarγ- ~ qaru- ‘обгарям’ + -lyγ > ‘стомана, закалено желязо’)[328] и **котора** (от köter- ‘надигам’, baš köter- ‘надигам глава, въставам’ ~ kötäril- ‘въставам’ > ‘кавга, метеж, разпра, раздор’). Ученият разширява

---

[327] **Н. Баскаков.** Еще о тюркизмах, 63. Ученият смята, че името Боян (Буян, Баян) представлява названието на „божество от древнотюркския пантеон“, отразено в Баянай като общо име на духовете-покровители при якутите, в Паяна като добър дух, слуга на върховното божество Улген при алтайските тюрки и пр. В основата на това название лежи корена baj (срв. *алт.* Bay-matïr ‘митичен дух, управител на подземния свят’, bay-kuš ‘сова; птица, свързана с тайната на магьосничеството’, baylu söz ‘забранена дума’, bay-la-n- ‘бивам омагьосан, забранен’ и др.). Този корен е проникнал и в славянските езици: *сър.хърв.* бајати ‘правя магии’, бајан ‘приказен’, бајка ‘приказка’; *рус.* баить ‘врачувам, бая, правя магии’, *ст.рус.* баяльник, баян ‘врачка, обаятел’ [тук могат да се добавят *рус.* баю-бай, използвано в приспивни песни, навярно и постпозиционния (sic!) атрибут към названието на заека в българските приказки – Заю Баю, чийто втори елемент няма нищо общо с уважителните обръщения бат(е) или бай, а изглежда насочва към източните представи за заека като шаман и магьосник (*б.м. В.С.*); срв. също множеството български думи с подобна семантика – бая, баене, баячка, обайвам ~ омайвам, обаян ~ омаян, обайник ~ омайник и т. н.]. Баскаков смята, че семантично коренът baj ~ paj ~ maj се е развил от синкретичното значение ‘бая, врачувам, знахарствам, магьосничествам, празнувам при жертвоприношения’ и пр. към по-конкретното значение ‘бърборя, разказвам басни, приказки, измислици; пея сказания, очаровам с пеене’, откъдето може да се е образувало и понятието Баян ‘певец’.

[328] **Н. Баскаков.** Еще о тюркизмах, 64-66. Авторът изброява пет групи досегашни тълкувания на думата, към които добавя още четири нови етимологии. От тях обяснението чрез qaru[w]-lyγ се подкрепя и от съчетанието „мечи, копья, цепы харалужные“, което би съответствало на „мечи, копья, цепы стальные“, т. е. подложени на обгаряне, на закалка.

обхвата на ономастичните си изследвания, насочвайки се и към летописните извори. В същата 1978 г. той разглежда в доклад на XIII-я международен конгрес по ономастика имената на половецките князе в руските летописи,[329] а от 1984 г. е и статията му за срещаните в тях кумански етноними и антропоними.[330] Анализираните от Н. Баскаков в различни статии тюркски езикови елементи на СПИ са обобщени една година по-късно в отделна монография.[331] Авторът се спира на тюркизмите от „Слово“ и през 90-те години, когато проследява връзката на този паметник с тюрките от Източна Европа.[332]

---

[329] Вж. **Н. Баскаков.** Имена половецких князей по русским летописям. – In: *Nomina appellativa et nomina propria*. XIIIth International Congress of Onomastic Sciences. Cracow, August 21st-25th 1978. Summarii of the papers. Editor: Kazimerz Rymut, Kraków, 1978, p. 20.

[330] Вж. **Н. А. Баскаков.** Имена половцев и названия половецких племен в русских летописях. – В: *Тюркская ономастика*. Алма-Ата, 1984, с. 48-77.

[331] **Н. А. Баскаков.** *Тюркская лексика в "Слове о полку Игореве"*. Москва, 1985, 206 с. Рецензия на труда е публикувана от **J. Procházka** в *Slovanský Přehled* (Praha), 73, 1987, 254-255.

[332] **Н. А. Баскаков.** *Слово о полку Игореве* и древние тюрки Восточной Европы (XI-XII вв.). – *RO*, 48, 2, 1993 (1994), 51-75. Тук след като очертава накратко отношенията на русите с хазарите и по-късните тюркски племена, при което се изброяват имена на черноклобуцки князе (с. 53) и половецки ханове, сродени с руската аристокрация (с. 54-55), като се проследяват хронологично и руско-половецките връзки през XII в. (с. 56-57), Баскаков разглежда въпроса за авторството на „Слово“ (с. 59-61) и характера на неговите тюркизми (с. 61-65), посочвайки основните техни изследвания. Към това той добавя списък на 46 тюркски заемки с техните общоприети или предложени от самия него етимологии, които групира в шест категории: I. *Тюркизми — названия на природни явления, а също топоними и хидроними* (яруг, ковыль, кречет, гоголь, бусый, багряный, Каяла, Сула, Тьмутаракань); II. *Тюркизми — етноними* (Хынови, Тилковин, Оварьские, Угорские, Могут, Татран, Шельбиры, Топчаки, Ревуги, Ольберы); III. *Тюркизми — митологични и епични*

Приносът на съветските историци за обогатяване на проблематиката

За разлика от езиковата област, където през втората половина на века, въпреки критиките срещу структурализма и „буржоазните идеалистически“ течения, методите на съвременната лингвистика все пак се прилагат и в Съветския съюз, историята – поради своя характер на обществена наука, тясно обвързана с идеологическата конюнктура – остава подчинена на догмите на „марксизма-ленинизма“. В 1971 г. се появява една статия на **А. А. Сатъбалов**, чието заглавие би подхождало повече на пред- или следвоенния период,[333]

собствени имена (Велес, Баян, Див, Болван); IV. *Тюркизми — собствени имена* (Шарокань, Кончак, Гзак, Кобяк, Овлур); V. *Тюркизми — социална терминология* (коган, быля, боярин, салтан, чага, кошчей, кура, харалуг); VI. *Воинска и битова лексика* (хоругвь, чолка, котора, сабля, шерешир, телега, орьтма, япончица, жемчуг, ногата). Ученият критикува отделни етимологии на Менгес (с. 62-63) от руското издание на неговите „Източни елементи“ (1979), но предложенията на самия Баскаков са също невинаги убедителни (срв. например сабля < *тюрк.* čab-yl-uw ~ šab-yl-uw ~ sab-yl-uw ‘сеч с размах’ срещу съпоставките на Менгес).

[333] **А. А. Сатыбалов.** Теоретические положения Ф. Энгельса о выведении пастушеских племен и их значение для изученьь истории команов. – *Вестник Ленинградского университета*. *История, язык, литература*, год. 25, вып. 4, 1971, 16-21. След като завършва през 1929 г. Ленинградския Източен институт като ученик на видния тюрколог Н. К. Дмитриев, авторът се интересува от кумикските лични имена (срв. **А. А. Сатыбалов.** К вопросу о личной ономастике кумыков. – *Советское языкознание*, 1936, № 2, 95-108), но и от марксическите постулати в етнологията и езикознанието (вж. **А. Сатыбалов.** Дальнейшее развития диалектического и исторического материализма И. В. Сталиным в работе „Марксизм и вопросы языковедение”. – В: *Ученые записки Ленинградского юридического института*, вып. 5, 1951, с. 3-23; **А. А. Сатыбалов.** *Исторические типы общности людей. Род, племе, народность, нация*. Л., 1959).

но не и за времето, в което изучаването на куманите започва да навлиза в нов, по-задълбочен етап. Тук са цитирани разсъжденията на Ф. Енгелс за „първото голямо обществено разделение на труда“, в контекста на които е потърсено мястото на куманите. Всъщност авторът разглежда повече някои обяснения на имената „кипчак“, „половци“ и „куман“ (при това по литература до 1940 г.), говори за „куманско княжество в Унгария“, цитирайки мнението на П. Савелев (1853), че хан Котен е имал привилегията да сече собствени монети, спира се на еднотипното обозначаване в тюркските езици на цветовете „сив“, „гълъбов“ и „син“, като дава кумикския термин „куба огюз“ ‘син бик’ за назоваване на едрата светлосиня (сива) порода бикове и крави, запазена днес също в Унгария, където куманите са намерили убежище [срв. тук „сивото софийско говедо“ наред с другата местна порода на „кафявото говедо“ в България (*б.м., В.С.*)], загатва и за връзките на маджарите с народите от Северен Кавказ въз основа на езикови податки. В този смисъл изследването му едва ли би имало особено значение за „кумановедството”, ако не съдържаше отделни сведения за приемствеността между кумани и кумики. След като изтъква, че тюркският идиом на *Codex Cumanicus* съдържал елементи близки до езиците на кримските татари, гагаузите (sic!), караимите и говора на северните кумики, Сатъбалов открива имена на половецки князе в кумикската ономастика, като Бюрче бийлер (‘бейовете Бюрче’ ~ *Бюрчевичи*), Бойнак (‘бяла шия; също като прозвище на куче с бяла шия’ ~ *Боняк*), Алабёрю > Албёрю (‘пъстър вълк’ < ала ‘пъстър, шарен, на петна’ + бёрю ‘вълк’ ~ *Альбер*, *Ольбер*), Алякай (‘пъстро куче’ < ала + локъай) и Гючюк (‘кученце’). В местата, където са се формирали донските казаци, по-рано са живеели кумани – пише той, – а един анализ на тюркските елементи от Донския речник на А. Митров (1929) би показал, че те са по-близки до

кумикския език, отколкото например до татарски (атаман ~ *кумик.* атаман ‘старши пастир’, шорба ~ *кумик.* шорпа ‘супа, чорба’, арьян ~ *кумик.* айран ‘мътеница, айран’ и пр.). Връзката на северните кумики с река Дон проличавала и в кумикския фолклор, където се е твърдяло, че няма по-широка река от „Ана Дул“ ‘майчица Дон’. Кумикското название на река Сулак – „Къойсув“ ‘Овча вода’ – съвпадало с названието на Донския приток Койсуг и на село Койсугское, а това на богатата на ливади „Сала-тау“ ‘Сала-планина’ – с названието на планината Салтов и на село Верхное Салтово на брега на Северен Дон, около град с интересното име Печенеги.[334] Често куманите са смятани за номадско племе с родово-общинен строй, но податките от *Codex Cumanicus* показвали, че при тях елементите на седентарния живот също са играели голяма роля. Това позволявало куманите да бъдат приемани като „народност, стояща над равнището на първобитно-общинния способ на производство“ и потвърждавало положението на Енгелс за взаимоотношенията между животновъди и земеделци на различните етапи от тяхното развитие – завършва ортодоксално Сатъбалов своята предпазлива защита на кумикските си предци.

Отново към Кавказ ни насочва излязлата през същата 1971 г. статия на **Н. П. Мургулия** за преселването на кумани в Грузия.[335] В нея авторът продължава наченатата от Н. Котляр (1968) тема, но за разлика от украинския учен, основал изводите си по материали от руските летописи, Мургулия се позовава и на *K’art’lis C’xovreba* ‘История на Карт-[ве]лия (Грузия)’, разглеждаща епохата на Davit Ağmašenebeli (Давид Строителя, Давид Възстановителя, 1089-1125),

---

[334] **А. Сатыбалов.** Теоретические положения, 19-21.

[335] **Н. П. Мургулия.** К вопросу переселения половецкой орды в Грузию. – В: *Из истории украинско-грузинских связей*. Киев, 1971, с. 40-54.

при чието царуване половците са били заселени в страната. Като анализира информацията на т. нар. „Историк на Давид Строителя“ авторът откроява две групи от фактори, повлияли на куманското преселване. От една страна това била необходимостта от засилване на военната мощ на Грузия. Успял да даде отпор на селджукското проникване, цар Давид IV [по други интерпретации – Давид II] се нуждаел не само от лична гвардия, но и от силна постоянна войска, с която да охранява своите граници, да освободи все още заетите грузински градове (Тбилиси, Дманиси), да парира заплахата от съседни страни (Армения и Ширван), намиращи се под властта на селджуките, да разшири територията си чрез завоюването на нови земи и не на последно място – да сломи съпротивата на опозицията в лицето на едрите земевладелци (дидебули), които се противели на централизацията на държавната власт. Това били главните мотиви за проведената от Давид военна реформа. От друга страна изворът излага и аргументи, обясняващи причините, довели до избора тъкмо на куманите като необходимата чуждоземна сила. Летописецът сам е изложил обстоятелствата, които според него са станали причина за извикване на половецката орда: /1/ нейната многочисленост (около 40 000 воини – една сила, каквато никой от съседите не би могъл да предостави на Грузия);[336] /2/ нейните бойни качества; /3/ лесното поставяне на половците на грузинска служба (Мургулия тълкува това във връзка с издръжката на номадите, облекчена от условията на живот и характера на тяхното стопанство); /4/

[336] **Н. Мургулия.** К вопросу, 44. Авторът смята цифрата от 40 хиляди души за реална, защото и хан Котян е бил отвел в Унгария 40 000 стрелци. Според билините от „Архангелския цикъл“ в битката срещу руските богатири хановете Кончак и Атрак също са разполагали с 40-хилядни армии. Във връзка с това Мургулия предполага, че цифрата 40 000 може би е представлявала военната мощ на всяка отделна половецка орда, начело на която е стоял хан.

близостта между половците и Грузия (в териториален смисъл);[337] /5/ уменията им в тюркското военно дело, непознато на грузинците, които в борбата си със селджуките са водели само отбранителна война[338] и накрая, но не по значение /6/ осъществената години преди това женитба на цар Давид за половецка принцеса, доколкото царица Гурандухт е била дъщеря на хан Отрок (Атрак) и внучка на Шарукан. Мургулия смята, че този факт е произлизал по-скоро от желанието на Давид Строителя да привлече половците на своя страна, защото при запазените родови връзки в тяхното общество подобен династичен брак би бил най-добрата гаранция за безопасност. Той разглежда и въпроса за датата на тяхното

[337] **Н. Мургулия.** К вопросу, 45-47. Всъщност Грузия и Кипчакската степ са били разделени от Кавказския хребет, чиито северни склонове са били обитавани от *черкези*, *джики* (или *зихи* в руските извори), *адигейци*, *осети* (или *яси* в руските извори) и други враждуващи с половците племена. Като най-близка точка на съприкосновение между Грузия и степта можел да се смята Тмутаракан на брега на Азовско море до устието на р. Кубан – територия, която през XI-XII в. е принадлежала вече на половците. За да дойдат до пределите на Давид Строителя те трябвало да минат през земите на *ясите*. Грузинският цар лично оглавил военна експедиция в Осетия и, след като взел заложници от двете страни, прекарал половецката орда през Кавказкия хребет. Мургулия се съгласява с Котляр, че в термина „Железни порти“ от съобщението на волинския летописец за прогонването на половците „во Обезы за Железные ворота“ не трябвало да се подразбира Дербенд (Темир Капъ). Според него по пътя си към Осетия цар Давид бил овладял някои крепости в Дарялската клисура и може би е минал през Мамисонския проход, известен в грузинските извори като „Карски врати“, защото е бил укрепен с порти в скалите и сводести съоръжения, които трябвало да пречат на ясите да проникнат в Грузия.

[338] **Н. Мургулия.** К вопросу, 47-48. Като предполага, че цар Давид е желаел да противопостави на тюркско-селджукската вълна сила, владееща номадската бойна тактика и добре запозната с похватите и уловките на противника, авторът погрешно причислява половците към „северния клон на огузския племенен съюз“, съпоставяйки ги със селджуките, спадащи към южния клон.

преселение, поставяйки я между 1118 и 1120 г., противно на изводите на Н. Котляр (1111-1112 г.). Според него походът от 1111 г., когато русите превзели градовете Шарукан и Сугров, а на връщане разбили половците край река Салница, не сложил край на номадското господство в района, защото в 1113 г., узнавайки за смъртта на киевския княз Святополк, съюзените сили на Аепа и Боняк на свой ред проникнали дълбоко в руските земи. С по-важни последици е бил походът на Мономаховия син Ярополк през 1116 г., когато русите повторно завладяли Шарукан и Сугров в степта по средното течение на Северски Донец и Тор, а така също и Балин, разположен южно от тези два града. Тогава половците са били преследвани далеч на юг до яската граница, откъдето Ярополк си довел за жена яска принцеса. През същото това лято те се „секли два дена и две нощи“ с торките и печенезите край Дон, които са били принудени да потърсят спасение при княз Владимир Мономах. Причината за това според Мургулия е била в прогонването им от собствените територии. Заемайки земите на торките и печенезите, половците се разселили по североизточния бряг на Азовско море и склоновете на северното Предкавказие в още по-голяма близост до алано-яската граница. Затова, когато през 1120 г. княз Ярополк бил изпратен отново от баща си срещу тях, той не могъл да ги открие по Северски Донец и се завърнал обратно. Навярно още в 1116 г. или по-точно в 1118 г. цар Давид предприел стъпки за регулиране на отношенията между враждуващите половци и яси. Това отнело близо две години – в 1120 г. половците на Отрок (Атрак) вече били преселени в Грузия и воювали срещу селджуките при Бардава край бреговете на р. Кура.[339] Обстоятелството, че руският летописец е свързвал прогонването на Отроковата орда в Абхазия (Грузия) с името на Владимир Мономах,

[339] **Н. Мургулия.** К вопросу, 49-53.

който сам не е участвал в похода от 1116 г., не противоречи на гореизложеното – заключава Мургулия, – тъй като всички акции срещу половците по това време, с участието на княз Владимир (1103, 1107, 1111, 1113) или без него (1109, 1116, 1120), са били еднакво приписвани на Мономах като основен техен инициатор. Статията на Мургулия е една от малкото публикации, отнасящи се до въпроса за присъствието на куманите в Грузия. И в последвалия период авторът продължава да се занимава с тази проблематика.[340]

През 70-те години в съветската научна литература се появяват и други изследвания върху кумано-кипчакското население, неговите предци и потомци, включително извън южноруските степи. Тук се отнасят трудовете на казахския археолог **Сержан Мусатаевич Ахинжанов** (1939-1991) върху кипчаките в Хорезм и в средновековен Казахстан,[341]

---

[340] Срв. **Н. П. Мургулия, В. П. Шушарин.** *Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII-XIII веках*. М., 1998.

[341] Вж. **С. М. Ахинжанов.** Кыпчаки и Хорезм в кануне монгольского нашествия. – *Вестник Казахской Академии Наук*, I, 1970; **С. М. Ахинжанов.** *Кипчаки и их политические взаимоотношения с Хорезмом в XI – начале XIII вв.* Автореф. дисс. канд. ист. наук. Алма-Ата, 1973; **С. М. Ахинжанов.** Из истории взаимоотношении кипчаков и Хорезма в XII – начале XIII века. – В: *Археологические исследования в Казахстане*. Алма-Ата, 1973; **С. М. Ахинжанов.** Об этническом составе кипчаков средневекового Казахстана. – В: *Прошлое Казахстана по археологическим историческим источникам*. Алма-Ата, 1976, с. 81-93. Срв. също **С. М. Ахинжанов.** О внешнем облике кипчаков-половцев. – В: *Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Краткое содержание докладов V годичной научной сессии ЛО ИВАН СССР.* Л., 1969, както и по-късните му публикации: **С. М. Ахинжанов.** Этнонимы „кимак" и „кипчак". – В: *Археология эпохи камня и металла Сибири*. Новосибирск, 1983, с. 106-122; **С. М. Ахинжанов.** Этнокультурная принадлежность памятников средневековых кочевников Прииртышья. – В: *Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС.* Алма-Ата, 1987, с. 243-246 и монографията на **С. М. Ахинжанов.** *Кыпчаки*

както и на **Карим Шаниязович Шаниязов** за народа канглъ и неговото участие в генезиса на узбеките,[342] работите на **Алий Ахматович Чеченов** за езика на СС,[343] доклада на **Александър Николаевич Гаркавец** (род. 1947) върху представите на В. Бартолд за религиозните вярвания на кипчаките с оглед етногенезиса на армено-кипчаките и караимите, както и книгата му за конвергенцията на армено-кипчакския към славянския език в XVI-XVII в.,[344] една

в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата, 1989, 293 с. (ново издание: Алматы, 1995, 295 с.).

[342] Вж. **К. Ш. Шаниязов.** К вопросу расселения и родовых деления канглы. – В: *Етнографическое изучения быта и культуры узбеков*. Ред. Х. С. Зияев, Б. И. Лунин. Ташкент, 1972; **К. Ш. Шаниязов.** *К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографическое исследование на материалах кыпчакского компонента)*. Ташкент, 1974, 344 с. Срв. също и по-късната монография на автора, посветена на държавата Qang и qangly: **К. Ш. Шаниязов.** *Қанг давлати ва қанглилар*. Ташкент, 1990. Опит за изясняване на това етническо название предлага и **А. Т. Кайдаров.** К историко-лингвистической характеристике этнонима kangly/qangly. – В: *Тюркская ономастика*. Алма-Ата, 1984, с. 34-47.

[343] Срв. **А. А. Чеченов.** *Язык памятника „Codex Cumanicus“ (14 в.): В ареальном освещении*. М., 1976, 55 с.; **А. А. Чеченов.** *Язык „Codex Cumanicus“ и его отношение к современным западнокыпчакским языкам*. Автореф. канд. дисс. М., 1979, 19 с. Сътрудник в Института по езикознание на Руската АН (в отдела за урало-алтайски езици) авторът се специализира по проблемите на карачаево-балкарския език (срв. **А. А. Чеченов.** *Историческая фонетика карачаево-балкарского языка.* М., 1996; **А. А. Чеченов.** *Проблемы формирование и развитие языка карачаевцев и балкарцев*. М., 1996; срв. и **А. Чеченов.** Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. М., 2002).

[344] Вж. **А. Н. Гаркавец.** В. В. Бартольд о вероисповедании у кыпчаков X-XIII вв. и проблема этногенеза армяно-, греко-кыпчаков и караимов. – В: *Бартольдовские чтения 18-20 марта 1974 г. Тезисы докладов и сообщений*. М., 1974. **А. Н. Гаркавец.** *Конвергенция армяно-кыпчакского языка к славянским в XVI-XVII вв.* Киев: Наукова думка, 1975; Впоследствие авторът се изгражда като виден „кипчаковед”, срв. **А. Н.**

статия на археолога **Дмитрий Глебович Савинов** за етапите в развитието на кипчакската етническа общност,[345] монографията на **Болат Ешмухамбетович Кумеков** (род. 1940) за държавата на кимеките според арабските извори,[346] работите на **Г. С. Фьодоров** за уседналите полов-

---

Гаркавец. *Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский*. Алма-Ата: Наука, 1987; **А. Н. Гаркавец.** *Тюркские языки на Украине*. Киев: Наукова думка, 1988; **А. Н. Гаркавец.** *Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вирменії, Росії*: Каталог (Армяно-кыпчакские рукописи в Украине, Армении, Росии: Каталог). Київ: Українознавство, 1993; **A. Garkavets.** *Armenian-Qypchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv* (Армяно-кыпчакская Псалтырь. Написана диаконом Лусигом из Львова), 1575/1580. Ed. By Alexander Garkavets, Eduard Khurshudian. Almaty: Desht-i-Qypchaq, 2001; **А. Н. Гаркавец.** *Кыпчакское письменное наследии*. Том I. *Каталог и тексты памятников армянским письмом*. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002, 1084 с. и др. Вж. изготвения от него сайт: http://www.qypchaq.unesco.kz/Turkic_Languages_Rus.htm.

[345] Срв. **Д. Г. Савинов.** *Об основных этапах развития этнокультурной общности кыпчаков*. – В: *История, археология и этнография Сибирии* (под ред. на В. И. Матющенко). Томск, 1979. Вж. от по-късно време: **Д. Г. Савинов.** К исторической оценке генеалогической легенды кимаков. – В: *Краткое содержание докладов Лавровских (Среднеазиатско-Кавказких) чтений, 1990-1991 гг.* СПб., 1992, с. 27-29; **Д. Г. Савинов.** К изучению этнической истории кыпчаков в Азии. – *Пак там, 1993 г.* СПб., 1994, с. 9-11; **Д. Г. Савинов.** Иртыш – река кимаков. – В: *Природа и цивилизация: Реки и культуры: Материалы конференции*. СПб., 1997, с. 134-139 и др.

[346] **Болат Е. Кумеков.** *Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам*. Алма-Ата, 1972. Авторът разглежда тази тема и по-късно, срв. **Б. Кумеков.** *Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VIII-XIV вв.* Алма-Ата, 1987; **Б. Кумеков.** Средневековые кыпчаки по данным „Китаб ал-'Ибар" Ибн Халдуна (XIV в.). – В: *Информационный Бюллетин*, вып. 13 (ЮНЕСКО-Международная Ассоциация по изучении Центральной Азии). Москва, 1987, с. 98. Вж. също: **B. Kumekov.** Kimeks. – In: *The Turks*, I, 9. Ankara, 2002, pp. 671-679; **B. Kumekov.** Kimekler. – In; *Türkler*, II, 14. İstanbul-Ankara, 2002, pp. 767-775; **B. Kumekov.** Kıpçak Hanlığı. – In: *Türkler*, II, 14. İstanbul-Ankara, 2002, pp.776-

ци в Дагестан[347] и за ранните тюрки в Северен Кавказ,[348] историографското проучване на **Руслана Михайловна Мавродина** за взаимоотношенията на Киевска Русия с номадите в историческата книжнина от втората половина на века като част публикуваната след ранната смърт на авторката (1980) монография на същата тема,[349] и др.

---

784. За кимеките срв. освен това и **Toru Senga.** Mejegyzések a kimekek törzszövetségének kialakulásához. – *Antik Tanulmányok*, XLI, 1-2, 1997, 187-191.

[347] **Г. С. Федоров.** К вопросу о пребывании половцев в Дагестане. – В: *Проблемы археологии и этнографии*, вып. 1. Ленинград, 1977, 76-52. Авторът отнася изследваното от **М. И. Пикуль** (Раскопки на Сулаке в 1955 г. – *МАД*, т. I, Махачкала, 1959) т. нар. Миатлинско поселение към седентаризираните кумани в Дагестан, обозначавани в грузинските извори като „дербентски кипчаки“, и, съпоставяйки някои находки в погребалния инвентар с податки от Прикубанието и Ставропол (**Т. М. Минаева.** К вопросу о половцах на Ставрополье по археологическим данным. – В: *Материалы по изучению Ставропольского края*, вып. II. Ставрополь, 1964, 167-196), говори за връзки на пришелците кумани с аборигените – потомци на жителите на Сувар (Джидан), за контакти с Азербайджан, Дербет и Ширван, а така също за етническо смесване на заселилите се тук половци с остатъци от българите, обитавали някога страната Беленджер в южната периферия на Хазария.

[348] **Я. А. Федоров, Г. С. Федоров.** *Ранние тюрки на Северном Кавказе*. Москва, 1978.

[349] **Р. М. Мавродина.** Взаимоотношения Киевской Руси и кочевников в исторической литературе, 40-х – начала 70-х годов. – В: *Проблемы археологии и этнографии*, 1977, 58-65; **Р. М. Мавродина.** *Киевская Русь и кочевники (печенеги, торки, половцы). Историографический очерк.* Л., 1983, 86 с. Книгата е разделена на две глави, разглеждащи взаимоотношенията на Киевска Русия с номадите, както са отразени /а/ в *дореволюционната* историческа наука (1. Дворянска и буржоазна историография; 2. Дореволюционна марксистка историография) и /б/ в *съветската* историческа наука (1. Историография от 20-те – средата на 30-те години; 2. Историография от 30-те – средата на 50-те години; 3. Историография от средата на 50 – 60-те години).

Привличане на „каменните баби"

Значителен е приносът на археолозите по това време, които обогатяват познанията ни за характера на номадската материална култура и особено за специфичните каменни изваяния, останали от предислямските тюрки. Такива са открити не само в южноруските степи, но също в Алтай, Тува, Южен Сибир и в Седморечието – на територията на Казахстан. През 1974 г. **Фирая Хабибуловна Арсланова** и **Алексей Алексеевич Чариков** обобщават резултатите от своите изследвания върху 19 от общо 21 скулптурни фигури, намерени по горното течение на р. Иртиш.[350] Почти всички те са представлявали стелообразни изображения човек, изпълнени в условно-реалистичен стил, с обработка главно на предната страна. Авторите ги делят на две хронологични групи – от VII-VIII в. (аналогични на разпространените и по други места тюркски изваяния на хора с положена върху дръжката на сабя лява лъка и с вдигната пред гърдите

[350] **Ф. Х. Арсланова, А. А. Чариков.** Каменные изваяния верхнего Прииртышья. – *Советская археология*, 1974, № 3, 220-235. Статията съдържа и литературни податки, сред които на **А. Д. Грач.** *Древнетюркские изваяния Тувы*, М., 1961; **А. Р. Кызласов.** О назначении древнетюркских изваяний, изображающих людей. – *СА*, 1964, № 2 и пр. А. Чариков посвещава и по-късно свои публикации на каменните изваяния от региона – вж. **А. Чариков.** Раннесредневековые скульптуры из Восточного Казахстана. – *СА*, 1976, № 4; **А. Чариков.** О локальных особенностях каменных изваяний Прииртышья. – *СА*, 1979, № 2, 179-190; **А. Чариков.** Новая серия каменных статуй из Семиречья. – В: *Средневековые древности евразийских степей*. М., 1980, с. 213-234; **А. Чариков.** Каменные скульптуры средневековых кочевников Прииртышья. – В: *Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана*. Алма-Ата, 1980 и пр. Ф. Арсланова (1934-1995) също се занимава в други свои работи с номадските материални останки от Казахстан.

чаша в дясната ръка, което показва, че по това време в Източен Казахстан са живеели тюркски племена, влизащи в състава на Западния Тюрк[ют]ски каганат) и от IX-X в. (антропоморфни стели, останали от кимаките-кипчаки, разселили се в района на Иртиш през VIII-XIII в.). Пет от тези стели са били издигнати от източната страна на каменен курган, разположени с лице на изток по линията североизток-югозапад.[351] Според писмени извори, кипчаките са наричали своите изваяния „син-таш“ ‘каменен образ’ и това название е запазено в историческата топонимика на Казахстан. Съгласно В. Рубрук „куманите са насипвали голям хълм над покойника и са му издигали статуя, обърната с лице на изток и държаща пред пъпа си чаша“. Авторите припомнят стария казахски обичай да се заменя при помен умрелия с дървена кукла, облечена в неговите дрехи, която е била поставена сред гостите и угощавана с храна и напитки. Те допускат аналогичен ритуал да е съществувал и при кимаките, които обаче вместо дървена кукла са използвали каменни изваяния с чаша в ръка. Често при подобни фигури са намирани следи от жертвоприношения (кости на коне и овце и пр.), а това позволявало те да бъдат смятани за култови съоръжения. От друга страна големият брой женски каменни изваяния с останки от жертвоприношения потвърждавал предположението за наличие у кипчаките на култ към женското божество.[352]

Арсланова и Чариков изрично отбелязват, че някои изваяния от източно-казахстанския комплекс са напомняли по маниера на своето изображение половецките „каменни баби“. В същата книжка на списанието **Л. С. Гераскова**

[351] **Ф. Арсланова, А. Чариков.** Каменные изваяния, 230. Тук отново може да се направи далечна алюзия с разположените в една редица прочути статуи на о-в Пасха.

[352] **Ф. Арсланова, А. Чариков.** Каменные изваяния, 231.

публикува описание и снимка на откритата през 1971 г. край с. Чернухино женска половецка статуя, изготвена по традиционния канон (седяща, със съд в двете ръци), но уникална с положеното в скута на майката дете момиченце.[353] Тази своеобразна „половецка мадона“[354] е дискутирана на следващите страници от **С. Плетньова**, която, след като е разглеждала следите от куманите в руския фолклор[355] и е анализирала материалните останки от черните клобуци,[356] обработва през 1966–1972 г. около 700 половецки статуи с намерението да създаде тяхната типология и да набележи развитието им във времето.[357]

[353] **Л. С. Гераськова.** Половецкая статуя из с. Чернухино. – *СА*, 1974, № 3, 256-257. Украинската археоложка се занимава и по-късно със следите от номадското присъствие – срв. напр. **Л. С. Гераськова.** *Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи.* Київ: Наукова думка, 1991, 130 с.; **Л. С. Гераськова.** Новое в изучении монументальной скульптуры кочевников средневековья. – *Stratum plus*, № 5, 1999, 408-430; **Л. С. Гераськова.** Печеніги, торки, половці на кордонах Київської Русі. – В: *Історія української культури*, т. І. Київ, 2001 (разд. 10.2) и **Л. С. Гераськова.** Кочівники і Київська Русь. – *Пак там* (разд. 10.7). Вж. също: http://litopys.org.ua/istkult/ikult17.htm.

[354] Така **Л. Гераськова.** Половецкая статуя, 257.

[355] Вж. **С. А. Плетнева.** Медноволосая девушка. – В: *Культура древней Руси*. М., 1966, 195-196; **С. А. Плетнева.** Змей в русской сказке. – В: *Славяне и их соседы*. М., 1970, с. 127-132.

[356] **С. А. Плетнева.** *Древности Черных Клобук*. Москва, 1973, 96 с. (= *Археология СССР. Свод археологических источников* [САИ], выпуск Е 1-19).

[357] **С. А. Плетнева.** Женская половецкая статуя с ребенком. – *СА*, 1974, № 3, 258-262. Срв. също **С. А. Плетнева.** Половецкие каменные изваяния. – В: *Тезисы докладов секции, посвященной итогам полевых археологических исследований 1972 г. в СССР*. Ташкент, 1973, с. 5-6.

По външните белези на изваянието Плетньова го отнася към втората половина на XII в. Изобразеното върху корема на жената момиченце, лежащо по гръб под гърдата, няма друг аналог. Скулптурата носи голяма култова натовареност и Плетньова подробно се спира на символиката на „каменните баби“. Тяхното изготвяне и почитане е било проява на култа към предците-покровители. Наред със статуи на мъже обаче половците са издигали и статуи на предци-жени. Почти навсякъде по тяхната територия броят на мъжките и женските изваяния е бил еднакъв, само в Крим мъжките са три пъти повече от женските, а в Поволжието въобще не са открити женски статуи. Подчертаните женски особености и отчасти голямата разголена гръд на женските изваяния позволявали да се допусне, че те са имали обобщеното значение на благодетел и покровител на семейството или рода. Но с този символичен атрибут на живот и сила нерядко са снабдени и мъжки статуи, особено там, където те са преобладавали.[358] Култът към семейно-родовия покровител е възникнал още в матриархата и авторката поставя въпроса, дали е имало останки от матриархат и при половците? Тя припомня, че сред савроматските погребения голямо място са заемали жени-воини, положени с оръжието, както и жени-жрици с атрибути на жреческия култ. При половците също са проследени редица женски погребения със сбруя, кости

[358] **С. Плетнева.** Женская половецкая статуя, 259-260. Авторката изтъква, че всички мъжки изваяния от Поволжието са били с гръд и всички те се отнасят към XIII в. – последния период от съществуването на половецката култура, когато в борбата с монголо-татарите по статуите трябвало по-отчетливо да бъде изразена идеята за покровителя, даряващ сила, като се вмъкне и образа на вождовете-воини. Тя припомня и ролята на гръдта в приказките на тюркоезичните народи, където героят-богатир, след като се набозаел с майчино мляко, ставал непобедим, или, ако успеел да пие от млякото на вещица, тя неволно започвала да му помага, сякаш приемайки го като син в собствения си род.

от кон, а понякога и оръжие (копие, лък, стрели). Само в женски погребения обаче са намерени ритуални фигурки на човечета. Ако това бъде свързано с писмените податки за умението на половецките жени да яздят и за участието им в боя наравно с мъжете, както и с едно почти триметрово изваяние на жена-воин в бойно снаряжение (с броня, колчан и сабя), то изглежда, че в живота на половецкото общество жените са играели важна роля – те са воювали наравно с мъжете и освен това са изпълнявали навярно и някакви жрически функции (срв. домашните идоли, поставяни в техните могили). За един матриархален остатък (левират) съобщават руските летописи във връзка с обичаите на половците, които „поимают мачехи своя и ятрови“. Сега статуята от Чернухино, изобразяваща жена, даваща живот на друга жена – непосредствена възпроизводителка на рода, позволявала да се допусне и запазване на матрилинейно отчитане на родството, съществувало наред с патрилинейността – заключава Плетньова.

През същата 1974 г. излиза от печат анонсирания вече труд на съветската археоложка за половецките каменни изваяния,[359] който и до днес не е загубил огромното си значение и приносен характер в изучаването на куманската култова пластика. След като цитира в ***увода*** (с. 5-12) ранните споменавания за тях на Низами, Рубрук и съставителя на „Книга Большому чертежу“, привежда легендарни сведения и научни хипотези за естеството на „каменните баби“ и за тяхното название („баба“ от *тюрк.* baba ‘баща, предтеча’ и „болван“ от *тюрк.* balbal ‘статуя’ или от *перс.* pählaban > *узб.* palvan ‘богатир’), спира се на различната им етническа атрибуция (на скити, сармати, хуни, готи, българи, славяни,

[359] **С. А. Плетнева.** *Половецкие каменные изваяния*. Москва, 1974, 200 с. (= САИ, Е 4-2).

руски преселници, фини, угри, татари, ногайци, торки-гузи, половци) и изучаване, С. Плетньова разглежда в първата глава „***разпространението на половецките статуи в Източноевропейските степи***“ (с. 13-24). Тя описва техния ареал в граници, съвпадащи с очертанията на „Половецкото поле“ (на юг – Крим, Приазовието и Предкавказието; на изток – Волга; на север – гранницата на степта с лесостепието; на запад – Приднепровието), и допуска възможността, „двете половецки статуи от България“ да са били пренесени тук от източните райони. В степите на запад от Приднепровието половецки статуи и могилници не са открити, тъй като по тези земи са номадствали победените от куманите печенези и гузи-торки. Навсякъде, където можело да се предполага наличие на печенежко и торкско население, са липсвали статуи – подчертава Плетньова. Тях ги няма в Поросието (район на черните клобуки, в чийто състав са влизали и отделни половецки семейства), няма ги на територията на т. нар. „диви половци“, а също и край Саркел (Белая Вежа), където са живеели и печенези, и торки, и половци. За да установи западните предели на „Половецката земя“ авторката посочва в хронологичен ред (от 1103 до 1193 г.) направленията на руските походи в степта и анализира посоката на главните удари на половците над руските княжества. Това позволява да се очертаят няколко номадски групировки (разбира се, без куманите по Дунава и кипчаките на изток от Волга, за които в руските летописи няма информация) при уговорката, че границите между тях са били доста неустойчиви, не на последно място и поради таборния способ на номадстване: /1/ Приднепровска, в която влизали три големи орди – *заорелска*, *самарска* и *надпорожска* (Бурчевичи); /2/ близката до нея Лукоморска група; /3/ Донска и Донецка групи; /4/ Приазовска или Поморска група; /5/ Долнодонецка група; /6/ Предкавказска група; /7/ Кримска група и /8/

Поволжска група.[360] Според Плетньова тези обединения са представлявали съюзи от орди, подобни на съюзите на земеделските славянски племена (поляни, древляни, северяни и пр.), което говори, че половците са се намирали на последния етап от епохата на военната демокрация. С нарастване на родовата аристокрация племенните съюзи ставали държавни образувания (княжества, ханства) и в такива ханства са се превърнали с времето приднепровското и донецкото обединения, включили в състава си не само териториално близки орди, но и съседни на тях по-слаби съюзи (лукоморските половци например са се присъединили в края на XII в. към приднепровския съюз, а поморските половци – навярно към донския съюз). В глава втора вниманието е насочено към „***облеклото, украшенията, оръжието и битовите предмети на половците***“ според техните изображения по каменните изваяния и, ако се съди по сложеното в скоби уточнение към заглавието, тя е била замислена като принос *към въпроса за етнографическите признаци на половецките съюзи* (с. 25-52). В нея материалът е групиран с оглед вида на статуите (мъжки и женски), независимо дали те са в стояща или в седяща поза. При „мъжкото облекло и съпровождащите го предмети – оръжие и битови вещи“ (с. 25-38) Плетньова описва срещаните по статуите /**а**/ *шлемове*; /**б**/ *нагръдни ремъци и токи*; /**в**/ висящите на левия хъл-

[360] **С. Плетнева.** Половецкие каменные изваяния, 19-23. Авторката дава сведения за историята на тези обединения в контекста на руско-половецките отношения, като привежда споменатите в летописите имена на техни ханове и „орди“.

бок *саби*; /**г**/ поставените отляво върху сабите *лъкове*; /**д**/ носените на десния хълбок *колчани*; /**е**/ *камшици*; /**ж**/ *ножове*; /**з**/ *точила*; /**и**/ *торбички*; /**й**/ *гребени*, а така също спорадично изобразените /**к**/ *кука*; /**л**/ *шило* и /**м**/ *музикални инструменти*. Авторката типологизира отделните предмети, дава техните изображения и се опитва отчасти да ги датира в съпоставка с аналогични вещи от куманския погребален инвентар. По същия начин тя разглежда половецката прическа и костюм. Подобно на много тюркски народи куманските воини също са носели *плитки* (статуите представят различни типове сплитане на коса) или са си бръснели главите. Това разнообразие според Плетньова се дължало не само на модата, но е било и съществен етнографски признак.[361] В мирно време половците са имали островърхи *шапки*, спускащи се заострено към челото и плътно обхващащи главата. Облеклото на воините е включвало дълги до коленете *кафтани* и *пояси*, встрани на които са били закачани различни предмети, а отпред се спускали *ремъци* за опъване на кончовете; важен негов елемент били *гащите* и високите *ботуши* с полукръгли или заострени наколенници. Това, както и съпровождащите мъжките статуи изображения на хора и животни, смятани за кукли-амулети или за „онгони“, е детайлно разгледано, след което се преминава към податките за

[361] **С. Плетнева.** Половецкие каменные изваяния, 33-34. Картографирането на изявени признаци по различни половецки групи позволява да се установи, че три разделени плитки преобладават в 6 групи, но най-вече сред днепровските и донецките половци; три равни плитки, от които средната се спуска свободно, а другите две се съединяват с нея при врата, са били характерни за донските, долнодонецките и кримските половци; една плитка е основен белег на волжките половци, но се среща отчасти и в групите на днепровските, донските, приморско-приазовските и предкавказките половци; докато липсата на плитки е присъща на лукоморските, приморско-приазовските, предкавказките и поволжките половци.

„женското облекло, украшения, предмети на пояса“ (с. 38-52). Тук Плетньова анализира /**а**/ *накитите за глава* (различни шапки със спускащи се към гърба широки лопатовидни краища или плитки; катарами-закопчалки; специфични „рога“ – ръбести полудъги, обрамчващи лицата; ленти за чело; шнурове); /**б**/ *обеците*; /**в**/ *нагръдните женски украшения* (огърлици, колиета, висулки); /**г**/ *предметите на пояса* (ножове, точила, торбички, гребени, огледала и др.); /**д**/ *облеклото* (кафтани, ботуши). Отделно авторката се спира и на *съдовете*, които изваяните люде (мъже или жени) държат с двете си ръце под пъпа. В края на същата глава тя обобщава своите наблюдения за разпространението на различните елементи сред осемте половецки групировки, обяснявайки общите черти в културните им традиции с политическите връзки между тях, водещи до културно сближаване и нивелировка. Разнообразието в украсата и костюма позволявало да се допусне, че вътре в половецките групи вече е започнал процес на кристализация на местни етнографски признаци, който често е бил нарушаван от хода на събитията, докато татаро-монголското нашествие не прекъснало образуването на локалните варианти на половецката култура. Третата глава е посветена на „***техниката на ваяние, типологията, еволюцията и хронологията на половецките статуи***“ (с. 53-71). Тези паметници са били изработвани от местни породи камъни в работилници, намиращи се близо до кариерите, които са обслужвали райони в радиус около 100 км. Разликата на съотношенията в състава на породата камъни при различни групи половци подсказва, че пренасянето на статуите е било

ограничено в територията на групите. Техниката на обработка е била еднаква навсякъде, като късите крака на скулптурите са представлявали специален стилистичен похват за постигането на визуален ефект.[362] Плетньова проследява особеностите в изобразяването на лицата – Т-образната форма на веждите и носа, овалното очертаване на очите (в два случая те са триъгълни, подобно на някои по-ранни произведения на изкуството, например конника от каната на Сент-Миклошкото съкровище), оформянето на устата и мустаците (по-рядко се срещат статуи без мустаци), наличието понякога и на брадичка. Тя изтъква, че близо 15% от мъжките статуи и около 50% от женските са „безлики“. Това според нея може да се дължи на влиянието на исляма, който започнал да прониква в степта през XII в. Въпреки общността в изобразителните похвати, лицата на статуите са индивидуализирани, а някои от тях имали определено портретен характер.[363] На една находка, която не се е намирала на повърхността, изложена на дъжд и вятър, а в течение на 7 века е лежала засипана с пясък, са открити следи от черна и червена боя върху лицето (черна за веждите, миглите, зениците и мустачките; червена за устните). Съществуването сред половците на оцветени статуи има важно значение не само за разбиране на естетическите им вкусове, но и за обясняване на липсата в редица статуи на черти на лицето – смята Плетньова и подхвърля хипотезата, че в подобни случаи лицата може да са били изрисувани на камъка.[364] Авторката открива в лицата на половецките изваяния изразена монголоидност (общ овал с широки и високи

[362] **С. Плетнева.** Половецкие каменные изваяния, 55. Погледнати отдолу статуите, издигнати на открити отвсякъде възвишения, ако имат нормално дълги крака биха изглеждали с необичайно дълги крайници и с малки глави.

[363] **С. Плетнева.** Половецкие каменные изваяния, 57-58.

[364] **С. Плетнева.** Половецкие каменные изваяния, 58.

скули, малки носове, тясна брадичка, пълни устни и пр.), което ги сближавало с лицата на съвременните узбеки, туркмени и турци. В някои случаи обаче лицата с извити срастнали вежди, големи очи и тънки гърбави носове са напомняли тези в персийските миниатюри. По-нататък Плетньова разглежда позата на ръцете и орнаментацията на костюма, елементи от която се срещали върху костни пластинки на половецки колчани от по-късно време, пише за изготвянето и на дървени (дъбови) статуи наред с каменните изваяния, спира се на изработените през XIX в. фалшификати, имитиращи тези паметници,[365] предлага типология на анализирания материал,[366] за да реконструира и развитието на „каменните баби“ в хода на куманското разселване.[367] В последната четвърта глава тя търси решение на въп-

[365] Срв. **С. Плетнева.** Половецкие каменные изваяния, 58-60.

[366] **С. Плетнева.** Половецкие каменные изваяния, 61-69.

[367] **С. Плетнева.** Половецкие каменные изваяния, 69-70. Когато през първата половина на XI в. половците навлезли в басейна на Северски Донец и в Приазовието, те са изготвяли предимно мъжки статуи, най-ранните от които са напомняли до известна степен кимакските от X-XI в. Скоро обаче наред с изваянията на воини-мъже (често със женска гръд, изобразена по подобие на гърдите от кимакските и средноазиатските скулптури) се появили и статуи на жени. В средата на столетието започнало разселване на половците към Днепър, горното течение на Донец и Предкавказието. По това време те вече са били усвоили „кръглата скулптура“, но в своята техника ваятелите все още използвали „похвата на барелефа“. В първите десетилетия на XII в., когато половците проникнали в Крим и Северен Кавказ, се появила закръглената реалистична пластика (в Крим например се среща само реалистичната скулптура на развитите типове) и тя продължила да съществува до монголската инвазия, като към края на XII и началото на XIII в. възникнал също нейният опростен вариант на стеловидните заоблени статуи. Това, че по време на първоначалното заселване на половците в южноруските степи, а също и в Поволжието, са преобладавали изображения на воини-мъже (по правило – мъже с женска гръд), се обяснява с политическата обстановка в тези периоди от половецката история – с усвояването на

роса за „***семантиката на половецките изваяния***“ (с. 72-76). Куманите са избирали каквото и да било по-високо място, за да издигнат върху него своите статуи, включително и кургани от по-ранни погребения, останали от други народи. По правило те са се спирали на най-забележимите степни възвишения в най-гъсто заселените и пресечени от пътища места. Статуите са били поставяни поединично или на групи от 2 до 20 за даден пункт, изпълнявайки функцията на светилища, посветени на култа към предците, доколкото край тях понякога биват откривани следи от жертвоприношения (кости на бик, кон, овен, куче, а в изключителни случаи – и следи от човешки жертви). В Сибир и Средна Азия около изваянията е била правена оградка от камъни – създавал се сякаш храм без покрив, вътре в който са се извършвали жертвоприношенията. Този обичай е проследен и при кимаките от X-XI в. Навярно той е съществувал също при половците, но само в единични случаи са запазени следи от някакви съоръжения около половецките статуи. Все пак било очевидно, че „каменните баби“ са стоели отдалечени от могилите, в специални светилища – отбелязва Плетньова. На тях са се принасяли жертви, на тях са се кланяли и са ги молели за помощ. Вярата в могъществото им е била запазена на места до най-ново време. В подножието на една статуя от района на средния Днепър са открити множество монети от XVIII-XIX в., а и самата авторка често се е сблъсквала при своите проучвания с обичая да се мият и белосват изваянията пред всеки празник. Според нея е възможно в руските приказки да са запазени отзвуци от човешки жертвоприношения на каменните статуи – помощникът на Иван Царевич например, богатирът с тюркското име Булат или Кошчей, загива, превръщайки се в каменна

нови земи във враждебно обкръжение. Тогава „главни” били воините и в тяхна чест се издигали статуите.

статуя (окаменява), но можел да бъде съживен, ако на камъка се пролеела кръв от дете.[368] Плетньова свързва особеностите на половецкия култ към предците с развитата от С. Токарев мисъл, че образът на почитания предтеча е включвал в себе си три първични представи – идеята за душата на умрелия, представата за тотемичния прародител и тази за семейно-родовия покровител. Идеята за душата на покойния е придавала на образа индивидуална определеност, сходство с конкретния умрял човек, а в половецките статуи има портретност на изображенията. За тотемни животни можело да се съди по остеологичния състав на останките от помени и жертвоприношения – кръвта на животните е опръсквала статуите, приобщавайки ги към тотема.[369] На свой ред възникналият още в матриархалното общество култ към родовите светини е съществувал само при народи със силни отживелици от матриархата и Плетньова разглежда възможните податки за това при половците. Въпреки обобщената си функция на покровител на рода обаче всички изобразени на статуите люде са били конкретни лица, превърнати едва след смъртта си в олицетворение на прадеда, а не абстрактни божества. Те са изваяни в същите костюми, които са носели приживе, в две канонически пози – *стояща* и *седяща*, имащи различно значение. Навярно стоящите

---

[368] **С. Плетнева.** Половецкие каменные изваяния, 73. По-нагоре в текста авторката посочва два случая на намерени човешки кости край половецки статуи, в единия от които става въпрос за „погребение“ на дете, смятано от Фьодоров-Давидов за един вид човешко жертвоприношение.

[369] **С. Плетнева.** Половецкие каменные изваяния, 74. Тезата за тотемния характер на изброените животни не е много убедителна, въпреки че те са „постоянни действащи лица на вълшебните тюркски приказки“, а за бика и вълка (не кучето!) се е смятало, че са родоначалници на някои тюркски родове (с. 73). Освен това как могат да се свържат с представите за тотемизма двата случая на следи от човешки жертви (ако те наистина са интерпретирани правилно)?

въоръжени воини са били образи на представители на военната аристокрация, така както и стоящите женски статуи, често изготвени по-прецизно от седящите и отличаващи се с богати украшения и по-разнообразни предмети на пояса, са принадлежали на жените на военната аристокрация, докато седящите изваяния са олицетворявали главите на богатите семейства в рода (респективно – техните съпруги), натрупали състоянието си не по външен път чрез грабежи и войни, а от търговия и развъждането на стада. Явно каменните статуи са принадлежали само на богати и знатни половци, докато бедните изглежда са се ограничавали с плъстени изображения на предците, помещаващи се в юртата, за каквито домашни идоли споменава Рубрук.[370] Първите са били издигани под открито небе и са били почитани от яздещите край тях членове на дадената орда или съюз от орди. С времето обаче семейно-родовият култ към предците постепенно се е модифицирал и се превърнал в култ към предците-вождове, които вече не били родови вождове-старейшини, а представители на новата феодална класа. С идването на татаро-монголите култът изчезнал. След като аристократичната върхушка на половците била унищожена нямало кому да се из-

[370] **С. Плетнева.** Половецкие каменные изваяния, 75-76. Естествено е, че каменни изваяния са могли да си позволят само по-знатните и по-заможни членове на половецкото общество, но е напълно възможно на редовите „свободни“ номади да са били издигани дървени статуи. Не е задължително видяните от В. Рубрук идоли да са били присъщи само на бедняците. Като гост той ще да е контактувал с по-видни представители на обществото и не е изключено направени от кече кукли-идоли да е имало във всеки един номадски дом. От внимателна интерпретация се нуждаят и изобразените по пояса на статуите предмети – дали това са били само обичайните вещи, с които даден човек си е служел приживе в ежедневието, както пише Плетньова, или те са поставени по изваянията и затова, защото са му били необходими в отвъдния свят?

дигат статуи.[371] Но и по-късно потомците на този народ продължили да ги наричат почтително baba ‘баща, предтеча’ и да оставят дарове, минавайки покрай тях, а вярата в особената сила на древните покровители се запазила в украинските села и казашките „станици“ почти до наши дни.

С. Плетньова продължава и занапред да осветлява в различни сборници отделни аспекти на куманската проблематика. В 1975 г. наред с една статия за епохата на хан Боняк[372] тя се спира отново на историята на половците, разглеждайки я по-подробно, отколкото в съответната глава на дисертационния си труд, като предлага и по-изчистена четиристепенна периодизация (срещу поделянето на пет периода през 1952/1958 г.),[373] а от 1981 г. е и студията за номади-

---

[371] **С. Плетнева.** Половецкие каменные изваяния, 76. Изчезването на този обичай може да се свърже не само с избиването на куманската аристокрация, но и с проникването на исляма. Още от XII в., т. е. в половецка среда, се появяват безлики статуи, а по-късно при татарите от XIII и XIV в. мюсюлманските ритуали се налагат изцяло.

[372] **С. А. Плетнева.** Хан Боняк и его время. – В: *Сборник статей, посвященный памяти М. А. Артамонова*. Ленинград, 1975.

[373] **С. А. Плетнева.** Половецкая земля. – В: *Древнерусские княжества X-XIII вв*. Москва, 1975, с. 260-300. Сега авторката обединява в едно предишните „втори“ (1103-1132) и „трети“ (1132-1161) периоди, избягвайки да фиксира хронологични граници по години при анализа на половецката история. В тази студия ***първият*** период отново обхваща средата на XI до началото на XII в. и се характеризира с активна настъпателна политика на половците. В него се открояват съюзът на хановете Боняк (Маниак във византийските извори, Буняк Шолудивий в западноукраинските сказания) и Тугоркан (Тогортак при Анна Комнина, Тугарин Змеевич – в руските билини) от района на Приднепровието, а така също унищоженият в 1103 г. от Мономах съюз на Урусоба в Приазовието и обединението на Шарукан (навярно наследник на умрелия в 1092 г. хан Осен) от Придонието. През ***втория*** период от 20-60 години на XII в. половците, които често участвали в княжеските междуособици, вече били изцяло усвоили южноруските степи и тяхното разселване се

те в източноевропейските степи, сходна по заглавие с кандидатската дисертация на авторката.[374] В редица нейни материали, невинаги конкретно свързани с куманите, има и наблюдения, отнасящи се до този народ. Натрупаният от Плетньова богат изследователски опит резултира през 1990 г. в един монографичен труд, предназначен за най-широк кръг от читатели, където в достъпна форма са разкрити произходът, историята и социално-икономическите отношения на куманите-половци.[375] Макар и малък по обем, този труд е

проследява също по каменните статуи – наред с най-ранните типове изваяния, съсредоточени в района на Донец, се появяват и статуи от преходен тип както в Донецките степи, така също в Приднепровието, Приазовието и Предкавказието. По това време се споменават най-различни ханове и орди, Половецката земя е разделена според Идриси на две – „Вътрешна“ и „Външна“ Кумания, възникват и т. нар. „диви половци“, смятани от Плетньова за групировки, съставени от некръвнородствени семейства и родове, противно на обичайните номадски кръвнородствени обединения. ***Третият*** период през втората половина на XII в. се отличава със сближаване на русите и половците, поради активното общуване помежду им, което взимало различни форми – взаимни грабителски набези, съвместни съюзнически походи, мирове и бракове, а ***четвъртият*** период от края на 90-те години на XII в. до първите десетилетия на XIII в. се характеризирал с липсата на руско-половецки сблъсъци и с промяна в начина на предаване на властта – от баща на син, а не по обичая на левирата (от чичото към племенника), което говори, че към 1224 г. сред половците вече започнала да се изгражда ранно-феодална номадска държава, аналогична на Хазарския каганат от VIII в. Тази студия на Плетньова, въпреки че до голяма степен следва хода на изложението в аналогичните по-ранни нейни публикации, е обогатена с допълнителна информация и наблюдения, натрупани в многогодишните работи на авторката с разностранен изворов материал.

[374] **С. А. Плетнева.** Кочевники восточно-европейских степей в X-XIII вв.: Печенеги, торки, половцы. – В: *Степи Евразии в эпохи средневековья*. Москва: Наука, 1981, с. 213-222.

[375] **С. А. Плетнева.** *Половцы*. Москва, 1990, 208 с. Книгата се състои от *предговор* (с. 3-8) и девет глави: 1. *Източноевропейските степи на границата на две хилядолетия* (с. 9-25); 2. *Кимаки и кипчаки* (с. 25-35), 3.

наситен със съдържание и успешно обобщава най-важните проучвания в областта, допълвайки ги с нови аспекти. Наистина, някои тези на авторката не могат да бъдат приети безрезервно. Тя предполага например наличието на едва ли не предварително организиран общ узо-селджукски фронт срещу Византия: „гузите от северния поток са възнамерявали да прекосят южноруските степи и във Византия да се слеят с основните сили на селджуките“ (с. 24), склонна е да допусне шаманистично обяснение за известието на Абулфеда, че „куманите (кипчаките) се занимават с астрология, ползват се от показанията на звездите и им се кланят“ (с. 33) и като че ли отъждествява „куни“ с „каи“ („народа на змиите“), които заедно са прогонили племето „шари“ (кипчаките) на запад. Плетньова вижда в „кай“ само допълнително название на кимаките, поради което говори за два близкородствени етноса, формирани в южноруските степи през XI-XII в. – „куни-кумани, възглавяващи една или няколко кипчакски орди, и половци, обединени около ордите на шари-кипчаките“ (с. 40). При това куманите според нея са били разположени в земите на някогашните четири западни печенежки орди, а източно от Днепър са обитавали половците. Същевременно Плетньова предлага и редица интересни наблюдения, например за отражението на половецко-

---

Придобиване на родината (с. 36-44), 4. *Съюзи на орди. Великите князе* (с. 44-70), 5. *Черните клобуци и „дивите половци“* (с. 70-95), 6. *Ордите в степта* (с. 95-110), 7. *Половците у дома си* (с. 110-145), 8. *Новите обединения. Хан Кончак* (с. 146-171) и 9. *Нашествието. Последни стъпки* (с. 171-188). Тя включва приложени в текста илюстративни материали и завършва с кратък справочен апарат, обхващащ хронологична таблица (с. 189-191), общ списък на литературата (с. 192-194) и изворите (с. 195), списък на съкращенията (с. 196) и два показалеца – именен (с. 197-200) и етнографски (с. 201-205). Трудът е достъпен в online вариант: http://www.sspa.bashtel.ru/facultets/history/his/DIV/Polov/Index.htm. Рецензия – вж. **В. Стоянов.** За куманите в Източна Европа. – *ИПр*, 1992, № 1-2, 182-190.

руските отношения в устното народно творчество, където са били запазени имената на някои ханове. Обстоятелството, че в украинските билини името Тугарин (т. е. Тугоркан) е съпровождано от атрибута „Змеевич“, кара авторката да заключи, че навярно една или няколко орди „каи“ ‘змия, змей’ са дошли в южноруските степи заедно с кипчаките и русите просто са превели собственото им название (с. 67). Тя обръща внимание на широко разпространената представа за 7- и 12-глàви змейове – заклети врагове на руските богатири, допускайки възможността този фантастичен образ да е проникнал в руските приказки чрез половците. Пак от тях

в руския епос може да е навлязла и представата за „поляницата“ (девата-богатир), която побеждавала героя, пленявала го, а после се омъжвала за него. В този контекст трябва да се припомни, че аналогични образи се съдържат също в българските приказки и легенди и е трудно да се каже, дали те са останали от древната автохтонна традиция или са по-скоро продукт на неизвестния местен „българо-тюркски“ фолклор. Възползвайки се от по-новата литература (например проучванията на П Дякону) Плетньова отбелязва, че навлезлите в Добруджа още към края на XI в. кумански орди са започнали в началото на следващото столетие активно да „усвояват“ и крайдунавските земи (с. 105). На места обаче нейните тълкувания са твърде едностранчиви, например по отношение на мирните договори на Русия със степта. Това, че половците при възкачването на престола на всеки нов киевски княз са идвали „да просят мир“ не свидетелства непременно за някаква слабост и трябва да се

разглежда в по-широкия контекст на обичайната номадска политика към седентарните съседи. Пристрастно в духа на традиционната руската историопис е обяснен и разгромът на русите край Калка в 1224 г. – чрез бягството на половците от полесражението, квалифицирано от авторката като „второ предателство“ (с. 173). Тя пише също за „охотното“ използване на половци като авангард от новите господари на степта, за да поемели те първия, най-тежък противников удар (с. 184), както и за умишлено разместване на покореното население едва ли не с цел то да бъде накарано да забрави своя произход, минало и родина. Подобни „осъвременени“ тълкувания може да са разбираеми за масовия читател, но те игнорират характера на традиционните взаимоотношения и практики на евразийските „конни народи“. Като цяло изложението на темата е пречупено през призмата на руската история, то е ограничено в рамките на причерноморските степи и в отделните си части има конспективен характер. Но като пръв опит за обобщено представяне на куманската проблематика пред по-широка публика трудът заслужава внимание.

Успехите на съветските археолози в изясняване на миналото и културата на древнотюркските народи, както и при осветляване на въпроса за половецките каменни изваяния позволили да се направи преоценка на етническата атрибуция на откритите в с. Ендже (по-късно с. Златна нива, а впоследствие – с. Царев брод), Шуменско, през 1926 г. две каменни статуи, които десетилетия наред са били приписвани на прабългарите.[376] В

[376] Рафаил Попов, който изследва могилата край селото и пренася паметниците в Шуменския музей, изрично отбелязва, че те са нямали връзка с първичните погребения, датиращи от VIII-VI в. пр. Хр. (вж. **Р.**

една кратка публикация от 1972 г. българският археолог **Рашо Рашев** (1943-2008) дефинитивно се произнася в полза на техния кумански произход.[377] Стиловите аналогии и доловимите прилики в костюма между половецките „каменни баби“ и тези от Ендже го карат да заключи, че намерените в България скулптурни изображения също са

Попов. Могилните гробове при с. Ендже. – *ИАИ*, 6, 1930-1931, с. 112-113; **Р. Попов.** Интересна гробна находка при с. Ендже, Шуменско. – *Природа и наука*, II, 1932, № 8, с. 117-118). Това е допълнителна подтака за тяхното свързване с куманите, доколкото половците са издигали своите „каменни баби“ върху по-стари курганни съоръжения. Още през 20-те години обаче Гейза Фехер се произнася за прабългарската принадлежност на статуите (срв. **Г. Фехер.** Мадарският конник. Погребални обичаи на прабългарите. – *ИНЕМ*, VI, 1-4, 1926, с. 88 сл., фиг. 5; **Г. Фехер.** Прабългарски паметници при Мадара и принос към религията на прабългарите. – *ГНБПл*, 1927, с. 149-152, фиг. 6; **Г. Фехер.** *Културата на прабългарите*. С., 1929, с. 59-63, фиг. 17; **Г. Фехер.** *Прабългари. Произход, история, бит и култура*. С., 1929, с. 99-100), отстоявайки тази теза и в по-късните си публикации (**G. Fehér.** Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises. – *AH*, 7, 1931; **Г. Фехер.** *Военното дело на прабългарите*. С., 1938). Под въздействие на големия му научен авторитет това мнение е възприето и в българската историческа литература (срв. при **К. Миятев.** Мадарският конник. – *ИАИ*, 5, 1929, с. 108-109; **К. Миятев.** Българското изкуство през IX-X в. – В: *България 1000 години*. С., 1929 (1930), с. 161-162; **N. Mavrodinov.** Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. – *AH*, 29, 1943; **Н. Мавродинов.** Разкопки в Плиска. – *РП*, 3, 1948, с. 167; **Н. Мавродинов.** *Старобългарското изкуство*. С. 1958, с. 67-68), въпреки изказаните съмнения (**I. Ivanov.** Le costume des anciens bulgares. – In: *Recueil Th. Uspenski*, I. Paris, 1930, p. 325-333; **Й. Иванов.** Облеклото у старите българи. – *Родина*, III, 1941, № 3, с. 6; **В. Бешевлиев.** Вярата на първобългарите. – *ГСУ ИФФ*, 35, 1939, с. 58). С времето то става почти аксиоматично и когато през 80-те години на XX в. е открит Националният исторически музий в София изложените два шуменски експоната отново биват определени като „прабългарски“.

[377] Срв. **Р. Рашев.** Прабългарски ли са „каменните баби“ от Ендже. – *Музеи и паметници на културата*, XII, 1972, № 1, 17-22.

паметници на куманската култова пластика и тяхната досегашна датировка от VIII-IX в. трябва да се измести към XII-XIII в. Като припомня ролята на куманите в българската история авторът е на мнение, че „именно по време на техните продължителни престои на юг от Дунава са били издялани и изправени върху могилата край с. Ендже нашите две ‘каменни баби’“. Те свидетелствали за „трайно пребиваване на куманския елемент по тези места”, документирано и с езикови данни.[378]

Унгарската „надстройка” в куманологията. Андраш Палоци-Хорват

Две години по-рано до подобни изводи достига **Ищван Фодор** (род. 1943), разглеждайки погребалните скулптури на конните народи,[379] преди да подложи на ревизия традиционното схващане за примитивността на пастирското номадство в сравнение с уседналото земеделие като уж повисша фаза на стопанско развитие.[380] С различни аспекти на

---

[378] Тук наред с известните публикации на Ст. Младенов, М. Москов и Е. Боев авторът препраща също към кумано-печенежките по произход лични имена, записани в един османски регистър от 1573/74 г. (**Р. Стойков.** Селищен и демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI в. – *ИБАД*, 15, 1964, с. 98). Българският археолог и по-късно продължава да проучва следите от печенезите и куманите в този регион, срв. **Р. Рашев.** Късни номади в Плисковското поле. – *Преслав*, 3, Варна 1983, 242-252.

[379] **István Fodor.** A sírszobrok kérdéséhez [Върху проблема за погребалните скулптури]. – *Folia archaeologica*, 21, 1970, 113-126.

[380] Срв. **I. Fodor.** *Die große Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien.* Budapest, 1982, S. 105. През 80-те години и други учени правят преоценка на обичайната тристепенна последователност на развитието

куманската проблематика през 70-те години в Унгария се занимават и други учени. **Б. Биро** анализира например въпроса за кипчаките в грузинските предания за мъченичеството на Давид и Константин,[381] **Б. Гунда** пише за един особен възел, познат на маджарския народ като „кумански“,[382] а **Л. Шелмеци** проследява данните и изводите от археологическите проучвания на куманите в комитата Солнок и очертава тяхната поселищна структура в т. нар. Голяма Кумания.[383] От особено важно значение през този период обаче са при-

---

(лов – скотовъдство – земеделие), от която се изхожда в съветската историография. Като аргумент обикновено бива изтъкван, че пастирското номадство е специфична форма на стопанска активност, даваща възможност да се използват обширни сухи области, които иначе не биха могли да бъдат заселени. Този начин на живот се е развил хилядолетия след появата на земеделието, а в Централна Азия – преди около 3000 години. Суровите условия в такива „екологични ниши“ са изисквали оптимално използване на природните ресурси, голяма степен на колективна дисциплина, бързина, издръжливост, боеспособност и редица други качества, които позволили на степните жители да надделяват във военно отношение над уседналите вече народи и обусловили самочувствието и презрението на номадите към земеделското население. Вж. например при **Walther Pohl.** *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.* München, 1988, S. 163.

[381] **B. M. Biró.** The ‘Kipchaks’ in the Georgian Martyrdom of David and Constantine. – *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio linguistica*, IV. Budapest, 1973, 161-164.

[382] **B. Gunda.** A „kunkötés“-röl [Възел, наричан „кумански възел“]. – *Ethnographia*, 87, 1976, 193-194.

[383] **L. Selmeczi.** Angaben und Geschichtspunkte zur archäologischen Forschung nach den Kumanen im Komitat Szolnok. – In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. Szeged, 1971, N° 2, 187-197 (и на унгарски: **L. Selmeczi.** Adatok és szempontok a Kunok régészeti kutatásához Szolnok megyében [Някои податки и гледни точки върху археологическите изследвания, засягащи куманите]. – In: *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve*, 1973, 105-115); вж. също **L. Selmeczi.** The settlement strukture of the Cumanian settlers in the Nagykunság. – In: *Hungaro-Turcica. Studies in honour of Julius Németh*. Budapest, 1976, 255-262.

носите на **Андраш Палоци-Хорват** (род. 1931). Още през 1969 г. той обръща внимание на проблемите, произтичащи от археологическите проучвания на куманите и се спира на открития в 1903 г. край Чольош погребален куманski инвентар, като го анализира също с оглед на военното изкуство, тъй като находката е включвала шлем, ризница, върхове на стрели, чифт стремена и колан за сабя.[384] През 1972 г. авторът дава описанието на друг подобен куманski погребален инвентар, открит в 1934 г. в района на Кечкемет,[385] а една година по-късно предлага и наблюденията си за състоянието на археологическите проучвания върху куманите в Унгария.[386] След като приема тезата на Дьорд Дьорфи за асимилирането на куманите към края на XIV и началото на XV в., когато с превръщането на зимните им лагери в постоянни селища и с налагането на феодалния режим се ускорил процесът на изоставянето на езика, обичаите и старовремските традиции, Палоци-Хорват изтъква необходимостта от интензивни археологически проучвания, за да се осветли по-добре началният 150-200 годишен период от историята на куманите в страната. Той се спира на разкритите в

---

[384] Срв. **András Pálóczi-Horváth.** A kunok régészeti kutatásának problémái [Проблемите, произтичащи от археологическите проучвания, отнасящи се до куманите]. – In: *VI. Szegedi Régészeti Tudományos Ülészak*, 1969 november, 12-14; **A. Pálóczi-Horváth.** A csólyosi kun sírlelet [Погребалният инвентар на един куманин, открит в Csólyos]. – *Folia Archaeologia*, 20, 1969, 107-134; **A. Pálóczi-Horváth.** A csólyósi kun sírlelet hadtörténeti vonatkozásai [Погребалният инвентар от Csólyos, проучен от гледна точка на военното изкуство]. – In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, I, 1969, 115-121.

[385] Срв. **A. Pálóczi-Horváth.** A felsőszentkirályi kun sírlelet [Куманският погребален интервал от Felsőszentkirály]. – *Cumania*, I, 1972, 177-204.

[386] **A. Pálóczi-Horváth.** Situation des recherches archéologiques sur les Comans en Hongrie. – *AO Hung.*, 27, 1973, 201-209; **A. Pálóczi Horváth.** A magyarországi kunok régészeti kutatásának helyzete. – *Folia Archaeologica*, 24m 1973, 241-250.

района на Kiskunság (Малка Кумания) три единични кумански гроба, двата от които са били вече обект на негови публикации. Авторът проследява приликите и разликите с погребенията от Южна Русия и подчертава, че изолираното място на тези гробове е сигурен белег за структурирането на куманското общество, тъй като могилите на вождовете са били ясно отделени от гробовете на техните хора.[387] В югозападната част на Nagykunság (Голяма Кумания) също са намерени обекти, представляващи част от инвентара на кумански гробове от XIII в., които са се отнасяли до знатната прослойка. Богатите погребения отвеждат към периода от средата на XIII до средата на XIV в. Липсват археологически следи обаче на средния кумански слой от това време. Ето защо ученият насочва погледа си към изследваните досега гробища, разположени край църквите на средновековните кумански селища. Според него погребенията в тях са започнали в средата или края на XIV в., заедно с окончателното установяване на куманите на едно място, когато в постоянните им лагери са били издигнати първите църкви и около тях се формирали новите гробища. Палоци-Хорват отчита приемствеността на езическите традиции в християнската среда – покойните са полагани в кафтан и шапчица, а в гробовете на жени са открити яйца (спадащи към магията за плодовитост) или кръгли огледала, на които се е придавало апотропеично свойство. Той припомня за огледалата, изобразени върху женските половецки статуи и за откритите в куманските погребения от Южна Русия бронзови огледала от същия вид. За разлика от половците обаче в Унгария куманите били заменили бронзовите огледала от източен произход със стъклени огледала, произвеждани на място. Поради консервативния характер на този феномен и наличието на обекти от XIII в. на територията на куманските селища

[387] **A. Pálóczi-Horváth.** Situation, 205.

(включително в техните гробища) Палоци-Хорват допуска, че в някои случаи може да става дума за гробища, използвани от XIII в. без прекъсване в една и съща местност, към които едва по-късно е била изградена църквата на даденото селище.[388] И ако преди да оседнат куманите са обитавали шатри и юрти, образуващи подвижните им номадски лагери, през XV-XVI в. материалната култура на техните поселения вече по нищо не се е отличавала от тази на унгарските селища. Скотовъдството е запазвало значението си, но в диференцираното общество на куманите имигранти е имало и земеделски елементи, подсилени с военопленници от кампаниите в Австрия, Бохемия и Моравия. Вероятно териториите, отредени за номадите през XIII в., са били разпределени между различните благороднически фамилии. Сред тях обаче се намирали също унгарски селища, църковни, кралски и феодални владения, а това е редуцирало възможностите за воденето на истински номадски живот. Наличието на кумански поселения от XV-XVII в. близо до гробове, датирани от XIII-XIV в. позволява да се предполага, че номадските зимни лагери са били разположени на същите места или в непосредствено съседство на по-късните агломерации. За ранния произход на някои лагери свидетелстват техните названия, получени от имената на исторически персонажи, отбелязани в писмените извори от края на XIII или началото на XIV в., например: *Kethenzallasa* (топоним, 1493; срв. *zallas* ‘лагер’) < *Kuthen* (1239, лично име); *Árbóc* (съвр. топоним) < *Arbuz* (лично име, 1289, 1290); *Therthezallas* (топоним, 1436) < *Turtel* (лично име); *Kempcegzallas* (топоним, 1436) или *Kengchegzallasa* (1475) < *Kunchegh* (лично име, 1333); *Buzganzallas* (топоним, 1423) < *Buzgan* (лично име, 1333) и др.

[388] **A. Pálóczi-Horváth.** Situation, 206-207.

През 1974 г. Палоци-Хорват обнародва на унгарски език една статия за заселването на кумани в страната, който материал излиза на следващата година в подобрен френскоезичен вариант.[389] В него авторът разкрива някои проблеми от началния период на куманите в Унгария (XIII-XIV в.), разгледани през призмата на историята на техните поселения. Изследването е подразделено на пет тематично обусловени части, посветени на (1) *Миналото на имиграцията*; (2) *Етническият и социален състав на куманите*; (3) *Географското разполагане на клановете*; (4) *Цифрата на населението* и (5) *Еволюцията на постоянните селища*. То включва три карти, чиито обяснения са дадени накрая. Отначало Палоци-Хорват привежда познатите обстоятелства, свързани с появата на кумани в Унгария. Те са били тласнати на запад не в резултат на поражението им край река Калка (1223), а при втората монголска кампания (1237-1238), когато са били разрушени руските градове и обсебени номадските пасищни територии. Тогава предвождащият ги хан Köten поискал убежище от маджарския крал и в 1239 г. остатъците на куманския народ се придвижили в Унгария. Köten е нямал друга алтернатива – след разгрома на куманите при Калка монголите са ги смятали за покорèн народ (техни роби) и поради оказаната съпротива той не е можел да разчита на милост. Това, че Béla IV е приел куманските воини, победени по-рано от монголските армии, станало повод за татарския поход срещу Унгария, сред чиито цели ще да е било и пленяването на куманския княз. Неговото убийство през 1241 г. и последвалата емиграция на номадите прекъснали историята им в страната за няколко години. Едва след

[389] **A. Pálóczi-Horváth.** A kunok megtelepedése Magyarországon [Установяване на кумани в Унгария]. – *Archaeologiai Értesítő*, 101, 1974, 224-259; **A. Pálóczi-Horváth.** L'immigration et l'établissement des Comans en Hongrie. – *AO Hung.*, 29, 1975, 313-333.

оттеглянето на монголите част от тях се завърнали обратно – в 1246 г. те участвали в похода на Béla IV в Австрия; една година по-късно принц Етиен се оженил за дъщерята на новия кумански княз и по този повод номадите положили клетва за вярност пред краля, а на 10 август 1279 г. крал Ladislas IV издал грамота (т. нар. втора куманска привилегия), с която е било уредено тяхното настаняване в обезлюдените земи между Дунав и Тиса и в региона на реките Кьорьош, Марош и Темеш. Разглеждайки въпроса за етническия състав на куманите Палоци-Хорват припомня, че и преди монголската инвазия той е бил хетерогенен. Организираното в племенна конфедерация степно население е произлизало от три големи клона: още през първата половина на XI в. племената qūn и šārī са се съюзили с племената qīpčaq от Западен Сибир и така се породил онзи народ, който през втората половина на века е окупирал степта на Източна Европа. Той асимилирал остатъците от печенези, берендеи и узи, но новата му родина е била населена също с алани, булгари, хазари, буртаси, караими, мордви, руси, арменци, власи и пр. Тази смес на етноси е била повече или по-малко отразена също в състава на куманските бежанци, водени от Köten. Още повече, че монголската инвазия е причинила широкообхватна вътрешна миграция – при кампанията от 1222-1223 г. населението отвъд Волга е започнало да бяга към Крим, Молдавия и района на р. Рос, а кампанията от 1237 г. довела до нарастване броя на изтеглилите се на запад от Днепър: в басейна на Прут, Серет и по Долни Дунав. Куманите на Köten дошли през Молдавия, но вероятно те са обитавали първоначално земите край Дон и Донец, където водеща роля е имало племето *Бурчевичи*, клон от което е достигнал и до Унгария (*Borchol* в комитата Темеш). В маджарските извори се споменават седем основни кумански клана (genus, generatio), според които номадите били разпределе-

ни. Някои от тях са представлявали отломки от познатите по руски и арабски извори кипчакски племена (*Borchol*, *Chertan*, *Olaas*). Въпросът е дали пристигналите в страната номади са били социално организирани по кланове или по племена? Според автора, още в Южна Русия през XII в. родово-племенната структура на куманското общество показва черти на един ранен феодализъм. Появява се прослойката nöger, т. е. постоянният военен ескорт, а това говори, че клановете и племената вече са били изцяло трансформирани в политически единици, подчинени на семействата на вождовете, които опитвали да организират обществото в държава и да предават властта си в наследство на княжеския син по мъжка линия. Сиреч през XIII в. почти не може повече да се мисли за наличието сред куманите на еднокръвни кланове в традиционния смисъл на думата. Навярно родовата аристокрация, формираща висшата социална прослойка (т. нар. capiteni и domini, фигуриращи в документите като вождове и собственици) е била кръвно свързана в рамките на даден клан, но принадлежността на редовите номади към него не се е основавала на реални родствени връзки.[390] Мигриралите в Унгария кумани са представлявали от етническа и социална гледна точка една доста смесена общност. Съвкупността от фрагменти на старото общество е била реорганизирана в нови единици, водени от знатните родове, като ядрата на основното население произлизали от онези племена, чиито названия те продължавали да носят. Д. Дьорфи е установил местата на резидиране на четири от седемте клана на куманите в Унгария благодарение на факта, че с времето клановото устройство се трансформирало в териториално-административна организация, съставена от окръзи (sedes) върху територията на всеки даден клан. Според него окръгът Halas в Малка Кумания е бил организация на клана

[390] **A. Pálóczi-Horváth.** L'immigration, 319.

Chertan, окръгът Kolbaz – на клана *Olaas*, окръгът Zenthelt в комитата Csánad е формиран от клана *Koor*, а куманите от комитата Temes, спадащи към клана *Borchol*, не са могли да се организират в окръг, тъй като напуснали тази територия през 1282 г. след битката при езерото Hód. Сега Палоци-Хорват допълва изводите на големия унгарски тюрколог с нови наблюдения. Предполаганата връзка на окръг Kecskemét с произлезлия от граф Buthemer род *Ilunchuk*, който е владеел земи недалеч от едноименния град, го кара да допусне, че названието на рода се е развило от името на някакъв предтеча на графа и тази фамилия на кумански владелци е била може би клон от клана *Chertan*. Друго едно познато родово име *Kuncheg* вероятно препраща към потомците на граф Kunchegh (Könček), също от клана *Chertan*. От неидентифицираните три главни кумански рода единият изглежда се локализира в комитата Békés. Този клан, подобно на *Borchol*, бил напуснал Унгария малко след битката край Hód (1282). Негови фрагменти обаче останали на място и по-късно – до средата на XV в. Шестият клан, чието название също не знаем, е живеел по времето на Арпадите по левия бряг на Дунав в комитата Fejér. Към края на XIII и началото на XIV в. негови представители започнали да се заселват по десния бряг на реката, като оставили местностни названия, възхождащи към куманската антропонимика (например Baydamerzallasa, Kaythorzallasa и др.). Последният, седми кумански род вероятно се е състоял от т. нар. *язиги* (Iazyges, Iazones), имащи осетински (т. е. алански) произход. Те са отбелязани за пръв път в унгарските извори през 1318 г., но е напълно възможно да са дошли по същото време, както и куманите. Палоци-Хорват допуска тези язиги да са служели като помощен народ на куманите в епохата на монголската инвазия, но техни фрагменти продължили да идват и по-късно в средата на XIV в., при което административен

център на язигската територия станал Berény. По-нататък авторът се опитва да локализира местоположението и на други останки от племена и родове освен седемте основни клана. В Голяма Кумания например, където е бил разположен родът *Olaas* (*Улашевичи*, *Ulaš-oglu*), близо 25% от територията на областта е принадлежала на потомците на *Kolbaz* – навярно един от предводителите на Olaas.[391] Извън неговите земи е имало и по-малки кумански владения, чиито собственици са упражнявали правата си върху едно единствено селище. Такива са били през първата половина на XIV в. воеводите *Karchagh*, *Kochola* и *Scybes*, които спадали към висшите слоеве на свободните кумани (с ранга на nöger), докато топонимите *Kongorlu* и *Pecsene* ще трябва да се отнесат към родови фрагменти от познатите на Dimašqī (XIV в.) кипчакски групи Qongur-oγlu и Bäčänä. Подобна е ситуацията в окръг Halas, формиран на територията на клана *Chertan* в долината между Дунав и Тиса. Неговият предводител, граф *Kunchegh*, бил разширил владенията на рода, инкорпорирайки земите и на други кланове в организацията на окръга.[392] Според Палоци-Хорват аристокрацията на клана *Chertan* е играела доминираща роля в живота на куманите към края на XIII в. – тъкмо в този регион са открити най-

[391] **A. Pálóczi-Horvath.** L'immigration, 324. По свидетелството на документи от 1384-1407 г. това владение ще да е обхващало поне 12 куманski поселения – Chuneghaz, Waychunnype, Abchykzalas, Besemihalzalasa, Chonkazethmiclos, Chorbaianoszalasa, Hamokzalas, Kyzsalas, Kolbazzalasa, Olunipe (или Alonnype), Pohamera и Wyzalas.

[392] Изглежда той е бил в родствени отношения с най-знатните куманski фамилии – към рода му се числял *Buzkan* (син на куманski сановник, роднина на крал Ladislas IV), който взел участие в убийството на краля през 1290 г. Селището, запазило неговото име, е разположено до това на друг един цареубиец, Turtel (Tört-ogul). През XV в. *Bazychazallasa*, *Therthelzallasa* и *Kengchegzallasa* продължавали да бъдат във владение на потомците на Comes Kunchegh. Вж. **A. Pálóczi-Horváth.** L'immigration, 325.

богатите могилни находки от това време (Kígyóspuszta, Csólyos, Felőszentkirály). Не е ясно къде е резидирал хан Köten. Топонимични повторения на неговото име (*Kötöny*, *Köttön*) се срещат в поселищната територия на двата по-късни водещи клана Chertan и Olaas, но едва ли тези места са били обиталища на първия хан. През 1240-1250 г. като кумански княз е споменат някой си Zeyhanus dux и Д. Дьорфи идентифицира резиденцията му със селището Szaján (Zayhan) по долното течение на Тиса, т. е. в южната част на куманската поселищна област. След втората имиграция в Унгария санът на куманския княз е преминал вече към маджарския крал – в 1261 г. (навярно годината на смъртта на Zayhan) титлата dominus Cumanorum фигурира сред другите титли на Етиен V в качеството му на „iunior rex“. По въпроса за общия брой на куманското население Палоци-Хорват допуска посочената цифра от 40 000 души, дошли с хан Köten, да е отразявала всъщност долната възможна граница. При 400 конника за род, образуващи постоянния военен ескорт и при доказаното в номадските феодални общества съотношение на този ескорт към обикновеното население от по един на четири или един на пет души (в случай, че се броят семейства от по 4 до 5 члена), се получават 6400 до 10 000 души на клан, което прави 44 800 до 70 000 за съвкупността на седемте рода. До подобни изводи се достигало и ако се отчете релацията между демографската гъстота и размера на заеманата от кумани и язиги територия (около 40 000 до 68 000 души). В такъв случай броят на номадите, останали в Унгария след битката при Hód, ще да е бил от порядъка на 50 до 60 000 души. Като се изхожда от повърхността на изоставените отвъд Тиса земи, тогава около 15 000 до 25 000 кумани са напуснали окончателно страната. Това показва, че количеството на куманското население между 1246 и 1282 г. е било 65 000 до 85 000 души. Те обаче са представлявали едва 3-4% от всич-

ки жители на страната (2 милиона през XIII-XIV в.), което обяснява сравнително бързото им асимилиране в унгарския народ. Номадите са били настанени в опустошените от монголите територии. Често техните поселения се намират върху местата на по-древни унгарски селища (две трети от агломерациите в Nagykunság през арпадската епоха са били отново заселени по този начин), а това свидетелства за един континюитет, свързан с етническа промяна или с куманизация на местните жители.[393] Куманските поселения започват да фигурират в писмените извори сравнително късно, към средата на XIV в. Те нерядко са отбелязвани без име – като разположени „близо“ до едно или друго унгарско селище, което бива тълкувано като податки за подвижните номадски лагери. В началото на века обаче се появяват и топоними, формирани от името на куманския владелец или от съчетаването му с някакъв унгарски „афикс“, като -szállása ‘лагер на’, -ülése ‘резиденция на’, -népe ‘хора на’, -háza ‘дом на’ (*Chengele*, *Kengchegzallasa*, *Bagdasilese*, *Alonype*, *Bugachhaza*). Друга голяма група топоними обхваща названията на унгарски селища, които са били заселени от куманите (*Szentkirályszállás*, *Ágasegykáz*). На трето място авторът поставя обозначения на унгарски език от рода на *Kisszállás* ‘малък лагер’ или *Újszállás* ‘нов лагер’. Хронологията на първата група би могла да се установи с помощта на личните имена при отчитане на промените в антропонимичната практика на куманите през XIV в. Още от края на предходното столетие са познати имена на кумани християни, например Iván (1283), Stephanus filius Parabuch (1288), Petrus fi-

[393] **A. Pálóczi-Horváth.** L’immigration, 329-330. Изводът е интересен с оглед на аналогични процеси и в българските земи, където също би могло да се говори за турцизиране и етническа промяна на населението например в Североизточна България, както и за първоначално установяване на османотурски колонисти в опустошени и обезлюдени селища, а не само на нови места.

lius Beler (1292) и др. Постепенно антропонимите с кумански произход започнали да стават все по-редки за сметка на нарастналото количество на християнските имена, като най-голям брой названия на християни, чиито бащи все още имали езически имена, е отбелязан между 1330 и 1360 г. Ето защо обозначенията на кумански поселения, носещи християнски имена, едва ли са могли да възникнат преди средата на XIV в. Същевременно тази епоха представлява горната граница за появата на топоними, съдържащи името на лице езичник.[394] Според Палоци-Хорват обстоятелството, че антропонимичните практики се отразяват в топонимията, също хвърля светлина върху продължителния процес на стабилизиране на агломерациите. През XIII в куманските станове са носели имена на исторически личности. В средата на XIV в. голям брой кумански поселения придобили постабилна форма – появяват се топоними, съдържащи името на лице-езичник, а във втората половина на века възникват и селища, които отчасти запазвали християнското име на своя собственик (в отделни случаи това са били съществуващи вече поселения, получили нови названия). Мрежата на куманските агломерации от XIV-XV в., така както тя може да се реконструира с помощта на данни от грамотите, картите и топонимите, показва една демографска гъстота, изключваща изцяло номадския начин на живот. Това кореспондира също с резултатите от изследванията в сферата на стопанската история. Благодарение на климатичните, хидрологични и ботанически дадености стадата можели да пасат, макар и като екстензивно животновъдство, върху една ограничена територия. С други думи зимните лагери на куманите са могли да бъдат разположени сравнително сбито – така както и куманските селища от XIV-XV в. са се намирали изключително близо едно до друго. Всичко това е огра-

[394] **A. Pálóczi-Horváth.** L'immigration, 331.

ничавало свободните миграции на голяма територия и е водело до промени в социално-икономическата структура на унгарските кумани. Техния начин на живот авторът дефинира като полуномадски, отбелязвайки че най-вече знатните са обитавали подвижните аули (това им позволявало да поддържат многобройния си добитък, да събират данък от своите поданици и да контролират владенията си), докато обикновените хора ще да са живеели в постоянните станове, занимавайки се със скотовъдство, земеделие и занаяти. С времето характерните белези на номадизма изчезнали. Първата фаза на стабилизация на куманските станове се разполага в двете последни десетилетия на XIII в., а от XIV в. се забелязва и възникването на поредица от постоянни селища, които през XV-XVI в. вече твърде малко се отличавали от унгарските.

Румънската визия към темата. Петре Дякону

От 70-те години са останали и отделни румънски приноси към миналото на средновековните тюркски народи, например статията на ориенталиста **Аурел Десей** (1905-1976) за татарската инвазия в румънските земи по сведения на Рашид-ед-дин,[395] изследването на яшкия историк и археолог **Виктор Спиней** (род. 1943) за „туранските“ номади в Молдавия през първата половина на второто хилядолетие[396]

---

[395] **Aurel Decei.** L'invasion des Tatars de 1241/1242 dans nos régions selon la Djāmi'ot-Tevārīch de Fäzel ol lāh Räšid Od-dīn. – *Revue roumaine d'histoire*, 12, 1973, N° 1;

[396] **Victor Spinei.** Antichităţile nomazilor turanici din Moldova în primul sfert al mileniului al II-lea. – *Studii şi cercetări de istorie veche*, 25, 1974, N° 3, 397-399. Към края на XX и в началото на XXI в. професорът от

и др.[397] Особено ценни от това време обаче са приносите на видния румънски археолог **Петре Дякону** (1924-2007), който първоначално се занимава с печенезите,[398] преди да пристъпи и към куманската проблематика. През 1978 г. Дякону обнародва една монография за куманите по Долния Дунав, представляваща своеобразно продължение на по-

---

Яшкия университет и директор на Яшкия Институт по археология и история на изкуствата към Румънската АН Виктор Спиней (чл. кор. на Академията от 2001) се очертава като един от най-добрите румънски специалисти по куманската проблематика. През 80-те години излиза монографията на **V. Spinei.** *Moldavia in the 11th-14th Centuries.* Bucarest, 1986, където се засяга и въпроса за куманите; през лятото на 2001 г. ученият работи в библиотеката на Dumbarton Oaks, Washington по проект, озаглавен „The Cumans and their Contacts with Southeastern European Peoples in the Eleventh-Forteenthg Century" Срв. също **V. Spinei.** *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. I. Hungarians, Pechenegs and Uzes*. Cluj-Napoca, 2003 (2nd edition, 2006, 320 pp.), **V. Spinei.** The Cuman bishopric – genesis and evolution. – In: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. Edited by Florian Curta, with the assistance of Roman Kovalev (= *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages*, 2), 2007.

[397] Вж. например **Mihai Sâmpetru.** Mormîntul de călăreţ nomad descoperit la Curcani. – *SCIV*, 22, 1971, N° 3, 443-455; **M. Sâmpetru.** Înmormîntări pecenege din Cîmpia Dunării. – *SCIV*, 24, 1973, N° 3, p. 454.

[398] Срв. например **П. Дякону.** К вопросу о глиняных котлах на территории РНР. – *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*, N.S. 8, 1964, 249-263; **Petre Diaconu.** Le Petchénègues du Bas-Danube au X-e siècle. – *Dacia*, N.S. 11, 1967, 259-270; **Ch. Diaconu, P. Diaconu.** Un mormînt de călăreţ nomad din secolele XI-XII descoperit la Moviliţa (r. Urziceni, reg. Bucureşti). – *SCIV*, 18, 1, 1967, 135-140; **P. Diaconu.** Despre Pecenegi la Dunărea de jos în prima jumătate a secolului al XI-lea. – *SCIV*, 18, 3, 1967, 463-476. През 1970 г. ученият обобщава информацията за печенезите в отделна монография: **P. Diaconu.** *Les Petchénègues au Bas-Danube*. Bucarest, 1970, 158 pp. (= *Bibliotheca Historica Romaniae*, 27). Една доста критична рецензия към този труд дава Иван Божилов (вж. **I. Božilov** – *ÉB*, 1971, N° 3, 170-175).

ранния му труд върху историята на печенезите от същия регион.[399] Авторът е бил мотивиран в своето начинание от липсата на по-подробно изследване по тази тема в румънската научна литература, като е направил опит да реконструира историята на куманите чрез конфронтиране на литературните и археологическите податки.[400] Ограниченият брой специални публикации, до които е имал достъп, го карат да приеме след Г. Кун (1880), И. Ференц (1931) и др., че куманите навярно са се самоназовавали **hun** или **kun**, а името им е означавало „обитатели на степта“ (< **kum** ‘степ, пространство, равнина, пясък’). Така той интерпретира и руското обозначение на този народ, **polovtzi** (< **pole** ‘поле’), смятайки го за превод в мн. ч. от думата „куман“ и отъждествявайки го с немските форми на името – **Walwen**, **Falen**, **Falawa**, които според него означавали същото, както и polovtzi – „жители на степите“ (habitants des steppes).[401] За начина на

---

[399] **Petre Diaconu.** *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*. Bucureşti, 1978, 158 pp. (= *Bibliotheca Historica Romaniae*, Études 56). Текстът е разпределен в 16 глави: (1) Avant-propos; (2) Sur l’origine et les occupations des Coumans; (3) Tombes coumanes dans la région du Bas-Danube; (4) Coup d’œil sur les relations socio-économiques entre Roumains et Coumans; (5) L’héritage Couman dans la toponymie de la région du Bas-Danube; (6) Le commencement du conflit entre Coumans et Byzantines; (7) L’invasion Coumane de 1094; (8) Les Coumans dans la Plaine du Danube; (9) La destruction de l’établissement de Dinogetia-Garvăn par les Coumans en 1122; (10) Une source nordique sur les luttes Coumano-Byzantines; (11) Luttes entre Coumans et Byzantines au milieu du XIIe siècle; (12) Sur la situation politique au Bas-Danube au XIIe siècle; (13) Premières mentions littéraires sur Chilia; (14) Les Coumans et la révolte des Asénides; (15) Sur la datation du niveau des „habitations incendiées“ de Dinogetia-Garvăn и (16) Les invasions coumanes au sud du Danube de la fin du XIIe siècle et du début du XIIIe siècle.

[400] **P. Diaconu.** Les Coumans, 7-8.

[401] **P. Diaconu.** Les Coumans, 9-10. Авторът наистина цитира в бележка под линия, но без да взима отношение към възприетото от Расовски обяснение на името „половци“ от polovy ‘жълт, рус’, какъвто смисъл се

живот на куманите са цитирани (често по секундарна литература) съобщенията на солунския митрополит Евстатий и византийския историк Никита Хониат, на еврейския пътешественик Петахя, на Робер де Клари, както и някои извадки от руските летописи, които представят номадите в негативна светлина.[402] Същевременно са обобщени и свидетелствата за физическия облик на куманите: те са били „по-

---

откривал и в думата Fallen – германското название на куманите. Той остава да се придържа към старата, разпространена през XIX в., интерпретация на етнонима и само добавя названията за този народ при византийските писатели (κομάνοι), при Рубрук и източните автори (*капчат*, *кипчак*), отбелязвайки също, че куманите са били определени в един еврейски извор и като „кедари“ [от „страната Kédar“, т. е. архаизирано „кидарити “, *б. м.*, *В.С.*].

[402] **P. Diaconu.** Les Coumans, 10-12. От тези извадки може да се разбере, че куманите не познавали уседналия живот, поради което били нецивилизовани (Eustathios). Те живеели в шатри, хранели се с мляко, сирене и месо; всеки имал по 10-12 коня; били облечени в овчи кожуси, въоръжени с лъкове и стрели и плячкосвали всичко, което срещнели по пътя си (Rober de Clari). Не знаели Бога, а имали множество богове; носели шуби; били добри воини, които водели разбойнически живот и презирали смъртта; сражавали се не само с лъкове и стрели, но също с копия и саби; използвали внезапното вихрено нападение и бързото мнимо бягство, при това се обръщали на седлото и стреляли назад, за да провокират неприятеля да ги последва в клопка, после правели полукръг и връхлитали върху врага, съсичайки всеки, когото стигнат (Choniates). Не се хранели с хляб, а с ориз и просо, сварени в мляко; консумирали също сирене и месо, като парчетата от него се поставяли под седлата, след което конете „препускали докато се изпотят” и така месото се затопляло и ставало годно за ядене; жителите на Кедар нямали общ върховен предводител, а вождове и благородни фамилии; те живеели в шатри; били са надарени с изключително остро зрение, понеже не ядяли сол и консумирали само някои растения; били великолепни стрелци, в състояние да улучат птица в полет; можели са да разпознават предмети на разстояние повече от един ден път (Раби Петахя). Половците ядяли мърша и други нечистотии; те се свързвали със своите мащехи и родители; имали също и други отвратителни обичаи (руските летописи).

скоро високи, отколкото със среден ръст“, лицето им е било удължено, външността – приятна, а поради прочутата красота на куманките много чуждестранни принцове са се женели за тях.[403] Дякону отбелязва ролята на трансхуманното животновъдство като основен поминък, което проличавало и от куманската по произход румънска дума **cioban** ‘овчар, чобан’. Той изтъква, че куманите не са практикували земеделие, а са събирали нужните им зърнени храни под формата на трибут от местното население. От занаятите те са познавали металургията и „костната индустрия“; някои от тях са се занимавали с търговия. Почти нищо не е било известно за тяхната материална култура, ако не се броят обектите, открити в кумански гробове. Във връзка с това авторът се опитва да определи кои от погребенията на конни номади в Румъния и Молдавия могат да се отнесат към куманите, въпреки традиционното им приписване на печенезите поради характерни особености на погребалния ритуал (по-често западна ориентация) и някои обекти от инвентара.[404] На социално-икономическите отношения между румънци и кумани е посветена следващата кратка глава. Съжителството с местното население е повлияло върху процеса на формиране на румънската господстваща класа, пише Дякону, тъй като първата управ-

[403] **P. Diaconu.** Les Coumans, 12. В случая авторът споменава не само Михаил Святополк (киевски княз между 1093 и 1112 г.), княз Георгий (син на Владимир Мономах) и княз Владимир (син на Игор Новгородски), но също българския цар Калоян и някои западни благородници – Guillaume, синът на Geoffroy de Méry, Baudoin de Haynaut и Nariot de Toucy (по сведения на **I. Ferenţ.** *Cumanii şi episcopia lor*. Blaj, s. d. [1931], p. 10-12).

[404] **P. Diaconu.** Les Coumans, 14-21.

ляваща фамилия във Влахия (Basarabă) е носела име с куманско произход.[405] Тюркските номади са пристигнали като завоеватели в румънските земи и автохтонните жители е трябвало да им плащат трибут, който „несъмнено“ е бил събиран в пари, натура и работа. В региона на Долни Дунав през XII-XIII в. са циркулирали византийски монети, но засега нищо не можело да се каже относно тяхното използване при плащането на данък. В натура се събирали различни продукти – най-вече зърно и сол, необходима при отглеждането на животните, но навярно също брашно, восък и риба.[406] Обстоятелството, че през XVI в. Молдавия била заплащала на Османската империя годишен данък от 24 дресирани сокола, както и „склонността“ на степното население към лова с тези птици, кара автора да вярва, че подобна повинност може да е съществувала и спрямо куманите, за което са свидетелствали куманските според него румънски думи **zăgan** [срв. dogan] и **sorliță** ‘картал, сокол’. Една друга лексема (**oium**, **uium** ‘процент брашно или зърно, събирано от собственик на мелница’), смятана от румънските лексикографи за българска или за сръбска, но която според Дякону е имала куманско произход, а българите и сърбите са я били заели от старото тюркско население, също свидетелствала за връзките между автохтонни и номади. Думата показ-

[405] **P. Diaconu.** Les Coumans, 22. Авторът се позовава на тезата на N. Jorga от 1927-1928 г., без да отчита писаното от L. Rásonyi за произхода на Басараба и началото на румънската държавност.

[406] **P. Diaconu.** Les Coumans, 23. Отначало тюрките са се разположили на територии (долините на Bărăgan, Burnaz и др.), в които нямало солни мини, но е „твърде вероятно” те да са събирали този продукт под формата на данък от населението на околния регион (от земята Vrancea или северно от днешната област Prahova). По същия начин авторът допуска, че селищата по брега на Borcea, които през XIV-XVI в. са задоволявали нуждите на манастирите във Влахия от риба, брашно и восък, навярно са доставяли тези продукти и на куманските си „господари“, тъй като са били основани доста преди XIV в. – може би в XII или XIII в.

вала съществуването на мелници в „земята на куманите“ и те навярно са били собственост на кумански бояри. Размисли върху отношенията между куманите и румънското население в Молдавия предлагала етимологията на думата **răzeş** ‘свободен селянин’, която, противно на по-старите тълкувания (от глагола radere или от *унг.* rézes ‘участник, асоцииран’), била интерпретирана през 1927 г. от А. Филипиде като метатеза (răzăş, rezeş < erzeş) на erzeşi ‘съпритежател на земята, асоцииран върху една земя’ (от *араб.* erz ‘земя’ + *тюрк.* eş ‘другар’ с местоименен притежателен суфикс). Това обясняло някои неясни аспекти от начина на производство и организация на територията на Молдавия в епохата на куманското господство. Въз основа на предположението на Филипиде, че името **Galaţi**, с което са наречени редица селища в Румъния, е означавало „крепост“ и е имало кумански произход, Дякону смята, че третият вид трибут ще да се е състоял в задължението на местните жители да участват в изграждането на някакви укрепления, към което се добавяло също и оказването на военна помощ. В течение на дългия процес на „румънско-куманската симбиоза“ (така Йорга) в езиците на двата народа са навлезли множество взаимни заемки. С оглед на това е споменато и значението, което има *Codex Cumanicus* за разбиране на връзките между румънци и кумани – голяма част от записаните в Кодекса 2859 тюркски слова са проникнали също в румънския език и топонимия.[407]

[407] **P. Diaconu.** Les Coumans, 25 (вж. там бел. 61). За *Codex Cumanicus* авторът черпи информация от това, което някога е писал по въпроса видния румънския лингвист **Alexandru Philippide.** *Originea Românilor*, t. II. Iaşi, 1927, p. 352 sqq., понеже явно не е бил запознат с по-новите изследвания върху паметника на своя съвременник и сънародник Vladimir Drimba.

Въпросът за куманското наследство в топонимията на земите по Долния Дунав е осветен в поредната пета глава. Тук Дякону дава редица примери, възлизащи към куманския етноним и някои лични имена, а също и към други слова, които биха могли да се смятат за кумански по произход, като за територията на юг от Дунава цитира податките на К. Иречек и Ст. Младенов.[408] Отново авторът се позовава на А. Филипиде, когато привежда етимологии за имената на молдавските градове **Galaţi** (форма в мн. ч. на -i от *кум.* gala[t] ‘кале’ < *араб.* kalhat ‘укрепен град, крепост’) и **Bîrlad** (< *араб.* bilad ‘страна, град’ с трансформиране на интервокалното -l- от чуждите заемки в -rl-),[409] а във връзка с хидронимите, завършващи на -(**l**)**ui**, подробно излага резултатите от изследването на И. Коня и И. Донат, допълвайки ги с някои свои разсъждения.[410] След тази в общи линии въвеждаща

---

[408] **P. Diaconu.** Les Coumans, 26-28. Освен названия като *Comana*, *Comanca*, *Cîmpia Comancei*, *Valea Comancei*, *Comanii Vechi*, *Comăniţa*, *Coman*[*ul*], *Comăneaca*, *Comăneanul*, *Comăneasa*, *Vadul Cumanilor*, *Cetatea lui Coman* и пр. са посочени също хидро- и топонимите *Balaci*, *Bărăgan*, *Batiu*, *Borcea*, *Borun*, *Burdea*, *Burnaz*, *Caracal*, *Caracul*, *Caragelele*, *Caraiman*, *Ciupag*, *Ciughir*, *Cocargea*, *Valea lui Conceac* (= *Valea Conceacului*, *Valea Colceagului*), *Drumu lui Concicu*, *Cotorga*, *Gioroc*, *Giormanul*, *Gurbanul*, *Lopcea*, *Mîrza*, *Cuiperceana lui Mîrz*, *Valea lui Moldruz*, *Mozac*, *Oinac*, *Sbîrglezii*, *Şocarici*, *Tăbîrceag*, *Talabă*, *Tangîru*, *Tecuci*, *Tejiac*, *Tereşneag*, *Terlui*, *Tocsăbeni*, *Tocsabeşti*, *Turia*, *Turpinoaga*, *Zotun* и др. Някои от тези названия обаче едва ли са имали куманска основа. Сам Дякону отбелязва, че *Şocarici* е по-скоро дума с циганski произход и с възможно „порнографско значение“, а името *Cocargea* може да е било „принос на османските турци”. Съмнителна от гледна точка на тюркската фонетика изглежда също формата *Sbîrglezii*, а имена като *Tangîru* и *Tecuci* може да са с по-древен алтайски произход.

[409] **P. Diaconu.** Les Coumans, 29-30.

[410] **P. Diaconu.** Les Coumans, 31-34. Едва ли може да се съгласим с твърдението, че названието на езерото *Bentu* е било тюркско (османотурско?) в значение на „канал, резервоар“, т. е. „бент“ (с. 32). За името *Păcui*, което според Коня и Донат е имало кумански произход и е било да-

информация авторът започва да разглежда историческите аспекти от пребиваването на куманите по Долния Дунав. Той отбелязва, че съгласно различни автори куманите били окупирали Молдавия през 1055 г. (A. Philippide) или по-скоро между 1068 и 1071 г. (I. Ferenţ). На юг от Дунава обаче те се появили за пръв път в 1077 г. като съюзници на печенезите, които използвали въстанието на катепана на Dyrrachium Никифор Василаки, за да нападнат южната част на България.[411] Първото им самостоятелно нахлуване станало едва

дено на група от четири острова под Силистра, на един от които се намирало византийското градище от X в. *Păcuiul lui Soare*, Дякону приема мнението на румънския лингвист Pericle Papahagi (1923), свързващ *Păcui* с *pecunium*. „Фактът, че в югозападния ъгъл на Добруджа се чува за *păcui*, *pecui* ‘едно ненаводнимо място, където се пази добитъка’, идва да подкрепи тази хипотеза” – пише той и предлага съпоставка между *pecui*, *păcui* и *picui* ‘връх’. Според него е твърде възможно думата да е навлязла в местната топонимия чрез посредничеството на тюркските народи, тъй като съгласно Скилица пченезите са обозначавали „събранието“ като κομέντον, а това не било нищо друго, освен *лат.* conventon. В такъв случай не било изключено печенезите и куманите да са възприели някои думи от романизираното население и да са ги трансформирали съгласно естеството на собствения си език (с. 33). Във връзка с незначителния брой топоними на **-(I)ui**, разпространени в хълмистите или в планински райони (4 от общо 53 имена) авторът оспорва заключението на Коня и Донат, че това свидетелствало за непроникване на тюркски номади в тези зони. Според него куманите еднакво добре са обитавали както равнината, така и района на планините, а ако там почти не са оставили названия от своя език, то това е, защото към момента на пристигането им този район е бил вече солидно населен и е притежавал собствена топонимия, дадена от автохтонното население. Преобладаващото разпространение на куманска топонимия в равнината показвало, че при идването на „варварите“ голямата част от местните жители са се били оттеглили временно от тази територия.

[411] **P. Diaconu.** Les Coumans, 35. Събитията са свързани с размириците към края от царуването на Михаил VII Дука (1071-1078), когато претенции за престола са имали едновременно Никифор Вриени и бъдещия император Никифор III Вотанеат (1078-1081). Тогава печенезите и ку-

десетина години по-късно (1087) и Дякону анализира сведенията на Ана Комнина за предшестващата го фаза, свързана с авантюрата на бившия маджарски крал Саломон на Балканите.[412] Той се спира и на епизода с поражението на Алексий Комнин при Силистра, за да припомни, че още преди пристигането на имперските сили управителят на този град, (печенегът) Татос, извикал куманите на помощ. Те се появили край Дунава, след като битката била приключила и понеже не получили дял от плячката, се обърнали срещу своите съюзници. Дякону предава накратко последвалите събития до разгрома на печенезите край Левунион (1091), осъществен благодарение на куманската намеса.[413] Много по-под-

---

маните успели да стигнат до Адрианопол. Дякону отнася този набег към 1077 г.; други изследователи се придържат към 1078 или дори 1079 г.

[412] **P. Diaconu.** Les Coumans, 35-38. Детрониран от своите братовчеди Геза II (1074-1077) и Ласло I (1077-1095), крал Саломон потърсил помощта на т. нар. *куни*, обещавайки на техния хан Кутеск при успех да му отстъпи Трансилвания. В 1086 г. номадите били разбити при Bökönу в комитата Szabolcz от армията на крал Ладислас (Ласло) и тогава Саломон ги повел към Византия. Близо 80 000 конници, предвождани от Целгу, опустошили Тракия и Македония. Те били със смесен етнически състав. Вероятно основната им маса се е състояла от печенези, а не кумани, но сред тях е имало и други (куманski и узски?) елементи. Византийските извори говорят за „сармати“ (печенези), за „скити“ (узи и/или кумани) и „даки“ (маджарите на Саломон). Нашествениците са били в крайна сметка разбити, като оцелелите прекосили Балкана и останали в Дунавската равнина в продължение на цяла година. В търсене на причините за тази експедиция на юг от Дунава Дякону добавя към традиционните обяснения (компенсиране на куманите с плячка за оказаната от тях подкрепа; опит на Саломон да създаде свое ново кралство) и хипотезата, че инвазията може да е представлявала репресивна мярка срещу възможната помощ, оказвана от византийците на маджарите в борбата им срещу куманите.

[413] **P. Diaconu.** Le Coumans, 39-40. Авторът е доста пестелив в повествованието и коментарите си към разглежданите събития. Единственото, което добавя, е, че извиканите от Татос кумани ще да са обитавали срав-

робно той проследява инвазията в подкрепа на претенцията на Псевдо-Диоген към византийския престол.[414] Авторът я отнася към пролетта на 1094 г. срещу предложените досега датировки (от 1091 до 1095, 1096 и дори 1114 г.), като не само предава в детайли сведенията на Ана Комнина, но се опитва и да уточни мястото на преминаване на куманите през Дунава (в района на Силистра), да свърже това нахлуване с разрушаването на укреплението от Păcuiul lui Soare, а освен това да аргументира и наличието през тази епоха на едно „повече или по-малко многобройно влашко население“ в Североизточна България.[415] Следващото нападение на кумани през Дунава е от 1114 г., този път навярно в района на Видин, което подсказвало, че те вече са били окупирали цялата равнина на север от реката.[416] Една по-късна инвазия на „скити“ е отбелязана в 1122-1123 г. при царуването на

нително отдалечени от Дунава земи – в Молдавия или севернопонтийските степи.

[414] **P. Diaconu.** Les Coumans, 41-58.

[415] **P. Diaconu.** Les Coumans, 57-58. Основание за това му дава епизода с „влашкия шеф“ Пудилос, който уведомил императора за преминаването на куманите през Дунава (Дякону смята, че той е бил случаен информатор и един от предводителите на румънските общности от Дунавската равнина, чиито интереси били близки до тези на византийската администрация) и сведението, че власите са упътили куманите през планините (тук авторът издига хипотезата за евентуален влашки произход на думата κλείσουρα ‘клисура’, която той се опитва за етимологизира чрез *лат.* cludo ‘затворен’, а не от *гр.* κλειδίον ‘дефиле, планински проход’, отговарящо далеч по-добре и на нейното българско съответствие). От друга страна случаят с град Goloe, чиито жители сами разкрили врати пред Псевдо-Диоген и придружаващите го номадски сили, го кара да изтъкне, че куманите се възползвали от приятелското отношение към тях както на планинските власи, така и на „жителите на градовете (обитавани в тази епоха преди всичко от българи, румънци и др.)“. Във всичко това Дякону „разпознава“ предпоставките за въстанието на Асеневци в 1185-1186 г. и за „сътрудничеството“ между власи и кумани.

[416] **P. Diaconu.** Les Coumans, 59-61.

Йоан II Комнин. Нашествениците се били укрепили в свързани помежду си коли, на които са се намирали техните жени и деца (типично печенежки отбранителен похват), а разгромът им е дал повод за възникването на особен „печенежки празник“. Противно на обичайните тълкувания обаче Дякону се опитва да докаже, че в случая е ставало въпрос по-скоро за кумани, които по пътя си на юг са разрушили и селището Dinogetia-Garvăn.[417] Във връзка с това той анализира също податките за т. нар. чудо на св. Олаф от една исландска хроника, където е описано участието на нормански наемници в борбите на Византия с номадите.[418] Много подробно авторът разглежда конфликта на следващия император Мануел I Комнин с куманите и по-специално сблъсъка

[417] **P. Diaconu.** Les Coumans, 62-71.

[418] **P. Diaconu.** Les Coumans, 72-77. Описаните събития в „Grikanlandi“ (гръцката страна) по време на крал „Kirjalax“ (кир Алексий) обикновено са отнасяни към войните на Алексий I Комнин с печенезите. Изворът съобщава, че „Kirjalax“ предприел експедиция в „Blökumannaland“ (страната на [влахо]куманите?), където са се намирали езичниците, предвождани от един сляп крал. Той им наредил преди битката да издълбаят ров и да изградят зад него укрепление от талиги, а след разгрома на войските му при „Pezinavöllu“ (печенежката долина?) е бил пленен. Дякону смята, че разказът представлява синтез на отделни факти за сраженията от 1091 (при Левунион), 1094 (срещу куманите, подкрепящи Псевдо-Диоген, впоследствие пленен и ослепен) и от 1122-1123 г. когато инвазьорите са били разбити на север от Берое, може би в района на р. Камчия (Тича), обозначавана в изворите и като Дицина или Вицина (от тук – Pezina). Под „Blökumannaland“ би трябвало според него да се подразбира не „куманската“, а по-скоро земята на власите в смисъл на царството на Асеневци, защото хрониката била съставена между 1220 и 1230 г., т. е. малко след раждането на „румъно-българската империя“, а името на Алексий Комнин като „гръцки крал“ е предпочетено пред това на Йоан Комнин, тъй като император Алексий е бил най-блестящият владетел от Комнините и най-интензивно е „колаборирал“ с варяжките гвардии (вж. с. 76-77).

му с тях от 1148 г.[419] Тогава василевсът се конфронтирал с краля на Сицилия Рожер II и Дякону смята, че при създалата се в Европа политическа конюнктура на съюзи и контрасъюзи тъкмо норманите от Италия били подтикнали куманите да нахлуят във Византия, за да отслабят нейния натиск на запад. Ученият предава информацията на Йоан Кинамос за акцията на Мануел Комнин отвъд Дунава, като отделя особено внимание на съобщението, че след като се построили в боен ред куманите наредили на съюзниците си да започнат битката. Тя е била използвана от някой си Сота, за да избяга от плен, а сред заловените от византийците „скити“ е имало и техен вожд на име Лазар. Според Дякону името Sota или Zota е [а]румънско, съюзната военна част на куманите е била навярно рекрутирана от „влашките елементи на Мунтения“, а „скитският вожд“ с християнското име Лазар ще да е бил един от „влашките вождове от северодунавските райони“.[420] В същата глава авторът дава информация и за други два кумански набега (от 1154 и 1159 г.),[421] преди да пристъпи към изясняване на въпроса за политическата ситуация по Долния Дунав през XII в.[422] На базата на оскъд-

[419] **P. Diaconu.** Les Coumans, 76-90.

[420] **P. Diaconu.** Les Coumans, 81, 88-89.

[421] **P. Diaconu.** Les Coumans, 89-90. Първият от тях, датиран от някои изследователи през 1155 г., е по време на конфликта на Мануел Комнин с крал Геза II, откъдето се допуска възможността куманите да са действали и като съюзници на маджарите. Те успели да разбият изпратената срещу тях военна част, предвождана от някой си Каламанос (възможно син на крал Коломон, който с византийска подкрепа се опитвал да узурпира унгарския трон) и се прибрали с богата плячка отвъд Дунава. Вторият набег, за когото също е предлагана друга датировка (в 1157-1158 или в 1160 г.), става при завръщането на императора от войната му срещу селджуките. Тогава броят на номадите изглежда не бил доста голям, защото те избягвали да се срещнат с войските на Мануел Комнин и скоро се оттеглили отвъд реката.

[422] **P. Diaconu.** Les Coumans, 91-107.

ните податки Дякону предполага, че по времето, когато Олтения, Мунтения и по-голямата част на Молдавия са се намирали под куманска доминация, отбраната на дунавската имперска граница между Железните врата и Силистра е била сравнително отслабена, но регионът при устията на реката е продължавал да бъде държан здраво във византийски ръце. Това се обуславяло както от икономическите нужди, така и по политически причини, свързани със стремежа на всички Комнини да поддържат дружески отношения с руските князе, за да се ограничи куманския натиск и се парира враждебността на Унгария.[423] Когато от 1159 г. „гравитационният център на куманската мощ“ се преместил към района на Днепър и до 1186 г. номадите, заети в борба с русите, са престанали да безпокоят Византия, на юг от Дунава се забелязвал процес на икономическа стабилизация. Авторът оспорва тезата, че след „заминаването“ (?) на куманите Молдавия била попаднала под властта на руското княжество Халич (Галиция).[424] Според него не Галиция е влязла в господство над севернодунавските територии, а в района между Карпатите и Днестър се разширило византийското влияние. Това проличавало по нарастналата монетна циркулация при царуването на Мануел Комнин и по сведенията за дарени от него владения „отвъд Истър“ на някои руски князе. Не можело да се прецизира докъде на север се е простирала контролираната от империята територия, но във всеки случай регионите на Олтения, Мунтения и Молдавия, които през втората половина на XII в. са се намирали под визан-

[423] **P. Diaconu.** Les Coumans, 93-94. Според автора тъкмо към този регион на Паристрион (а не в Молдавия) ще да е бил избягал при половците и Иванко Ростиславич Берладник, установил се в близост до дунавските градове, т. е. до Добруджа, тъй като от онова време в Молдавия не са били засвидетелствани археологически никакви градове (вж. на с. 95-96).

[424] **P. Diaconu.** Les Coumans, 96-100.

тийска власт, са били „par excellence“ обитавани от румънци. За да докаже това Дякону разглежда отделни изворни податки за участието на власи в събития от 60-те години на века, свидетелстващи според него за това, че власите отвъд Дунава вече са имали политико-военен статут на своеобразна гранична стража, подобно на власите между реката и Балкана, които също са били организирани военно, разполагали са със собствени вождове и са изпълнявали някои мисии, свързани с отбраната на планинските проходи, надзор на Дунава и пр. [425] След една глава, посветена на първото писмено споменаване през 1183 г. на градчето Хилия край устието на Дунав,[426] авторът разглежда голямата роля на куманите за успеха на въстанието на Асеневци.[427] Логично е, че след като е търсел присъствието на власи край Дунава той да говори (в този ред) за въстание на „*власите* и българите от Хемус“, за желанието на Асеневци „да възстановят господството на *власите* и българите такова, каквото то е било някога“, за наличието на „*влахо*-българо-куманска опасност“ за Византия и пр. Авторът предава описаните от Никита Хониат събития между 1185 и 1195 г., като изтъква, че в течение на продължителната война, в която куманите са играели първостепенна роля, неизбежно известен брой от тях се установили окончателно в региона на Хемус, увеличавайки така количеството на онези, които вече са се намирали там. Впоследствие част от тези кумани се издигнали до важни постове в „социалната йерархия на *влахо*-българските общности“. Не били ясни границите на новата държава,

[425] **P. Diaconu.** Les Coumans, 101-107. На практика обаче тълкуванията на приведените текстове са повече в сферата на догадките. Примерите показват само, че през 1164 и 1166 г. вече се говори все по-определено за влашко население (βλάχωι), но не и за това, къде то се е намирало (на юг или на север от Дунава) и какво всъщност е представлявало

[426] **P. Diaconu.** Les Coumans, 108-113.

[427] **P. Diaconu.** Les Coumans, 114-119.

но според Дякону образуването на *румъно*-българското царство не довело до незабавната загуба на Добруджа от Византия, която продължила и по-късно да контролира северните райони на тази провинция. И независимо, че в 1195 г. куманите се оттеглили от Балканите, все пак достатъчно от тях са останали по Долния Дунав, за да участват в продължителните „рации“ на Асеневци във византийските територии. Някои селища в Добруджа престанали да съществуват тогава в резултат на куманските нашествия. За това свидетелствали опожарените около 1200 г. хижи от Dinogetia-Garvăn, които навярно били обитавани от кумани, намиращи се в процес на асимилиране от автохтонното румънско население.[428] Последната глава на труда е посветена на номадските инвазии от края на XII и началото на XIII в. В нея обаче се прави преглед единствено на куманското участие във войните на Калоян през 1197-1206 г., като по-подробно е разгледан разгромът на латинските рицари край Одрин и последвалите опустошения в ромейските земи.[429] Вече през първата половина на XIII в. куманите отвъд Дунава започнали да се седентаризират и с времето били асимилирани от автохтонното население, така че през следващите столетия тяхното име останало за румънците само спомен. Към монографията са добавени едно приложение за разпространението на византийски монети от XII в. по Долния Дунав, включващо и две карти на находките,[430] а освен това също списък на съкращенията, основните използвани писмени извори, подбрана библиография и

[428] **P. Diaconu.** Les Coumans, 120-129.
[429] **P. Diaconu.** Les Coumans, 130-133.
[430] **P. Diaconu.** Les Coumans, 134-138 (вж. Annexe. Diffusion des monnais byzantines du XIIe siècle au Bas-Danube: I. Trésors de monnais, II. Monnais isolées).

индекс на личните и географски имена.[431] Книгата е илюстрирана в текста с карта на приписваните на кумани погребения, изображения на находки от техен инвентар, на монети и печати от времето на Алексий I, както и на образци от керамика и нейната орнаментика, открити в Dinogetia. И въпреки отделни неточности при осветляването на области, в които авторът не е специалист, някои съмнителни тълкувания и едностранчивото търсене предимно на власи в райони, населявани от българите, този труд има приносен характер не само в румънската историография, но и въобще за миналото на Балканите, защото той е от малкото конкретни публикации за куманите в Югоизточна Европа.

Година след неговото обнародване излиза още една статия на Петре Дякону за куманската инвазия през 1148 г.[432] В нея обаче до голяма степен бива пресъздадена (на някои места почти дословно) съответната част от глава 11 на монографията. Тук авторът отново анализира сведенията на Йоан Кинамос в съпоставка с тези на Никита Хониат за похода на Мануел I Комнин отвъд Дунава, разглежда споровете в научната литература по идентифициране на превзетата от куманите крепост Demnitzikos и с оглед на маршрута на императора отвъд реката, като смята, че сражението при хълма Тену-ормон (ὄρος Τένου ὄρμον) вероятно е станало близо до Дунава в региона на Teleorman, а по отношение на град Demnitzikos приема предложеното от К. Я. Грот (1889) отъждествяване на това селище с древния Свищов.[433] Повторени са предположенията за влашкия етнически произход на съюзната войска на куманите и на пленения вожд с

[431] **P. Diaconu.** Les Coumans, 139-158 (вж. Liste des abréviations, Principales sources littéraires consultées, Bibliographie sélective, Index).
[432] **P. Diaconu.** À propos de l'invasion Cumane de 1148. – *Études byzantines et post-byzantines*, 1. Bucarest, 1979, 19-27.
[433] **P. Diaconu.** À propos, 26.

християнското име Лазар, основаващи се само на факта, че събитията са се разиграли по левия дунавски бряг на територията на днешна Румъния, без да се отчита възможността, тези съюзници да са били отломки от други тюркски народи (инкорпорираните в куманската маса останки от печенези и узи, респективно на народа Bulaq ~ Blaq) или туземно население, повлияно от полуномадския начин на живот – при това не само власи, но и българи, а така също засвидетелстваните в руските извори след 1147 г. т. нар. бродници – предци на бъдещите казаци. Куманската тема присъства и в по-късни публикации на автора.[434]

Постулатите на „зрелия" Прицак

Извън Източна Европа през 70-те години на XX в. с куманите продължава да се занимава **Омелян Прицак**. След приносите си в тази област от предходното десетилетие, към които покрай другото гравитира и статия за бродниците,[435] той последователно обнародва в органа на емигрантското украинско историческо дружество два материала, разкриващи в най-общ план историята и социално-политическата организация първо на печенезите,[436] а след това и на половците.[437] Написани на майчин език, те са насочени

[434] Например: **P. Diaconu.** Cumani şi familiei lui Dobrotiţa. – *Revista istorică*, 1994, N° 3-4, 277-288.
[435] **О. Pritsak.** Деремела-Бродники. - *International Journal of Slavic Linguistic and Poetics*, 9, 1965, 82-96.
[436] **О. Пріцак.** Печеніги. – *Український історик* (*Журнал Українського історичного товариства*, Нью Йорк – Мюнхен), 1-3 (25-27), Рік VII, 1970, 95-101.
[437] **О. Пріцак.** Половці. – *Український історик*, 1-2 (37-38), Рік X, 1973, 112-118.

към онези украинци, които, намиращи се далеч от своята родина, желаели да научат нещо повече за нейното древно минало. Това е определило и сравнително конспективния характер на публикациите, приличащи повече на енциклопедични статии, отколкото на проучвания върху конкретен проблем, без обаче изборът на формата на изложението да е бил за сметка на научността.

След кратко встъпление за **половците**, чието название Прицак смята за староруски превод на тюркската дума **кипчак** „половой“, т. е. „мешканець полового (піщаного) степу“, така както подобен смисъл са имали също тогавашното немско обозначение **Valwen** и средновековно-латинското **Pallidi**,[438] авторът се спира най-напред на появата на куманите в Европа. Той отбелязва, че когато част от разбитите от уйгурите през 744 г. източни тюрк[ют]и се заселили в степта между градовете Болгар на Волга и Баласагун над езерото Исик-кул в днешна Киргизия, те станали съседи на прамонголските *Кімеки* (наричани от тях също *Куман* > *Кун*) край р. Иртиш, които пристигнали през втората половина на IX в. от Западна Манджурия и включили кипчаките като „дясно крило“ на своята политическа организация. Раздвижването на тибетските тангути в 1031 г. довело до изтикването на запад на също така прамонголските *Кай* (бивши съседи на кимеките в Манджурия). След неуспешните си набези в караханидската държава (1040) те пристигнали в степта и породили познатата верижна миграция на номадски народи (около 1050). От тях кипчаките (половците), които в 1043 г. били приели тюркския вариант на исляма, за да си обезпечат симпатиите и подкрепата на мюсюлманския свят, прогонили торките и станали господари на печенего-

[438] **О. Пріцак.** Половці, 112. Авторът посочва, че уйгурите са означавали през втората половина на VIII в. своите бивши господари, източните тюрк[ют]и, като „полових (степовиків)“.

хазарската степ, която занапред започнала да се нарича *Дешт-і Кипчак*, т. е. „Половецко поле“. Не било известно името на техния тюркски управляващ клан, но след преминаването им на служба в Грузия (1118) той започнал да бъде наричан *Тертер-оба*, от името на известния приток на р. Кура.[439] Запазени са имената на двамата първи половецки „кагана“ – Болуш сключил мир в 1055 г. с Всеволод Ярославич, а Искал/Сокал извършил набег в 1061 г. срещу Всеволод Рюрикович и след като го победил, се завърнал обратно. Скоро настъпила смяна в степта: *Кай* дошли до бившата печенежка територия, завзели центровете на тюркските половци и започнали сами да управляват „Полето“. Конфликтът им с князете Изяслав, Святослав и Всеволод Ярославич завършил с разгрома на руските войски при р. Алт и „революция“ в Киев (1068). През 90-те години кланът *Ölberli* с куманski (> *кун*) произход на свой ред напуснал манджурската провинция Джегол, превзел степните резиденции на кимекското крило *Еміль* в Джунгария и *Каракорум* и вече в 1100 г. се появил в поречието на Донец. Започналата борба за власт е била използвана от Владимир Мономах, организирал поредица походи в степта (1103, 1109, 1111, 1116, 1117). Около 1116/17 г. се стигнало до стабилизация на „Половецкото поле“ – властта е била поделена и върховен „каган“ станал главата на клана *Ольберлю*, а главата на клана *Кай* се превърнал в негов съвладетел. Така с прогонването на огузите торки (ок. 1050-1060) в Евразия възникнала степна империя от границите на Унгария, Византия и Русия до границите на Китай. Тя се е

[439] **О. Пріцак.** Половці, 113.

състояла от две крила, разделени от река Урал. Източното крило е носело названието (*К*)*імек*, по-късно през монголско време започнало да бъде наричано *Кангли* (по вариант от името на клана *Кай*), а западното крило формирали *половците* на територията на Кипчакската степ. Представители на *кимеките* (= *кумани* > *куни*) проникнали в 70-те години на XI в. до унгарците, които възприели формата *кун* на тяхното име за обозначаване на новия конен народ. За него руските летописи използвали два типа названия – „*половци*“ (от 1055 г.) и „*диви половци*“ (от 1196 г.). Първите били в договорни отношения с Рюриковичите и се деляли на две крила – дясно (или западно) и ляво (източно), като по-висш ранг е имало лявото крило поради източната ориентация на половците. Прицак дава в резюме изводите си от 1967 г. за състава на крилата (*Итогли* и *Урусовичи* отдясно, *Бурчевичи* и *Улашевичи* отляво), както и за връзките на „не-дивите“ половци с руските князе.[440] По същия начин той отделя и при „дивите половци“ 4 племенни групи по 2 във всяко крило. От тях най-висш ранг са имали *Тертер-оба* (тъй като те са били сред управляващия клан на кипчаките до идването на Кай), следвани от т. нар. *Етебичи* (*Ете-оба*). Това крило е било свързано с Дон, Крим и Северен Кавказ, докато групите *Токсобичи* (*Токс-оба*) и *Колобичи* (*Кол-оба*) ще да са били разположени в системата на Долна Волга. Към династията на *Тертер-оба* е принадлежал не само Котян (тъст на княз Мстислав Мстиславич), но навярно и Тугорта(р)кан (тъстът на киевския княз Святополк Изяславич), от когото през XV-XVI в. са извличали своята линия князете Половці-Рожиновські от Сквир – единствената оцеляла в Украйна княжеска династия след упадъка на киевската държава. Разклонение на *Тертер-оба* е основало след монголската инвазия своя династия в България, докато останки от *Ток-*

[440] **О. Пріцак.** Половці, 114.

собичите и *Бурчевичите* са засвидетелствани от XV в. в днешна Румъния.[441] Куманите се подчинявали на две върховни династии с прамонголски произход – *Кай* (*Каепичи* < *Кай-опа*) и *Олперлюеви* (*Ölberlü*), причислявани от руските летописи към „дивите половци“. Типичен представител на династията *Кай* е бил Боняк I (ум. 1117), син на Ясѣн (ум. 1082), а пристигналите от Средна Азия *Ольберлю* са били предвождани от „Змията“ Шарукан Стари. Двувластието се е запазило до края на половецката история в Украйна и Източна Европа – говорейки за номадските набези руските летописи често споменават двама половецки военачалника, при което главният се оказва член на династията *Ольберлю*, а другият – член на клана *Кай*, срв. например в 1174 г. – Кончак [Шаруканович] и Кобяк Карлиевич, в 1185 г. – Кончак [Шаруканович] и Коза Бурнович, в 1222 г. – Юрий Кончакович и Данило Кобякович. Куманската военна помощ е била търсена от левобережните Рюриковски князе – от Мономаховичите в Переяслав (младшата линия) и от Олговичите в Чернигов, докато киевският княз е разчитал на степняците, обитаващи пограничните военни поселения от по-късния казашки тип – т. нар. *Чорні Клобуки*, върху които обикновено е падал и началният удар на половците. За пръв път Володимир Мономах от переяславската линия започнал да използва половци срещу враговете си (в похода от 1077 г. против Полоцката династия). През 1107 г. проличава стремеж на главните руски династии към сродяване с клана *Кай* – Юрий Мономахович се оженил за дъщерята на Боняк I, докато Святослав Ольгович взел за жена дъщерята на Бояковия братовчед Оселук. Внук на Боняк е бил Юриевият син Китай, известен в историята на Източна Европа под християнското си име Андрей Боголюбский. На свой ред героят на СПИ Игор Святославич е бил в дружески

[441] **О. Пріцак.** Половці, 115.

отношения с Кончак от върховната династия *Ольберлю* – неговият син Володимир е бил женен за дъщерята на Кончак, чиято леля (Ґурандухт Отровкіна) е станала жена на грузинския цар Давид II (1089-1125).[442] Строят на половецката държава е приличал на строя на печенезите, само че при половците е имало и робски институт (оттук честите им набези в руските земи) – отбелязва Прицак. Най-голямо натрупване на погребения от половецки тип било открито в областите на Харков, Киев, Виница (по 14 кургана) и Ростов-на-Дон (9 кургана). Познати са и три половецки политико-икономически центрове в поречието на Северски Донец, близо до днешния Харков – главната столица *Шарукан* (*Чешуев*) и другите две резиденции: източната *Балин* и западната *Сугров*. В XI-XII в те са били звена от пътя, който през Киев е свързвал Средна Европа и Балканите с половецката земя. С проникването и в край-дунавските територии куманите насочили по новому между-народната търговия. Това застрашило финансовата база на Рюриковичите и те организирали поредица походи в степта (1160, 1167, 1168, 1170, 1180, 1184, 1185), включи-телно и за охрана на трите основни търговски пътища – За-лозния, Соления и Гръцкия (1168, 1170). Половците обаче владеели и Крим с важните тогава пристанища *Суроож* (*Су-дак*), *Озов* и *Саксин* (някогашния град *Итил* по устието на Волга). Търговските им връзки с Византия минавали както и в печенежко време през *Корсунь* (*Херсонес*), а за контакти с търговските центрове на Средна Азия (чрез крилото на ки-меките) свидетелства появата в Кончаковата войска (1184) на хорезмийски специалисти, стрелящи с „жив огън“.[443] По-добно на останалите степни империи, така и при половците не можело да се говори за етническо единство. Извън гос-

[442] **О. Пріцак.** Половці, 115-116.
[443] **О. Пріцак.** Половці, 116-117.

подстващата върхушка (*Кимек*, *Кай*, *Китай*, *Олберлю*) с прамонголско потекло, масата на номадското население е била тюркоезична, докато търговците са имали по-скоро ирански, арменски или еврейски произход. Белег за връзките между арменци и половци е тюркизацията на украинските арменци, които и в XVI-XVII в. използвали живата куманска реч с арменско писмо за нуждите на своето църковно и съдебно дело (срв. актовете от Каменец-Подолск). В XII в. част от половците приела карейския вариант на юдаизма. Техни потомци са съвременните *караими*, преселени от Данило и Лев през 40-те и 50-те години на XIII в. до Галич и Львов, а от Витовт (в XIV-XV в.) – до неговите резиденции Луцк и Троки. Религията на номадите е била средноазиатската вяра в *тенгри* (монотеизъм) с тюрко-монголски култ към *прадеда-вълк*. Освен това сред тях е имало също поклонници на *манихейството*, на *несторианския* тип християнство и на средноазиатско-тюркския вариант на *исляма*. Половците били с източна ориентация, за което свидетелствали техните погребения, те познавали също и скитската традиция на поставяне на статуи на покойниците (т. нар. каменни баби). Явно са се отличавали с типичната за степта търпимост към верските дела – в монголско време (втората половина на XIII в.) в Кримско-Азовското крайбрежие е функционирала и католическа мисия, в резултат на чиято дейност е възникнал *Codex Cumanicus*. Вече от XIV в. ислямът в неговия тюркски вариант се превърнал в господстваща религия в държавата на Златната Орда. Той ускорил тюркизацията на местното население, което занапред започнало да бъде означавано като татари.[444] В последния параграф на статията Прицак засяга съдбата на половците след монголската инвазия. Част от тях, начело с Котян от племето

[444] **О. Пріцак.** Половці, 117.

Тертер-оба, се заселили при унгарците и след известен период на автономност се помаджарили. Още от 50-те години на XII в. кумани започнали да проникват и в България. Те участвали във „влахо-българското въстание против Византия“, което довело до създаването на т. нар. второ българско царство с половецките династии на *Асеневци* (1185-1280), *Тертер-оба* (1280-1323) и *Шишмановци* (1323-1396). Мнозинството номади обаче продължили да обитават родните си земи и онези, които не приели исляма, се влели в украинската и руската езикова общност, оставяйки редица топоними.[445] Тази публикация на видния украино-американски ориенталист има определено популярен характер (срв. дефинирането на върховния половецки глава като „каган“, както и едностранчивото излагане на някои дискусионни въпроси). В нея са очертани съвсем схематично най-важните аспекти от същността и миналото на визирания народ. Но дори и като такава, статията е от значение за развитието на разглежданата научна област, тъй като дава обобщена представа за основното в куманската проблематика.

---

[445] **О. Пріцак.** Половці, 117-118. Авторът отбелязва на с. 118, че от половците са запазени доста следи в украинската топонимика, но досега тези имена не били изцяло събрани. Историческите извори знаели някои селища и места *Половці*, *Половичі*, *Половецьке* в поречието на Рос (1616), в Житомир (1593), по р. Сула (преди 1569) и пр. Мястото (*Г*)*Уман* също било получило названието си от тях (куман), такъв произход е имал и *Китай город*. Имена, свързани с половецки дейци, са останали в поречието на Донец и устието на Дон: на запад от Харков например се намирали т. нар. *Змиево градище* и *Змиев курган* – явно славянски преводи от Шарукан. Две други градища са били свързани с *Кобяк* (едното близо до Змиев, другото при делтата край устието на Дон), а един път, свързващ Донец и Днепър продължавал и в XVII-XVIII в. да бъде наричан *Кончаков*.

През 1976 г. Прицак прередактира първоначалния материал. Части от него той представя на колегите си в Токио на заседание от 16 септември 1978 г. на Японската академия на науките.[446] Поради значителното забавяне на издаването на втория том на новото списание за евразийска медиевистика, където е бил депониран пълният текст, специалистите успяват едва в 1982 г. да се запознаят с ценното изследване на големия учен.[447] То е оформено като монография в шест части (или глави), разделени на параграфи с отделни подзаглавия. Някои от главите (II, V и VI) повтарят почти дословно украинския текст, но са разширени с допълнителни вмъквания и бележки под линия. Освен това термините са дадени по-прецизно в латинизирана транскрипция. Същевременно авторът често транскрибира руските топоними в украинската им форма,[448] навярно и поради тяхното разположение в Киевска Русия, схващана като ранен предшественик на Украйна. В обширната първа глава, която е изцяло нова и доста приносна, са анализирани „***имената на половецкия свят и неговите народи***“ (с. 321-335).[449] Тук

---

[446] Срв. **O. Pritsak.** The Quman-Qipčaq Polovtsians: Their Origin and Empire. – In: *Transactions of the Japan Accademy*, 36, March 1979, 50-51.

[447] **O. Pritsak.** The Polovcians and Rus'. – *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 2, 1982, 321-380.

[448] Срв. например: Халич, Харкив, Билхород, Бох, Инхул, Сиверський; хородище, курхан, каганський и пр., вместо Галич, Харков, Белгород, Буг, Ингул, Северский, городище, курган, каганский.

[449] Прицак използва съчетанието „Polovcian Pax“ (I. „The Names of the Polovcian Pax and Its Peoples“), така както и на други места той и някои негови колеги говорят за „Pax Cumanica“ по аналогия на „Pax Romanica“ (за Римската империя). Този израз обаче трябва да се схваща по-скоро като „куманski свят“ (срв. *рус.* мир ‘мир; свят’), т. е. като онази част от света, обитавана и владяна и от куманите, а не в тесния смисъл като „куманска империя“. Петте параграфа на тази глава са озаглавени: (1) The Seven Names and their Classifications; (2) The Equation *Qipčāq – Po-*

Прицак се е спрял на основните обозначения за куманите, групирайки ги в две категории – родни (native names) и чужди (foreign names). Местните имена обхващат три форми. От тях **Qipčāq** е използвана от другите тюрки и по-специално уйгурите (около 746-759), в мюсюлманските извори след VIII в.,[450] в монголските текстове след 1240 г.[451] (която употреба е била възприета и от тюрките), а освен това в китайски текстове след XIII в.,[452] където названието е заемка от монголски. Другото име **Qumān** е било употребявано от византийските автори (от около 1080 г.), но то се среща – макар и рядко – в староруските текстове (1096, 1223 и като лично име: 1103 г.),[453] в ориенталските[454] и в латинските[455]

---

lovci; (3) *Qumān* and *Qūn*; (4) The Names *Pallidi*, *Valwen* and *Xartēšk'n*; (5) The *Tatabi* Subdivision: The *Kīmāk*/*Yemāk* and *Qāy*.

[450] При Ibn Khurdādhbeh (ок. 840-880) خفشاخ **Xifšāx**; в „Ḥudūd al-'Alam" (988) خفجاخ **Xifčāx**, при Abu'l-Faḍl Muḥammad al-Baihaqī (995-1077) и при Gardīzī (1094) خفچاق **Xifčāq**; при Kašgharī (ок. 1074-1076) قفجاق **Qifčāq**; при Rašid ad-Dīn (ум. 1357) قبجاق **Qibčāq**. Срв. **O. Pritsak.** Polovcians, 321, бел. 3.

[451] В една монголска хроника от XVII в. името е изписано **Qabčaγut** – явно погрешен прочит от по-старото ***Qibča'ut**, което се среща в „Тайната история". Срв. **O. Pritsak.** Polovcians, 321, бел. 4.

[452] Нормалният прочит на името е бил **K'in-ch'a**, произнасяно през XIII-XIV в. като ***K'im-ča**(**q**). Във връзка с това авторът обръща внимание на името на един град на 25 км югоизточно от Halyč (Галиция), който се срещал в изворите след г. под названието **Kinčak.**. Срв. **O. Pritsak.** Polovcians, 322, бел. 5.

[453] Срв. „и кумани рекше половци", „куманы", „всю страну куманську", „Кумана"; също имената на някои градове и селища в Украйна, като **Kumaniv**, **Kumanivka**, **Kumanivci**, **Koman'**, (**H**)**Uman**. Вж. **O. Pritsak.** Polovcians, 322, бел. 7-9.

[454] При Idrīsī (1154) القمانيه **al-Qomāniya**; при сирийския патриарх Mar Michael (1196) **Qoman**. Срв. **O. Pritsak.** Polovcians, 322, бел. 10.

[455] Францисканците и френските кръстоносци, както и Марко Поло, са изписвали името чрез -o- (**Comani**, **Commani**, **Commanis**, **Comain**, **Commain**, **Comanes**; **Comania**, **Comanie**; **Comanicum**), а пък домини-

извори. Последното местно име **Qūn** е обичайното унгарско название (атестирано е от 1086 г.: Kún, в латинизирана форма: Cunis, Chuni), но то фигурира и в три ислямски географски трактата от XI в. нататък. На свой ред четирите чужди названия са **Polovci** (в староруски текстове от 1055 г. насам); **Pallidi** (при Адам Бременски в неговата *Gesta*, ок. 1072-1076),[456] **Valwen** (в средно-долно-немски и в латински текстове от първата половина на XIII в., също латинизирано – Valvi, Flavi, Falones, Valoni)[457] и **Xartēšk'n** (в арменския труд на починалия в 1144 г. Матей Едески за годината 1050-51). Кореспонденцията между двете групи имена е доказана по различни податки,[458] но въпреки обичайното в научната литература съпоставяне на Polovci с Qipčāq и Qumān сега Прицак предлага ново групиране според хронологията на седемте названия, различавайки сред тях: а/ по-ранни (Qipčāq – Polovci) и б/ по-късни (Qumān – Qūn – Pallidi – Valwen – Xartēšk'n). След това авторът анализира отделните форми. Най-старото название на куманите е появилото се през втората половина на VIII в. име **Qipčāq**, което Рашид-ед-Дин (ум. 1318) и по-късните мюсюлмански автори са свързвали

канските отци са го пишели с -u- (**Cumanus**, **Cumaniam**, **Cumanicum**, **terra Cumanorum**). Засвидетелствани са също латински варианти с ch- (**Chomani**, **Chumani**) и с qu- (**Quomani**). Срв. **O. Pritsak.** Polovcians, 322, бел. 11.

[456] В *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* Адам Бременски отъждествявал куманите с узи: „Ibi sunt Homines *Pallidi*, virides et macrobii, id est longi, quos appellant *Husos*". Срв. **O. Pritsak.** Polovcians, 323, бел. 15.

[457] Името се появило за пръв път в *Codex Udalrici* (ок. 1132): „Rex Christianus inducit super ecclesiam Christianam homines inhumanos et paganos, Boemos videlicet ac *Flavos*, qui vulgari nomine *Valwen* dicantur"; среща се и в хрониката на Ото Фризингер (за 1143-1146): „et hii qui *Falones* dicuntur". (**O. Pritsak.** Polovcians, 324, бел. 16).

[458] Към тях авторът привежда съобщението на В. Рубрук: „*Commani* qui dicuntur *Capthat*, а Teutonis vero dicuntur *Valani* et provincia *Valania*". (**O. Pritsak.** Polovcians, 324).

с *тюрк.* qipčāq ‘хралупа (на дърво)’. То е деноминална производна форма от корена qip и суфикса -čāk > -čak, интензифициращ първоначалното значение. В старо- и среднотюркските текстове qipčāq (*карахан.* qiwčāq) се е срещало във връзка с думата qobi (> qowi), която съгласно речника на М. Кашгари е имала същото първоначално значение – ‘хралупа (на дърво)’. Изглежда лексемата, използвана за изразяване на идеята за „празнота“ (hollowness) или „преходност“ (transience), е значела отначало „празна – безлесна (степ/пустиня)“ в езиците на номадското общество. Този смисъл е открит от В. Банг в една от гатанките на *Codex Cumanicus* и следователно като етноним qipčāq е можело да означава „степен/пустинен (народ)“ – смята Прицак.[459] Руското обозначение **Polovci** на свой ред е било извличано в първата половина на XIX в. от *слав.* pole ‘поле’, а след Куник (1875) е свързвано и със *слав.* polov ‘блед’. Според автора обаче то би трябвало да се интерпретира по-скоро като образувано от *слав.* pol ‘открит, празен’ с натрупване към основата на деноминални суфикси (pol-ov-ci), което го превръщало в точен староруски превод на *тюрк*. qipčāq.[460] Но този термин в значение на „степен/пустинен (народ)“ не бил самоназвание, а навярно е имал уйгурски произход.[461]

---

[459] Срв. **O. Pritsak.** Polovcians, 326: „hollow – treeless (steppe/desert)“ и „steppe/desert (people)“.

[460] **O. Pritsak.** Polovcians, 326. Съставителите на „Повесть временных лет“ (ок. 1118-1123) също са свързвали името Polovci със славянската дума за „пустиня“, давайки „библейската“ генеалогия за този народ, където е отбелязано: „и Кумани рекше Половци, иже исходять от пустынѣ“.

[461] **O. Pritsak.** Polovcians, 327. Името Qipčāq (или навярно Qiwčāq) се среща в надпис на втория уйгурски каган Il-Itmiš (746-759) върху т. нар. Селенгински камък от Монголия, където се чете: t-ü-r-ük q-i-b-č-aq äl-əg y[1]-i-l[1] o-l-ər-m-əs ‘когато тюрките кипчаки господстваха 50 години над нас’.

Доколкото уйгурите са се смятали за „горски хора“ (forest people),[462] те изглежда са определяли бившите си източнотюркски господари от степта като „пустинен народ“ (desert people).[463] Авторът привежда и други податки за монголската практика на разграничаване между „пустинни“ и „горски“ народи,[464] а след това насочва вниманието си към формите Qumān и Qūn. За разлика от qipčāq (> qiwčāq > *монг.* qibčāq) те никога не се срещали като съществителни в тюркски или в монголски. Общоприето е мнението, че за основа на името **qumān** е послужила тюркската (> монголска) дума **quba**, засвидетелствана в хакаско-алтайските тюркски езици в значение ‘блед, жълтеникав’ и в речника на М. Кашгари като ‘цвят между червеното и жълтото’. Преходът **b** > **m** пред назален звук е често явление в тюркските лингвистични групи. Повече проблеми е създавало крайното **n**, определяно от К. Менгес като номиналния суфикс -n или като стария множествен и колективен суфикс -an/-än (подобно на är ‘мъж’ > är-än ‘мъже’). В досегашните изследвания обаче не са били взети под внимание предадените от Идриси форми, свидетелстващи че гласната **a** от втората сричка е дълга: القمانين al-Qumānīn (куманите) и قمانيه Qumāniya. Това подсказвало, че в името **Qumān** се е съдържал колективният суфикс **-an** и то трябва да се разглежда като тюркска колективна форма от **quba** ‘светъл, блед’ със значение „светлият, бледият (народ)“. Менгес е изтъкнал освен това, че в хакаско-алтайските тюркски езици е имало

[462] Според генеалогичната легенда, предадена от Джуваини (ок. 1253-1260), уйгурската династия е произлизала от „брака на две дървета“.
[463] По подобен начин и аналите на династията T’ang са обозначавали западнотюркската група Čömül, която след 630 г. се разпръснала из пустинните степи на изток от езерото Barköl, чрез името Sha-t’o ‘(народът на) пясъчната пустиня’.
[464] **O. Pritsak.** Polovcians, 328.

съжителство на несъкратени и съкратени форми (quba и qū), поради което названието **Qūn** би представлявало съкратена форма от quba, така както тази дума е била позната в съвременните сибирски езици (qū), а крайното -n в нея трябвало да се обясни подобно на случая с Quman. За Омелян Прицак това е „единственото възможно и приемливо обяснение“. Към него той добавя аргумента, че ако византийските автори са изписвали името винаги несъкратено като **Ko(υ)μαν**, унгарските хронисти предавали само съкратената му форма **Kún** (латинизирано Cun-i), така както и някои мюсюлмански писатели: ал-Бируни (1029) и ал-Марвази (ок. 1120). Това означавало, че при византийците името е представено в по-стар „коректен“ стил, т. е. в несъкратената му форма, докато в Унгария и Средна Азия, където са живеели много тюркски народи, е било съвсем естествено да се възприеме по-обикновен стил, т. е. съкратената му форма.[465] С оглед семантиката на етнонима авторът отхвърля традиционния възглед, че названието в значение на „блед, светъл“ било дадено на тези народи поради светлия цвят на лицето и/или косата. Подобен „расов“ метод за етническо разграничаване наистина се използвал в седентарните общества на Иран и Китай, но той не е бил обичаен за степта, а двата термина (qumān и qūn) са били изковани от номадски народ.[466] Прицак е склонен да вижда в имената **qumān** (< quba) и **qūn** (< qū) по-скоро значението „(народ на) бледата/светлата (степ/пустиня)“.[467] Подобно на qipčāq

[465] **O. Pritsak.** Polovcians, 330.

[466] От друга страна думата quba, означаваща цвят, се срещала в тюркски като нормален атрибут на названия за степ или пустиня (čöl, yazï), например *тел.* quba čöl ~ quba yazï ‘сива, бледа степ’. В монголски на него съответства śira (= *тюрк.* sārï) ‘жълтеникав’, срв. например географското име в *Тайната история на монголите*: Sira ke’er (буквално „посивялата степ/пустиня“).

[467] **O. Pritsak.** Polovcians, 331: „(people of) the pale/pallid (steppe/desert)“.

те също са представлявали прозвища, получени от друг народ. И тъй като съгласно *Ḥudūd al-ʿĀlam* (988) и Гардизи (ок. 1050) тюркските кипчаки са били част от конфедерацията Kīmäk, намирайки се под кимекски сюзеренитет, авторът предполага, че същите тези Qipčāq (обозначавани някога от уйгурите като „степни хора“) използвали названието qumān/qūn „(хората на) бледата (степ)“, отнасяйки го до прамонголските си кимекски господари, които напуснали „гората“, за да станат „степен народ“. Така конфедерацията, предвождана от куманите/куни е получила тяхното тюркско наименование, което във „високостилната“ си версия е достигнало до византийците, а в обичайната си форма – до средноазиатските народи и до унгарците. Останалите три имена кореспондират семантично на предходните. От тях **Pallidi** е латинското обозначение за „светъл, блед“, **Valw-en** (произнасяно falw-) е средно-долно-немско мн. ч. на -an от старото *falw- ‘светлият, бледият (народ)’, а арменското название **Xartēš-k‘n** представлявало също форма за мн. ч. на -k‘n от думата xarteš ‘рус, светъл’. В края на тази глава ученият се спира и върху проблема за **Kīmäk**/**Yemäk** и **Qāy**. Империята на източните тюрки (тюркюти 551-630; 681-744) с център в Монголия е включвала различни етнически групи. Най-важната от тях е било подразделението на живеещите на изток прамонголски Hsien-pi, за които авторът въвежда термина „група Kitaï“. Китайските извори са ги наричали Liang Fan ‘двамата варвари’, навярно с оглед на техния състав, тъй като групата е била разделена на два клона: 1/ **Ch’i-tan**, често срещани в ислямските извори с името Xī-tā(y), и 2/ **K’u-mo Hsi**, наречени Tatabi в орхонските надписи. K’u-mo Hsi също се състояли от два народа: 1/ **K’u-mo** (< *др.кит.* *k’uo-mâk) – Kīmāk в ислямските извори,[468] и 2/

[468] **O. Pritsak.** Polovcians, 332. Като се позовава на Пелио и Калгрен авторът припомня, че знаците K’uo-mâk предават също алтайското пле-

Hsi (през VII-VIII в. знакът е бил произнасян γai) – това са били Qāy в ислямските и руските извори от XI-XII в.[469] Отначало групата Kitai е обитавала гористата зона в североизточна Монголия и южна Манджурия. С края на тюркютската империя (744) тези народи влезли в състава на уйгурската държава, чийто колапс (840) разстроил стабилността на доминираната от тюрките степ. Това стимулирало прамонголите да започнат своето придвижване на запад. Първи потеглили K'u-mo/Kīmäk, които установили през втората половина на IX в. своето царство в басейна на Иртиш.[470] Мюсюлманските автори от XI в. наричали тази група يماك Yemāk (Yemäk). Според О. Прицак това се е дължало на атестираната в средномонголски и в среднокипчакския тюркски език фонетична промяна k- > Ø-, присъща

менно име *Quomāγ/Qumuq, отговарящо на названието *кумуки* (*кумики*) в Северен Кавказ, които лингвистично спадат към кипчакската група. Името *Quomāγ съдържало корена *quo (< q^{u}a) и монголския деноминален суфикс mAg, при което *quo може да се свърже с думата qu^{u}a 'жълтеникав' в писмения монголски. Ето защо Прицак смята, че *quomāγ е представлявало монголското име на племето (самоназвание?), докато Kīmāk било тюркското обозначение на същия народ. Бируни е използвал изговора Kumak вместо Kīmāk, а полският ренесансов историк Maciej Miechowita (1457-1523) е отбелязал и форма на името Kimäk, изискваща съществуването на негов заден вариант: „Cumani dicti vulgariter Cimove". Тук крайното -e представлява славянски множествен (колективен) суфикс, добавен към Cimov. В това име обаче -ow можело да произлиза само от алтайското (прамонголско) -aγ, а началното ci- да се е развило в славянската ортография от едно чуждо *ki. Така се стигало до фрмата *Kimaγ като възможен вариант на *Quomāγ – завършва разсъжденията си Прицак в бел. 62.

[469] Най-старият ислямски запис за Qāy е при Бируни (420/1029), а в руските летописи името Qāy се среща за пръв път под 1107 г. във формата Аепа = (Q)ay-opa (срв. **O. Pritsak.** Polovcians, 333, бел. 64).

[470] Така по сведения на Ибн-Хордадбех (ок. 840-880), който произнася името كيماك Kaymāk, т. е. *Käymäk (срв. **O. Pritsak.** Polovcians, 333, бел. 66).

на подгрупата Tatabi от групата Kitai, например: Kaj/Qāy > Aj (1107, 1113, 1117) и Kīmäk > Kimäk > Yimäk > Yemäk.[471] Той привежда също три случая на ранни монголизми в руските хроники от края на XI – началото на XII в., т. е. преди появата на монголите (ок. 1200), подкрепящи идеята за прамонголския произход на кимаките. Един от тях е бил хидронимът Сутѣнь (от 1103 г.), чиято монголска (а не тюркска) етимология авторът дава в 1966 г. Към него Прицак добавя сега личното име или титла Гиргень (1107), преведено в „Поучението“ на Владимир Мономах като Овчина ‘овне’,[472] а така също и името на половецкия хан и град Шарукань.[473] Още до монголската инвазия в Киевските хроники били споменати всички водещи прамонголски народи: куманъ (Kuman, под 1103) < **Qumān**; Аепа (Ai-opa,

---

[471] Подобен произход навярно е имал и украинският топоним Uman’ (< Koman’). Друга звукова особеност на цялата група Kitai, т. е. на езиците на Qitan и Tatabi (*Quomāγ и Qāy) можела да се види в нейното представяне на алтайското съчетание *s^{i}a-. То е дало в монголски ši-, в тюркски е станало sā-, докато в чувашки се среща като šu- (< *ša), например: *алт.* *s^{i}ār ‘жълт, блед’ ~ *татаби* šār ‘жълт, блед’ ~ *монг.* šir-(a) ‘жълт, блед’ ~ *тюрк.* šār-iγ ‘жълт, блед’ ~ *чув.* šur-(ă) ‘бял’. От информацията за тази форма, намерена в пасажа за миграцията в труда на Марвази (1120) става ясно, че Tatabi са използвали обозначението الشارية šār- ‘the yellow/pale (steppe people)’ с оглед на „същинските“ кипчакски тюрки. (Срв. **O. Pritsak.** Polovcians, 333-334).

[472] **O. Pritsak.** Polovcians, 334. Авторът отбелязва, че монголското съответствие за „овен“ е irge, а kAn ~ gAn е монголски диминутивен суфикс. Според него началното g- в Гиргень стояло вместо едно чуждо i-, откъдето *irgen би трябвало да се обясни като ^{i}irge + -gAn, в резултат на което се е получило ^{i}irgēn > ^{i}irgen.

[473] **O. Pritsak.** Polovcians, 335. Името Шарукань съдържа като първа съставка общомонголската (< алтайска) дума за „жълт, блед“ šar- (= šār). То е навлязло отрано в унгарски (документирано е от 1193 г.) в значението на „дракон“, подходящо като титла на номадски владетел. В *Тайната история на монголите* също е имало подобен топоним Śiraḥan, включващ монголската дума за „жълто“ (śir-).

под 1107, 1113, 1117) и каепичи (Kaj-оріči, под 1160) < **Qāy**; емжкове (Jemjakove, под 1184) < **Yemäk**; китанъ (Kitan, под 1095) и китанопа (Kitan-ора, под 1103) < **Qitan**, а това също е свидетелствало за потеклото на половците. Съгласно Кашгари по негово време (XI в.) Yemäk са говорели вече тюркски диалект, тясно родствен с този на Qipčāq и караханидите ги смятали за кипчаки, но самите кипчакски тюрки са ги разглеждали като съвсем различна група. Втората глава е посветена на „***създаването на половецкото царство***“ (с. 336-340) и в нея са очертани предисторията и ранната история на половците до пълното им установяване в степта.[474] Тя до голяма степен отговаря на съответната част в обнародвания вече на украински съкратен вариант. И тук е отбелязано, че след като напуснали Монголия кипчаките като „секция“ на източните тюркюти, овладяли степите между двата важни търговско-политически центрове Булгар и Баласагун (столица на тюркската караханидска държава между 840 и 1212 г.). С появата на прамонголските *Quomāγ/Kīmāk, които през втората половина на IX в. пристигнали от Манджурия,[475] кипчаките формирали „дясното“ крило на новата политическа организация.[476] Когато в

[474] Срв. II. „The Making of the Polovcians Realm“ с параграфи: (1) The Original Turkic „Qipčāq“ and the *Quomāγ/Qumān/Kīmāk (until 1030); (2) The Migration of the „Qipčāq“ caused by the Qāy (ca. 1040-1050); (3) The Qipčāq/Polovci Conquered the Pečeneg-Khazarian Steppe (ca. 1050-1060); (4) The Qāy Assume the Hegemony over the Steppe (ca. 1060-1070); (5) The Westward Movement of the Clan Ölberli from Jehol (Manchuria), ca. 1100; (6) The Establishment of Stability in the Qipčāq/Polovcian Steppe (ca. 1100-1120).

[475] Според Марвази (ок. 1125) те дошли от страната Qitāy, бягайки от Qītā-xān – императорът на севернокитайската династия Liao. Една група от куманите/кимеки обаче (т. нар. Ölberli) не се придвижила до 90-те години на XI в. (срв. **O. Pritsak.** Polovcias, 336, бел. 93).

[476] Опирайки се на двувековните традиции на тюркютската империя, те явно са повлияли на пришълците *Quomāγ/Kīmāk (наричани сега от тях

1031 г. тибетските тангути завладяли уйгурската държава в Западен Китай (в Кансу), нейният господстващ слой потърсил спасение на запад, предвождан от също прамонголския по произход клан Qāy. След поредица неуспешни атаки срещу караханидите Qāy се насочили към степта, пораждайки раздвижване сред номадските народи.[477] По-нататък изло-

---

Qumān/Qūn) по много начини, включително езиково, тъй като от средата на XI в. кимеките говорели вече тюркски. Възможно е кимеките (кумани/куни), които били несториански християни, да са водели търговия с Хорезм (Xwārizm) – център на средноазиатската международна търговия, защото от Qūn е произлизал и Äkinči bin Qočqar, бивш роб и командир на селджукския султан Bark-Yaruq, назначен от господаря си за владетел на Хорезм (1096-1097).

[477] Те изтикали куните/кимеките, прогонвайки ги в земите на кипчаките, които изместили торките/огузите, а те на свой ред – печенезите в южноруската и украинската степ (ок. 1050). Срв. **O. Pritsak.** Polovcians, 337-338. С оглед на това народопреселение авторът предава и двете кратки съобщения на Марвази и на арменския историк Матей от Урха (Едеса), предлагайки идентификация на съответните народи. Съгласно Марвази около 1120 г. „Qūn (= Kīmāk) били изместени от своите пасища от народ, наречен Qāy, който е бил по-многоброен и по-силен от тях. Тогава те се придвижили на територията на Šārī (= Qipčāq), а Šārī мигрирали в страната на туркмените (= ПВЛ: торки), които на свой ред достигнали източните части на страната на гузите. Гузите-торки се придвижили след това на територията на печенезите, близо до брега на Арменското (Черно) море“. Матей Едески също отбелязава в своята хроника, че в 499 г. от арменската ера (= 1050/51 г.) Византия е била заплашена от печенезите, представляващи последното звено от веригата номадски движения, „понеже се появил народът на змиите (= Qāy) и победил Бледите (= Qipčāq), а Бледите потеглили и разбили Uz (Oγuz/Torki) и Pacinnak (Pečeneg)“. Въпреки, че „народът на змиите“ все още не е идентифициран, Прицак е склонен да го отъждествява с Qāy, защото този клан е господствал над федерацията Säkiz Oγuz (нейното тюркско име в значение на ‘осемте огузи/племена’) в рамките на монголския уйгурски каганат (744-840). По-късно тази федерация е била наречена Naymān (нейното монголско име също съдържащо значението на осем подразделения) и нейният владетел е носел титлата Bükä ‘голяма змия’. (Вж. пак там, бел. 101).

жението също повтаря текста от 1973 г. – отбелязано е назоваването на степта по името на кипчаките като Dešt-i Qipčāq ‘кипчакска степ’, загатнато е за предполагаемия пръв техен тюркски управляващ клан Terter-oba,[478] проследена е появата на Qāy, които се наложили над половците,[479] както и покъсното пристигане на Ölberli[480] с последвалото поделяне на властта между двата клана на базата на дуалния принцип.[481] След една кратка трета глава, очертаваща най-общо „***границите между половците и Русия***“ (с. 340-341),[482] Прицак

---

[478] Терьтробича; при Марвази: دروت Durūt – разбита множествена форма от درد ار Dert[er] < *Terter. Името е било получено по названието на един приток на р. Кура в Южен Кавказ. Към този род са спадали първите познати половецки „кагани“ Boluš (1055) и Sokal (1061), чиито тюркски имена авторът обяснява като boluš ‘aid’ и saqal ‘beard’. Срв. **O. Pritsak.** Polovcians, 338.

[479] В 1068 г. те разбили коалицията на руските князе, а в 1107 г. династиите на Мономаховичите и Олговичите си взели жени от половецкия вече управляващ род Аепа < (Q)āy-ора.

[480] **O. Pritsak.** Polovcians, 339. В бел. 111 авторът реконструира прочита Ölberli/Ölberlü въз основа на изворовите податки: *кит.* Yü-li-pai-li; при Ǧuzǧānī: البرى ’lbry (*’lbrly), Ǧuwaynī: اوربليان *Ürbäliyān, Nuwayrī: البرلى ’lbrly, Abū Ḥaiyān: برلى Bärli; в Ипатиевата летопис: Отперлюеве и Оперглюеве, СПИ: Ольберы.

[481] По-късните събития – поемането в 1141 г. на хегемонията в източната част на евразийската степ от също прамонголските по произход кара-кидани (Qara-Qitān) – не променили установения вече ред и новата номадска империя се разпростряла от Европа до Китай, разделяна от река Урал на две части: източното крило Kimāk (наречено по-късно Qangli) и западното крило на куманите/половци.

[482] Срв. гл. III. The Frontier Between the Polovcians and Rus’, където се отбелязва, че терминът Dešt-i Qibčāq ‘кипчакска степ’, съответстващ на руското „Поле Половецкое“, е бил употребен за пръв път от персийския поет Насир-и Хусрау (1003-1060) в неговата „Safar-nāme“. Авторът използва и податките в руските извори за местонахождението на „половецкото поле“ (отбелязвано също без атрибута „половецкое“), за да очертае неговата граница, която е била на отстояние 50 до 100 км. южно

разглежда подробно „***топографията на половецките лагери***“ (с. 342-368).[483] Подобно на всички номади и куманите са имали зимни и летни станове (зимните – разположени по-южно от летните), обозначавани в летописите със славянския термин „вежа“. Въпросът за номадските лагери е бил проучван от историци (Д. Расовски, К. Кудряшов) и от археолози (не само С. Плетньова и Г. Фьодоров-Давидов, но също „местни“ експерти като М. Сибильов и Б. Шрамко),[484] все още обаче точният брой на половецките станове не се знаел. Изглежда той е бил много по-висок, отколкото допус-

---

от границата между гористата зона и степния чернозем. Тя е протичала от южните склонове на Урал покрай река Самара, продължавайки през горните и средни течения на реки като Сула, Мокша, Ворона и Сна, като територията на десния бряг на Прона (зад град Пронск) се наричала „Поле Половецкое“ и в 1207 г., а югоизточно от Рязан между Сна и горна Мокша е лежало т. нар. „Великое дикое поле“. Оттук границата е минавала през известното „Куликово поле“ (северно от р. Красная Меча и западно от горни Дон) и е продължавала покрай Быстрая Сосна, горен Сейм и горен Псел, откъдето се простирало до южно от Курск и югоизточно от Вырь споменатото в 1159 г. „Поле“ (Половецко). Понататък границата вървяла по р. Псел до нейното вливане в Днепър (южно от Переяславл лежало „Поле Половецкое“) и продължавала по десния бряг на Тясмын, горен Высь, среден Бох (южен Буг), Днестър и Прут до Карпатите, а в югозападния ъгъл на Русия „Полето“ (Половецко) е започвало в района между горен Прут и Днестър (по устието на Серет, където е бил разположен град Кучелмин).

[483] Срв. гл. IV. The Topography of the Polovcians Camps. Главата включва един общ преглед (General Overview) и следните параграфи: (1) The Volga Group, (2) The Don Group, (3) The Donec’ Group, (4) The Left Bank of the Dnieper Groups, (5) The Dnieper Meadow Groups, (6) The Azov Sea Group, (7) The Crimean Group, (8) The Right Bank of the Dnieper Group, (9) The Kiev-Korsun’ Group, (10) The Boh Group, (11) The Lukomor’e Group и (12) The Danube Group.

[484] Срв. **O. Pritsak.** Polovcians, 342, бел. 134, където е посочена монографията на **Б. А. Шрамко.** *Древности Северского Донца*. Харкив, 1962, 404 с., а за труда на М. В. Сибильов е препратено към **Д. С. Цвейбель** в *Украинський исторычный журнал*, 1973, № 2, 132-134.

кат Плетньова (72) и Фьодоров-Давидов (87) – пише Прицак, като отбелязва, че са съществували поне 11 групи от половецки лагери, които той назовава според тяхната географска локализация.[485] Във „*Волжката група*“ например е имало три концентрации на реликти от кумански поселения и погребения по левия бряг на средна Волга (от Саратов на север до Волгоград на юг).[486] Навярно те били летни резиденции на долно-волжките половци, споменати в 1228 г. заедно с т. нар. саксини. Когато в 1184 г. суздалците нападнали волжките българи, те се натъкнали край р. Малый Черемшан на половците Емякове (Yemäk) – явно спадащи към източното крило, наречено по-късно Qangli, които са имали своите летни резиденции по река Кама. Летните станове на „*Донската група*“ изглежда са били по р. Ренова (приток на Прон), където, близо до Пронск, е разположено селището Кипчаково, както и по горното течение на Зуша (приток на Ока) – северно от р. Быстрая Сосна и южно от град Новосил, където са локализирани т. нар. „Половецкие лески“ ‘половските горички’. Там Рязанските князе нападнали номадите през 1205 г. Зимните квартири на тази група са се намирали на юг, недалеч от вливането на река Битюг в Дон – в тази посока предприел своя поход в 1199 г. Суздалският княз Всеволод Юрьевич, при вестта за което половците отстъпили към морето (вероятно

[485] В някои случаи можела да се идентифицира тяхната племенна принадлежност и изглежда, че понякога повече от една група лагери са спадали към една и съща племенна организация.

[486] **O. Pritsak.** Polovcians, 343-344. Най-голямото струпване на половецки останки се намира близо до градовете Енгелск (бивш Покровск) и Саратов, където половците са пресичали Волга и са номадствали също по нейния десен бряг; второто е на около 150 мили южно от Саратов край селището Быково, а третото е локализирано в Калиновка, близо до Волгоград.

Азовско море).[487] Срещу „*Донецката група*“ са били насочени най-важните руски кампании, предвождани от Киевския княз, тъй като там са били трите половецки столици, а това свидетелствало, че в Донецкия басеин се е намирал политико-религиозният и индустриален център на половците. По горното течение на Донец има руини на стари градове, процъфтявали в хазарския период (VIII-X в. – „Салтовската археологическа култура“) и О. Прицак изброява техните имена и местоположение, отбелязвайки къде са открити половецки находки (погребения и „каменни баби“).[488]

---

[487] **O. Pritsak.** Polovcians, 344-345. Имало е номадски погребения южно от устието на Дон, а близо до него се намира т. нар. Кобяково градище. Натрупването на половецки гробове съществува и в басейна на р. Хопер (изглежда там е била кампанията от 1160 г. на Изяслав, синът на Андрей Боголюбски), но най-голямата концентрация на донско-половецки погребения е открита край хазарската крепост и търговско средище Шаркел.

[488] **O. Pritsak.** Polovcians, 345-352. Интерес в случая представляват названия като „Змеев курган“, „Змиево городище“ или „Каганский перевоз“. Авторът смята, че последното име е възникнало, защото някога там печенежките и половецките „кагани“ са прекосявали Донец. Според него сърцевината на половецките поселения е била територията по десния бряг на Донец. Южно от него и северно от Сухый Торец е лежала една планинска верига, обозначавана в изворите като „Святые горы“, а обърнатият към тези „свещени планини“ ляв приток на Донец е бил наречен Нетриус. Прицак цитира срещаното в *Книга большому чертежу* обозначение на притока: „свещена река, наречена също Нетригус“ („колобезь Святои а Нетригус он же“), за да заключи, че думата **Netrigus** е „криптична деформация“ от **Tengir Su** (net = ten; rig = gir; us = su), означаващо на тюркски „свещена вода“. На запад от Нетриус са били другите два леви притока на Донец – реките Оскол и Изюмец. От дясната страна, западно от устието на Изюмец, се е издигал т. нар. Изюмский курган, а на осем версти югоизточно от него се издигали руините на „Царев город“ при селището Мала Комышуваха, където са открити няколко половецки могили, на едната от които е имало каменен „баба“. Този „имперски град“, останал от времето на хазарите, тъй като там са били изровени руините на селище от салтовски тип, би трябвало според

От района на Донец той обръща поглед на запад, като подразделя лагерите на половците по Днепър на три групи. На „*левия бряг на Днепровските групи*“ изворите са познавали пет мрежи половецки поселения. Две от тях са били споменати в „Поучението“ на Владимир Мономах: „вежите“ на Varin (ок. 1086) по р. Удай близо до нейното вливане в Сула и тези на племето Itlar (1095) недалеч от Ховтва (Голтва), ляв приток на Псел. През 1107 г. руските князе изтикали половците зад Сула до Хорол, десен приток на Псел, а в 1184 г. нападнали и становете им по Хорол. Източно от тях, между Ворскла и нейния приток Мерл, се намирало друго голямо поселение. Срещу него провел двете си кампании в 1183

Прицак да бъде идентифициран с централната половецка столица *Шарукан*. На запад от нея край редица други села също са намирани кургани с каменни статуи. Югоизточно от сливането на Оскол с Донец край неговия десен бряг са били открити руините на три града от салтовски тип: Бохородыще, Сидорово и Маяки. Някога Сибильов бил отъждествил първия от тях с половецката столица Шарукан и вторият – с град Сугров, а Кудряшов е смятал, че или руините на Маяки, или намиращите се по левия бряг до село Новоселивка руини би трябвало да се отнесат към град Балин. Разкопките на Шрамко в трите градища обаче не дали находки, които да се датират по-късно от X в., а това показвало, че тези градове не са били обитавани по времето на половците. Напротив, на левия бряг на Донец близо до вливането в него на река Тор (Казенный Торец) край селището Райхородок са намерени много кумански погребения и там Прицак предполага да е била дясната половецка столица *Сугров*. Близо до Тор е бил пленен в 1185 г. и княз Игор Святославич. Около тази река и нейните притоци, както и по другите десни притоци на Донец, също са открити половецки погребения и „каменни баби“, като при изворите и горното течение на р. Биле е имало и останки от пещи за топене на желязна руда от IX-XII в. Преминавайки към находките край левите притоци на Донец, Прицак отбелязва, че в голямото селище Кунье (< Qūn) на изток от изворите на Нетриус са били открити номадски кургани, единият от които с каменна статуя. Поради руините на град от салтовски тип, изровени в Новоселивка близо до Кунье (източно от това селище), авторът предлага третата половецка столица *Балин* да бъде локализирана тъкмо с Кунье.

г. новгородският княз Игор Святославич, който преминал отвъд Мерл, за достигне номадските „вежи“.[489] Ворскла (Вироскол) ще да е била смятана от русите и куманите за граница между сферите им на влияние. Други „вежи“ са били разположени близо до града (мѣсто), наречен на половецки Ерелъ (= *рус.* Угол ‘ъгъл’) и локализиран на едноименната река Орел ~ Орель.[490] Те са били на два пъти завладяни от киевския княз Мстислав Изяславич (1152 и 1170), който тогава нападнал и петия половецки стан край Самара (Снопород). Южно от горен Орел до завоя на Самара и понадолу в посока на Днепър се е простирала „Синята гора“ (Голубой лѣс), където в 1187 г. русите открили номадските „вежи” и стада, а по двата бряга на Днепър между Орел и Самара е лежала и „Черната гора“ (Черный лѣс), в която през 1170 г. били пленени много половци. Авторът се спира на намерените номадски погребения и каменни статуи край Ворскла, Орел и Самара с нейните притоци, след което разглежда „*групите по Днепровските пасища*“. Становете в Днепровския луг (= *укр.* лух ‘ливада’) са били нападнати през зимата на 1190 г. от Ростислав Рюрикович и във връзка с това летописецът споменава рекичката Протолочи. Една част от тази територия сега била под водите на резервоара Каховка, но в нея и по бреговете на Каховка са открили много половецки паметници (от двете страни на Днепър), които Прицак накратко изброява. Той изтъква, че археологическите данни потвърждавали най-общо казаното от Идриси за кумански станове и на „*Азовската група*“, но съобщеното е било толкова неясно, че всеки опит да се локали-

[489] Този стан е бил открит от археолозите близо до Старый Мерчык – до началото на XX в. там стоели четири „каменни баби“.

[490] **O. Pritsak.** Polovcians, 354. В бел. 253 авторът чете jerel’ като jörel и го свързва с огузката дума jöre, засвидетелствана при М. Кашгари: järä/ywr’ ‘the area around (hawl, ḥitār) anything’.

зират двата „града“ Qumāniya („бялата“ al-bīd и „черната“ as-sūd) трябвало да се смята за неуспешен. В северното крайбрежие на Азовско море обаче е имало доста висока концентрация от устия на сравнително къси реки, край чиито брегове, богати на риба и дивеч, половците често лагерували. Там също са намерени погребения и „каменни баби“,[491] а в местните музеи днес се пазели 88 цели и фрагментарни половецки статуи от този район. Пристъпвайки към „*Кримската група*“ ученият припомня, че наличието на половци е засвидетелствано от Идриси, който споменава куманската крепост Ğālit (Ялта), и от Рубрук, според когото в Gasaria (Крим) „команите пасели своите животни“, докато Ибн ал-Асир (ум. 1232) на свой ред е описвал Sudāq (Сугдая) като най-важния половецки търговски център. Но макар на полуострова археологически проучвания да са били провеждани от над един век, данните за тюркските „номади“ са били игнорирани от политически ориентираните съставители на археологическата карта на Крим.[492] После авторът насочва своето внимание към „*дяснобреговата Днепърска група*“. Тук са включени половците, живеещи по реките Инхул, Инхулец и Базавлук с нейния приток Камянка. Прицак изброява местонахожденията на кургани и гробове, като припомня предложената от Бурчаков и Кудряшов идентификация на половецката река Ивля с Инхулец (Ингулец), към която били отправени походите на Ростислав Рю-

[491] Например в басейна на Молочна, между Берестова (десен приток на Берда) и Обыточна, в басейна на Кальмиус, чийто десен приток Кальчык е навярно идентичен с Калкы, край която в 1223 г. е станала битката с татарите (тази идентификация е дадена при **O. Pritsak.** Der Flußname „Kalka“. – *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, 8, 1964, 61-66), и пр.

[492] Само спорадично се срещали споменавания на половецки гробове и други техни останки, например в Билохирьк (Карасу-Базар) и Старый Крим (Солхат). Срв. **O. Pritsak.** Polovcians, 359.

рикович (1190 и 1193). По същия начин той подхожда и при „*Киево-Корсунската група*“, в чиято територия, южно от Киев между реките Стубна и Рос, било едно от най-големите струпвания на кумански останки.[493] Обособена е също една „*Бугска група*“, защото от описанието на похода на Михалко и Всеволод Юрьевич срещу половците в 1173 г. ставало ясно, че те са имали „вежи“ и по р. Бох/Бух (Южен Буг). Западните извори също са споменавали куманския княз (dux alius Cumanorum) Gureg „de flumine Buchs“ (1237). В тази група е включен басейнът на реката с нейните леви и десни притоци, както и земите между Днестър и Буг.[494] Във връзка с „*Лукоморската група*“ авторът се спира най-напред на термина „Лукоморье“, с който изворите обозначавали от една страна северния бряг на Азовско море, а от друга – крайбрежието на Черно море между делтите на Буг – Днепър и северната част на Крим. В 1187 г. войводата Роман Нездилович нападнал лагера на номадите в делтата на Днепър, когато половецките воини били в България. Тези „деснобережни“ кумани се определят в летописите като „лукоморски половци“. Близо до устието на реката са открити техни погребения и други останки, чийто вид и местонахождение О. Прицак внимателно проследява. Последна в списъка му е „*Дунавската група*“. Нейните „вежи“ били разположени между Долния Дунав и долното течение на река

[493] Особено много са находките по р. Рос с нейните леви притоци, сред които и Камянка. През XIV-XVI в. земите по нейния басеин и басейните на Роставец и Сквирна са били във владение на Рожыновськи-Половецките князе, които претендирали да са потомци на хан Тугорта(р)кан (ум. 1096), тъстът на киевския княз Святополк II (1093-1113). Срв. **O. Pritsak.** Polovcians, 360-363.

[494] Там една от най-големите концентрации на половецки древности се намирала край с. Болган (26 кургана), а в Одеския музей се пазела сбирка с 31 „каменни баби“ от територията на същата група. Срв. **O. Pritsak.** Polovcians, 363-365.

Прут.[495] Съгласно един извор ханската им резиденция се е наричала Karabuna и се намирала на мястото на град Татар-бунаръ край устието на река Кохыльнык. По тази река на североизток и югозапад от Татар-бунаръ също са били намерени кургани и други кумански реликти.[496] Останалата част от изследването отново се покрива текстово с издадената на украински език статия. В петата глава авторът обобщава сведенията за „***половецкото царство***“ (с. 368-374).[497] То напомняло печенежката държава, но при половците е съществувала и институцията на робството.[498] Начело били двете

---

[495] В 1106 г. киевският княз Святополк изпратил хазарите Иванко Захариевич и Ян Вышатич срещу половците по Дунава. Те използвали един „Кумански брод“, за да пресекат реката и отидат в България. Ото Фризингер също споменава тази група кумани (1143-46), разполагайки „Pecanati et hii qui Falones dicuntur“ в съседство на Панония. Изглежда дунавските половци са били през 1159 г. съюзниците на Галичкия претендент Иван Ростиславич, наречен Берладник. Те са помогнали и на братята Петър и Асен да създадат второто българско царство.

[496] Например в селата Павливка и Градещи (Молдавия), в Червоноармийськ (до 1940 – Кубей, район Болград), в с. Жовтый Яр (до 1944 – Сары-яры, район Татар-бунаръ), разположенокрай южния бряг на Днестровското устие; в близост до Билхород-Днистровськый (Аккерман). Срв. **O. Pritsak.** Polovcians, 368.

[497] Срв. гл. V. The Polovcian Realm, включваща следните параграфи: (1) The internal structure of the Polovcian realm: the institution of slavery; (2) The two supreme Polovcian dynasties: the Qāy and the Ölberli; (3) The linguistic variety and multiethnicity of the Polovcians. Turkic Polovcian as a lingua franca; (4) The religious conditions: the ‘Codex Cumanicus’. Latin and Persian as linguae francae; (5) Three main Polovcian political and economic centres; (6) The role of the Crimean (esp. Sudāq) in the Polovcian economy; (7) Commercial ties with Byzantium and Central Asia; (8) The end of the Polovcian Pax; (9) Polovcians in Hungary and Bulgaria; и (10) Polovcians/Qipčaqs in Egypt and Syria.

[498] За нея авторът препраща към писаното от Голубовски и статията на **Ch. Verlinden.** Ensclavage et ethnographie sur les hordes de la Mer Noire (XIIIe et XIVe siècle). – In: *Miscellanea historica in honorem L. van der*

династии Qāy и Ölberli.[499] Половецката държава се характеризирала с етнолингвистично разнообразие.[500] Също така разнообразни са били и религиозните вярвания.[501] Имало е три главни политико-икономически центрове – столицата *Шарукан* и двете второстепенни резиденции *Балин* (на изток) и *Сугров* (на запад), представляващи краен пункт на „Залозния път“, свързващ през Киев половецката земя с Ев-

---

Essen, I. Bruxelles-Paris, 1947, pp. 287-298. (Срв. **O. Pritsak.** Polovcians, 368, бел. 444).

[499] **O. Pritsak.** Polovcians, 368-369. Типичен владетел на Qāy е хан Боняк I (ум. 1117), който помогнал на Алексий Комнин да разбие печенезите (1091), а пет години по-късно разрушил и Киевския пещерен манастир (1096). В 1116 г. Qāy признали върховенството на клана Ölberli, оглавяван от „дракона“ Шарукан, дуалната форма на управление обаче е била запазена.

[500] **O. Pritsak.** Polovcians, 369. Масата номади са говорели на тюркски, управляващият им слой е имал прамонголско потекло, а търговците са били с ирански, арменски или еврейски произход. Група украински арменци е била тюркизирана – от нея са останали записи с арменско писмо на половецки език. Около средата на XII в. някои половци на свой ред възприели караитския вариант на юдаизма и така възникнали днешните караими. Част от тях е била разселена в Халич и Кукызив (Львов) от галицкия княз Данило и неговия син Лев Данилович (средата на XIII в.), други се присъединили към литовския княз Витовт и се настанили в Луцк и Троки (XIV-XV в.). За тях авторът препраща към **Ja. Stepaniv.** L'époque de Danylo Romanovyč ... d'après une source Karaïte. – *HUS*, 2, 3, 1979, 334-373.

[501] **O. Pritsak.** Polovcians, 370. Половците се придържали към централно-азиатския монотеистичен тенгризъм, съчетан с тюрко-монголския култ към вълка, но сред тях е имало манихеи (срв. името на Bonjak < Mani-ax 'последовател' [буквално 'брат'] на Мани'), несториански християни и мюсюлмани (от 1043 г. съгласно Ибн ал-Асир). Източната им ориентация е засвидетелствана по техните погребални обичаи, а каменните статуи на мъртвеца, държащ съд за опияняващото питие haoma, показват една стара ирано-скитска традиция. Ученият превежда тяхното обичайно название „каменные бабы“ не чрез *рус.* баба 'жена' или с *тюрк.* baba 'баща, прадед', а като „каменни баби“ в смисъл на стари жени (Stone Old Women).

ропа. Куманите обаче са контролирали също кримското пристанище *Сурож* (Sudāq/Sugdaia), *Азов* (Azaq) и *Саксин* (Sāqsin) по устието на река Волга. Те са търгували с Византия през *Корсун* (Херсонес), имали освен това контакти и с търговските центрове на Централна Азия чрез посредничеството на Кимекския клон. Краят на половецкия „Рах“ е дошъл с възхода на монголите.[502] Клон от половците избягал в Унгария под предводителството на Котян. Още преди това кумани се настанили и в България, а чрез търговията с роби кипчаки проникнали в Египет и Сирия.[503] Последната глава

[502] **O. Pritsak.** Polovcians, 372-373. В годината на Тигъра (1206) близо до изворите на река Onon „степният парламент“ (qurultay) обявил Темуджин от племето Mongol (клон на някогашните Hsien-pi) за световен владетел, или „Činggis qa'an“. Той поставил под свое влияние евразийските степни народи и седентарни общества, започвайки с „ефимерните“ Naymān и с хорезмийската държава, преди да изгради своята империя. В 1218 г. Чингиз изпратил генералите си Джебе и Субетай на запад около брековете на Каспийско море, за да проучат „Западните земи“. Те проникнали дълбоко в Кавказ, разбивайки грузинската армия, после с хитрост разединили алани от половци и се справили с тях поотделно, а в 1223 разгромили край р. Калкы и обединените руско-половецки сили. Последвала широкомащабна монголска инвазия и от 1240 г. половецкият „Рах“ престанал да съществува.

[503] **O. Pritsak.** Polovcians, 373-374. Местните владетели, тюрко-кюрдските Айюбиди, започнали от XII в. да внасят роби (mamlūk) от земите на половците, където един от първоначалните райони за този експорт е била територията на бившия Боспорус. При един от тях, султан al-Malik aṣ-Ṣāliḥ (ум. 1249), импортът на мамлуки нарастнал и в Египет е била създадена тренировъчна система за формирането от тях на елитни корпуси. В 1250 г. обаче мамлуките завзели властта, победата над монголите при 'Ain Jālūt им донесла необходимия авторитет и те управлявали Египет и Сирия чак до османското завоевание (1517). Като поддържали добри отношения с владетелите на Златната Орда те подсигурили постоянен приток на нови мамлуки с тюркски или с черкезки произход. Заедно с това продължили да използват тюркския език и създали при двора развит център за тюркска литературна дейност, свързан с останалите средища на тогавашната тюркска култура. За термина и самите мамлуки

на труда е посветена на „***половците и Русия***“ (с. 374-380).[504] В нея е описана структурата и разположението на „не-дивите“ и „дивите“ половци (It-oγli – Urus-oba и Burč-oγli – Ulaš-oγli; Terter-oba – Jete-oba и Toks-oba – Ko[t]l-oba), разгледани са отношенията с руските князе – редовно подновяваните мирни договори и местата на сключването им, оказваната от номадите военна помощ, браковете между руси и половци, откъдето в летописите са се запазили следи от поетичното творчество на степняците, а в руски и украински езици са навлезли голям брой тюркизми,[505] като са посочени и някои топонимични следи от присъствието на този народ в Украйна. Всичко това кара автора да заключи,

---

(мамелюци) авторът препраща към енциклопедичните статии на **A. G. Wensinck.** Mamlūk. – *Enzyklopaedie des Islams*, III, 1936, 235; **M. Sobernheim.** Mamlūken. – *EI*, 3, 1936, 235-238; **B. Lewis.** Egypt and Syria. – *The Cambridge History of Islam*, I. Cambridge, 1970, pp. 207 и 230. Според енциклопедията „Nihāyat al-‘Arab“ на Нувайри (ум. 1332) мамлукският султан Beybars I as-Sālihī (род. 1223, упр. 1260-1277) е бил от рода البرلى Ölberli.

[504] Срв. гл. VI. The Polovcians and the Rus’ с параграфите: (1) The ‘non-wild Polovcians’; (2) The ‘Wild Polovcians’; (3) Treaties between the ‘non-wild Polovcians’ and the Rus’ dynasties; (4) Friendly relations between the ‘non-wild Polovcians’ and the Rus’ Dynasties; (5) The true character of the Polovcian military help to the Rus’ian Dynasties; (6) The true intimate relations between the Polovcians and Rus’; (7) Traces of the Polovcians in the Ukrainian toponymics; (8) Names of the Polovcian leaders in the Ukrainian toponymies; и (9) Conclusion: The Polovcians did ‘Orientalize’ the Slavic population of the Kievan Rus’.

[505] **O. Pritsak.** Polovcians, 378-379. Във Фасмеровия етимологичен речник са изброени около 1800 „руски“ лексикални единици с „тюрко-татарски“ произход, мнозинството от които може да са дошли чрез посредничеството на половците – отбелязва Прицак. За следите от куманския епос той препраща към работата на Пархоменко, а за степната трева „евшан“ – към една по-ранна своя статия (**O. Pritsak.** Two Names of Steppe Plants – 1. Jevšan. – *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, 8, 1964, 37-40).

че на половците се дължи „ориентализацията“ на славяните в киевската руска общност. Противно на летописните твърдения едва ли е можело да се говори за сериозна „половецка опасност“ – смята ученият. Куманите никога не са се стремяли да окупират част от гранично руско княжество, а ако са проникнали във вътрешността на Русия, това е ставало, защото са били в съюз с един клон на Рюрикидите срещу друг клон. Без тази тясна връзка на руските князе с половците не би била възможна адаптацията на тюркската казашка институция в Източна Европа и не може да се обясни екстензивното сътрудничество на Московските Рюрикиди и православната църква с монголите. Благодарение на половецкото посредничество руското население е било добре информирано и за етническите, географските и политическите проблеми на Голяма Азия, което се подкрепяло от факта, че съставителят на Киевската летопис е знаел в 1240 г. за смъртта на Чингиз хан в страната на тангутите – завършва обобщенията си Прицак.

Дагмар Дрюл за историческото значение на Кодекса

Приблизително по времето, когато той е бил ангажиран с това изследване, в Германия **Дагмар Дрюл** подготвя под ръководството на Ханс-Вилхелм Хаусиг дисертационен труд върху *Codex Cumanicus*, защитен през 1979 г. в Историческия факултет на Рурския университет в град Бохум.[506]

[506] Вж. **Dagmar Drüll.** *Der Codex Cumanicus. Entstehung und Bedeutung*. Verlag Klett-Cotta, Stuttgart 1979 (1980), 143 S. (= *Geschichte und Gesellschaft.* Bochumer Historische Studien, Bd. 23). Срв. към това рецензиите на: **O. Pritsak** в: *Journal of Turkish Studies*, 4, 1980, 211-213; **A. von Ga-**

Както личи от заглавието, авторката се е стремяла да разкрие историята на възникване и значението на паметника. Ето защо след кратка въвеждаща глава (I. Einleitung) тя анализира досегашните проучвания (II. Bisherige Forschungen) върху датирането, мястото на възникване и автора на Кодекса, представяйки в съпоставителен план мненията на Кун, Хунфалви, Радлов, Иречек, Теза, Салавил, Банг, Самойлович, Расовски, Малов, Дьорфи, Габен, Мончи-заде, Бодроглигети и Дримба. След това пристъпва към собствените си проучвания (III. Eigene Untersuchungen), където разглежда материята в същата последователност, като поставя накрая и въпроса за причините, довели до възникването на манускрипта. По отношение на датировката Д. Дрюл потвърждава основните наблюдения на А. Самойлович и С. Е. Малов. При сравняване на християнския и мюсюлманския календар обаче тя е използвала по-новото трето издание на хронологичните таблици на Малер и Вюстенфелд,[507] в резултат на което достига до

---

bain в: *Materialia Turcica*, 5, 1979 (1981), 136-139; **B. Spuler**. в: *Der Islam*, 58, 1, 1981, 178-179; **A. von Gabain.** Komanische Studien. - In: *Ural-Altaische Jahrbücher*, N.F. 2, 1982, 290-291; **Ch. Warnke** в: *Historische Zeitschrift*, 235, 1, 1982, 175-176; **V. Drimba** в: *Revue Roumaine de Linguistique*, 28, 5, 1983, 457-459; **Kl. Röhrborn** в: *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 134, 2, 1984, 377.

[507] Вж. **Eduard Mahler.** *Wüstenfeld-Mahlerische Vergleichungstabellen zur muslimischen und iranischen Zeitrechnung mit Tafeln zur Umrechnung Orient-christlicher Ären*. Wiesbaden, ³1961. Срв. обаче също забележката на Бертолд Шпулер в рецензията му върху труда на Дрюл, където на стр. 179 е подчертано, че третото издание на таблиците не се различавало съществено от използваното от Малов второ издание (1926), тъй като

извода, че оригиналът на първата част на Кодекса ще да е възникнал по-скоро между 1292 и 1295 г. Авторката приема датата 11 юли 1303 г. като времето, когато е започнало изготвянето на препис на глосара – „навярно не първият и не единственият“. За да установи възрастта на достигналия до нас ръкопис, тя за пръв път подлага на проверка и сведенията на Д. Дьорфи, като лично анализира материала на съхранявания във Венеция манускрипт. Резултатите от това изследване заемат с. 26-31 на труда и потвърждават изводите на унгарския учен. Става ясно, че отделните части на Кодекса са били подвързани в общ том едва през първата половина на XVIII в., когато около 1741 г. познатият днес екземпляр е бил снабден с твърда корица, облечена в кафява кожа и декорирана с герба на Венеция. Дагмар Дрюл разграничава трите свезки на паметника, обхващащи съответно листата 1-29, 30-59 и 60-82, като посочва кореспонденцията на страниците и съдържанието на всяка от тях. Проверката на хартията и начина на сгъване на листата показва, че за първите две свезки е бил използван форматът "Realle", а за третата – "Reçute". И двата формата са започнали да се употребяват в Италия от 1310 г., която дата би могла да се приеме като terminus post quem за времето на възникване на манускрипта. Анализът на водните знаци, осъществен с помощта на д-р Банаш от Главния държавен архив в Щутгарт, където се съхранява цяла картотека на средновековните филиграни, на свой ред насочва към една дата около 1330 г. Това кара авторката да заключи, че достигналият до нас паметник е бил написан едва в средата на XIV в. По-нататък, на с. 31-33 от труда тя се опитва да установи кои части в отделните свезки са оригинали и кои преписи, като споделя редица ценни наблюдения. За да мо-

---

е било изготвено по фотомеханичен път. Според Шпулер датата на възникване на оригинала би трябвало да бъде 1293/94 г.

же да локализира мястото на възникване на триезичния глосар Дрюл се спира на ролята на италианските търговски връзки със Златната Орда и с илханската държава, като проследява в хронологичен ред италианската колонизация на северния черноморски бряг (с. 34-39). Тя отхвърля венецианските опорни пунктове Тана и Солдая, както и генуезката колония в Солхат, насочвайки своето внимание към Кафа – първата генуезка колония по Крим, чието създаване е било потвърдено в 1266 г. чрез златноорденския хан Мьонгке Темюр. От там европейците могли да поддържат тесни стопански отношения и с пристанищния град Трапезунд, който от 1285 г. също разполагал с генуезка търговска фактория и откъдето водел директен керванен път към столицата на илханската империя Тебриз. Тъкмо пряката връзка на Кафа – Трапезунд – Тебриз би могла, съгласно Дрюл, да обясни интереса към персийския език на автора на триезичния глосар. И понеже по времето на възникване на речника (1292-1295) генуезците били тези, които са поддържали политически и търговски контакти едновременно с илханите и със Златната Орда, то и самият глосар според нея ще да е възникнал най-вероятно в Кафа (днес Феодосия) на Крим. Историческата стойност и културното значение на Кодекса не можели да бъдат правилно оценени без да се изясни въпроса за авторите на отделните негови части. Филологическите изследвания обаче давали информация само за произхода на копистите на триезичния глосар, не и за произхода на същинския му автор. След като въз основа на историческия хинтергрунд Дрюл го определя като генуезец, оставало само да се уточни дали той е бил търговец или мисионер? С тази цел авторката разглежда отблизо съдържанието на вокабулара, в който преобладават търговските понятия и названията на търговски стоки. Тя анализира списъка на тези стоки, съпоставяйки ги с данните на Пеголоти (XIV в.) и генуезки-

те нотариални актове от Кафа, като обобщава в отделни таблици експортните и импортни артикули[508] и очертава търговските връзки, въдещи по онова време от Средна Азия към Тана и от Кафа през Трапезунд до Тебриз. Така, опирайки се на историческите критерии, Дрюл достига до извода, че триезичният речник е бил изготвен през 1292-1295 г. от генуезки търговец в Кафа. По-различна била ситуацията с кумано-немския глосар, приеман от нея за оригинал, което позволявало на филологическите проучвания да бъдат по-ефективни в определяне произхода на автора. И тъй като куманската му част била подробно разгледана от Дримба, Дрюл съсредоточава вниманието си върху още недостатъчно изследвания немски словесен материал. В общия му писмен дукт, отразяващ форма на шрифта Bastarda, тя открива графични особености, които я карат да заключи, че в изготвянето на втората част на Кодекса са участвали 16 различни писари, някои от които били членове на една и съща скриптория. Авторката се опитва да разграничи отделните „ръци" по страници и редове (с. 92-93), след което издирва произхода им въз основа на лингвистичните податки (с. 93-123), носещи недвусмислено белези на един източен среднонемски език (Ostmitteldeutsch). Тя обръща внимание също на допълнително записаните в триезичния речник 15 немски глоси (с. 124-128). Те отразявали главно названията на телесни предимства и недостатъци, откъдето Дрюл предполага, че може би са служели като един вид „Checkliste" за обичайната в Кафа търговия с роби. На свой ред сходството в ортографията и дукта на куманско-немския глосар и тюркските молитвени материали подсказва, че те навярно са писани от едни и същи автори. Това са били монаси от източната среднонемска езикова област, чиято задача била да

[508] **D. Drüll.** Der Codex Cumanicus, 44-54, 55-77. Срв. обаче критичните бележки на Шарлоте Варнке на с. 176 от нейната рецензия.

християнизират куманоезичното население в земите на Златната Орда. Д. Дрюл подчертава, че за пръв път необходимостта от мисионизиране на куманите е била изтъкната в булата на папа Григорий IX от 11 септември 1239 г. и това изискване на курията, насочено предимно към францискански и доминикански монаси, се повторило до края на XIV в., като в 1332 г. дори е било взето решение за откриването в Пера и Кафа на езикови училища, подпомагащи мисионерската дейност. Вероятно известни успехи са били постигнати също сред военопленниците-роби, предлагани от монголците за продан, преди те да бъдат транспортирани по море към Египет. Християнските търговци са били задължени да освобождават новопокръстените, а те им се издължавали, оставайки на работа при тях като домашна прислуга. Именно чрез тясното сътрудничество между мисионери и търговци Дрюл си обяснява съществуването на двете различни части на Кодекса. За един от последните негови притежатели тя намира в генуезките нотариални актове имената на трима предполагаеми родственици – Pietro da Finale (1281), Gugliemo de Finale (1289) и Oberto di Finale (1290), откъдето заключава, че навярно и Antonio di Finale ще да е бил генуезки търговец и тъкмо той може да е донесъл Кодекса в Италия. В един кратък раздел, посветен на причините за възникване на паметника (с. 132-135) авторката определено подчертава, че латинско-персийско-куманският глосар от Кодекса е документ на търговско-политическите връзки между генуезци и монголци от края на XIII до края на XIV в., когато с изместване на търговските пътища на север московските търговци са поели ролята на генуезците. На свой ред проповедническите материали, химните и куманско-немският глосар представлявали документи за мисионерската дейност на източните среднонемски монаси сред „обозначените като кумани народи на Южна Русия”.

Както множеството манастири, така също италианските колонии в Крим са предлагали на мисионерите ценна изходна позиция за тяхната религиозна пропаганда. Това обяснявало според Дрюл и наличието в началото на XIV в. на един доста широк слой от духовници – членове на францискански или доминикански ордени –, които са били в състояние не само да разбират куманския, но и да водят записи на този език. Основните изводи на германската историчка са обобщени в една кратка заключителна глава (IV. Zusammenfassung), разположена на с. 136-137. Следва списък на изворите и на използваната литература (съответно с. 138 и 139-143). Като цяло монографията на Д. Дрюл представлява значителен принос в изучаването на *Codex Cumanicus* – неслучайно тя веднага привлича вниманието на редица авторитетни учени.[509] Особено ценни са палеографските анализи на ръкописа и проучването на немския материал. Но може би сред най-големите заслуги на тази книга е, че успява да разкрие „като исторически извор един труд, оценяван досега само като документ на един изчезнал език“.[510]

По-нататъшно диференциране и разширяване на тематиката

През 80-те години на XX в. изучаването на куманското минало и език продължава да се развива в прокараното вече русло, като разкритите нови аспекти хвърлят повече светлина върху различни детайли от същността на разглеждания народ. Наред с утвърдените учени като О. Прицак, С.

[509] Срв. рецензиите, изброени тук в бел. 506.
[510] Така Ханс-Вилхелм Хаусиг в неговото предисловие (Geleitwort) на с. 9 от труда.

Плетньова, Л. Лигети, А. Палоци-Хорват и пр. по това време свои приноси в областта дават също П. Голден, М. Моллова и много други изследователи, към които се причислява и българският историк П. Павлов. Отново вниманието е насочено към основните теми, отнасящи се до *Codex Cumanicus* и *Слово о полку Игореве*, към топонимичните, антропонимичните и другите езикови податки, към анализа и интерпретацията на писмените извори с оглед прецизирането и локализирането на историческите събития, а също към археологическите материали, допринасящи за очертаването на бита и духовна култура на куманите.

В 1980 г. **Михаил Вадимович Бибиков** обнародва една статия, посветена на извороведските проблеми, свързани с изучаването на номадската история по Долния Дунав през XII в.[511] Тя има косвено отношение към куманите, тъй като разглежда етническия състав на воювалите срещу Йоан II Комнин през 1121-1122 (или 1122-1123) г. „скити“, в които, въпреки общоприетото мнение, Дякону се опитва да съзре кумани. След като припомня факта, че анализът на византийските податки за историята на тюркските номади винаги е съпровождан от решаването на въпроса за атрибуцията или „разшифрирането“ на използваните в изворите деконкретизирани архаични „етникони“, Бибиков се спира на войната в 1121-1122 г., определяна от различни византийски писатели не само като „печенежка“,

[511] Вж. **М. В. Бибиков.** Источниковедческие проблемы изучения истории кочевников в Нижнем Подунавье в XII веке. – *Revue roumaine d'histoire*, 19, 1, 1980, 47-52. Срв. и извороведския преглед на **М. В. Бибиков.** Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII-XIII вв.). – В: *Древнейшие государства на территории СССР*. Москва, 1980, с. 112-133; също гл. 2 на **М. В. Бибиков.** Исторический опыт межэтнических отношений на евразийском пространстве (http://www.istorya.ru/referat/referat2/7431.php).

но също като „скитска“ или дори „гетска“. Той отхвърля възможността тук под „гети“ да са били визирани унгарците (конфликтът с тях последвал едва в 1128-1129 г.) и посочва сравнително по-рядката употреба на същото име като обозначение на узите. Хипотезата, че император Йоан Комнин е воювал с отломките на печенези и узи, се подкрепя от едно съобщение в Ипатиевата летопис за 1121 г., съгласно което „В лето 6629 прогна Володимир Берендичи из Руси, а Торци и Половци сами бежаша“. Още Расовски бил свързал това бягство от Русия с печенего-византийската война, тъй като тогава печенезите едва ли са могли да останат на левия бряг на Дунава, доминиран от куманите. С неговата теза се е съгласил и В. Златарски. Двамата учени обаче говорели само за печенези, докато в руската летопис се споменават изрично и торките, а тъкмо те са били отъждествявани с узите от византийските извори. С други думи, „скитите“, които прекосили по това време Дунава, нахлувайки във Византия, ще да са включвали печенежки и узки елементи.

От същата година е обширната студия на **А. Палоци-Хорват** върху облеклото на куманите в средните векове,[512] представляваща ценен принос към историята на костюма в Източна Европа въобще и конкретнно към разкриване на спецификата на традиционната куманска носия такава, каквато тя се проследява по „каменните баби“, археологическите находки, илюстрациите в някои хроники и отделни стенни рисунки. Авторът си е поставил за цел да проследи само състоянието на различните извори, защото неизяснеността на редица проблеми все още не позволявала да се осъществи цялостна реконструкция на някогашния куманси костюм. В първата част на изследването той се спира

[512] **A. Pálóczi-Horváth.** Le costume coman au Moyen age. – *Acta archaeologica Hung*., 32, 1980, 403-427.

върху „***костюма на куманите в техните степи***“ (с. 403-407), подчертавайки, че този народ е бил създал своя специфична култура, ясно отличаваща се от тази на предхождащите го номади (печенези и узи). Особен елемент в нея са били статуите, държащи съд между ръцете – израз на едно тюркско по произход изкуство, което още през XIX в., т. е. много преди Н. Веселовски (1915), е било отнесено към половците от И. Дярфаш. Сред трите основни етнически елемента, формиращи куманския народ (qūn + sarï + qïrčaq), генезисът на това изкуство трябвало да се търси при кипчаките. Статуите, които несъмнено са изобразявали покойници (и то представители на семейно-племенната аристокрация), са били свързани с култа към предците, но те изглежда са имали някаква функция и в култа към вожда. Аксесоарите на изобразените по тях костюми могат да се съпоставят с археологическото наследство на номадите от XI-XIII в. След като привежда предложените от Г. Фьодоров-Давидов и от С. Плетньова класификации на „каменните баби“, Палоци-Хорват последователно се спира върху особеностите на костюма от мъжките и от женските статуи. Много елементи на половецкото облекло и украса се срещат в погребалните инвентари или имат аналогии в екипировката на по-ранните евразийски конни народи. Конусовидните и полусферични шлемове с две кръстосани ленти например са приличали съгласно Г. Фехер на шлемовете на древните българи. Двата диска, защитаващи гърдите, които са били прикрепяни към бронята, съответствали на откритите в кумански гробове от Южна Русия дискове от кожа или от кече, вмъкнати в железни и сребърни плочки, а подобия на тази военна екипировка се виждали върху стенни рисунки от градските руини в басейна на Тарим и по скалните изображения от Алтай. Спускащото се почти до коленете куманско палто, затваря-

що се по средата, е напомняло разпространения в степта между V и X в. жакет, стигащ до талията, който някога е бил носен също от маджарите, а по своята кройка и дължина е приличало на кафтаните на българската аристокрация. За разлика от по-ранните степни народи обаче коланът, пристягащ мантото към талията, е представен без орнамент; археологическите материали от тази епоха също разкриват, че по куманските колани са липсвали пищни апликации. На тях били закачвани отляво лъка в своя калъф, сабята, торбичката за огниво от кремък и камъка за точене, а отдясно – колчана, ножа и гребена, понякога също и други предмети (бич, шило, кука и пр.). Изглежда, че куманските гащи са представлявали един вид бухнали панталони, а за тесните и високи до коленете ботуши с мека подметка, прикрепяни чрез ремъци към колана, представа дава една стенна рисунка от Източен Туркестан, отнасяща се към IX в. Палоци-Хорват не свързва изобразените по мъжките статуи една до три плитки с обичая на аварите и тюрките да сплитат косите си, но отбелязва, че лицата са били голобради, най-често с извит нагоре мустак. Женските статуи също са носели информация за облеклото на знатните куманки и авторът привежда наблюденията на Плетньова върху основните му детайли – високите конични шапки със или без широка периферия, респективно прилепналите към главата плоски забрадки или бонета, отнасящи се към съвсем различна мода; падащият зад шапката платнен воал, понякога скриващ двете плитки на косата, които иначе са влизали в калъф; особените роговидни украшения под слепоочието и зад ушите, които били покривани с плат, гарниран с малки полукръгли плочици от бронз или сребро; различните видове обеци, колиета и огърлици; блузата и широката пола, носени под кафтана; ботушите, които наподобявали мъжките; окачваните на пояса предмети (нож, гребен, кръгло огледало, тор-

бичка и пр.). Изобразените по статуите части от облеклото се срещали и като погребални аксесоари. Въз основа на археологическите находки авторът смята, че ризниците, като най-важни елементи на военния костюм, са били импортирани от съседните на куманите региони (от Кавказ, Русия или Хорезм, респективно Персия), без обаче да изключва възможността, те да са били също произвеждани в доминираните от куманите градове на Крим или в ханските центрове по Донец. Същото се отнасяло до железните шлемове и плочките за броня, независимо че през XII-XIII в. нейната употреба е била засвидетелствана дори сред леката степна кавалерия. От бижутата особено значение е имал вариантът на големите обеци с двойна конична орнаментация, гарнирани с други миниатюрни конусовидни или зърнести топчета, голямата разпространеност на които в куманските поселищни територии на запад е довела до обозначаването им като „висулки от куманski тип“. Дъговидните резки по китките от ръцете на женските статуи могат да се свържат и с гривните от двусъставни метални ленти с гравирана шнурова орнаментация, открити в кумано-кипчакските погребения от XII в. Пак сред куманския погребален инвентар са намерени и фиби за коси, напомнящи онези от женските фигури на „каменните баби“. Във втората част на студията, „***костюмът на куманите в Унгария***“ (с. 407-426), Палоци-Хорват проследява най-напред съдбата на онези номади, които, начело с хан Kötän (Kuthen), се заселили през 1239 г. в страната. В 1241 г. те напуснали Унгария, за да поживеят няколко години в България и да се завърнат едва в 1246 г. Крал Бела IV им отредил за ползване земите между Дунав и Тиса, както и на изток в околностите на реките Кьорьош, Марош и Темеш – там те се настанили в опустошените от монголите кралски и феодални владения (без тези на църквата). При Бела IV (1235-1270), Стефан V (1270-1272) и Ладислас IV

(1272-1290) знатните кумани, т. е. родовата аристокрация, формирали част от кралската гвардия и били наричани „ньогери“ (neugerii), докато обикновеният народ образувал отделна единица на леката кавалерия в състава на владетелската армия. Общото число на мобилизираните куманski воини ще да е възлизало на 2500-3500 души, но след 1282 г. броят им се редуцирал с една трета, тъй като недоволните номади, които подкрепили нахлулият от Молдавия Oldamur, се изтеглили с ордите му след общия разгром край езерото Hód. Куманите взели активно участие в маджарските кампании в Австрия, Бохемия и Моравия, както и при походите на Луи I Анжуйски (1342-1382) в Италия. Към края на управлението на този крал те започнали да губят военното си значение, при Сигизмунд не фигурирали повече сред помощните войски, но знатните кумани са били длъжни да подсигуряват лека кавалерийска екипировка за една двадесета от своите слуги, а през XV в. куманските capitanei вече заплащали известна сума („пари на колчан“), за да се освободят от задължението по военната служба. Продължителното използване на куманите като автономна бойна единица запазило сред тях задълго традиционния номадски мъжки костюм (високите шапки, бръснатите бради, сплетената в плитка коса, дългия кафтан и тесните ботуши), в което съвременниците са виждали една чужда на християните мода. Тя е била възприета в Унгария по времето на крал Ладислас IV и това накарало в 1279 г. папския легат Филип да забрани на маджарите да бръснат брадите си, да стрижат косите си и да носят куманските шапки. През 1288 г. епископът на Естергом изискал от крал Ладислас IV публично да се откаже от своите верни езичници – татари, кумани и neugerii – и да се върне „към честните маниери на християнството, особено що се отнася до храната, костюма, брадата и причес-

ката“.[513] Но и по-късно в 1298 г. унгарските воини, подсилващи армията на Алберт Хабсбургски, все още са имали сплетени коси, не са носели ризници и са изстрелвали стрелите назад, обръщайки се върху конете – едно описание, напомнящо това на куманите. По това време подвижните ризници, защитаващи тялото на леките конници, са били изготвяни от специализирани занаятчии и са стрували сравнително скъпо. Куманите обаче са използвали широко разпространените в степта кожени ризници, чието производство е спадало към популярните номадски занаяти. По свидетелството на Плано Карпини такива ризници са били изработвани от няколко слоя кожа, свързани чрез слепени помежду си ремъци. В Източна Азия те са били снабдени с плочки от метал или кост, поставени върху най-уязвимите места на тялото. Към началото на XIV в. унгарските съседи също смятали, че маджарите са носели кожено облекло, а не ризница – по думите на Матео Вилани унгарците, воюващи тогава в Италия, са имали „кожен жакет, върху който, след като той бъдел грижливо намазан, се поставял втори, после трети и четвърти: това правело дрехата им, която била много устойчива, годна да пази техните тела“.[514] И тъй като в италианската кампания са участвали и кумани, този тип защитна дреха ще да е стоял във връзка с тяхното облекло. Извън описанията на съвременниците важна група от извори за куманския костюм представляват откритите в Унгария изображения. С оглед на това Палоци-Хорват разглежда най-напред податките от т. нар. *Илюстрована хроника* (1360). Художникът на кодекса е представил върху 32 миниатюри източен тип облекло, автентичността на което не подлежала на съмнение. За модел са му послужили източните елементи на унгарската носия и куманския костюм, но

[513] **A. Pálóczi-Horváth.** Le costume, 408.
[514] **A. Pálóczi-Horváth.** Le costume, 409.

явно някои от тях са били познати и сред другите източноевропейски народи – руси, рутени и поляци, на Балканите, а също в Молдавия и Влахия. Авторът внимателно анализира облеклото на изрисуваните кумани: разнообразните по форма, цвят и декорация шапки, които изглежда са варирали според отделните кланове,[515] като по-пищните са били украсени с перли или с метален обков; дългите и стегнати с колан в талията кафтани, прихлупвани при кумани (и татари) отляво под мишницата, за разлика от дрехите на тюрките и монголите, които са били затваряни отдясно;[516] кожените (често червени) ботуши; липсата на брада, но наличието на мустаци и плитка, отговарящи на степната мода, отразена също в половецките „каменни баби“ от Южна Русия и

[515] **A. Pálóczi-Horváth.** Le costume, 410-412. От тях островърхият коничен тип шапка с повдигната периферия, които са нямали нищо общо с калпаците или шлемовете (някои от които приличат на българските шлемове, изобразеви в 1344-1345 г. върху миниатюрите от Ватиканския кодекс на Манасиевата хроника), удивително напомнят по кройка както съвременните им монголски шапки, така също онези от времето на болшевишката революция (*б. м., В. С.*).

[516] **A. Pálóczi-Horváth.** Le costume, 413-416. Този тип източноазиатско облекло, както и по-важните нововъведения във въоръжението са се разпространили в степите през X-XI в. И са навлезли в Унгария с посредничеството на куманите. Според автора не било изключено същите културни елементи на Далечния Изток да са пренесени от етническата група qūn на куманския народ. Тя напуснала района на голямата извивка на река Хуанг-хо в Северен Китай след основаването на *кътайската* империя през X в. (с. 414). Трябва да се отбележи обаче, че някога т. нар. източни хуни (Hsiung-nu) също са прихлупвали своите връхни дрехи наляво. Съгласно някои илюстрации куманската аристокрация е била облечена във фина коприна, кафтанът също е бил привързван чрез широк копринен колан. Това облекло несъмнено е било импортирано от източните земи, окупирани тогава от мюсюлманите. С посредничеството на италиански търговци Унгария по времето на Луи Велики е могла да се снабдява с копринени облекла и платове, обозначавани като „татарски“, от Туркестан или от Китай.

пр. Подобна информация носят и стенните рисунки, съдържащи смесица от източни и западни мотиви в куманското облекло. Най-старите такива фрески са създадени в Трансилвания преди средата на XIV в., но и сред по-късните стенни рисунки са се намирали богати на автентични детайли изображения, което ни позволявало да предположим, че традиционният кумански костюм е продължавал да „живее“ до началото на XV в.[517] Последният тип изворни податки се отнасят до археологическото наследство на куманите, включващо важни аксесоари на мъжкия военен костюм (шлемове, ризници, колании апликации) и елементи на женското облекло (позлатени сребърни огърлици, топчести обеци, китайски бронзови огледала и пр.).[518] Палоци-Хорват прави преглед на най-важните находки, обръщайки внимание също на силното балканско влияние, на което са били подложени куманите, преди окончателно да се установят в Унгария. Студията, завършваща със съкращения на цитираната литература (с. 427), е илюстрирана и с изображения на елементи от куманското облекло и украса. С това тя органично се свързва с работите на съветските археолози, допълвайки ги с нови наблюдения от унгарския изворов материал. В последвалия период авторът продължава да се занимава с различни аспекти на куманската тема.[519]

---

[517] **A. Pálóczi-Hórváth.** Le costume, 417-419.

[518] **A. Pálóczi-Horváth.** Le costume, 419-426.

[519] **A. Pálóoczi Horváth.** Régésti adatok a kunok viseletéhez. – *Archaeologiai Értesítő*, 109, 1982, 89-107; **A. Pálóczi Horváth.** A kunok bejövetele és letelepedése. – *Forrás*, 17/9, 1985, 65-71; **A. Pálóczi Horváth.** *A kunok emléke Magyarországon*. Régészeti kiállítás Kiskunfélegyházán, a Kiskun Múzeumban 1985 augusztus 19-től 1986. március 31-ig. A kiállítást rendezte Pálóczi Horváth András, a katológust szerkesztette Fazekas István. Kiskunfélegyháza 1985; **A. Pálóczi-Horváth.** A kunok feudalizálódása és a régészet. – In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai*. Az 1983. október 10-12-i szegedi tudományos ülésszak előadásai.

В началото на 80-те години в „куманологията“ дебютира един от учениците на Тибор Халаши-Кун и продължител на най-добрите традиции в изучаването на евразийското минало, **Питър Бенджамин Голден** (род. 1941 г.), който се утвърждава най-напред като авторитетен изследовател на хазарите,[520] преди да насочи погледа си и към куманите-

---

Szerk. Fodor István – Selmeczi László. Budapest 1985, 93-104; **A. Pálóczi-Horváth.** “Lakjynyk földhöz rögzített házakban”. Egy középkori kun falu régészeti emlékei. – *Élet és Tudomány*, 40/27, 1985, 850-852; **A. Pálóczi Horváth.** Régészeti és településtörténeti adatok a kunok letelepedéséhez. (Egy középkori kun falu. Szentkirály feltárásának eredményei). – In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön.* Szek. Novák László – Selmeczi László. Nagykőrös 1986, 215-236 (= *Acta Musei de János Arany Nominati 4*).

[520] Срв. например: **Peter B. Golden.** Hazar Dili. – *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1971, 147-157; **P. B. Golden.** Hazar Türkçesi. – In: *Türk Ansiklopedisi*, 19, Ankara 1971, s. 133-134; **P. B. Golden.** The Qazaro-Hungarian Title ~ Personal Name يلك ~ Ἰέλεκ. – *AEMAe*, 1, 1975, 37-43; **P. B. Golden.** Imperial Ideology and the Sources of Political Unity Amongst the Pre-Čingisid Nomads of Western Eurasia. – *AEMAe*, 2, 1981, 37-76.; **P. B. Golden.** The question of the Rus' Qağanate. – *AEMAe*, 2, 1982, 77-97; **P. B. Golden.** Khazaria and Judaism. – *AEMAe*, 3, 1983, 127-156; **P. Golden.** A New Discovery: Khazarian Hebrew Document of the Tenth Century. – *Harvard Ukrainian Studies*, VIII/3-4, 1984, 474-486 (rev).; **П. Голден.** Государство и государственность у хазар: власть хазарских каганов. – In: *Феномен восточного деспотизма. Структура управления и власти*. Н. А. Иванов (ред.). Москва 1993, с. 211-233; **P. B. Golden.** The Khazars. – In: *Turkish-Jewish Encounters*. M. Tütüncü (ed.). Haarlem, The Netherlands: SOTA 2001, pp. 15-28; **P. B. Golden.** Khazar Turkic Ġulâms in Caliphal Service: Onomastic Notes. – *AEMAe*, 12, 2002-2003, 15-27; **P. B. Golden.** Khazar Turkic Ġulâms in Caliphal Service. – *JA*, 292/1-2, 2004, 279-309 (също на руски: **П. Голден.** Тюрки-Хазары на службе у халифов. – В: *Хазары*. Москва-Ерусалим, 2005, с. 458-482 [= *Евреи и Славяне*, т. 16]; **П. Голден.** Хазарские исследования:достижения и перспективы. – В: *Хазары*..., с. 27-68; **P. B. Golden.** Khazars and Kazakhs: New Perspektives. Review of B. B. Irmukhanov, *Khazary i Kazakhi: Svjaz vremën i narodov*. Almaty 2003. – *AEMAe*, 14, 2005-2006, 281-297; **P. B. Golden.** Khazarica: Notes on Some Khazar Terms. – *Turkic Languages*, 9, 2006, 205-222, но

кипчаки. В първия том на юбилейния сборник, посветен на 60-годишнината на Омелян Прицак, той обнародва ценен принос към разкриването на ролята на т. нар. диви половци в руската история.[521] Изследването проследява хронологично от 1146 до 1195-96 г. летописните податки за тези номадски групи, поставяйки ги в контекста на княжеските междуособици през XII в., но то хвърля известна светлина и върху същността на „дивите половци", върху техните основни обединения и главни предводители. Още в самото начало авторът отбелязва, че липсата на единство сред куманските номадски племена вероятно се е дължала на миграциите и дислокациите на народите, които са довели кипчаките на запад; неспособността им обаче да образуват единна държава

най-вече **P. B. Golden.** *Khazar Studies, I-II. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars*. Budapest, 1980, 290 + 262 pp. (= *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, XXV/1-2) – една монография, посрещната доста позитивно в специализираните научни среди, ако се съди по последвалите рецензии на **Bálint Csanád** – *AOH*, 35, 2-3, 1981, 397-412; **L. Hřebíček** – *NoOr*., 36, 1, 1981, 31; **Dan A. Lăzărescu** – *RI*, 34, 7, 1981, 1385-1390; **А. М. Щербак** – *Сов. Тюркология*, 1981, № 1, 103-106; **Gy. Décsy** – *UAJ*, 54, 1982, 165-166; **C. E. Bosworth** – *BSOAS*, 45, 1, 1982, 179; **B. Spuler** – *Islam*, 59, 1, 1982, 171-172; **İlber Ortaylı** – *Belleten*, 46, 181, 1982, 146-147; **А. Ю. Калинин** – *РЖОбНСССРИст*., 1982, № 1, 52-55; **Kl. Röhrborn** – *ZDMG*, 133, 1, 1983, 210; **Lars Johanson** – *AO*, 44, 1983, 232-236; **Leon Nemoy** – *JQR*, 73, 4, 1983, 400-401; **J. Benzing** – *OLZ*, 80, 5, 1985, 486-488; **Tereza Nagrodzka-Majchrzyk** – *RO*, 44, 2, 1985, 113-116; **K. H. Menges** – *CAJ*, 30, 1-2, 1986, 55-77 и **K. H. Menges** – *WZKM*, 77, 1987, 252-256. Вж. също от най-ново време *Hazarlar ve Müseviîk*. Hazırlayan O. Karatay. Çorum 2005 (в съавторство на P. Golden, C. Zuckerman, A. Zajączkowski) и *The World of the Khazars* (= *Handbook of Oriental Studies / Handbuch der Orientalistik*) by **Peter B. Golden**, Haggai Ben-Shammai and Andras Rona-Tas, 2007.

[521] **P. B. Golden.** The Polovci Dikii. – *Harvard Ukrainian Studies*, 3-4, 1979-1980, 296-309 (= *Eucharisterion*: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students). Също и в руски превод: **П. Голден.** Половци дикие. – *Tatarica*, 1, 1997, 13-25.

можела да се припише и на влиянието на техните седентарни съседи: федерацията на източнославянските княжества, управлявана от Рюриковата династия. Вътрешните руски раздори с използването на номадска помощна войска пречели на който и да било княжески клон да вземе надмощие над друг, а въвличането на куманите в тях е засилвало центробежните тенденции, присъщи на всяко номадско общество. Дивите половци са представлявали една от куманските подконфедерации, преследващи политика успоредна или допълваща политиката на техните руски съюзници. Според П. Голден, така както терминът „половци“ е бил калка от *тюрк.* quman ‘блед, бледо-жълт, светъл’, така и епитетът „дикий“ може също да е отражение на някаква куманска дума. Той е възникнал във връзка с онези племена, които след победите на Владимир Мономах са се оттеглили към Северен Кавказ и Грузия. Обикновено съчетанието „половци дикии“ е смятано като технически термин, използван за обозначаване на такива куманski групи, които не са встъпвали в редовни договорни отношения с Русия. Неговата употреба обаче е свързана с една „киевоцентристка“ перспектива. „Дивите половци“ не се съюзявали с управляващите в Киев князе (които са били подкрепяни военно от враждебните на тях черни клобуки), но те са поддържали сравнително стабилни алианси с другите фракции в Русия. Това кара автора да мисли, че навярно названието на тези „диви“ и „некротки“ елементи, живеещи в периферията на Киевска Рус е било развито от „не-дивите“ половци като символ на открито неподчинение спрямо Ки-

ев.[522] И тъй като последните, разделени на две групи в съответствие с добре познатия тюркски „би-партитен“ принцип на държавните структури, са били съсредоточени по двата бряга на Днепър, то „дивите кумани“ явно са се намирали източно от тях край Дон и Донец, разпростирайки се на север до Рязанския регион, а на юг до Тмуторокан. Ако „не-дивите“ кумани биват идентифицирани с „Бялата Кумания“ на Идриси, „дивите кумани“ кореспондирали тогава на неговата „Черна Кумания“. Те са били тясно свързани с три отделни клона на Рюрикидите: с *Олговичите* – потомци на Олег Святославич († 1115), внук на Ярослав I, който е управлявал в 1019-1054 г.; с *Давидовичите* – потомци на Олеговия брат Давид; и с дома на *Юрий Долгоруки* († 1157), син на Владимир Мономах († 1125) и също внук на Ярослав I. За пръв път руските хронисти ги споменават под 1146 г. (в тази година според Голден за пръв път е записано и името „Черный Клобук“) – тогава от тях се възползвал Олговичкият владетел на Киев Всеволод II (1139-1146) срещу княз Владимирко от Галиция. През същата година те стават съюзници и на Святослав Олгович срещу заграбилия киевския трон Изяслав Мстиславич (внук на Владимир Мономах) – към неговата коалиция се присъединили чичовците му, „дивите кумани“ Тюнарк Осолукович и брат му Камоса.[523] Олговичите обаче са използвали и преди това своите семейно-политически връзки с куманите – още в 1078 г. Святославовият баща Олег е бил подкрепян от тях в борбата срещу враговете си; номадите са помагали на тази княжеска линия и в 1094, 1127, 1135, 1136 (тогава се

[522] **P. Golden.** Polovci Dikii, 297, бел. 5.

[523] **P. Golden.** Polovci Dikii, 298. В бел. 12 авторът извлича името Tjunark от *тюрк.* tün ‘нощ’ + суф. -räk/-raq = „darkish“, подобно на формата tünärig/tünärik „темный, мрачный“ от древнотюркския речник (1969) на В. Наделяев.

говори за „половци Олгове“), 1138-1139 и 1144 г. Във връзка с това Голден смята, че най-рано от 1127 г. степните съюзници на Олговичите са били тъкмо „дивите половци“.[524] През 1147 г. сред присъединилите се към Святослав кумани се споменават *Токсобичите* (Toqs-oba), поставени от княза под командването на Судимир Кучебич и Горчен.[525] Съюзници на Юрий Долгоруки през 1148-1149 г. са били също „диви половци“, дошли отдалеч. В 1151 г. те включвали и Севенч Бонякович, синът на прочутия Боняк, което говори за връзка на Боняковата линия с „дивите половци“ – тя може би е била един от двата управляващи клана в тази конфедерация.[526] На следващата 1152 г. Юрий събрал „Отперлюеве, Токсобичи и цялата куманска земя между Волга и Днепър“. Тук името *Отперлю-еве* е съпоставимо с *Оперълюеве* от СПИ, като двата варианта може да

---

[524] **P. Golden.** Polovci Dikii, 299. Само в кампанията от 1127 г. са споменати куманските вождове – Селук (авторът съпоставя Seluk с караимското име Selük – Sülük ‘пиявица’) и Таш (taš ‘камък’). При Татишчев е била дадена формата Оселук (Oseluk) и не е ясно, дали тя трябва да се свърже с Осулук (Osuluk), бащата на Tjunark и Kamosa (вж. бел. 15).

[525] **P. Golden.** Polovci Dikii, 299. Авторът смята Судимир като славизирана форма на *тюрк.* Sütemir (< sü ‘войска’ + temir/temür ‘желязо’), докато фамилното име Кучебич подсказвало, че неговият носител е бил „член, ако не и управляващият хан на номадския клан Küč-ebä“.

[526] **P. Golden.** Polovci Dikii, 300. По-късно Кончак, представител на един от управляващите домове на „дивите половци“ определя Боняк като „нашия велик княз“. Името на Севенч произлиза от *тюрк.* sevinč ‘радост’, докато за Боняк авторът препраща към уйгурското име Böngäk и опитите то да бъде извлечено от *тюрк.* *bön- ‘остарявам, ставам стар, немощен’ (Rásonyi), респективно да се отнесе към византийската му форма Μανιάκης, която на свой ред се свързва с името на византийския генерал от XI в. Γεώργιος Μανιάκης и с това на изпратения през VI в. от тюрките в Константинопол согдиец Μανιάχ (Moravcsik), обяснено от Пигулевская като *cир.* Mani-ax ‘брат на Мани’. Ако предложената от Моравчик съпоставка Μανιάχ ~ Μανιάκης е правилна, това би могло да говори и за манихейството сред куманите – отбелязва Голден в бел. 23.

са произлезли от *Alp-erlü – една форма, засвидетелствана сред названията на кипчакските племена при мюсюлманските автори (البرلوا al-b.rlū, البرلى al-b.rlī). Въпреки тази огромна сила, офанзивата на Юрий завършила с неуспех. Неговите опоненти предприели контраатака срещу куманските му съюзници и опустошили лагерите им край реките Угол (Орел) и Самара, явно намиращи се на изток-североизток от земите на „не-дивите“ кумани Улашевичи.[527] По-нататък авторът внимателно анализира всички възможни сведения за участието на „дивите половци“ в борбата на руските князе помежду им и за овладяването на киевския престол, като привежда имената на техните ханове, предлагайки подходящи етимологии.[528] Изяслав Давидович, който взел властта в Киев след Юриевата смърт, допълнил войските си с 20 000 „диви кумани“ на хан Башкорд.[529] Подчинените му черни клобуки обаче се опасявали от връзките на Давидовичият княз с „дивите половци“, а освен това симпатизирали на Мстислав Изяславич, който бил популярен сред тях още ко-

[527] **P. Golden.** Polovci Dikii, 301.

[528] Съгласно Никоновата летопис в 1152 г. Юрий е бил подкрепен от куманските ханове Темир, Дулеп и Бердаша, а когато Суздалският княз превзел Киев на 20 март 1155 г., на негова страна са били хановете Чемгура, Бердебек и отново Темир. Тези имена, незасвидетелствани по други извори, имат монголски и следмонголски произход, поради което трябвало да се разглеждат с предпазливост, но продължителността на определени форми вероятно свидетелствала за една и съща група от номадски съюзници в Юриевия лагер, т. е. за „дивите половци“. Алиансът с тях обаче не му помогнал да се предпази от куманski набези – една бележка за 1154 г. в Лъвовската летопис споменава, че Юриевият син Андрей Боголюбский е претърпял решително поражение от Рязанския княз Ростислав и неговите кумански съюзници – вероятно ордата на Ельтук. (Срв. бел. 25 и 31 при **P. Golden.** Polovci Dikii, 300-301).

[529] **P. Golden.** Polovci Dikii, 302. Във връзка с това авторът припомня в бел. 37 и други случаи на използването на етноними като лични имена – Kuman (< Quman) и Kitan, Kitanopa (< Qitań).

гато баща му (Изяслав Мстиславич) управлявал Киев. В последвалия сблъсък те предали княза при Билхород (Белгород)[530] и той е трябвало да бяга, отстъпвайки Киев на Мстислав, който влязал в града през декември 1157 г., за да го предстостави на своя чичо през пролетта на 1158 г. Великият княз Ростислав Мстиславич (1158-1161) е имал доста проблеми с куманите, подкрепящи неговия предшественик. Предвождани от Сантуз, те предприели набег към Переяслав (1159), но били отблъснати от Олег Святославич и това накарало претендентът да вдигне „цялата куманска сила“ срещу Чернихив (Чернигов), традиционно владян от Олговичите. Въпреки първоначалните неуспехи[531] той надделял над повечето от тях и през февруари 1161 г. отново взел Киев. В последвалите кампании срещу Ростислав и Мстислав той бил изцяло подкрепян от „дивите половци“, преди да го застигне смъртта от ръката на торкския воин Воибор Генечевич (1161).[532] Близо десетилетие изворите не давали информация за „дивите половци“, така че техните действия можели само да се предполагат. Най-близките им съюзници в Русия (Юрий Долгоруки и Изяслав Давидович) били умрели, а Юриевият син и приемник Андрей Боголюбски, сам внук на хан Аепа,[533] променил много от бащината си поли-

[530] Черните клобуки са били предвождани тогава от берендейските ханове Тудор Сатмазович, Коракоз Миюзович, Карас и Кокей.

[531] Князът понесъл загуби от една олговичко-киевско-галицка армия, а по-късно е бил разбит отново благодарение на берендеите и каепичите.

[532] **P. Golden.** Polovci Dikii, 303. Куманите си отмъстили, като един техен отряд, изглежда свързан с хан Сатмаз (Satmaz: negativum aoristi от sat- ‘продавам’) нападнал селището на черните клобуки при „Гюргев“ и убила Воибор, но при неговото оттегляне двама от Сатмазовите синове са били заловени от преследващите ги черни клобуки.

[533] Това име Голден интерпретира като Ау-ера, Ау-oba (< ау ‘луна’), съпоставяйки го с ايا ا Ау[a]ba от тюркско-арабския речник на Хоутсма (вж. бел. 41 при **P. Golden.** Polovci Dikii, 303)

тика, предприемайки активна кампания в степта. Междувременно киевският княз Ростислав Мстиславич оженил през 1162 г. своя син Рюрик за дъщерята на „не-дивия“ половецки хан Белук (= Begljuk ~ Biljuk: Beğlük). Малко по-късно кумански отреди с неизвестна принадлежност били въвлечени във вътрешните борби на Олговичите (1165-1167); после започнали да ограбват и руските търговци, пътуващи до Византия. Олговичите сега се ангажирали в кампании срещу номадите – през 1166 г. Олег Святославич победил някой си Боняк (явно съименник на прочутия „див куманин“), през зимата на 1167-1168 г. Олговичите нападнали и лагера на ордите на Кози и Беглюк. Смъртта на Ростислав в 1167 г. довела до жестока борба за власт между неговите непосредствени роднини. През май 1167 г. племенникът му Мстислав Изяславич успял най-после да се добере до трона, но освен с куманите на него се наложило да се бори и срещу домогванията на чичо си Владимир Мстиславич, подкрепян от елементи сред черните клобуки. Накрая Владимир избягал при Андрей Боголюбски, чиито сили свалили Мстислав Изяславич. През март 1169 г. Андреевият син Мстислав завладял Киев и поставил на трона своя чичо Глеб Юриевич, друг внук на хан Аепа. Връзката на новия велик княз с „дивите кумани“ породила враждебността на останалите номади. Глеб е трябвало да воюва с куманската група *It-oğli, а в 1170 г. е бил изправен и пред Мстислав Изяславич с неговите съюзници, включващи също черни клобуки. В тази конфронтация той бил подкрепян от берендейския клан на Басти (т. нар. Бастеева чадь) и от „дивите половци“, предвождани от Кончак с неговия род. Това е първото споменаване на Кончак (Könčäk < könček ‘гащи’),[534] обединил покъсно много от куманските племена, поради което П. Гол-

[534] **P. Golden.** Polovci Dikii, 305, бел. 48. Това название се среща и сред кипчакско-мамелюкските имена като كنجك Könğäk, Könčäk.

ден подробно се спира на родословното му дърво. Негов баща е бил *Ötrak/Ötrök,[535] който след поредица поражения, нанесени от Владимир Мономах, се оттеглил в севернокавказките степи. Атраковата дъщеря Guaranduxt[536] е била омъжена за грузинския цар Davit' Ağmašenebeli, довел в страната си воините на куманския хан (1118), за да ги използва срещу огузите. Като брат на Öträk се споменава Syrčan; техен баща е бил прочутият Šarukan',[537] а техен чичо – Sugr. Един от Кончаковите братя, Eltut,[538] загинал през 1180 г. В същото сражение са били пленени двама от синовете на Кончак, а другият му син Jurgi (навярно християнин) е станал негов приемник и е наречен в руските летописи „по-велик от всички половци". Единствената податка за клановата или племенна принадлежност на Шаруканидите се появява в доста късен извор – отбелязва авторът. В третия том на

---

[535] **P. Golden.** Polovci Dikii, 305. В бел. 50 авторът изтъква, че *рус.* Otrok ~ *груз.* At'rak'a напомняло името на огузкия вожд اتراك Äträk, срещано от Ибн Фадлан, което издателят на Фадлановия текст А. З. В. Тоган (1939) интерпретира като „fuchsroter Mann". Подобно обяснение е дадено също в речника на М. Кашгари – äträk al-ašqar min ar-rijāl 'Äträk, т. е. „a fair-skinned (-complexioned) man".

[536] Като се позовава на иранския речник на имената на Ф. Юсти (1895) авторът предполага, че това е било нейното грузинско „тронно име" като транскавказки вариант на *иран*. Bahramduxt (вж. бел. 52 на **P. Golden.** Polovci Dikii, 305).

[537] **P. Golden.** Polovci Dikii, 306. В бел. 54 авторът съпоставя формите на това име (*рус.* Шарукань ~ *груз.* Šaraġan) с огурската (старочувашко-булгарска) дума *šaraqan 'дракон', проникнала като заемка и в унгарски (sárkány). Нейният общотюркски еквивалент е sazaġan или sazġan (в СС). Тук огурската характеристика би могла да се обясни също и като монголска – смята Голден. Един друг, но не съвсем сигурен „подстъп" би могъл да бъде: šaru ~ šarı-qan, т. е. хан на Šārī (народът, споменат от Марвази във връзка с миграцията на qūn).

[538] Името се обяснява от *тюрк.* el 'племенен съюз, народ, страна, държава' + tut- 'заграбвам, вземам, държа, хващам' (вж. бел. 55 при **P. Golden.** Polovci Dikii, 306).

своята „История“ Татишчев, който е използвал недостигнали до нас манускриптни традиции, споменава с оглед на похода на Игор Святославич от 1185 г. двама Кончаковци – „Казибаирович“ и „Тускобич“. Второто от тези имена представлява явно изопачение от Туксобич/Токсобич т. е. Toqs-oba – племето, отбелязано под 1147 и 1152 г. като свързано с „дивите половци“. В такъв случай Шаруканидите може да са били сред управляващия клан на Toqs-oba и поради престижа на царствен род да са продължавали да заемат видна позиция в кипчакския свят дори след монголската инвазия. Това се подкрепяло от разказа на Ибн-Халдун във връзка с вътрешните кипчакски съперничества за убийството на някой си Minguš от племето Dwr.t (دورت) от *Aq-köbäk от племето Ṭuğṣ-oba. Абу-Хайян също е смятал Ṭoqṣ-oba (طقصبا) като „племе на Qïbčaq“ (قبيله من القبجاق) наред с Yämäk (يمك) – управляващата някога група на племенния съюз Kimäk/Yimäk, от който възникнали кипчаките.[539] Според П. Голден името Toqs-oba, ако не произлизало от *тюрк.* toquz ‘девет’ + aba ‘племе’ (подобно на Toquz Oğuz), би могло да се отнесе към Tuxs/Tuxsi – племе с възможен тюргешки произход, тясно свързано с т. нар. Čigil в северните територии на карлукския съюз. Наред с *Токсобичите* в племенната конфедерация на „дивите половци“ са влизали *О*[*т*]*перлюеви* (*Alperlü), *Кулобичи* (познати също на Ибн-Халдун като *قلابا اغلى Q^{u}laba oğlı), *Етебичи* (*يتبا Yätöba < *тюрк.* yeti/yedi ‘седем’, т. е. „Седемте Оба“) и *Терьтробичи* (Тертеровците в България).[540] След 1170 г. „дивите кумани“ рядко се споменавали в изворите – отбелязва авторът. Те обаче можели да се идентифицират с куманите на Кончак, които са воювали в Русия

[539] **P. Golden.** Polovci Dikii, 306-307. Авторът предлага в бел. 61 паралел към името Yämäk в израза „половци емякове“ от руските летописи.
[540] **P. Golden.** Polovci Dikii, 307.

около 1171 и в 1179-1185 г., както навярно и със степните съюзници на Олговичите при междуособиците в 1176, 1177 и 1180 г. През 70-те години настъпили промени в самия номадски лагер. Тогава „дивите половци“ на Кончак и „не-дивите“ половци на Кобяк Карлъевич от Лукоморската група[541] образували коалиция, начело с хан Кончак, която била особено активна след смъртта на Глеб Юриевич (1171). Тя осъществила нахлувания в Русия през 1176 и 1179 г. и участвала по покана на Олговичите в княжеските разпри от 1180-1181 г., докато нейната широкомащабна кампания в 1184 г. не завършила с разгром, при който редица видни кумани (Кобяк с двамата му сина, Изай Билюкович, Съдвак Кулобич, Башкорд и др.) били пленени. Кончак довел на следващата година един мюсюлмански специалист по гръцки огън явно с намерението да нападне руските градове, но завръщащи се от степта търговци предупредили руските князе и те атакували хана, като го отблъснали в степта, пленявайки младата му жена заедно с мюсюлманския военен специалист. След тази победа Олговичкият княз на Новгород-Северски Игор Святославич се впуснал в похода, описан в СПИ. Той е бил в крайна сметка победен и пленен, но Кончак не могъл да използва успеха поради несъгласие в куманския лагер накъде да бъде насочен общия удар – вероятно последица от дълготрайните съюзи на отделни кумански групи с различните руски князе, както предполага П. Голден. За последен път изворите споменават формално „дивите половци“ под 1195-1196 г. като съюзници на Рюрик Ростиславич, Мономаховия приемник на Олговичкия Свя-

[541] Името Kobjak произлиза от Köbäk < *тюрк.* köpek ‘куче’, а Karly-eviči се обяснява с *тюрк.* qarlı ‘снежен, покрит със сняг’. В СПИ тази група е отнесена към Лукоморците: „А поганаго Кобяка из луку моря“, като O. Pritsak е показал нейната връзка с It-oba / It-oğlı (срв. бел. 70 при **P. Golden.** Polovci Dikii, 308).

тослав на Киевския трон в 1194 г. По-късно, в смутовете, породени от нарастналото влияние на старшия Мономашич Всеволод Юриевич, Кончак и Кобяковият син Даниил отново помогнали на Рюрик да завземе Киев (1203). Впоследствие като съюзници на Рюрик се споменавали Котян (Kötän, *унг.* Kötöny) и Сомогур Сутоевич. Не било ясно обаче дали и какви връзки те са имали с Юрги Кончакович, (предполагаем) хан на „дивите кумани“ и най-могъща фигура сред номадите в навечерието на монголската инвазия, която той самият не преживял – отбелязва П. Голден. Липсвали също и сведения, че конфедерацията от племена, познати в Русия под името „Половци дикии“, е продължавала да съществува като единица след монголската реорганизация на степта – завършва изложението си авторът.

Лайош Лигети за *Codex Cumanicus*

По времето, когато П. Голден обнародва първия си принос върху куманите, в Унгария тече подготовката по преиздаването на *Codex Cumanicus* – едно крайно необходимо начинание, доколкото през втората половина на XX в. осъществената някога от граф Геза Кун публикация на този паметник отдавна вече се е превърнала в библиографска рядкост. Тя разбира се продължавала да се ползва от изследователите, особено от онези, които са нямали достъп до Венецианския манускрипт или не владеели добре средновековната латинска и немска палеография, за да си послужат директно с фототипното издание на Грьонбек. Отделни слабости и погрешни интерпретации в публикацията на Кун обаче, както и достигнатото по-високо равнище на изследванията накарали редица учени да пледират за ново обна-

родване на паметника, съобразено със съвременните научни изисквания. Още в 1964 г. за необходимостта от едно повторно издание на Кодекса се застъпва А. Куръшжанов, а през 1970 г. В. Дримба излага своите виждания относно подхода, облика и проблемите, свързани със съвременното публикуване на този ценен извор.[542] Трудностите пред такова начинание обаче явно са се оказали по-големи и оповестените нови издания така и не се появяват. Междувременно Унгарската академия на науките се заема с преотпечатването на труда на Кун във връзка с юбилея от неговата поява.[543] Репринтираният вариант съдържа пълния текст на публикацията от 1880 г., като към него е добавен портретът на Геза Кун, а освен това и посочвания в маргината на страниците от Кодекса за допълнително улесняване на изследователите. Но може би най-ценното в него е встъпителната студия на **Лайош Лигети** (1902-1987), обнародвана отделно и в органа на Ориенталистичния институт към Академията още през същата 1981 година.[544] Тук след някои общи данни за издателя и проучването на самия паметник (с. 1-5), Лигети

---

[542] Срв. **С. К. Кенесбаев, А. К. Курышжанов.** О новом издании „Codex Cumanicus“ в Казахстане. – *Известия Академии наук Казахской ССР. Серия общественных наук*., 1964, вып. 3, 35-45; **V. Drimba.** Problèmes d'une nouvelle édition du *Codex Cumanicus*. – *Revue Roumaine de Linguistique*, 15, 1970, N° 3, 209-221.

[543] ***Codex Cumanicus.*** Edited by Géza Kuun. With the *Prolegomena to the Codex Cumanicus* by Louis Ligeti. [Edited by É. Apor]. Budapest, 1981, 54 + (2) + CXXXIV + 395 pp. (= Kőrösi Csoma Society – Library of the Hungarian Academy of Sciences; *Budapest Oriental Reprints*, Series B 1). Срв. към това рецензиите на **V. Drimba** в: *Revue Roumaine de Linguistique*, 28, 1983, N° 5, 459-460 и **M. Mollova** в: *Prilozi za Orientalnu Filologiju*, 37 (1987), 1988, 313-316.

[544] **L. Ligeti.** Prolegomena to the Codex Cumanicus. – *Acta Orientalia Hung.*, 35, 1, 1981, 1-54. Също на унгарски език: **L. Ligeti.** A Codex Cumanicus margójára. – *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- es Irodaltudományok Osztályának Közleményei*, 33, 1-4, 1982 (1985), 317-362.

представя накратко структурата на *Codex Cumanicus* и анализира възможностите за определяне на неговата датировка, локализация, автори и предназначение (с. 5-13). При това той подлага на критична оценка изказаните досега мнения и дава допълнителна информация за търговско-политическите връзки на италианските колонисти в региона, разглеждайки също писмените договори, сключвани от венецианци и генуезци с представителите на Златната орда. Тези документи били обикновено двуезични, с оригинален тюркски текст и в превод на латински или италиански. Латинските преводи на някои от запазените дипломи са били осъществени от куманski (de Cumanico in Latinum) и Лигети не се съмнява, че този куманski език е бил идентичен с куманския от първата част на Кодекса, което подсказва, че той бил използван от италианците както за търговски цели, така и в дипломатическите им контакти. Отделни актове са били датирани по 12-годишния „животински" цикъл, например „in lo anno de porcho" (в годината на свинята, 1347) или „lo anno de Can" (годината на кучето, 1356), а това кара Лигети да заключи, че Базен е бил „твърде прибързан в своята преценка" относно непознаването от страна на куманите на този източен календар. Наистина, в Кодекса са липсвали всякакви следи от животинския цикъл, но това се е дължало просто на факта, че неговият автор е бил „стартирал от латински, а не обратно".[545] По-нататък унгарският учен анализира съдържанието на Кодекса (с. 13-19), подчертавайки че лексико-граматическите очерци на двете му части са били изготвени по сходни, но различни образци,

[545] Вж. **L. Ligeti.** Prolegomena, на стр. 11-12 и бел. 16.

чието предназначение е било да подпомагат изучаването на източните езици от лица, перфектно владеещи латинския. Подобни речници, но на базата на арабски, са били съставяни през монголския период за турски, персийски, арменски и други езици. Техният материал също е бил аранжиран в колонки, но едва ли анонимните автори на Кодекса са се ръководели от тях като модел за своята компилация. Че текстовете били копирани или диктувани, личи по множеството грешки и Лигети посочва примери за грешки на кописта и грешки, получени при диктуване, разграничавайки ги от прочитните грешки на Кун. Изключително ценни са изказаните от автора съображения върху характеристиката и специфичните особености на куманските (с. 19-24), персийските (с. 24-41), латинските (с. 41-46) и немските (с. 46-51) езикови податки. При анализа на куманския материал той обръща внимание на онези фонетични черти, които позволяват да се открояят по-ясно двата основни диалекта, говорени в различни региони: „първият на територията на директния контакт с италианските колонии, а вторият – от куманите (татарите), сред които работели францисканските мисионери“.[546] Персийският език в Кодекса също поставя редица въпроси, например коя италианска колония е имала най-голяма нужда от него; дали записът му е бил осъществен от един преводач, владеещ също и куманския, или от различни информатори; дали различието в тяхното произношение е породило коекзистиращите варианти или в тях рефлектират по-скоро нетрайните черти на един единствен диалект? И ако засега родината на този говорим персийски трудно може да се установи (Хорасан, Прикаспието или Кюрдистан), то по всяка вероятност той е бил използван тъкмо в кервансараите по търговските пътища и негови проводници са били тамошните преводачи. Изглежда, че прево-

[546] **L. Ligeti.** Prolegomena, 24.

дачът на персийската част на Кодекса е бил мюсюлманин. Това проличава не само от имената на месеците, но и от имената на седемте horae canonicae от християнската терминология, които до голяма степен са съпоставени с названията на петте мюсюлмански молитвени часове. Всичко това показва според Лигети „колко близко свързани един с друг и с исляма били ориенталските езици на Кодекса. Арабски и кумански елементи са примесени с местния персийски вокабулар, а персийски и арабски елементи се смесили с кумански“.[547] Но ориенталски заемки главно с арабски и персийски произход се съдържат и в италианолатинския език от първата част на Кодекса,[548] който значително се различава от еклесиастичния латински на средновековните манастири, използван във втората му част. Тази част е била изготвена от францисканските мисионери преди още те да се запознаят с двете свезки, обхващащи италианолатинския материал. Лигети предполага, че съществуващата днес трета свезка може да е била предхождана от „францисканска първа свезка, която не е дошла до нас“. Тя започва с „неутрален“ текст: куманските гатанки и тъкмо този материал, напълно различен по съдържание от всичко останало, го кара да вярва, че тези две страници може да са не началото, „а по-скоро продължението на една по-ранна, загубена свезка с подобно съдържание“.[549] От друга страна, разглеждайки 500-те немски глоси, Лигети установява, че те са разположени главно в началото и в края на втората част, т. е. че само 10 от нейните 50 изписани страници са идвали безспорно от немски монаси. Автори на останалите матери-

[547] **L. Ligeti.** Prolegomena, 41.

[548] Срв. примерите, посочени от автора, чието обособяване в отделен списък представлява още един от многото приноси на тази студия: **L. Ligeti.** Prolegomena, 43-45.

[549] **L. Ligeti.** Prolegomena, 46.

али (включително на религиозните текстове) са били въобще францисканските братя, сред които е имало и представители на други националности. Лигети се съмнява в заключението на Д. Дрюл за 16-те различни „ръце“ в „немската“ част и обръща внимание на обстоятелството, че с немски глоси са запълнени тъкмо онези страници от втората и третата свезка, които първоначално били оставени празни. Това го води до извода, че авторите на *Codex Cumanicus* като цяло могат да се групират в три (а не две) категории: (1) италиански колонисти; (2) францискански монаси, владеещи латински и (3) църковни (и светски) лица с немски произход.[550] Накрая унгарският учен сумира резултатите от своето изследване (с. 51-54). Според него първата част на Кодекса, която той определя като “книга на преводачите“ (Interpretors' Book), е била съставена за канцеларски нужди към средата на XIII в. от неизвестно лице въз основа на по-ранни, засега непознати извори в една от италианските колонии по Черно море. Тя е била често копирана и използвана както от генуезци, така и от венецианци, но никое от тези италиански копия не е достигнало до нас. Датата 11 юли 1303 в познатия ни екземпляр маркира датата на започване (или на завършване) на поредния препис. На свой ред наличното днес копие е било изготвено в някой францискански манастир (навярно в „Св. Йоан“) около 1330 г. Втората част на Кодекса Лигети назовава „книга на мисионерите“ (Missionaries' Book). От оригиналното съдържание на нейния „предшественик“ са останали само куманските гатанки, с които започва т. нар. трета свезка. Тази част е последвана от религиозните пасажи, използвани за мисионерски цели. По всяка вероятност „мисионерската книга“, написана около 1340-1356 г., произлиза от друг, неопределен засега манастир, където персийският език не е

[550] **L. Ligeti.** Prolegomena, 51.

бил повече необходим и където се говорело на по-различен куманski диалект. Впоследствие трудът достигнал до трети манастир, ръководен от немски монаси. Те се сдобили също с „книгата на преводачите“ и запълнили празните страници на двете произведения с германски и латински глоси. Накрая при неизвестни засега обстоятелства трите свезки преминали от немските францисканци отново в италиански ръце – най-напред като собственост на генуезеца Antonio di Finale (след 1356 г.), а после като венецианско притежание.

Допълнителни натрупвания в областта

През първите години на десетилетието малко изследователи се занимават с куманския език и с *Codex Cumanicus*, ако не се броят проучванията на В. Дримба върху този паметник, както и работата на Н. Баскаков за съдържащите се в руските летописи половецки лични и племенни имена, допълнена с неговата монография върху тюркската лексика от СПИ. Освен тези задълбочени приноси тук могат да бъдат споменати още статията на **Иван К. Добрев** за българската дума *гулак* (*гулачи*) с възможен куманski произход[551] и публикацията на **Мелик Ерчин** за някои древнотюркски

[551] **И. К. Добрев.** *Гулак/гулачи* – словно наследство от куманския суперстрат в българския език. – *Български език*, 32, 1982, № 5, 415-121. По това време наред с публикации на части от своята дисертация върху турските субстантивно-субстантивни словосъчетания авторът обнародва и някои други приноси, разкриващи отделни стари тюркизми в българския език, например: **И. Добрев.** Още една прабългарска дума в съвременния ни език – *пърле*. – *БЕ*, 32, 1982, № 1, 54-59; **И. Добрев.** Думата *кена* и тюркските названия за крава. – *БЕ*, 33, 1983, № 4, 342-344; **И. Добрев.** За тюркизмите в българския език и роднинското име *еца*. – *БЕ*, 34, 1984, № 2, 159-162.

надписи, включително от два „кумански“ пръстена.[552] От същото време е и скромната обзорна статия на **Валери Стоянов** върху структурата и състава на *Codex Cumanicus*,[553] в която въз основа на дотогавашните проучвания биват разгледани въпросите за неговата датировка, локализация, авторство и предназначение. Тя е ориентирана към по-широка публика и цели да запознае научната общественост в България със спецификата и значението на този паметник поради съществената роля на куманите в историята на Второто българско царство. „Близо двувековното съвместно съжителство на българи и кумани явно е изиграло определена роля в дооформяне характера на българския етнос“ – се изтъква в края на публикацията. – „Следи от това съжителство представляват ... както лични и фамилни имена..., така и някои селищни названия... В българските народни говори са запазени определени думи, установени като кумански. Може да се предполага, че куманските лингвистични останки са значително повече, но тяхното диференциране се затруднява от съществуването на турски съответствия с подобен (или дори еднакъв) звуков гласеж. Ето защо една от основните задачи на българската тюркология е изучаването на кумански и определянето на по-ранното тюркско влияние върху българския език. В това отно-

[552] **M. Erçin.** Türk yazıtları: iki Kuman yüzüğü, Talas ağacı, Nagy-Szent-Miklós definesi ve yeni çevri yazıları. – *Türk Kültürü*, 20, 231, 1982, 564-567.

[553] **В. Стоянов.** Един неизчерпан извор: Codex Cumanicus. – *Векове*, 1982, № 6, 28-35. Статията се базира на основната литература по въпроса до 1979-1980 г. и не отчита обнародвания през 1981 г. принос на В. Дримба, поставящ в нова светлина въпроса за датировката на първата част на Кодекса, а оттук и за характера на неговия тюркски език. Освен това тя не можа да бъде прегледана от автора на коректури, поради което изобилстваше с наборни грешки и пропуски, включително на цели думи и заглавия.

шение *Codex Cumanicus*, чието съставяне съвпада по време с куманската династия на Тертеровци, може да се окаже един безценен извор, ако в него се установи наличието на глоси, за които има подобни по звуков строеж и значение „български" съответствия“.

През същата 1982 г. излиза анонсираният вече от Прицак труд върху половецките статуи на **Я. Дашкевич** и **Е. Триярски**,[554] които учени допринасят значително много за разкриване особеностите и на т. нар. армено-кипчакски език.[555] Година по-късно **Г. Сумароков** издава справочник

---

[554] Срв. **Я. Р. Дашкевич, Э. Трыярски.** *Каменные бабы причерноморских степей. Коллекция из Асканий-Нова*. Вроцлав–Варшава–Краков–Гданськ–Лодзь, 1982.

[555] Срв. **E. Tryjarski.** Une liste arméno-kiptchak des signes du zodiaque. – In: *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildirler*. Ankara, 1968, 139-152; **E. Tryjarski.** *Dictionnaire arméno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises*. Warszawa, 1969-1972; **Я. Р. Дашкевич.** Львовские армяно-кыпчакские документы XIII-XVII вв. как исторический источник. – *Историко-филологический журнал*. Ереван, 1977, № 2; **Ya. R. Dachkévitch.** L'époque de Danylo Romanovič (milieu du XIII-e siècle) d'après une source karaïte. – *HUS*, vol. II, 1978, N° 3, 334-373; **Я. Дашкевич.** Армяно-кыпчакский язык. Библиография литературы 1802-1977. – *RO*, 40, 2, 1979; **Я. Дашкевич.** Армяно-кыпчакский язык XV-XVII вв. в освещении современников. (Об использовании экстралингвистических данных для истории тюркских языков). – *Вопросы языкознания*, 1981, № 5, 79-92; **Ya. Dachkévitch.** Who are Armeno-Kipchaks? On the Ethnical Substrate of the Armenian Colonies in the Ukraine. – *Revue des Études Arméniennes*, N. S. 16, 1982, 396-399; **Я. Р. Дашкевич.** Армяно-кыпчакский язык: этапы истории. – *ВЯ*, 1983, № 1, 91-107. Вж. също и някои по-късни разработки на полския тюрколог: **E. Tryjarski.** Legenda o Świętej Mariane w języku kipczakim Ormian polskich. – *St Th V*, 27, 2, 1989, 203-213; **E. Tryjarski.** The story of Holy Mariane in the Kipchak language of the Polish Armenians. – *JTS*, 13, 1989, 205-236; **E. Tryjarski.** Der „Englische Gruss“ in einer armeno-kiptschakischen Handschrift niedergeschrieben. – In: *Religions and Lay Symbolism in the Altaic World and Other Papers. Proceedings of the 27th Meeting of the PIAC, Walberberg, F.R. Ger-*

за лицата, споменати в СПИ,[556] а в 1984 г. заедно с изследването на **Тибор Халаши-Кун** върху османските податки от т. нар. Малка Кумания[557] се появява също статията на **Деметриус Двоиченко-Марков** относно власите в Източна Европа,[558] в която изворовите податки биват интерпретирани по такъв начин, че да се докаже съществуването на власи от най-стари времена. Авторът едва ли е бил запознат с публикацията на Л. Рашони за народа Bulaq в средновековна Трансилвания (1979), но неговата статия е контра-

---

many, June 12th to 17th, 1984. Wiesbaden, 1989, 399-420; **E. Tryjarski.** Une profession de foi des Arméniens de Pologne formulée en arméno-kiptchak. – In: *Mélanges offerts à Louis Bazin*. Jean-Louis Bacqué-Grammont – Rémy Dor ed. Paris, 1992, 57-62 (= *Varia Turcica*, 19); **E. Tryjarski.** Das gemeinsame kiptschakische Substrat des Krimtatarischen und des Armeno-Kiptschakischen. – *Acta Orientalia Belgica*, 7, Louvain-la-Neuve 1992, 325-349; **E. Tryjarski.** Religious terminology in Armeno-Kipchak. – *JT*, I, 1, 1993, 59-111. Срв. освен това приносите на **Edmond Schütz.** Notes on the Armeno-Kipčak Script and its Historical Background. – In: *Aspects of Altaic Civilisation.* Proceedings of the Fifth Meeting of the *Permanent International Altaistic Conference* held at Indiana University, June 4-9, 1962. The Hague, 1963; **E. Schütz.** Armeno-kiptschakisch und die Krim. – In: *Hungaro-Turcica, Studies in Honor of Julius Németh*. Budapest, 1976, 185-205; **Gerard Clauson.** Armeno-Qïpčaq. – *RO*, 34, 1971, N° 2, 7-13; **И. А. Абдулин.** Отношение армяно-кыпчакских рукописей к татарскому языку. – В: *Tatarica. Studia in honorem Ymär Daher anno MCMLXX sexagenario*. Ebendum curavit Abdulla Tukain kulttuuriseura r. y. Vammala, 1987, 19-31 и др.

[556] **Г. В. Сумароков.** *Кто есть кто в "Слово о полку Игореве"*. Москва, 1983.

[557] **T. Halasi-Kun.** Ottoman Data on Lesser Cumania: Keçkemet Nahiyesi - Varoş-i Halaş - Kariye-i kokut. – *AEMAe*, 4, 1984, 89-149. Срв. и някои по-късни публикации на американо-унгарския тюрколог: **T. Halasi-Kun.** Kipchak Turkic Philology, X: the At-Tuhfah and ist Author. – *AEMAe*, 5, 1985 (1987), 167-178; **T. Halasi-Kun.** Some Thouths on Hungaro-Turkic Affirmity. – *AEMAe*, 6, 1986 (1988), 31-39.

[558] **D. Dvoichenko-Markov.** The Vlachs: The Latin Speaking Population of Eastern Europe. – *Byzantion*, 54, 1984, 508-526.

пункт на тезата на унгарския учен за тюркския етнически произход на народа Bulaq ~ Blaq, споменат в унгарските хроники като Blacus (мн. ч. Blachi, Blacci, Blaci) и нямащ нищо общо с истинските власи (Valachus, Vlach, Ulah ~ Ulaγ > Iflāk). Вместо това Двоиченко-Марков търси съобщения за „власи“ както при двора на Атила,[559] в *Песента на Нибелунгите* и в *Песента на Роланд*, в руските, византийските и особено унгарските хроники,[560] така също в различните „ориенталски“ извори. Той приема предложената в румънската историография (A. Decei, 1939) интерпретация на един пасаж от *Географията* на Мойсей Хоренски (IX в.), съобщаващ за територията на сарматите на изток Zagura (земята на българите), която се простирала към Северния океан до „неизвестната земя, наречена Balak, и до планините Rivbia, откъдето изтича река Donais“, за да обясни името Balak като друг начин на произнасяне на „Vlach“ и да отъждестви Donais не с Tanais (Дон), а с Дунава. В изброените от ал-Макдиси (966) съседни на тюрките народи след хазари, руси и „славяни” (Saklab), но преди аланите и византийците (al-Rum), са споменати т. нар. Valadzh, името на които, въпреки че френският преводач на текста (видният арабист Clement Huart) е обяснил като „peuple de Volga“,[561] отново се смята за „друг изговор на Valakh или Vlach“. Двоиченко-Марков е склонен да вижда освен това „власи“ в народа N.n.d.r (Nender?) при Гардизи и в т. нар. V.n.n.d.r (V.n.n.t.r)

[559] Защото там Приск е могъл в 449 г. да разговаря директно на латински с някакъв „варварин“, без посредничеството на преводач (което всъщност нищо не означава – латинецът може просто да е приел „варварския“ начин на живот).

[560] Според автора Vlad (Glad), Gelu и Menumorut, с които маджарите „установили контакт“ към края на IX в., са представлявали воеводи на „влашки княжества“ в Панония.

[561] Поради явното отнасяне на съобщението към района на север от Черно море и Кавказ.

от *Hudud al-'Alam*, независимо че последните са били посочени на изток и юг от земята на русите и обикновено се свързват с древните българи. Той смята за възможно тези „мистериозни букви" да са били „инициалите на някои важни племенни шефове на власите".[562] Така авторът „открива" предците на съвременните румънци на обширна територия не само в Карпатите, на Балканите и северно от Дунава, но също и далеч на изток във Волжкия регион. Трудът, реализиран благодарение на спомоществователството на Monmouth College (West Long Branch, New Jersey) е ценен с приведения изворов материал, въпреки че в него се съдържат спорни доказателства и се „обсебват" имената на съвсем

[562] **D. Dvoichenko-Markov.** The Vlachs, 525. Авторът изброява и множеството разнообразни имена, които биха могли да се отнесат към власите в Източна Европа: *фр.* Blasi, Blac, Blaque, Valaque, Morlaque (от средновековното *лат*. Merlachi – съкращение на Maurovalachi в значение на 'черни власи' в Далмация), Vallon и Welsche; *унг.* Olah, Olat или Olak (чрез замяна на „v" с „o"; днес в унгарски румънците били наричани Olahok, а италианците – Olaszek); *герм.* Bloch; *итал.* Valachi и Merlachi; *араб.* Valadzh и Aulak; *арм.* Balak; *перс.* N.n.d.r. (Nender), V.n.n.d.r, V.n.n.t.r или Ulaq; *монг.* Iflak и Ulag; *тюрк.* Iflak, Aflak, Ulah или „Богданци"; *англ.* Wallachians, Moldavians и Rumanians. На Балканите власите били понякога определяни като „арматоли", „македоно-румъни", арумъни, истрорумъни, Nigri Latini, Pastores Romanorum, Mavrovalach или „мерлаки". Произходът на думата „влах" е оспорван, но някои румънски учени смятали, че термините Vlach, Valach, Volokh, Vlasie, Volosc, Voloshane или Bolohovene, чрез които славяните са определяли латиноезичното население на север от Дунава, може да са имали германски произход – когато славяните проникнали за пръв път в Трансилвания, те заели от гепидите германското обозначение Wälsche. Във връзка с това авторът препраща и към две свои по-ранни работи: **D. Dvoichenko-Markov.** The Origin and the Meaning of the Term „Vlach". – In: *A Symposium of Romanian Folk Arts*. New York & Pittsburgh, 1976, p. 63 и **D. Dvoichenko-Markov.** Byrlad – The First Moldavian Principality. – In: *American Romanian Christian Literary Studies*, Vol. I. Buies Greek, N. C., Spring 1980, pp. 92-115.

различни народи. Той не е свързан с куманската проблематика и е приведен тук само, за да се покаже колко различни могат да бъдат характеристиките на един и същ обект на изследване, когато към него се насочват историците и по-тесните специалисти ориенталисти.

Една друга публикация от 1984 г. съдържа повече приноси в интересуващата ни област. Това е статията на **Мария Мина Лъзъреску-Зобиан** за името Cumania като обозначение на Молдавия и Източна Влахия през XIII в. и някои аспекти на кумано-румънските връзки, обнародвана в юбилейния сборник в чест на Тибор Халаши-Кун.[563] Авторката изтъква, че с оглед на алтайската цветова символика, където „бялото“ е свързано със западната посока, терминът „Бяла Кумания“ на Идриси (قمانيه البيضآ Qumānia al-baiḍā) може да е отговарял на „Западна Кумания“, т. е. територията по среден и долен Днепър, обитавана от племената на „недивите“ кумани. В този контекст изглеждала явна връзката на „дивите“ кумани, чиито пасища били вероятно край Дон и Донец, с „Черната Кумания“. От друга страна терминът „Cumania nigra“, използван от Янош Туроци, когато говори за Молдавия (най-западната част на Кипчакската степ), е по-малко противоречив, отколкото изглежда на пръв поглед. Според Рубрук Кумания е била страната между Tanais (Дон) и Etilia (Волга), Плано-Карпини я идентифицира с бившия Pontus [Euxinios], а италианските географи са разбирали под това обозначение района, граничещ до езерото Молочна, северно от Азовско море. Но през XIII в. Cumania е била наричана също територията на бъдещите държави Молдавия и Влахия до река Олт. И тъй като Влахия е била

[563] **Maria Lăzărescu-Zobian.** Cumania as the Name of Thirteenth Century Moldavia and Eastern Wallachia: Some Aspects of Kipchak-Rumanian Relations. – *JTS*, 8, 1984, 265-272 (= *Turks, Hungarians and Kipchaks*. A Festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun).

локализирана на северозападната граница на Молдавия, Туроцовата „Comania nigra“, т. е. Молдавския район, ще да е латински превод от *тюрк.* kara ‘чер, север’, отнасяйки се до горния район на Кумания, обхващащ част от територията на съвременна Румъния.[564] Въпреки трудностите при установяване на точното разпространение на куманското влияние в региона, тази маса от различни номадски племена (включително останки от печенези, берендеи и огузи) несъмнено е била една от най-важните военни сили на времето. Векове след създаването на могъщото „влахо-българско царство“ куманите са давали владетели за държавите по двата бряга на Дунава – на юг династиите на Asen (1185-1280), Terteroba (1280-1323) и Šišman (1323-1383), а на север династията на Basaraba (ок. 1310 - XVII в.). Част от управляващата класа на Влахия и Молдавия също е била с кумански произход и за нея свидетелстват регистрираните през XIV-XVI в. лични имена с предосмански тюркски произход. Тяхното съпоставяне с имената на черните клобуки, на „дивите“ и „не-дивите“ половци, подсказва минала връзка с тези номадски групи. В края на XIV в. например във влашкия двор е споменат един „столник“ (висш служител) на име **Berindei**, познато като етноним сред черните клобуки. В 1432 г. някой си Dragomir, син на **Berindei**, фигурирал между свидетелите на една грамота на воеводата Alexandru Aldea. Името на друг „столник“ **Berindei** се среща в документ, написан в Suceava през 1438 г. Дори е имало бояр, наречен **Toxaba** (Toksaba, срв. племенното название при „дивите“ кумани) във влашкия двор на Dan II (ок. 1428).[565] Познати са също имена, които били обичайни и сред „не-дивите“ кумани. Един comis на име **Burciul** (burčul) е живял в Молдавия около 1442 г., един uricar (писар) **Borcea** (borča) е съставил грамо-

[564] **M. Lăzărescu-Zobian.** Cumania, 265-266.
[565] **M. Lăzărescu-Zobian.** Cumania, 268.

та, сигнирана в Suceava през 1480, някакъв си **Burcea** (burča) е споменат в недатиран влашки документ на Mircea „cel Bătrîn“ (между 1408 и 1418), а друг **Borcea** е бил сред боярите на Dan II в документ от 1424 г. Така както тези форми са произлизали от племенното название Burč-oğlı (> Burciul), така и появилото се за пръв път в Молдавия име **Itul**/**Ito** трябвало да се съпостави по-скоро с куманското It-oğlu, противно на опита на Н. Константинеску да го извлича от сръбско-българското Ito или на Г. Вайганд да го обяснява като производно на Ioannes със суфикс -to.[566] Кумански (а не славянски) произход вероятно е имало и названието **Balin**, споменато не само сред имената на власи в един хрисовул на Stefan Uroš II (ок. 1318), но и във влашки документ от 1425 г., тъй като така се е наричала третата половецка столица.[567] От останалите предосмански тюркски имена, записани във влашки и молдавски документи (независимо дали те са били дадени поради някаква мода в антропонимията в даден период или са отразявали тюркското потекло на техните носители) авторката споменава бояр на име **Bars** Roman във Влахия около 1389 г. и comis на име **Bars** в Молдавия по-малко от век след това, влашки бояр от XIV-XV в. и молдавска фамилия **Cioban**, предадените от D. Cantemir в неговата *Descriptio Moldaviae* (ок. 1714-1716) стари боярски фамилии, сред които и такива като **Asan**, **Cioban**, **Carabaş**, **Cantemir** и **Talaba**, а към изброените от Л. Рашони румънски имена с кумански произход тя добавя също **Aiaz** Izvoranu (син на Dragomir Izvoranu), Stoica **Curcmaz** и **Sucal** Vistivar.[568] По-нататък Лъзъреску-Зобиан набляга на голямото значение на куманите в средновековната Дунавска Европа, което само

[566] **M. Lăzărescu-Zobian.** Cumania, 268-269.
[567] **M. Lăzărescu-Zobian.** Cumania, 269.
[568] **M. Lăzărescu-Zobian.** Cumania, 270.

преди десетилетия е било подценявано поради недостига на потвърждаващ ономастичен материал. Новите филологически и археологически проучвания в района обаче доказали, че куманите съвсем не са били така малобройни. Естествено е, в рамките на предимно християнски държави като Влахия и Молдавия членовете на висшата класа, имащи тюркски корен, да са били обречени на ранна асимилация. Но също така е логично, говореният от тях език да е повлиял в известна степен върху езиците на нетюркските подчинени народи. Вероятно кумански заемки са проникнали сред цивилните и военни административни слоеве на Кумания – слоеве, които винаги са податливи на езикова промяна през различните исторически периоди. Впоследствие върху тях са се напластили заемките от османския език. Всъщност ролята на османски като последна брънка във веригата на тюркско-турските заемки е била да подсили старото тюркско наследство – заключава авторката. И макар днес да има само ограничени критерии за разграничаване на различните тюркоезични пластове, би могло да се очаква, че допълнителните подходи към използването на съществуващия филологически и исторически материал биха хвърлили нова светлина върху значението на тюркското влияние над румънците и техния език.

Албанският „спомен" и други следи

Към Централните Балкани на юг от река Дунав насочват две други статии от средата на десетилетието. Те са дело на унгарския албанолог **Ищван Шюц**, ангажирал се с осветляването на досега слабо проучените аспекти на албано-куманските отношения. В 1985 г. той обнародва едно из-

следване за т. нар. черни кумани в албанския фолклор,[569] където визира възникналият още през средните векове, т. е. преди османското завоевание, епически цикъл за геройствата (двубои, отвличания на девойки, кражба на добитък) на двамата братя Muji и Halili с техните 30 аги на Jutbina. Те били подпомагани в своите юначества от т. нар. Красавица на земята (E Bukura e Dheut) и от феите (zana), които са изцелявали раните им и са възкресявали убитите в боя. Но наред с многото чудеса и спомени на древната митология цикълът съобщавал също факти и събития от историята на албанците и клановите им общности (baskësi fisnore) – отбелязва авторът. Проникването на исляма от XIV в. нататък упражнило все по-дълбоко влияние върху албанския фолклор. Над стотина от юначните песни в този цикъл придобили мюсюлмански характер – героите станали мюсюлмани, а техни врагове били представители на християнството (сърби, унгарци), включително и Marko Kraljević, протагонистът на сръбските „junačke pesme“. Обаче етническата принадлежност на противниците в случая е отразявала по-скоро тяхната конфесионална принадлежност, т. е. песните не разказвали за албано-сръбски и албано-унгарски сражения, а за директната „афронтация“ на ислямския и християнския свят, за сблъсъците между военните граничници на тези два свята. Muji и неговите юнаци са смятани за турци, защото са били мюсюлмани, докато от другата страна Gogë Ll(ë)tini (< *алб.* gogë ‘арумънин’, llëtin ‘латинец’) не са били повече представители на арумънския етнос, а „католици от латинския ритуал“.[570] Стереотипен епизод от цикъла за Muji и Halili е било преобличането в християнски дрехи, за да се нападне внезапно конака (двореца) на сръбския крал или ня-

[569] **István Schütz.** Des „comans noirs“ dans la poésie populaire albanaise. – *AOH*, 39, 2-3, 1985, 193-203.
[570] **I. Schütz.** Des „comans noirs“, 193.

какъв укрепен замък, да се отвлече кралската дъщеря, да се освободи пленен другар, да се откраднат коне или стадо овце. Обикновено това ставало след убиването на нужния брой християнски бойци (по правило сърби или унгарци). В един случай обаче, „Песента за Muji и Jevrenija“ (Kënga e Mujit dhe e Jevrenijës), за да отвлекат с хитрост Jevrenija, дъщерята на сръбския крал, агите на Jutbina се снабдили с дрехи, избивайки „черни кумани“. И. Шюц привежда фрагменти от песента, след което се спира на въпроса, дали в нея действително става дума за кумани и как биха могли те да се озоват в албанския фолклор?[571] В песента куманите са представени като обитатели на Krajli (сръбското царство), но в албански език наред с думата guman ‘куманин’ (мн. ч. gumana) е съществувала и guman ‘гумен, игумен’. За да намери решение на проблема авторът припомня наблюденията на Д. Дьорфи, според когото етнонимът Kún (Cunus) е означавал в разговорния унгарски език и латинските извори етническите групи на *кабари*, *огузи* и *печенези*. Вече в началото на XIII в. под западно влияние в Унгария се разпространила формата Cumani/Comani като латинско название на *кипчаките*, но разговорният унгарски запазил и занапред

[571] **I. Schütz.** Des „comans noirs“, 195-196. Авторът припомня мнението на повечето изследователи, че песните от цикъла може да са продукт на мирната албано-сръбска симбиоза от предходните векове, т. е. да са превод или адаптация на сърбохърватските „junačke pesme“, но отчита също и „националния приоритет“ във всяка от тях, установен от изявения специалист по албанска народна поезия М. Ламберц. Наистина кумани фигурирали в средновековната сърбохърватска литература и поспециално в местния вариант на романа за Александър Велики. Унгарският филолог Ласло Ходрович обаче е доказал, че там те заели мястото на скитите от оригиналния гръцки извор с намесата на унгарски преводач от XV в., който с това е искал да актуализира текста на романа, а после преводачите на сърбохърватските му варианти са били използвали неговия труд, възприемайки заедно с други иновации и анахроничното присъствие на куманите.

името Kún за обозначаване на *кипчаките* (куманите), които получили убежище в страната след монголската инвазия, без да възприема етнонима Komán (Coman). Дьорфи е изброил наред с обичайната латинска форма още осем по-рядко срещани варианти, сред които е и Gummani в смисъл на ‘кипчаки’. Едва ли обаче тази форма от някакъв латински извор, обяснима с грешка на кописта, е породила *алб.* gumana ‘кумани’, защото в албански соноризацията на началните глухи съгласни (в случая k > g) не била рядко явление.[572] В разглеждания поетичен текст името gumana е съпроводено винаги с качественото прилагателно t’zez (от *алб.* i zi ‘чер, мрачен; беден, нещастен’), която дума обаче не се среща при никой друг етноним в юнашките албански песни. Значи образите от епизода в песента за Muji и Jevrenija действително са били „черни кумани“ (Cumani nigri). Пластичността на тяхното описание – характерното им облекло, качулатите шапки, държаната напречно сабя, язденето по татарски (навярно без седло) – би могла да се разбере само, ако анонимният автор е виждал кумани със собствените си очи. Muji и неговите 30 аги са обитавали Jutbina в Krahina

[572] **I. Schütz.** Des „comans noirs“, 197-198. Като пример за това фонетично явление авторът посочва kоcе ~ gоcе ‘малко момиче’ (от 8 до 10 години) и споменатия в цикъла за Muji и Halili топоним Kllаdushe ~ Gllаdushe, който може да се идентифицира с днешното босненско селище Kladuš. Той привежда и заключенията на Д. Дьорфи, че населението на страните, прекосени от армиите на крал Луи Велики (1342-1382), в които е имало доста куманski воини, са познали кипчаките под тяхното унгарско название Kún (оттук и някои топоними в Централна Европа: Kunova Teplica в Словакия, Kunowice в Полша, Kunovec в Югославия между Драва и Сава), докато в други страни (Румъния, Войводина, Сърбия и Македония) са останали следи от варианта Coman, използван от самите кипчаки (срв. топонимите Komane между Тиса и Бега, Kumanica близо до долината на Моравица, Kumanovo североизточно от Скопие и пр.).

(сръбската провинция Krajina)[573] и по-специално в района на Klladushe-Glladushe (Kladuš) по долината на Lika. С други думи те са се подвизавали многократно в околностите на босненските военни граници на сръбското кралство. Но албано-куманската среща е изключена a priori в региона поради варианта gumana на куманския етноним. Той е могъл да произлезе само от онези кумани, които останали под монголска власт и се превърнали в съюзници на влашкия воевода Basarab Vodă и на българския цар Михаил срещу Византия, а по-късно и срещу сръбските деспоти. Тогава епизодът от песента би трябвало да се отнесе до куманите, биещи се в армията на българския цар и разквартирувани в средата на XIV в. по линията Mitrovica – Skopje. Настаняването в тези земи на номадски конни пастири явно е довело до сблъсък с интересите на местното (също пастирско) население. Авторът на песента (поне на нейната оригинална версия) сам е познавал или е чувал да се говори за „куманския път“, водещ на североизток или север, но не и на юг, в каквато посока се оттеглили Muji и съратниците му след хитрото отвличане на кралската дъщеря. За да прецизира мястото на възможния албано-кумански контакт И. Шюц търси по-нататък необходимите топонимични податки и ги открива в областта Pukë (в Северна Албания), където по планинските склонове от долината на Drin са разположени в съседство един на друг градовете Komani (без енклитичен член – Koman) и Dushmani (без енклитичен член

[573] **I. Schütz.** Des „comans noirs“, 199. В случая названието Krahina нямало нищо общо с албанската дума Krahinë ‘провинция’ (с енклитичен член – Krahina), а било по-скоро албанско съответствие на един сърбохърватски топоним – провинцията Krajina, обхващаща долините на Lika и Krbava. Това се доказвало и от албанската дума kreshnik ‘юнак, смел’, срещана само в героичните песни и произлизаща от *срб.-хърв.* krajišnik ‘обитател на граничен район, военизиран граничник’, която албанците са заели от сърбохърватски.

– Dushman). Той доказва, че *алб.* dushman ‘враг’ не било директно заето от *тур.* düşman ‘враг’, поради редовния фонетичен преход при турските заемки в албански език на *тур.* -ü- > *алб.* -y- и защото още в средата на XIV в. (т. е. преди османското проникване в Албания) венециански документи споменават фамилията Dushmani, васална на феодалния сеньор Balshë от региона на Shkodër, която ще да е получила името си по владяния от нея град. Ето защо се изключва османотурски произход на названието. Според учения, намиращото се близо до града селище Komani може първоначално да е било колония или селска общност (katun) на кумани, към които околните албански общности са се отнасяли враждебно и това изглежда е накарало новодошлите да назовт съседния град с името Dushmani ‘враг’, което впоследствие било възприето съгласно практиката на епохата и от господаря на този район, имащ според свидетелството на съответните грамоти албански („arbanensis“) произход.[574] Като изхожда от приблизителното време на настаняване на куманите в Централните Балкани (средата на XIII в.) и първата поява на османците в Албания (1385) накрая авторът прецизира между тези две дати и времето на възникване на песента за Muji и Jevrenija в нейната оригинална версия.

На албано-куманските контакти Ищван Шюц посвещава още едно изследване,[575] което възниква като своеобразно продължение на статията му от 1985 г. във връзка с някои теренни проучвания в Priština/Prishtinë, Prizren и Đakova/Gjakovë през същата година. Тогава той се натъква на етнонима *куман*, смятан обаче от всички негови информатори за древен албански патроним Komani (-i представлява ен-

[574] **I. Schütz.** Des „comans noirs“, 201.

[575] **I. Schütz.** Les contacts médiévaux albano-comans reflétés par l’onomastique de Kosovo. – *AOH*, 40, 2-3, 1986, 293-300.

клитична определителна частица), но не и за название на народ. Като албанско име и презиме то често се срещало в старите махали на Призрен и Джакова. Ученият попаднал на думата и в обичайния народен израз „Ik, more Koman!“ ‘разкарай се [или: ‘хайде бе’, ‘у бре’], куманино!’ (той го превежда с ‘Va-t-en coman!’), където тя – без да е повече разбираема – се употребява в пейоративно значение, понеже изразът е бил използван, когато говорещият искал да се оттърве от някого, ако последният приказвал надуто или доста се надценявал. Всичко това кара Шюц да потърси следи от куманski топоними и антропоними в региона, запазени в документалната книжнина. Той намира в грамотата на крал Стефан Душан за основаването на Дечанския манастир (1330) село **Kumanovo**, близо до днешния град Прищина, което е изчезнало безследно през османския период или можело да се идентифицира с днешното село Llapnasellë. Друго едно „**Komanovo** selište“ е било сред дарените от Стефан Урош (Дечански) села на Хилендарския манастир (1327).[576] Освен форми, свързани с етнонима, авторът посочва и допълнителни названия, останали от езика на куманите. В грамотата за Дечанския манастир например Стефан Душан изрично е забранил на албанските овчари да пасат стадата си „в планините **Altin**“ – един топоним, записан и в първия османски defter-i mufassal на Шкодренския санджак от 1485 г.

[576] **I. Schütz.** Les contacts, 293-294. Авторът смята, че двете селища са били основани от кумани по време на техните нахлувания, допускайки за по-вероятно имената да са били дадени от техните съседи, за да се обозначи етническия произход на обитателите. Като аналогичен пример той посочва административния център Srbovac (*алб.* Sërbovic) в долината на Ibar, близо до Titovska Mitrovica, който винаги е бил споменаван от местното сръбско и албанско население под името Bulgarić/Bugariq, а съгласно един хрисовул на крал Милутин (ок. 1315) се е наричало Bolgarski katun ‘българско селище’, защото е било обитавано от българи през XIII-XIV в.

(т. е. шест години преди падането на крепостта Shkodër) под името Altin-ili nahiye ‘нахия на областта Алтън’, така както в същия регистър старият феодален лен на фамилия Dushmani е получил названието Duşman-ili. Появата на думата altïn ‘злато; обилие, богатство’ 125 години преди началото на турската окупация на региона се обяснявала с нейния кумански произход. И. Шюц локализира тази нахия между днешните Tropojë – Junik – Gjakovë, където е познат и микротопонима Lugaltini (< lugë + altini) ‘Златната долина’, като привежда и други имена от дефтера на Шкодренския санджак, имащи според него кумански произход: **Boshuçi**, **Bugjani**, **Kalkandelen**, **Orhanje**, **Shipçani** и **Shishmançi**.[577] Той се спира също на обозначението **Komarni** nahiye. Припомняйки факта, че в албански и в сръбски език суфиксът -an е често срещана морфема на личните имена, авторът предполага оригиналният кумански топоним да е бил Koman-an > Komanan > Komaran. Той съответствал на името на румънския град **Comarnic** (със славянския суфикс -nic) и на българското селище **Комарево** по долното течение на река Вит, като за наличието на ротацизма n > r можело да се допусне арумънско (влашко?) влияние.[578] Сръбските средновековни грамоти и първият дефтер на Шкодренския санджак са съдържали и много патроними с кумански произход. В хрисовула на св. Стефан например се споменават влашките фамилии **Komani** сред жителите на град Pijanici и **Komanic** между селяните на „katun Bariljevski“ (дн. с. Barilevë), а един „влах“ на име **Kuman** е фигурирал и при крепостните селяни, отдадени на манастира Žiče (Черна Гора) с грамота на крал Стефан от 1222-1228 г. Ако се съди по дефтера на Шкодренския санджак, по време на преброяването в казата Gorno са живеели Leka и Pavli, синове на някой си **Dermani**,

[577] **I. Schütz.** Les contacts, 294-295.
[578] **I. Schütz.** Les contacts, 295-296.

в казата Gorani е имало Andrija, Lleski и Gura, синове на друг **Dermani**, в казата Shishmançi някой си Leka е бил син на **Shishmani**, а в казата Boshuçi някой **Ivmani** е бил син на Petrik.[579] По-нататък ученият се спира по-подробно на въпроса за атрибута vlach при куманските по произход патроними, който на пръв поглед е отразявал етнически произход. Той би могъл да се обясни с асимилацията на кумани, установили се на малки, отдалечени една от друга групи в земите на днешно Косово, Черна гора и Албания от различно етническо обкръжение (албанци, сърби или власи). Но тъй като средновековните дипломи от Рагуза свидетелствали, че през XIII в. този атрибут не показвал вече непременно етнически произход на съответното лице, а по-скоро неговата професия, т. е. думата „влах“ се е употребявала и в смисъл на „пастир“, можело да се допусне, че цитираните грамоти са го използвали в неговото ново значение. Изглежда, че през XIII и първата половина на XIV в. мнозинството кумани, настанили се в тези райони, все още са били запазили обичайната си „професия“ да изкарват на паша своите

[579] **I. Schütz.** Les contacts, 296-297. Изброените в регистъра имена са нямали османски произход. От тях Derman(i) се среща в топонимията на България (с. **Дерманци** в долината на Вит, където е и селището Комарево), в латиноезичните унгарски хроники (**Dormanus**) и като названия на три румънски селца (**Dărmăneşti** – едно в долината на Tatros в околностите на Comăneşti, друго край град Suceava и третото между градовете Târgovişte и Ploieşti, т. е. в онзи район, северно от който се намира град Comarnic). Авторът изтъква, че три от четирите цитирани патронима в дефтера на Шкодренския санджак са показвали, че бащите, носещи куманските имена, са дали на синовете си албански (християнски) имена, докато в четвъртия случай бащата с албанско име е дал на сина си куманско название. Това свидетелствало за определен етап от асимилацията на куманите в Централните Балкани през втората половина на XV в., когато техните патроними като спомен за етническия им произход са били започнали неусетно да изчезват.

стада от крави и коне.[580] Доколкото първата диплома, доказваща присъствието на кумани в центъра на Балканите (в днешната Черна Гора), е датирана в 1222-1228 г., явно те проникнали на територията на Косово най-късно във втората половина на XII в. Там те са били привлечени от богатите пасища, но и от сравнително слабата населеност на тези места, тъй като според средновековните сръбски дипломи едно селище не е имало повече от 20 къщи. Очевидно куманите са избягвали градовете – в дефтер от времето на султан Селим II (1566-1574) сред имената на жителите от град Прищина не се срещал нито един антропоним с възможен кумански произход. Установилите се в района малки кумански групи, чийто език е бил непознат за албанците, сърбите и власите, рано или късно станали „търпяни гости“ (survenants tolérés). Други групи се върнали на север или продължили ездата си, като преминали реките и високите планини, достигайки Черна Гора, откъдето свърнали към Албания. С времето техните разпръснати поселения загубили контакти помежду си и с куманските станове по Долния Дунав. Това тяхно проникване на югозапад е било част от етническите разместванията и миграции на Балканите още преди появата на османците. Но поради по-малкия им брой куманите са били напълно асимилирани, изчезвайки като отделен етнос. Преди това да стане те все пак упражнили известно влияние върху езиците на своите съседи, което се доказва и от думата duşman ‘враг’, заета от кумански в албански, български, сръбски и румънски език.[581] Би могло да се предполага, че в

[580] **I. Schütz.** Les contacts, 298.

[581] **I. Schütz.** Les contacts, 299-300. Обикновено тази дума е смятана за турска заемка. Но докато тя напълно е изчезнала от съвременния албански, български и сърбохърватски (използвана е най-вече в литературните публикации като съзнателен архаизъм), в румънски език думата е заела мястото на предхождащите я славянски по произход слова (vrajbă

сръбските средновековни грамоти и в първите османски поземлени регистри се пазят и други изненади за изследователите – заключава авторът. Трябвало да се отчита обаче и характерният за всички времена феномен, че не е задължително даден топоним да съответства на действителния матерен език на носителите на същия антропоним. В Унгария многобройните Oláh, Rác(z), Szósz и Tót(h) сами се смятали за унгарци „от стар корен“, независимо че названията им определено свидетелстват за влашки, сръбски (рашки), немски (саксонски) или словашки произход.

В средата на десетилетието българският археолог **Тотю Тотев** (род. 1930), свързал името си с разкопките в Преслав, обнародва един надпис, споменаващ за кумани.[582]

‘вражда’, vrăjmaş ‘враг’ и пр.), образувайки голям брой производни с виталност, подобна на тази при латинските елементи на румънския: duşman, duşmănesc, duşmănos, duşmăneşte, duşmănie, a duşmăni. Авторът изтъква, че ако тя наистина е била турска, би трябвало да се очаква точно обратната картина, т. е. думата да проникне преди всичко в албански и български поради петвековното турско господство, но не в румънски, който все пак е оставал в периферията на говоримия турски и в този случай не би формирал нейни производни. Оставало само едно обяснение – по време на „влахо-куманската симбиоза“, продължила по-малко от два века, вождовете на власи и кумани, като съюзници на българските царе, са образували единство срещу сръбските деспоти, като срещу един *общ враг*. В някои зони между Карпатите, Днестър и Долни Дунав за определено време куманският език е преобладавал и думата duşman ‘враг’ не била единствената куманска заемка, запазена до наши дни в румънския език. Сред изброените от И. Мандоки куманski слова от района на Nagykunság фигурирали например две думи, широко използвани и в съвременния румънски (arcan ‘примка’, capcană ‘капан’), независимо че тълковният речник на румънския език определял първата като „татаро-украинска“, а втората като „турска“ по произход.

[582] **Т. Тотев.** За кумани в един надпис от Преслав. – В: *Културата на средновековния Търнов*. София, 1985, с. 158-169. Надписът е бил открит през 1967 г. върху каменен блок от крепостната стена на вътрешния град заедно с фрагменти на глинени съдове от XI-XIII в. Той не съдържа

По същото време **Алексис Савидис** (род. 1955) публикува кратка статия за отношенията на този народ с Византия,[583] **Андраш Богнар** се спира на куманските имена в Унгария,[584] а **Имре Баскъ** прави преглед на изучаването на куманските по произход унгарски лични имена и предлага анотиран списък на изследваните от Ласло Рашони тюркски антропоними.[585] Малко по-различна по тематика е работата на **Димитри Теодоридис**, който се опитва да разбере как куманите са са се озовали във виенската версия на средновековния роман за Александър Велики (между 1430 и 1453).[586] Той правилно отбелязва, че навярно под този анахронизъм са се криели поредица реминисценции на различни исторически събития в Югоизточна Европа и по-конкретно отделни фази на византийско-куманските отношения, например: победата на Алексий I Комнин (1081-1118)

особена информация, ако не се броят названията на месеци, в които куманите са пребивавали в България: ...]I ... **дєкєври кн / гєнара іг март оу? куманми іт** / [апр]или і пп? **мү ρ** [**октѡ**]**бра и божѣ** (... декември 28 / януари 13 март 6 [?] кумани 10300 / април 10 [?] 80 май [?] октомври 8 ... боже).

583 **Α. Σαββιδης.** Οι Κομάνοι (Κουμάνοι) και το Βυξάντιο (11ος - 13ος οι Μ.Χ.). – *Η Βυζαντινα*, 13, 1985, τελ. 950-953.

584 **A. Bognar.** Kun nevek – kun kutatások. [Куманси имена – куманси проучвания]. – In: *Bács-Kiskun Megyei Honismereti Közlemények*, 5-6, Kecskemét 1986, 35-44.

585 **I. Baski.** A magyarországi kun eredetű tulajdonnevek kutatása (Tudománytörténeti áttekintés) [Изследване на унгарските собствени имена с куманси произход (научен обзор)]. – *Forrás*, 18, 2, 1986, 88-94; **I Baski.** *A preliminary index to Rásonyi's Onomasticon turcicum*. Budapest, 1986, 159 pp. (= *Debter, Deb-Ther, Debtelin*, 6). Вж. по-късно и **I. Baski.** Onomasticon Turcicum. Mutatvány Rásonyi László török személynév-győjteményéből [Onomasticon Turcicum. Образец от колекцията тюркски антропоними на Ласло Рашони]. – *Keletkutatás*, 1993, N° 2, 12-32.

586 **Dimitri Theodoridis.** König Aplamises und die Kumanen in der Wiener Version des Alexanderromans. – *WZKM*, 76, 1986, 299-306.

над номадите, наличието на кумани във византийската войска при Михаил VIII Палеолог (1259-1282), заселването на кумани като гранично население в Македония при Йоан III Дука Ватаци (1222-1254) и пр., които са се слели в едно цяло.[587] Авторът проследява споменаванията за кумани в текста и предлага идентификация на някои съмнителни названия. Името на цар Aplamises (Ἀπλαμίσης) например, който нахлул в Македония със 150 000 кумани (Κουμάνος, респективно Κομάνος), аламити (Ἀλαμίτες) и сакулати (Σακουλάτοι), е съответствало на Alpamïš – героят на едноименния епос на някои северно- и източнотюркски народи (узбеки, башкири, казахи и пр.). В по-младата българска версия на романа (от 1810 г.) той е бил наречен „татарский цар Altamaš“. Под Arphadoxos (в обнародваната през 1776 г. във Венеция друга версия на романа се чете Arphadios), както се наричало изпратеното в Атина доверено лице, избрано от Александър между подчинените му кумани и аламани (Ἀλαμάνοι), се криела несполучлива грецизация на унгарското лично име Árpád. В случая немското народностно название (аламани) е използвано за унгарците. Но обозначението Ἀλαμάνοι можело да бъде свързано и с *тюрк.* alaman ‘чета, разбойническа банда; грабител, вагабонт’, а отличаващата се форма Ἀλαμίτες би била тогава трансформирана в Ἀλαμανίτες.[588] Авторът търси обяснение също за етнонима сакулати (Σακουλάτοι), както го свързва с името ṣaqlab (мн. ч. ṣaqāliba), давано в средновековните арабски извори на славяни и българи.[589] Според него гръцката дума от Александровия роман би могла да произлиза от форма *Σακ(ου)λάτοι, която, независимо от епентетичното -ου-, е била приравнена към прилагателните на -άτος, без обаче да ставало

[587] **D. Theodoridis.** König Aplamises, 300.
[588] **D. Theodoridis.** König Aplamises, 303-304.
[589] **D. Theodoridis.** König Aplamises, 304.

ясно какъв народ се е имал предвид. В контекста на предложените идентификации обаче, където редом с куманите виждаме маджари (= аламити/аламани), то и третият „северен“ народ, предвождан от крал Алпамъш, логично би трябвало да се открие в средновековна Панония, а не в района на Волга, както прави това Д. Теодоридис. Той ще да е бил тясно свързан с унгарците и куманите при техните съвместни акции, а съдейки по името в такъв случай под *сакулати* биха могли да се подразбират единствено т. нар. *сикули* или *секели* (Szekler), които още в епохата на Арпадите са изпълнявали важни военни функции.

„Просеката“ на Ярослав Дашкевич

През 80-те години сме свидетели на нов тласък в изучаването на *Codex Cumanicus*. Той е породен от натрупалите се с годините изследвания върху естеството и съдържанието на паметника, които в крайна сметка обуславят появата на по-различни интерпретации и качествено нови подходи при изясняването на спорните въпроси. Наред с монографията на Д. Дрюл и встъпителната студия на Л. Лигети към репринтираното издание на Кодекса в това отношение изключително голяма роля изиграва статията на В. Дримба (1982) за действителната датировка на първата част от манускрипта. Тя внася съществена корекция в представите ни за историята на *Codex Cumanicus* и в известен смисъл полага началото на един нов период в неговото проучване. Основание за подобна констатация ни дават появилите се през втората половина на десетилетието работи на Лвовския историк и лингвист **Ярослав Романович Дашкевич** (род. 1926), предлагащи по-различен поглед към редица възлови въпро-

си относно същността на уникалния извор. Първата от тях е свързана с проблемите около възникването на паметника.[590] В нея Я. Дашкевич се произнася върху процеса на създаването, върху датировката, локализацията, предназначението и авторите на Кодекса, изхождайки както от съвременното равнище на неговото изучаване, така също от някои собствени наблюдения. Статията е структурирана с оглед на дискутираните въпроси, всеки от които е обособен в съответно подзаглавие. Още в началото се констатира, че въведеното в обръщение от граф Г. Кун ***название на Кодекса*** дезориентира изследователя. То игнорирало иранската колонка, а освен това оставя извън полезрението намиращото се и в ръкописа автохтонно название на езика (tatar til), което намира отражение в етнолингвистичния план на изследванията. С оглед на ***външната критика*** на паметника, авторът проследява постигнатите досега резултати и заключава, че неговото кодикологично, палеографско и филиграноложко проучване далеч не е завършено, поради което направените изводи не трябвало да се смятат за окончателни. По-нататък той се спира на ***текстологията***, предлагайки следната стема на текстологичната история на първата част от Кодекса: /**1**/ *чернови записи = извори* → /**2**/ *протограф = оригинал* → /**3**/ *отредактирано копие (копия)* → /**4**/ *допълнено копие (копия) = CC I* → /**5**/ *допълнения, внесени в CC I.* Това позволявало според него да се говори също и за стратиграфия на структурните единици. Текстологичният анализ показвал в крайна сметка, че първата част на Кодекса, формирана, обработвана и редактирана „в канце-

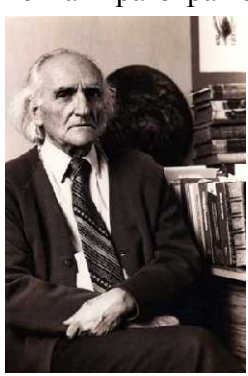

[590] **Я. Р. Дашкевич.** Codex Cumanicus – вопросы возникновения. – *Вопросы языкознания*, 1985, № 4, 72-83.

ларско затишие“, е била препис на протограф или отредактирано копие, а втората част, напомняща частично подложен на литературна шлифовка „полеви запис“, имала материали с оригинален и копиен характер. При ***датировката*** е взето под внимание откритието на Цорцанело и Дримба, като стемата на първата част от Кодекса е допълнена със съответните хронологични показатели: /**1**/ *чернови записи = източници по-ранни от 1324-1325 г.* → /**2**/ *протограф = оригинал от 1324-1325 г.* → /**3**/ *отредактирано копие от 1330 г.* → /**4**/ *допълнено копие = CC I след 1330 г.* → /**5**/ *допълнения, внесени в CC I през 1330-1350 г.*, по което време изглежда е била съставена и втората част. Що се отнася до ***мястото на изготвяне*** на този паметник, то след като проследява критично изказаните досега хипотези в полза на Сарай, Солхат, Судак, Тана и Кафа, Дашкевич приема с известни уговорки локализацията на „италианската“ част в Кафа, защото този център на генуезките поселения е разполагал през първата половина на XIV в. с необходимата „културна инфраструктура, в средата на която е могла да възникне уникална за времето си научна транскрипция на тюркския и иранския език“.[591] Мястото на създаване на втората част на Кодекса било неизвестно, но то можело да се локализира някъде в Крим, поради едновременното наличие в нея на източнославянски и на иберо-кавказки елементи дори в езика на мисионерите.

И ако ***предназначението*** на триезичния речник е било да служи като пособие за преводач в колониите, а не специално за търговци или за мисионери, тъй като двете източни колонки не са отразявали някакъв търговски lingua franca, а по-скоро местните разговорни езици, то втората част е възникнала като средство за фиксиране на „полевите запи-

[591] **Я. Дашкевич.** СС возникновения, 76.

си“ на мисионерите, както и на религиозните текстове, които са били разпространявани сред тюркоезичното население в района. Този извод се подкрепя и от наблюденията върху ***лингвистическата ситуация в Крим през 20-те години на XIV в***. Поради полиетничния състав на населението в кримските градове и богатото делопроизводство на италианските колонии огромно значение имали местните официални преводачи. Доколкото латинският език на генуезките документи е аналогичен на езика от първата част на Кодекса, чиято начална дата напомня по-скоро канцеларската практика на датиране на актове, а не запис в колофона на ръкопис, то явно тази част е била създадена като „разговорник за общуване с тюркско- и ираноезичното население от колониите и хинтерланда“.[592] С това Дашкевич пристъпва накрая и към ***проблема за етническата принадлежност на автора***. Той очертава процеса на получаване и обработка на информацията, който при двете части на Кодекса е включвал различен брой участници. Изготвянето на триезичния речник например е било постигнато при последователното участие на *информант → автор (съставител) → редактор (преписвач) → лица, допълнящи или поправящи CC I*, докато за втората част на Кодекса (CC II) тази верига се състояла само от два елемента: *информант → автор (фиксатор, съставител)*. По всичко изглежда, че авторът на „италианската“ част е бил квалифициран преводач – генуезец (за това свидетелстват както лигурийският вариант на латинския език, така и лигурийският дукт на писмото), или произлизащ от средите на робите, които италианците са купували в Причерноморието като деца, за да се ползват впоследствие от езиковите им познания. Възможно е той да се е наричал Йоаннес (Джовани) и да е вписал името на своя патрон в инвокацията. Навярно е владеел един от източните езици по

[592] **Я. Дашкевич.** СС возникновения, 80.

рождение, имал е лингвистични способности, разбирал е и фонетичната структура на тюркския език, което се е изразило в разработването на подходяща транскрипция. Не е изключено да бил запознат отчасти с арабските трудове в областта на практическата лингвистика, защото по своята структура речникът прилича по-скоро на източните, отколкото на западните лексически пособия. Дашкевич смята за преувеличено често изразяваното мнение, че голям брой грешки в Кодекса се дължали на лоша информираност, небрежен препис или ниска квалификация на автора. Според него, всички опити за декодиране на паметника в името на някаква „нормализирана“ или „стандартизирана“ транскрипция на двата източни езика не отчитат обстоятелството, че в полиетничните причерноморски градове разговорните езици са изобилствали с интерферентни явления, което обяснява и някои от записните „грешки“.

Тъкмо на въпросите за декодирането Я. Дашкевич посвещава следващата си статия по проблемите на *Codex Cumanicus*.[593] В нея обръща внимание на лингвистичната достоверност на текстовете „както в техния първоначален (в ръкописа) така и в декодиран (в печатните издания) вид“.[594] Един от основните критерии за високата достоверност на текста на паметника е, че той е издържал проверката на времето. Съставен с утилитарни цели като практическо пособие в преводаческата дейност той отговарял на предназначението си и фиксираното в него произношение на иранските и тюркските думи вероятно е съответствало на реалното. В отделните части на Кодекса са били използвани две различни транскрипционни системи, но не всички, които са си служели с него, са разбирали различията между тях и затова

[593] **Я. Р. Дашкевич.** Codex Cumanicus – вопросы декодирования. – *ВЯ*, 1986, № 5, 79-86.
[594] **Я. Дашкевич.** СС декодирования, 79.

са внасяли своите записи, без да се придържат към някакви строги правила. Дашкевич подчертава, че тъкмо такива отклонения от определената система на записване предизвикват многобройните забележки за изопачаване на живата реч от страна на авторите или копистите на материала. Нерядко обаче критиките по техен адрес се издигат, за да бъде обоснована една субективна реставрация на „истинското“ звучене на думите, което поставя под съмнение лингвистичната достоверност на паметника. И ако по отношение на ръкописа критериите за тази достоверност биват лингвистични и екстралинквистични, то спрямо обнародваните текстове на Кодекса те са главно в езиковата сфера. Поради липсата на добро критично издание на този извор на практика всяко от досегашните изследвания предлага своя „нормализирана” („стандартизирана”, „реставрирана”, „реконструирана”) транскрипция, като повечето автори избират най-подходящия за своята концепция вариант. Това неминуемо води до разминавания при предаването на едни и същи думи, което проличава и от съпоставката между някои прочити на Мончи-заде, Бодроглигети и Лигети. Ето защо, приемайки Кодекса като закодиран запис на оригиналната тюркска и иранска реч, нараства необходимостта от един негов палеографически точен („каноничен“) текст, който да се превърне в изходен пункт за всички лингвистични разсъждения.

Във връзка с това Дашкевич предлага схема за декодирането на речта, която да залегне в основата на научното археографско издание на този паметник: **А** *оригинална реч* → **Б** *транскрипция на СС* → **В** *транслитерация на изданието* → **Г** *транскрипция на изданието* → **Д** *оригинална реч*. По-нататък той обръща внимание на етапите, които трябва да се включват в прехода от **Б** до **Д**, за да има уве-

реност в тъждеството между оригиналната реч при **А** и **Д**.[595] Сред нерешените досега въпроси авторът посочва липсата на ясно поделяне на текста по почерци, както и отсъствието на корелация между тях и системите на транскрипция в паметника. Те на свой ред също не са анализирани с оглед определянето на онези текстове, при които дадената система липсва. Много слабо внимание в проучванията е обръщано на националните особености на палеографията и тъкмо този факт е причината за едно толкова късно дешифриране на датата 1330. Няма съпоставка между Кодекса и синхронните по време съчинения на практическата лингвистика от мамелюкския кръг, не е сравняван и неговият тюркски език с езика на кримско-татарските паметници от следващите столетия. Що се отнася до иранския език на първата част, то по мнението на Я. Дашкевич неговите носители в Причерноморието са изчезнали напълно към средата на XV в. (авторът обещава отделно изследване за етническата атрибуция на езика от иранската колонка), но следи от този идиом можели да се намерят в езиковите реликти на кримските готи.

---

[595] **Я. Дашкевич.** СС декодирования, 83: **а**/ *палеографически правилно прочитане на текста*...; **б**/ *транслитерация на текста*...; **в**/ *графологична експертиза* на почерците, определяне на техния брой и на разпределението им по текста; **г**/ *определяне системата на транскрипция на СС*, разделяне на текста по системи...; **д**/ определяне *етническата принадлежност на писарите*; **е**/ изучаване на *фонетико-ортографичната система* на италиански (лигурийски диалект), немски (средновисоконемски диалект) и, възможно, на други езици от XIV в.; **ж**/ *предварителна транскрипция на текста*; **з**/ *сравнение с други тюркски и ирански текстове от XIV в. ...*; **и**/ *сравнение с текстове от последвалите столетия*, по отношение на които може да се предполага, че се намират в генетична връзка с СС; **к**/ *сравнение с генетично близки езици по материали от XIX-XX в.*; **л**/ отчитане на явлението *интерференция* с други езици от кримския ареал; **м**/ отчитане на наличните в СС *грешки* с различен произход; **н**/ *окончателна транскрипция на съвременното научно издание на СС*.

Според него, пренасянето на иранизми в тюркската колонка свидетелства за тяхното органично навлизане в тюркския речеви поток. От друга страна, подчиняването на иранския материал на тюркските фонетични закони не е изопачаване на персийската реч от тюрки, лошо говорещи по ирански, а по-скоро отражение на явлението интерференция, на която са били подложени „иранофоните, живеещи в тюркоезично обкръжение“. Ето защо всяко субективно прочистване на материала от подобни предполагаеми грешки води до унищожаване на оригиналното звучене на речта, специфична за южнокримския ареал и тази пуристична методика не реставрира, а допълнително деформира закодирания в Кодекса език.

На проблема за същността на езика Дашкевич се спира в отделно свое изследване.[596] Като подчертава, че зад термина „език на *Codex Cumanicus*“ се криело затрудението на лингвистите да свържат извора със съответстващия му етнос, за да построят едно „отетнонимично название“, авторът отново поставя въпроса за разминаването между наименованието на паметника и самоназванието на фиксирания в него тюркски език (tatar til, tatarče). Този език бил наречен „команski“ от съставителя на първата част. Названията татарски и команski обаче не са идентични и това противоречие можело да бъде разрешено само, като се отчита историята на куманите и татарите през XIII-XIV в. Ето защо Я. Дашкевич скицира накратко съдбата на куманите в сре-

[596] **Я. Дашкевич.** Codex Cumanicus – действително ли cumanicus? – *ВЯ*, 1988, № 2, 62-74.

дата на XIII в., за да се намеси в спора за континюитета и дисконтинюитета, т. е. дали са били останали половци в Причерноморието и след монголската инвазия. Според него, полемиката е усложнена от обстоятелството, че някои изследователи смесвали два проблема: историята на половците и историята на етнонима половци. Сега, когато е ясно, че „етнонимът е надживял половците, превръщайки се в топоним, изпълнен с ново съдържание“, объркването се задълбочавало от археолозите. Те сякаш са забравяли, че „между археологическите култури на номадите от различен етнос – поради аналогичния начин на живот – не може да има съществени различия“, в резултат на което допускат покорените кумани да са останали на предишните си места, вливайки се в състава на Златната Орда. Съгласно Дашкевич обаче, тези от половците, които продължили да обитават обезлюденото Причерноморие, се оказали на най-ниското стъпало на обществената стълба и към 30-те години на XIV в. се асимилирали в масата на новодошлите тюрки, а реликтите на техния език едва ли са повлияли съществено на тюркския (татарски) език на населението от подчинените на италианците кримски градове. „На смяна на половците дошли монголо-татарите“ – заключава той. – „Тюркизацията на монголите ставала бавно, но неотклонно“. Това, че етнонимът половци или комани се употребявал и в следмонголския период, не е аргумент против „кардиналната смяна” на тюркските етноси в региона, още повече, че нахлулата от Изток нова вълна тюрки е била близка до половците по език, начин на живот и произход. Тези обстоятелства, както и характерният в средновековието консерватизъм, а също склонността към архаизация и анахронизация на етнонимите, са допринесли за пренасяне на името кумани върху новия обект.

По-нататък Дашкевич разглежда семантиката на названията половци и татари през XIII-XIV в., тъй като те са свързани и с въпроса за лингвонимите, за да заключи, че половецкият е бил на практика един неизвестен език. И ако в някои западноевропейски извори от XIII в. „команският“ е език на тюрките от евразийската степ (т. е. кипчакски, по сегашното групово название), то в тази си функция през XIV в. наред с анахроничното название „комански“ започва да се употребява и автохтонният термин „татарски“, но вече не като монголски, а като един тюркски, кипчакски език. Този дуализъм е отразен и в самия Кодекс. Според автора, търсенето на определител за неговия тюркски език се е дължало преди всичко на сложната „етно- и лингвонимия на източниците, предизвикваща представата, че половците са се съхранили в следмонголското Причерноморие“, като определено влияние върху дефиницията е оказало и изкуственото название на паметника. Повечето изследователи са използвали термина „комански“ (също в комбинирани названия), смятайки половците за носители на този език. Други предпочитали да говорят за „език на *Codex Cumanicus*“, без връзка с определен етнос. Като изброява някои скептични изказвания относно приписването на този език на куманите, Дашкевич припомня думите на А. фон Габен, според която езикът би трябвало да се приеме за „старотатарски“. Той се позовава и на покойния вече академик Андрей Кононов (1906-1986),[597] виждащ в Кодекса „най-стар паметник на кримскотатарския език“. Авторът се присъединява към това мнение, за да заключи, че в Кодекса е фиксиран „най-ранният стадий в развитието на кримскотатарския, отразяващ диалектите, разпространени в градовете и хинтерланда на Южен Крим “. Този език явно не е бил комански. Нещо по-

[597] **А. Н. Кононов.** *История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период.* 2-е изд. Ленинград 1982, с. 250.

вече, съгласно Дашкевич ние не сме в състояние да определим, дали и доколко половецкият действително представлявал кипчакски език. Езиците на печенези и торки се смятат за огузски – припомня той, – а езикът на веднага мигриралите след тях половци – за „идеално кипчакски", при това, след като е добре известно, че дори по времето на Махмуд Кашгари (т. е. при разцвета на куманите) за чисто кипчакски език не можело да става и дума.

Намесата на Мефкюре Моллова

Изводите на видния украински учен,[598] подплатени с достатъчно логична аргументация и с добро познаване на съществуващата по въпроса литература, до голяма степен променят представите ни за същността на *Codex Cumanicus*. Те са предизвикателство към над столетната традиция в изучаването на този паметник и поставят въпроса за преоценка, поне на регистрирания в него език. Трябва само да се изчака, за да разберем, дали проправената от Дашкевич пътека би намерила своите последователи. Засега обаче все още изследванията на Кодекса продължават да текат в традиционното си русло, за което свидетелстат публикуваните от втората половина на 80-те и през 90-те години проучвания. Сред тях ярко се открояват работите на **Мефкюре Моллова** (род. 1927) – дългогодишен лектор по турски език и турска диалектология в Софийския университет, една от съоснова-

[598] Някога санкциониран заради своя произход, Я. Дашкевич, който през 1949 г. завършва в Лвов филологическата специалност „украински език и литература", а по-късно се квалифицира и в сферата на историческите проучвания, бива определен с оглед на 80-годишнината му (2006) като „патриархът на украинската историческа наука".

телките на катедрата по Турска филология, обнародвала редица приноси за тюркското влияние в балканските езици, преди да се заеме и с куманската проблематика.[599] Две ней-

[599] Срв. **M. Mollova.** Les dialects turcs dans les Balkans et leur rapport avec les autres langues turques. – *Linguistique balkanique*, 4, 1962, 107-130; **M. Mollova.** Le futur dans un parler turc de Bulgarie. – *LB*, 5, 1962, N°2, 87-97; **M. Mollova.** Une catégorie grammaticale turke inconnue en turkologie. – *LB*, 8, 1964, 87-97; **М. Моллова.** Относно ориенталските заемки в „Български тълковен речник“. – *Български език*, 1964, № 6, 534-539; **Riza Mollov, Mefküre Mollova.** Parlers turcs des Rhodopes de l'Ouest au point de vue slavistique. – *LB*, 11, 1966, N° 1, 121-136; **M. Mollova.** Quelques lexèmes turcs septentrionaux en bulgare. – *LB*, 11, 1967, N° 2, 79-86; **M. Mollova.** Etude phonétique sur les turcismes en bulgare. – *LB*, 12, 1967, 115-154; **M. Mollova.** Parler turc de Florina. – *LB*, 13, 1968, N° 1, 95-127; **M. Mollova.** Quelques lexemes turcs septentrionaux en **ğ-** ~ **č-** ~ **j-** dans les langues slaves méridionales. – *Известия на Института за български език*, 16, 1968, 193-201; **М. Моллова.** Относно ориенталските заемки в „Български етимологичен речник“. – *БЕ*, 1970, № 4, 390-392; **M. Mollova.** Traits de fusion dans le dialecte turc du Rhodope de l'Est. – *LB*, 14, 1970, N° 2, 57-81; **M. Mollova.** Structure lexicale du dialecte turc du Rhodope de l'Est. – *LB*, 15, 1971, N° 2, 49-72; **М. Моллова.** Относно етимологията на някои български лични и фамилни имена. – *БЕ*, 1974, № 1, 57-65; **М. Моллова.** Ономастични изследвания върху *варамез*, *капар*, *сапар*, *табут*, *шапардан*, *шаран*. – *БЕ*, 1975, № 5, 430-435; **М. Моллова.** Ономастични бележки върху имена от ориенталски произход. – *БЕ*, 1976, № 6, 481-488; **М. Моллова.** Върху някои тюркски думи в българския език. – *БЕ*, 1977, № 2, 143-147; **M. Mollova.** Sur la ryme terminale des šiñ ches les tatares des Balkans. – *LB*, 20, 1977, N° 4, 15-36; **M. Mollova.** Sur les „Qolloquia familiaria turcico-latina“. – *LB*, 22, 1979, N° 4, 51-83; **M. Mollova.** Sur les „Colloquia familiaria turcico-latina“. – *LB*, 23, 1980, N° 1, 43-73; **M. Mollova.** Vocabulaire supplementaire des „Colloquia familiaria turcico-latina“. – *LB*, 23, 1980, N° 3, 55-74; **M. Mollova.** Vocabulaire supplementaire des „Colloquia Familiaria Turcico-Latina“, II. – *LB*, 23, 1980, N° 4, 71-91; **M. Mollova.** Vocabulaire supplémentaire des „Colloquia familiaria turcico-latina“ (suie de XXIII/1980/4). – *LB*, 24, 1981, N° 1, 63-81; **M. Mollova.** Vocabulaire supplémentaire des „Colloquia Familiaria turcico-latina“ (suite de XXIV/1981/1). – *LB*, 24, 1981, N° 2, 69-78; **М. Моллова.** Някои редки

ни статии от началото на десетилетието, в които авторката се опитва да обясни по нов начин общо 35 от всички куман-ски гатанки, като търси чрез метода на Тице да открие запа-зен спомен за тях във фолклора на балканските татари,[600] подтиква през 1990 г. В. Дримба да подложи на подробен анализ изводите на българската тюрколожка, за да ги от-хвърли или приеме, коригирайки собствените си предишни интерпретации. Впоследствие М. Моллова издига тезата, че пропагандирането на католицизма сред куманите изглежда е било съпроводено с атаки срещу езичеството и една друга съперничеща религия – вероятно исляма.[601] Основание за това тя намира в някои фрагменти от Кодекса, съдържащи лексемите topraq (или toz topraq) и talašman. В първата от тях авторката вижда не просто „земя, пръст“, а почвата под краката като един „обожествяван, спиритуализиран обект“, когото паганистичните кумани са назовавали Teŋrí ~ Teŋerí ~ Taŋrï ‘Бог’ и който в известна степен е съответствувал на древнотюркското Yer-Sub ‘Земя-Вода’. По-късно терминът Teŋrí е бил станал обозначение за християнския (и мюсюл-манския) бог и е бил заменен в предишното си значение от toz topraq или само topraq, използвани „изключително от па-сторите и може би куманите-християни (също от ходжите и ислямизираните кумани) с известен презрителен отенък“.[602]

имена от арабски произход у българите. – *БЕ*, 1981, № 6, 514-518; **M. Mollova.** Quelques turcismes en **-a** dans les langues serbocroate et bulgare. – *LB*, 25, 1982, N° 2, 37-66 и др.

[600] **M. Mollova.** Sur quelques devinettes du Codex Cumanicus. – *Studia et Acta Orientalia*, 10, 1980, 103-116; **M. Mollova.** Nouvelle interprétation de 25 devinettes du Codex Cumanicus. – *LB*, 24, 1981, N° 3, 47-78.

[601] **M. Mollova.** Traces des querelles religieuses dans le Codex Cumanicus. – *AO Hung*., 39, 1985, N° 2-3, 339-351.

[602] Вж. **M. Mollova.** Traces, 339-343, 350. Хипотезата на авторката се основава на една бележка на Г. Кун за религията на паганистичните кумани: Tengrisi topraq ‘Deus eorum terra est’. Известно е обаче, че с „tengri“

Втората дума – talašman, интерпретирана като „този, който настървено проповядвал своята религия“, позволява на авторката да допусне наличието през XIV в. на остра конкуренция между християнските и мюсюлманските мисионери, всеки от които се е борел за привличането към своята вяра на куманите езичници, разположени в Източна Европа.[603]

Особено интересно е изследването на М. Моллова, в което авторката повече от десетилетие след работата на Луи Базен върху тюркската хронология се опитва на свой ред да разкрие загадките на куманския календар.[604] Тя наново анализира отделните куман ски названия, за седем от които предлага по-различен прочит. Така например противно на всички свои предшественици Моллова интерпретира пролетния месец Y lías ay (в текста: ylias ay) като „месец на

алтайските народи (също и древните тюрки) са обозначавали небето, а не земята. Това добре съответствува на вярванията на шаманистите, за които върховното божество е представлявало създание с небесен характер (Être de nature celecte). Срв. критичните бележки към Моллова при **V. Drimba.** Miscellanea Cumanica (XIX), 452-459 и по-специално при анализа на глосите: 10. tengeri, tenger, tengir; 11. topraq и toz topraq. Покъсно Моллова отново се връща към този проблем, развивайки въз основа на многобройни примери и съпоставки хипотезата, че под topraq и toz topraq се подразбирала вероятно древната Богиня-майка, докато Teñri, бивайки първоначално неперсонифицираната безполова космическа сила, се е раздвоил, давайки от една страна Kök Teñri или само Teñri, т. е. "Бога-Небе", а от друга страна – пак Teñri, но в смисъл на Богинята-Земя (тук спада изразът Teñrisi topraq), респективно Sub-Yer Teñri, т. е. "Богинята Вода-Земя". Вж. **M. Mollova.** Traces des querelles religieuses dans le Codex Cumanicus (II). – *Archív Orientalní,* 61, 1993, 419-432 (и по-специално §§ 8-10 на с. 425-431).

[603] В едноименната си статия от 1993 г. Моллова коригира интерпретацията на термина talašman, придавайки му смисъла на силен и свадлив демон, дявол („diable, une sorte de démon fort et querelleux“). Вж. **M. Mollova.** Traces (II), 424.

[604] **M. Mollova.** Le calendrier coman du Codex Cumanicus est juste. – *LB*, 30, 1987, N° 3, 163-173.

Ilyas (Илия)“, който е започвал през средата на март и продължавал до първата половина на април. Според нея, името ilyas е нямало нищо общо с тюркското il[k] yaz (то е било негов омоним), а се е асоциирало с Ilyas – от Hïdïr Ilyas или Hïdrellez (деня на св. Димитър, падащ се на 23 април по юлианския или на 6 май по григорианския календар).[605] Поразлично при нея е тълкуването и на куманското съответствие за месец май, Songusax ay (в Кодекса: songuʃax ay), определян досега като „последен пролетен месец“. Тук Моллова чете ʃax като saz (не yaz) и го свързва с рядко срещаната лексема saz ‘хубав’, откъдето *saz ay би означавало „месец на хубавия сезон“, а soñγu saz ay – съответно „последен месец на хубавия сезон“. Останалите сезонни названия също получават нови интерпретации. На думата cuz например е придадено значение kúz ‘пасище’ (pâturage), което според авторката повече би подхождало на номадския живот на куманите, отколкото термина küz ‘есен’. Така Cux ay (kúz ay = юни) става „месец на пашата“, а Orta cux ay (orta kúz ay = юли) и Sonchux ay (soñ kúz ay = август) се превръщат в „среден“ и „последен“ пасищен месец. Куманските имена за септември и октомври Моллова предпочита да чете с гласната „o“ вместо „e“, т. е. Chos ay (qoš ay) и Orta chos ay (orta qoš ay) вместо обичайните ches ay и orta ches ay, отнасяни преди нея към месеците на зимата (qïš или kïš). Тя тълкува тези имена като qoš (или kóš) ay, т. е. „месеци на лагеруване (decampement)“ на номадите – от *тюрк*. qoš ‘кош, номадски лагер’ или като qoš ay „месеци на съвокупляване (d’accoup-

[605] **M. Mollova.** Le calendrier, 164-165. Авторката споменава една легенда, съгласно която пророкът Hïdïr (Hïzïr) и брат му Ilyas обитавали съответно небето и водите. Те се срещали само веднъж годишно в нощта срещу 23 април (6 май). На този ден, смятан за начало на народната нова година се е честувал празника Hïdrellez (на татарски Qïdïrlez), а месецът около този празник е бил наричан по турски Hïdrellez ayï.

lement) на овцете“ – от *тюрк*. qoč ‘коч, овен’. Двете названия са образували част от есенната тройна серия, чийто последен член *soñγu (или soñ) qoš ay, съвпадащ с ноември, не е запазен. По такъв начин авторката теоретично реконструира един кумански сезонен календар, опирайки се на същите принципи както и Л. Базен, но с използването на по-различни координативни термини, като saz aylar, kúz aylar, qoš aylar и *qïš aylar (срв. при Базен съответно yaz, yāy, küz и kïš). Започвайки с пролетта, този календар е обхващал последователно месеците *saz ay (III), *orta saz ay (IV) и soñγu saz ay (V); kúz ay (VI), orta kúz ay (VII) и soñ kúz ay (VIII); qoš ay (IX), orta qoš ay (X) и *soñγu qoš ay (XI); *qïš ay (XII), *orta qïš ay (I) и *soñγu qïš ay (II).[606] Според Моллова, при отбелязване на съответните названия глосаторите едва ли са се съобразявали с възможната корелация между месеците и годините по мюсюлманския и християнския календар. Изхождайки от sóúnc ay (февруари), който в караимски език е название на месец март (süyünč ay), тя допуска, че по време на изготвянето на списъка лунните месеци са започвали в средата или в края на техните соларни кореспонденти. На това подхождала най-вече 691 г. по Хиджра (1291-1292) или 725 г. по Хиджра (1324-1325), тъй като тогава 1 safer е отго-

[606] **M. Mollova.** Le calendrier, 168-169. На мястото на шест от сезонните названия Кодексът представя комбинирани термини, съдържащи едно арабско име от официалния лунен календар (safar ay), три тюркски народни имена от ислямския календар (tōbay, qurban bāram ay и ašure ay), едно име от хазаро-караимския еврейски календар (sóúnc ay) и едно народно име, заето навярно от соларния персийски календар (ilyas ay). Разграничаването в списъка на две групи от по шест месеца напомня на Моллова един специфичен начин на отчитане на времето при балканските турци, съгласно който годината е имала altï ay yaz, altï ay qïš („шест месеца лято, шест месеца зима“); като за граници между двата периода са служели Hïdrellez (6 май) и Kasïm (6 ноември), а дните във всеки от тях са били броени отделно.

варял съответно на 23 и 18 януари, а 1 reǧeb – на 18 и 13 юни. Именно по това време (може би през втората половина на май) ще да е бил осъществен записът на календарните термини, което подсказвало, че оригиналът на първата част от Кодекса е бил съставен в 1291/2 или 1324/5 г. С това месеците от куманската колонка допълнително допринасяли за неговото по-точно датиране.

И през следващите години М. Моллова продължава да се занимава с различни страни и аспекти от богатото съдържание на паметника, които хвърлят допълнителна светлина върху бита и културата на куманския народ. Паралелно със своето оригинално тълкуване на сезонния календар тя обнародва и статия за един от химните на Венецианския кодекс.[607] Следва анализа на персийския фонетичен материал,[608] прецизирането на отделни тюркски глоси[609] и пр. Но

---

[607] **M. Mollova.** Sur un hymne du Codex Cumanicus. – *Rocznik Orientalistyczny*, 45, 2, 1987, 27-33.

[608] **M. Mollova.** Le Persan des Comans et la valeur de certaines lettres dans le *Codex Cumanicus*. – *WZKM*, 78, 1988, 87-119. Авторката групира иранските податки в три основни типа, отразяващи съответно персийското произношение, куманското произношение, както и такива, които навярно са били характерни за езика на куманите, но не са се използвали от персите. Това подсказва, че тези примери трябва да се разглеждат като продукти на различни чужди информатори, в различна степен владеещи персийския. Всеки от тях е говорел езика по свой особен начин и нерядко е трансформирал думите според собствения тюркски диалект. Авторите на Кодекса са следвали определени ортографски норми и ако някоя персийска дума е записана по-различно, то това се е дължало не на произволното прилагане на буквите, а на произношението на куманския информатор. Самото наличие на иранизми в персийската колонка, които са били неприсъщи на тогавашния персийски език, подсказва, че в лексическия фонд на куманския вече са влизали отделни персийски (и арабски) думи. Това се потвърждавало също и от куманските останки в българския и руския език, за които в студията са приведени известен брой примери.

най-големият принос на авторката, новото, което тя внася в изучаването на текстовия материал на Кодекса, е установяването на множество тюркски термини, свързани със шаманистичните, будистките, несторианските, манихейските и други религиозни вярвания в Централна и Средна Азия. В 1990 г. Моллова представя запазените „източнотюркски“ податки и следите от будистки влияния сред куманското средновековно общество.[610] За целта тя анализира термина Bitik tili, определяйки го не като библейския език (така Грьонбек), а въобще като „писмен език“, т. е. като каноничния език на свещените книги. Изписаната с уйгурски букви дума bitik ‘писмо’ ва свой ред загатва за характера на тези книги, доказвайки наличието на информатори или преводачи, познаващи и ползващи уйгурицата. Това според Моллова вероятно са били преселили се в Европа уйгури будисти, доколкото и куманските гатанки до голяма степен са били будистки (!). Една от тях (№ II) е подробно анализирана на с. 147-151. В изследването си Моллова за пръв път повдига булото и пред така наречения куманско-немски речник, разположен на fol. 56 r – 59 v, 80 v – 82 r, както и пред латинско-тюркските и тюркско-латинските податки от fol. 66 verso на CC II, смятани досега за самостоятелни лексикографски единици. В тях обаче авторката вижда цели тюркски фрази, чиито лексико-граматични съставки са били изписани отделно една под друга – един начин на анотиране, аналогичен на преведените от санскрит будистки тюркски текстове в Централна Азия. Тя установява наличието в Кодекса

---

[609] **М. Моллова.** Тюркские слова tulum, tobalaq, yez, qapsa в Кодекс Куманикус. – В: *Советская тюркология*, 1989, № 2, 34-39; **M. Mollova.** Essai de précision de quelques mots comans du Codex Cumanicus. – *Arch.Or.*, 57, 1, 1989, 35-46; **M. Mollova.** Sur certain mots comans et persans dans le ‘Codex Cumanicus’. – *RO*, 48, 1, 1993, 83-127 и др.

[610] **M. Mollova.** Codex Cumanicus, le bouddhisme et le turk oriental. – *WZKM*, 80, 1990, 141-165.

на близки до централноазиатските понятия, което я навежда на мисълта, че въпросните материали са били ре-копия на будистки текстове, написани вероятно с уйгурско писмо. Един такъв типичен пример е будисткият термин suzuk su ‘чиста вода, филтрирана вода’, аналогичен на санскритското acchān pāniyān ‘чиста вода’.[611] Характерен будистки текст представляват и „Осемте будистки забрани“ (вж. на с. 146), вписани веднага след „Десетте Божи заповеди“, които според Моллова са били навярно с несториански християнски произход. Обобщавайки фонологичните, морфологичните и лексико-семантичните особености в тюркския език на Кодекса, авторката посочва редица негови черти, които го сближават с писмения език на някогашните източни тюрки. Тя заключава, че като цяло Кодексът е представлявал манускрипт не само на християнската религия, но също на шаманизма, будизма, манихейството и пр., където всеки религиозен термин изисква специално разбиране, и обещава да се спре по-подробно на тези термини в друга статия, депонирана в списание „Turcica“.

Три години по-късно обявеното изследване излиза от печат, но не в „Turcica“, а във Виенския ориенталистичен орган.[612] Там авторката обяснява как е достигнала до идеята, че куманско-немският глосар на fol. 56 r – 57 v, 80 v – 82 v и фрагментарният латинско-кумански речник на fol. 66 са обхващали не единични лексеми, а цели фрази и изречения, които изпъквали ясно, когато отделните думи бъдат подредени хоризонтално. Като илюстрация тя дава един подобен реконструиран текст (на fol. 81), за да пристъпи към освет-

[611] Има се предвид необходимостта от поемането на филтрирана чиста вода, за да не се погълне случайно някое водно същество (насекомо или ларва), а заедно с това – и инкарнираната в него душа.

[612] **M. Mollova.** Nouveaux côtés dévoilés du Codex Cumanicus. – *WZKM*, 83, 1993, 117-148.

ляване на шаманистичните, шамано-будистки, будистки, ламаистки, несториански, манихейски, ислямски и пр. следи не само във възстановените от нея материали, но също в християнските религиозни текстове и дори в първата част на Кодекса. И макар някои от тезите на авторката да са спорни,[613] това ни най-малко не намалява нейната огромна заслуга за разкриването на цяла нова проблематика в изучаването на *Codex Cumanicus*. На тази тема тя се спира и във втората част на своите *Следи от религиозни борби*,[614] където в транскрипция и превод дава повечето реконструирани текстове. Сега интерпретираните термини са обяснени по-подробно и са снабдени с допълнителни примери в подкрепа на едни или други авторови заключения. Същата проблематика продължава да вълнува М. Моллова и в по-късните нейни разработки.[615]

---

[613] Например идеята, че шаманът се е преобличал често като шаманка, за да се възползва от нейното майсторство, защото в дълбоката древност „религиозните ритуали са се извършвали почти изключително от жрици“ (на с. 133. Всъщност ритуалното преобличане в женски дрехи може да има и друга семантика – подчертаване респективно придобиване на „безполовост“ или „двуполовост“, подобно на висшите астрални създания, с които шаманът установявал контакт), или твърдението, че *тюрк*. úc teñdäš (*лат.* Trinitas ‘триединство’) е калка на *нем*. Dreieinigkeit ‘триединство’ и др. Не съвсем убедителни са и някои тълкувания на авторката, виждаща в отделните термини непременно будитски, ламаистки и пр. следи. По въпросите на шаманизма (още повече на будизма, ламаизма, несторианството, манихейството и т. н.) съществува богата и сериозна литература, но Моллова е ползвала главно отделни руски автори и някои речникови пособия. Не е изключено и поради тези причини статията да е била отклонена от „Turcica“.

[614] **M. Mollova.** Traces de querelles religieuses dans le Codex Cumanicus (II). – *Arch.Or.*, 61, 1993, 419-432.

[615] **M. Mollova.** Termes turks Baz, Čub. – *Arch.Or.*, 59, 1991, 20-25; **M. Mollova.** Interpretation linguistique et astrologique des deux devinettes du

Историческата тема през 80-те години. Пламен Павлов

През втората половина на 80-те години са обнародвани и някои исторически трудове, свързани с куманите. Те присъстват разбира се в различните регионални изследва-

---

Codex Cumanicus. – *Orientalia Suecana* (Uppsala), 41-42, 1992-1993, 181-214; **M. Mollova.** *Les petits textes turcs du „Codex Cumanicus". Découverts et explorés par Mefküre Mollova*. Paris, 1993, 96 pp. (Institut d'études turques. Université de la Sorbonne Nouvelle); **M. Mollova.** Nouvelle interpretation linguistique d'une devinette turc du „Codex Cumanicus". – *Türk Kültürü Araştırmaları*, 32, 1-2, 1994, 283-287 (= *Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a armağan*. Ankara, 419 s.); **M. Mollova.** Termes Turks *Caura, caura yur-/yuru-* dans le Codex Cumanicus. – *RO*, 49, 2, 1995, 159-163; **M. Mollova.** Nouvelle interpretation linguistique des devinettes ésotériques du Codex Cumanicus. – *Oriens*, 35, 1996, 193-258; **M. Mollova.** Einige Probleme des Codex Cumanicus. – *MT*, 19, 1998, 127-152; **M. Mollova.** Codex Cumanicus'un türkçe kısmı etrafında bazı problemler / Some Issues on the Turkic Part of Codex Cumanicus. – *Prilozi za Orientalnu filologiju*, 47-48 (1997-96), 1999, 29-52 и др. В една от по-късните нейни публикации се разглеждат 28 групи български антропоними, които според авторката имат предосмански тюркски произход и до голяма степен са свързани с древните шаманистични вярвания и обичаи. Тюркските носители на тези имена били проникнали по северния път на Балканите, където са били обърнати в християнството и асимилирани от българската славянска общност. (**M. Mollova.** Quelques anthroponymes bulgares d'origine turke orientale-asiatique et septentrionale. – *Materialia Turcica*, 17, 1996, 15-27). Тази тема е развита по-подробно в излязлата през 2003 г. студия на **M. Mollova.** La véracité graphique turque du *Codex Cumanicus* prouvée par les turkismes en bulgare. – *Linguistique balkanique*, 41, 2001, N° 3, 175-222. Срв. също **M. Mollova.** Sur certains orientalismes dans les langues balkaniques et slaves orientales. – *Zeitschrift für Balkanologie*, 41, 1, 2005, 44-54, както и издадения от Турското езиково дружество речник на източно-родопските турски говори: **M. Mollova.** *Doğu Rodop Türk Ağızları Sözlüğü*. Ankara 2003, XIV + 423 s. (TDK yayın N° 721; *Ağız Araştırmaları Bilin ve Uygulama Kolu Yayınlyrı*: 34).

ния за миналото на Източна Европа, без там обаче да бъдат обект на пряк научен интерес. Така например **Виктор Спиней** изброява отделни изворови податки относно названието *Кумания* в увода към своята монография за Молдавия през XIII-XIV в. и посвещава цял параграф от нейната втора глава на степните номадски племена и отношенията им с местното румънско население.[616] Изложението за куманите

---

[616] Вж. **Victor Spinei.** *Moldavia in the 11th-14th Centuries*. Bucarest, 1986 (= *Bibliotheca Historica Romaniae Monographs*, XX). Във втория параграф на встъплението (Introduction), озаглавен „Denomination of the east-Carpathian space in the 11th-14th centuries“ (с. 25-37), авторът проследява различните названия на Влахия и Молдавия, получени от околните народи според имената на онези племена, които в дадено време са упражнявали политическия контрол в региона: от Πατζινακία и Ἀτελκόύζου (Etel-küzü) в средата на X в.; през Desht-i Qypčak, **Половецкаѧ землѧ**, Comania, Cumania (вкл. nigra Cumania за Молдавия) през XI-XIII в. и Ταρταρία (Tartaria) в първата половина на XIV в. след формирането на Златната Орда; до Basarabia и до Bracchia ~ Vlachia (Valachia, Walachia) от втората половина на XIV в. вкл. Ungrovlachia, Walachia maior и Walachia minor, а така също Μαυροβλαχία, ’Ρωσοβλαχία и Μολδοβλαχί като обозначение за terra Moldauana (Moldvana) или terra Moldaviae, т. е. за Moldavia, Muldavia, Moldau, Молдова. Във връзка с понятието „Кипчакска степ“, което според египетския писател ал-Калкашанди (ум. 1418/19) било политико-географска единица, различна от влашката земя, Спиней привлича твърденията на османските хронисти от XVII в. Мустафа Али и Кятип Челеби, че Молдавия е граничела с Desht-i Qypčaq, допускайки те да са включвали по подразбиране в това понятие и степите край Буг в югоизточната част на страната, а на с. 26-28 той цитира също примери за използването на термина Cumania като обозначение на района северно от Черно море, получено по името на куманите. На тях авторът се спира към края на втората глава (The Territory of Moldavia from the 11th Century to the Great Mongol Invasion of 1241-1242) в параграф трети, озаглавен „The steppe nomad tribes and their relations with the Romanians“, където последователно разглежда: **A.** The Pechenegs, the Udi, the Comans and other Turanian groups (с. 84-100), **B.** The nomad society and ist relations with the Romanian population (с. 100-104) и **C.** The Berladniks and the Brodniks (с. 104-108).

обаче (с. 93-98) представлява само сбит разказ за тяхното проникване и присъствие в района от 1055 г. до монголската инвазия и то не дава нищо ново. Също в раздела за връзките между номади и румънци липсват приносни моменти, а се повтарят отдавна известните констатации и примери за влахо-молдавски топоними и хидроними с установен вече от по-старата генерация изследователи печенего-кумански произход.[617] Естествено, това е обусловено от общата тематична насоченост на подобни трудове с акцент върху миналото на конкретна съвременна нация и населяваната от нея територия, където пребиваването на куманите е било по-кратък или по-дълъг епизод от общия исторически процес и затова на тях в най-добрия случай се обръща само периферийно внимание.

В публикациите по обща история на югоизточноевропейските страни и народи (в това число и на българите) трудно ще намерим подробна информация за куманите, освен някои интерпретации за взаимоотношенията им с местното население,[618] тъй като не те са основният изследова-

[617] **V. Spinei.** Moldavia, 104. Срв. Coman, Comănăuţi, Comăneşti, Berindeeşti; Bîrlad, Tecuci, Căinar, Ciucur, Ciulac, Cula, Delea; вж. също някои речни имена, завършващи на суфикса -lui и -ui, като Bahlui, Călmăţui, Copcui, Covurlui/Cugurlui, Derehlui, Perlui, Suhurlui, Turlui и Vaslui.

[618] Разбира се, отделни страни и аспекти на тези взаимоотношения, едни или други факти от политическата история, също археологически, лингвистични и етнографски податки, свързани с куманите, са разгледани в по-голяма или по-малка степен в основните трудове за миналото на българския народ и те трябва да се отчитат при всяко проучване на куманското участие в българския исторически развой. Същото, естествено, важи за общите изследвания по история на Русия, Украйна, Румъния, Молдавия, Унгария, Сърбия, Гърция и пр. При тях обаче акцентът традиционно пада върху миналото на съвременните титулярни нации, куманите са представени само доколкото са имали някакво отношение към него, без те да бъдат обект на самостоятелен научен интерес, поради което – ако се изключи интерпретацията на отнасящите се до тях

телски обект. Съвсем друго е положението при разработки, целенасочено визиращи куманския проблем, въпреки че те съвсем не са така многобройни. Сред българските историци медиевисти например, които са дали своя принос в областта, може да се спомене единствено **Пламен Павлов** (род. 1958), обнародвал в края на десетилетието няколко конкретни материала, представляващи до голяма степен части от дисертационния му труд.[619] Младият учен се проявява на Втория международен конгрес по българистика (1986) с доклад върху заселванията на кумани в България.[620] След като

факти и издигнатите във връзка с това хипотези – такива публикации рядко обогатяват представата за степния народ. Ето защо те не би трябвало да се привличат (освен навярно някои най-ранни разработки; за последвалата ги национална историопис това практически не е възможно) при очертаване развитието на „куманологията“. В българската историография за куманите може да се намери информация в работите на **П. Ников**, включително в необнародваното му изследване *Турци. Тюркски възход и тюркски влияния с оглед на българските земи* (Научен архив на БАН, ф. 143, а. е. 76, л. 1-40), в основополагащите трудове на **В. Златарски** (*История на българската държава през средните векове*, т. 3) и **П. Мутафчиев** (*История на българския народ, 681-1323 г.*), както и в редица по-късни общи публикации по българска история, сред които е и лекционният курс на **Х. Коларов.** *Средновековната българска държава. Уредба, характеристика, отношения със съседните народи*. В. Търново, 1967.

[619] **Пламен Павлов.** *България, Византия и куманите (70-те години на XI – началото на XIV в.)* [Автореф. дис.]. В. Търново, 1991.

[620] **П. Павлов.** По въпроса за заселванията на кумани в България през XIII в. – Във: *Втори международен конгрес по българистика* (София, 23.V.-3.VI.1986 г.). *Доклади*, т. 6. *Българските земи в древността, България през средновековието*. София, 1987, с. 629-637. По същото време е обнародвана и статията му за татарските наемници в България като потомци на куманите от причерноморската степ (**П. Павлов.** Монголотатари на българска военна служба от началото на XIV в. – *Военно-исторически сборник*, 56, 1987, № 2, 112-120). Малко по-рано излиза от печат една друга работа на Павлов, в която във връзка с бягството на Асеневите синове Иван Асен и Александър през Кумания в „земята на

отбелязва едностранчивостта в изучаването на българо-куманските отношения (осветляването предимно на политическите връзки за сметка на етническите, стопанските и културните контакти) авторът се опитва да уточни миграциите на куманско население към Долния Дунав. Той отчита, че първите проникванията на кумански елементи в българските земи са от времето на византийското владичество и са тясно свързани с борбата за надмощие в „Кипчакската степ“ между отделните династични родове, с антиполовецките походи на руските князе и с куманските кампании на Балканите в подкрепа или срещу Византия (1079, 1083, 1091, 1095, 1114, 1148, 1155, 1159, 1160). Но тези ранни етнически контакти са били ограничени и спорадични – основната маса кумани, които се влели в българската народност, се е установила в страната „след възобновяването на средновековната българска държава и особено след победата на монголотатарите над степния куманski ‘свят’“.[621] Към сведението на Георги Акрополит за преминаването през Дунава в 1237 г. на „много хиляди кумани“, насочени от цар Иван Асен II към Източна Тракия, където те извършили големи опустошения, преди да бъдат привлечени от Латинската империя и от никейците, сега авторът добавя информацията на Ибн Тагри-Бирди (ум. 1470), който писал навярно за същото голямо преселение, отнасяйки го към 1242/43 г. П. Павлов привежда превода на съответния пасаж, съобщаващ за прехвърлянето на кипчаки през Судацко (Черно) море, които се настанили в долината между две планини с разрешението на „Унус-хан, господарят на власите“ (Асен-цар, владетелят

русите“, идентифицирана всъщност с Киевското, а не с Галицкото княжество, авторът засяга въпроса за формиралото се под влияние на половецката култура протоказашко население, срв. **П. Павлов.** Древноруските бродници в българската история (XII-XIII в.). – В: *Българо-украински връзки през вековете*. София 1983, с. 136.

[621] **П. Павлов.** По въпроса, 630.

на българите) и уточнява, че и в двете съобщения е ставало въпрос за отдалечени от България кумански племена, навярно т. нар. дикие половци („Бяла Кумания“ при Идриси).[622] Той анализира и податките в „Жалната песен“ на Рогерий за

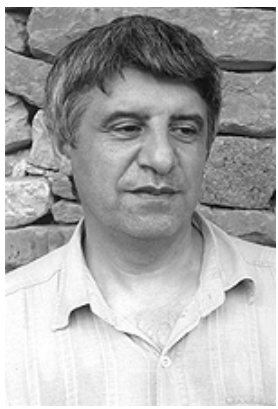

заселването през 1239 г. на 40 000 кумани в Унгария, начело с хан Кутен, който станал жертва на интригите на маджарската аристокрация и бил убит с част от своето семейство. Това довело до вълнения сред куманите и след като опустошили южните райони на страната, избивайки много хора „заради Кутен“, те избягали през март 1241 г. в България. Тази втора масова вълна преселници поставя въпроса за произхода на Тертеровата династия. Ученият сумира обобщенията на О. Прицак (в „Polovcians and Rus'“) за куманския владетелски род Тертер-оба, към когото са спадали освен първите половецки „кагани“ Болуш и Сокал също Тугоркан и Котян, след което, опирайки се на сведението на Рогерий, показва, че българските Тертеровци не са били „друго разклонение на рода“, както пише Прицак, а вероятно родственици на Котян/Кутен. Сред споменатите в по-късни унгарски паметници кумански родове (Чертан, Улашоба, Бурчоба и Колоба) е липсвал кланът на самия Котян (Тертероба). Това обстоятелство подсказвало, че в България са се преселили[623] „най-вече подчинените пряко на Котян (а не посредством свои ханове!) негови едноплеменници“. Сред тях или „по-скоро начело на тях“ е

[622] **П. Павлов.** По въпроса, 631-632.

[623] Или по-скоро са останали, защото след оттеглянето на монголите Бела IV извикал куманите обратно от Балканите в Унгария и през 1246 г. те участвали в неговата австрийска кампания.

бил и бащата на Георги I Тертер, „може би брат, син или племенник на убития куманski владетел или поне човек от върхушката на същия династичен род“.[624] Втората масова куманска вълна обяснявала до известна степен силното куманско аристократично присъствие в българския северозапад към края на XIII в. (болярите Шишман, Дърман, Куделин, Белаур). Тя можела да се свърже и с хрониката на Албериx, която поставяла във връзка с куманите смъртта на цар Иван Асен II – през лятото на същата 1241 г. Авторът отбелязва, че макар кончината на българския владетел да нямала пряко отношение към куманите, съобщената от Албериx дата маркирала още веднъж времето на второто голямо преселение на този народ в страната. Изглежда новите заселници са създавали доста грижи на централната власт, преди да уседнат и да се християнизират, вливайки се в „демографски и културно превъзхождащата ги българска народност“.

В 1989 г. излизат от печат две статии на П. Павлов, посветени на сравнително по-слабо проучени въпроси от българската история. Едната е свързана с контактите на Търново и Кайро по времето на мамлюкския султан Аз-Захир Рукн-ад-дин Байбарс I (1260-1277)[625] и има отношение към куманите само, доколкото мамлюките въобще са били с преобладаващо кипчакско потекло.[626] В нея е разгледано

---

[624] **П. Павлов.** По въпроса, 634.

[625] **П. Павлов.** България, Византия и Мамлюкски Египет през 60-те – 70-те години на XIII в. – *Исторически преглед*, 1989, № 3, 15-24.

[626] Самият султан, роден през 1223 г., е произлизал от династичния куманski род Ölberli, а най-близките му военачалници са спадали към водещата някога в южноруските степи племенна група Бурчевичи (Burčoγlu). Байбарс е бил закупен от последния айюбидски султан на Египет Туран-шах, убит през 1250 г. при метежа на своята гвардия, предвождана от Из-ед-дин, който, след като се оженил за султанската вдовица Шаджар-ад-дур, основал мамлюкската държава.

сведението на Георги Пахимер за инициираното от българската царица Мария Кантакузина пратеничество в Египет, поставено в контекста на тогавашната „геополитическа“ обстановка. Тя е добре използвана от автора като фон, за да се открои зависимостта на България по онова време от небалканските политически фактори, а с това да се хвърли повече светлина и върху дипломатическата акция от 1276 г. Според Павлов, тъкмо пратеничеството на царица Мария, при което може да е било използвано обстоятелството, че в България и Египет е съществувала вече аристокрация с кумански произход, навярно е поставило началото на официалните връзки между владетелските дворове в Търново и Кайро през XIII-XIV в., доколкото те на свой ред са били в контакт и с монголотатарите от Златната Орда. На отношенията на средновековна България с тази велика за своето време сила авторът се спира в другата си статия.[627] Той дава за тях една четиристепенна периодизация,[628] след което проследява съ-

---

[627] **П. Павлов.** България, „Златната орда“ и куманите (1242 – около 1274). – *Векове*, 1989, № 2, 24-33.

[628] Вж. **П. Павлов.** България, „Златната орда“ и куманите, 24-26. През ***първия*** период (от 1242 до около 1274 г.) България попада под зависимостта на монголотатарите при завръщането им от похода в Централна Европа, а българските царе, синовете на Иван Асен II, стават трибутарно задължени към хан Бату. ***Вторият*** период (от около 1274 до 1300 или 1301 г.) е времето, когато българската държава е обект на намеса от страна на владеещия западното крило на Ордата хан Ногай. Териториалната близост с татарите и усложнената вътрешнополитическа обстановка са способствали за избухването на селското въстание на Ивайло и са породили сътресения сред управляващата класа. По-късно подкрепата, която Ногай оказал на Смилец в конфликта му с цар Георги I Тертер, принудила българския владетел да абдикира и да потърси убежище във Византия. Периодът завършва с убийството на Ногаевия син Чака (1300/1301 г.), който според автора никога не е заемал търновския престол, а само е смятал да използва България, където възстановил на трона своя шурей Теодор Святослав, като база за отвоюване на бащините си земи. В ***третия*** период (от 1300 или 1301 г. – до 60-те години на XIV в.)

битията през първия период,[629] във връзка с който разглежда крайната фаза в българо-куманските отношения, когато бившите господари на степта напълно загубили своята политическа самостоятелност.[630] П. Павлов разказва накратко за двете големи кумански миграции към България (настаняването през лятото на 1237 г. на 10 000 кумани в Източна Тракия, които първоначално са били под влиянието на Иван Асен II, преди хан Йона[с] да бъде привлечен около 1240 г. от латинците на Константинопол, а след смъртта му неговият съвладетел Сорониус да премине на страната на Никейската империя, както и пристигането на кумани в 1241 г., дошли от Унгария след убийството на хан Котян), като допуска, че освен тогава на територията на страната може да са проникнали „и други, повече или по-малко компактни групи куманско население". Авторът обаче смята, че част от куманите са останали политически самостоятелни в западните покрайнини на старите си земи като съюзници на българските царе. Според него, тъкмо монголската инвазия е предизвикала по-плътно заселване на кумани в Молдавия и Влахия, тъй като изворите не подкрепяли представата за

се възстановява в общи линии по-ранното положение. След разгрома на Ногай и синовете му татарите участвали като съюзници на българските царе срещу Византия и сърбите. Същевременно те поставили под контрол дунавския пристанищен град Вичина и може би упражнявали влияние в североизточна България (на някои средновековни карти над града е изобразено татарското знаме; говори се за „провинция България" в империята на хан Узбек, а освен това монети с полумесец и звезда представят добруджанския владетел Тертер [Иванко?] като мюсюлмански васал). ***Четвъртият*** период започва с литовско-руската победа в 1362-1363 г. и появата на воеводството Молдава, когато хегемонията на татарите в Северното Причерноморие бива преодоляна. Той продължил до края на средновековната българска държавност при отслабване на взаимните връзки.

[629] **П. Павлов.** България, „Златната орда" и куманите, 26-31.

[630] **П. Павлов.** България, „Златната орда" и куманите, 31-33.

тяхното масово присъствие там още през XI-XII в. Възможно е част от бегълците да са били настанени като федерати в отвъддунавските български територии – в един трактат, запазен в т. нар. Торински кодекс от 1243 г., се говорело за „идолопоклонници“ в пределите на Кумания и България, а куманските топоними по левия бряг на река Дунав са били близо до важни средновековни български центрове. За появата на част от тях след татарската експанзия, а не през XI-XII в., е свидетелствало селищното име Токсабени и други деривати от названието на племето Токсоба, което до 30-те години на XIII в. е живеело в района на Долна Волга. Ученият се позовава на изворни податки за съществуването и след 1242 г. на куманско племенен съюз в земите на запад от Долни Днепър – в грамота на крал Бела IV от 1250 г. сред източните унгарски съседи, които плащали данък на монголите и застрашавали кралството, се споменават куманите наред с бродници, с Галицко-Волинска Русия и с България. Друга грамота от 1247 г. била издадена в полза на рицарите-хоспиталиери в Северински Банат – те са били задължени да бранят Унгария или да участват в акции срещу българите и куманите. Павлов е на мнение, че „очевидно“ куманите от този племенен съюз, а не от пределите на България, са участвали в походите на българската войска в съюз с Никея срещу латинците (1247), а после и срещу никейците (1255). Той припомня също, че Галицко-Волинската част на Ипатиевската летопис е посочвала в 1253 г. половецкия хан Тегак като независим владетел и съюзник на княз Данило Романович (оттук авторът допуска този хан да е бил съюзник и на цар Михаил II Асен), за да постави края на тази „самостоятелна, макар и трибутарна“ спрямо Златната Орда формация към началото на 60-те години, когато по руските и унгарските извори куманите вече се били „обединили“ с татарите. Според него куманите попаднали в по-пълна зависимост от

Ордата в резултат на действията на Бурундай, новия управител на земите по Днепър, но навярно те са били напълно покорени едва от Ногай. Дори и тогава обаче те все още са запазвали „известна етническа и административна самостоятелност“, защото под 1280 г. руската летопис е споменавала вождовете Кончак и Козей, носещи типично кумански имена, а във войната си със сърбите през 1291 г. българските феодали Дърман и Куделин са разполагали с помощта на „татари“ и „кумани“. Също и „скитските“ нападения срещу цар Георги I Тертер в 1284 г., както и тези срещу Византия през 1298-1299 г. може да са били по-скоро кумански, а не монголотатарски, доколкото византийските автори от втората половина на XIII в. са обозначавали татарите като „тохари“, запазвайки името „скити“ главно за куманите. Изглежда те са дело на изпращани от Ногай подчинени нему кумански племена, какъвто случай е имало и през 1285 г. в отношенията му с Унгария. С течение на времето обаче заедно с политическата си независимост куманите загубили и своето народностно самосъзнание, а българо-куманските отношения били заменени от „далеч по-различните и неравностойни връзки“ с Златната Орда.

След като в 1989 г. дава обобщение на военнополитическите отношения между България и куманите,[631] П. Павлов разглежда на следващата година и ролята им в обществено-политическия живот на страната.[632] Тя е била ограничена, докато куманите присъствали като временни съюзни сили, била е малко по-интензивна, когато те формира-

[631] Вж. **П. Павлов.** Средновековна България и куманите. Военнополитически отношения (1186-1241 г.). – В: *Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“*, т. 27, кн. 3, 1989, с. 5 сл.

[632] **П. Павлов.** Куманите в обществено-политическия живот на средновековна България (1186 г. – началото на XIV в.). – *ИПр*., 1990, № 7, 16-26.

ли наемнически контингенти, особено в столицата, но едва след масовото заселване на кумани и превръщането им в български поданици те станали действителен вътрешнополитически фактор. Кумански наемници и военни заселници, включително прониари, е имало и преди възобновяването на българската държава (1186), все още обаче броят им тогава не бил голям, за да упражняват някакво въздействие в страната. По-късно българските царе разполагали с известен контрол над съюзническите помощни части, независимо че кумански първенци са имали достъп и до някои държавни дела. Като отчита разликата между понятията съюзници и наемници (с междинния вариант на наемане на съюзен отряд за по-дълго време) авторът припомня факта, че съюзните кумански отреди са идвали на юг от Дунава съобразно сезона, пребивавайки в страната между октомври и май. В други случаи обаче кумани са били използвани и през юли – септември, когато основната тяхна маса се е намирала в постоянните степни обиталища, а това подсказва, че тук става дума за наемници, оставащи в България „по-продължително време или завинаги“. Те вече са имали реалната възможност за включване във вътрешната политика. С оглед на това, предвид и участието на Манастър в заговора срещу цар Калоян, можело да се мисли също за намеса на неговите хора в борбата за власт през есента на 1207 г. навярно в подкрепа на Борил. На свой ред участието на трима кумански вождове в бунта срещу цар Борил през 1213 г. трябвало да се смята по-скоро като опит за намеса на базата на съюзната помощ, защото куманските метежници (единият наречен Карач) са били привлечени от ръководителите на бунта, неназованите по име „четирима родственици“ на царя, не от Видинската област, а или от Кумания, или от съсредоточените на северозапад срещу Сърбия помощни ар-

мейски сили.[633] Този епизод свидетелствал за криза във взаимните отношения, израз на която е и разтрогването на брака между Борил и царицата куманка, бившата Калоянова съпруга, в края на 1213 или началото на 1214 г. Без да го поставя във връзка с по-късната гражданска война между Борил и Иван Асен II, авторът все пак отчита, че тя ще да е била започнала „поне една-две години преди възцаряването на претендента през 1218 г.“ и в нея Борил, за разлика от своя съперник, не се е ползвал от куманската подкрепа. Той се спира накратко върху отношенията с номадите по времето на Иван Асен II, изтъквайки, че пряко участие на куманите във вътрешнополитическия живот на България може да се търси едва след заселването на техни маси в страната през лятото на 1237 г., пролетта на 1241 г. и по-късно при разгрома на улуса на Ногай от войските на хан Токту в 1300 г., доколкото куманите в завладените от Ногай земи все още са запазвали своята племенна обособеност, служейки като наемници на отделни местни феодали, например на Дърман и Куделин (1291) и на видинския господар Шишман (1292). Седентаризирането и асимилацията на куманите сред българското население са представлявали сложни и продължителни процеси. За трайното съществуване на още „неразтворени“ кумански заселници свидетелствали запазените топоними (и антропоними) с възможен кумански произход,[634]

---

[633] **П. Павлов.** Куманите, 20.

[634] **П. Павлов.** Куманите, 22. Авторът подчертава, че ставало дума за „първоначални кумански селища в близост с такива важни центрове, като столицата Търново (няколко ойконима *Куманите* в Габровско и Дряновско), Дръстър (дунавския ръкав *Борча*, равнината *Бараган* на срещуположния дунавски бряг), Видин (остров *Кумане* и др.), Никопол (селата *Комана* и *Котяна* на левия бряг на Дунав), Русе – Гюргево (с. *Комарна*, между Гюргево и Букурещ), Ловеч (с. *Делманци*, несъществуващото днес с. *Караш* и махалата му *Куманица*), Средец – София (с. *Куманци*, с. *Алдомировци* и др.)“. На следващата с. 23 той изброява и ня-

както и аналогичните процеси на интеграция в Унгария, отчасти във Византия, Мамлюкския Египет и Златната Орда. Дълго време куманските имигранти са били откъснати от масата на селското население, а част от тях е попадала и в съвсем други социални пластове, имайки статут на военни заселници или прониари. Този факт според П. Павлов би трябвало да се отчита с оглед селското движение на Ивайло, когато българското болярство е имало интерес от привличане на куманите в класовия двубой от 1277-1280 г. – едно обстоятелство, което е „способствало или поне в известна степен било предизвикано от избирането на Георги I Тертер за цар“. Авторът разглежда мотивите, довели до издигането на този знатен половецки потомък на българския престол,[635] като изтъква, че с неговото възцаряване е бил разкрит пътят за „широко навлизане на кумани в държавното управление“ чрез привличането на роднини и приближени на Георги I Тертер във властта – не само неговия брат Алдимир (Елтимир) и видинския болярин Шишман, който навярно е бил

кои тюркски имена на християни спахии от османските регистри (например „Иван, син на Албул, син на потомствен тимариот“), за които може да се смята, че са били с куманско потекло.

[635] **П. Павлов.** Куманите, 23-24. Георги Тертер е представлявал потомък на стария куманski династичен род Тертероба. До избирането си за цар той е бил „стратиг“ (военачалник – навярно велик воевода, командващ сухопътната армия), когото Иван Асен III се опитал да привлече на своя страна, оженвайки го за сестра си Кира Мария и давайки му титлата „деспот“. Според автора това се е дължало „на присъствието на силни куманski части в столичния гарнизон и в царската армия“, намиращи се под ръководството на Тертер. Вече като цар Георги I Тертер се е намирал в родствени връзки с управляващия тогава в Унгария крал Ладислав IV „Куманина“, който по майчина линия също принадлежал към рода Тертероба, а така също със сръбския крал Стефан Драгутин и с византийския престолонаследник Андроник II Палеолог, на свой ред женени за сестри на крал Ласло Кун.

„друг негов брат или близък роднина“,[636] но и бащата на добруджанския владетел Балик („вероятно също от рода Тертероба“), болярите Дърман и Куделин, както и множество други местни владелци, сред чиито приближени също е имало кумани или кумански потомци (какъвто например е бил приближеният на добруджанския владетел Иванко Йолпани, т. е. Йолпан ~ Чолпан ‘Зорница’). Проникналите в административното управление кумани отдавна са били християни, родени в България, така че едва ли в борбата си срещу тях част от българските боляри около Смилец са стигнали до някакъв противокумански негативизъм. Важен тогава е бил не етническият произход, а съответствието на провежданата политическа линия с интересите на отделните групировки. Това се потвърждавало и от факта, че вдовицата на цар Смилец омъжила дъщеря си за куманина Алдимир (Тертер), който станал опора на нейната власт, а по-късно и противник на племенника си Теодор-Светослав. Българизацията на куманското болярство изпреварвала асимилирането на редовите номади и понякога се извършвала за едно-две поколения.[637] Тя обаче без съмнение се отразявала и върху

[636] Срв. **П. Павлов.** Куманите, 24, бел. 59, където се припомня твърдението на дубровнишкия историк Лукарич, че синът на Шишман (цар Михаил III Асен-Шишман) е бил братовчед на Тертеровия син (цар Теодор-Светослав) и се привежда титлуването на Шишман в Дриновия препис на Бориловия синодник като „цар“ и в Анонима на Горка (1308) – като „император“. Това кара автора да издигне хипотезата, че когато през 1292 г. с намесата на Ногай в Търново се възцарил узурпаторът Смилец, видинският управник Шишман може да се е провъзгласил за цар и приемник на Георги Тертер. В подкрепа той привежда деспотската титла на Михаил, която „би могла да бъде получена именно от Теодор-Светослав на основата на много близко родство“ и смята, че Теодор-Светослав и Михаил действително били братовчеди по бащина линия, подобно на случая с Калиман (II) и севастократор Калоян.

[637] **П. Павлов.** Куманите, 25. Авторът изтъква, че „полукуманите“ Теодор-Светослав, Михаил III Асен-Шишман, Иван Драгушин (син на дес-

обикновените кумани, които са били въвлечени във вътрешните проблеми на българската действителност и с течение на времето се приобщили към „превъзхождащата ги в културно и демографско отношение българската народност“.

Хипотезата на Сергей Кляшторни

В края на 80-те години наред с една кратка статия на **Христо Тодоров-Бемберски** (1938-1997) за Калояновата титла „цар на българи и власи“, която поради многозначността на термина „влах“ и някои други съображения е интерпретирана като „цар на българи и кумани“,[638] и с подгот-

---

пот Алдимир), а също Теодор и Добротица (братята на Балик), както и Иванко (син на Добротица) са носели български имена и са се чувствали българи. Потомците на имащите тюркски имена (Алдимир, Карач, Бесар, Семир, Шишман) са придобивали постепенно българско самосъзнание и са били смятани за българи. Никой не е отбелязвал например, че цар Иван Александър е бил внук на куманина Шишман, а по-скоро, че във вените му тече и куманска кръв. Самият Георги I Тертер е наречен от Никифор Григора „българин“, въпреки информацията на Пахимер, а това показвало „как се е гледало през XIV в. на българските боляри с куманski или други чужди родови корени“.

[638] **Х. Тодоров-Бемберски.** Някои факти и съображения относно едно погрешно тълкуване на Асеневската титла „цар на българи и власи“. – *Български език*, 1989, № 3, 222-224. Авторът изтъква, че келтското навярно племенно обозначение „влах“ било употребявано от германците в началото на средновековието за всички латиноезични народи и в това „германско“ значение е било заимствано по-късно от славяните и унгарците. През XII-XIII в. обаче то се е използвало вече не само в смисъл на *латиноезичен* (т. е. представител на латинските номадски племена и представител на романизираното тракийско население в Източната Римска империя), но също на *номад*, *пастир* и *куманин*. По времето на първите Асеневци романоезичните власи все още не са проявявали призна-

вения в Карачаево-Черкаския педагогически институт труд на ангажирания още през предходното десетилетие с куманския език **Магомед Ахиявич Хабичев** (ум. 1993) върху отделни негови морфологични особености,[639] се появяват също две оригинални по тематика изследвания. Едното от тях е статията на ленинградския тюрколог и виден специалист по древнотюркското писмо **Сергей Григоревич Кляшторни** (род. 1928), който търси податки за кипчаките в т. нар. тюркски рунически надписи.[640] Обстоятелството, че този народ не е споменаван преди VIII-IX в. кара учения да допусне възможността, подобна информация да се

ци на политическа активност, докато куманите са били силен фактор в цяла източна Европа. Това обстоятелство, както и споменаването от Абу-л-Феда на „турк-влах“ (т. е. тюркски власи, различни от романските власи) в земите северно от Дунав на територията на днешна Румъния, а така също известието на Рубрук за народа Блак в съседство на Паскатир (башкирите), от който произлизали онези, живеещи в земята на Асан (Асен), мотивира автора да види в използваната от папа Инокентий III титла за цар Калоян по-скоро „цар на българи и кумани“. Това го кара също да предполага, че поне по времето на този владетел балканските кумани може да са били не само съюзници, но и „в териториална и политическа субординация спрямо България“.

[639] **М. А. Хабичев.** *Именное словообразование и формообразование в куманских языках*. Москва, 1989, 2 + 217 с.

[640] **С. Г. Кляшторный.** Кыпчаки в рунических памятниках. – *Тюркологика*, Ленинград, 1986, с. 153-164. **S. G. Kljaštornyj.** Die Kiptschaken auf den runischen Denkmälern. – *CAJ*, 32, 1988, 73-90. Впоследствие това изследване е обнародвано и на турски език: **S. G. Klyaştorniy.** Runik abidelerde kipçaklar. Eșref Bengi Özbilen tr. – *Türk Dünyası Araştrmaları*, 89, 1994, 31-41. Авторът излага тезата си отново в: **С. Г. Кляшторный, Д. Г. Савинов.** *Степные империи Евразии*. Санкт Петербург, 1994, с. 41 и сл. Вж. също и **С. Г. Кляшторный, Т. И. Султанов.** *Государства и народы евразийских степей. Древность и срдневековье*. С. Петербург, 2000, 320 с. (^{2}2004, 368 с.), **S. G. Kljaštornyj, T. I. Sultanov.** *Staaten und Völker in den Steppen Eurasiens. Altertum und Mittelalter*. Hrsg. von Reinhold Schletzer, Reinhold Schletzer Verlag, 2006 (= *Studia Eurasia*, Bd. XI).

съдържа в „шифрован вид“ в познатите вече извори, поради което да е била пропусната от изследователите. Той припомня, че етнонимът „кипчак“ е фиксиран най-рано в откритата от Г. Рамстед през 1909 г. южно от р. Селенга в областта Шине Усу (Монголия) стела с рунически текст, който паметник е влязъл в научен оборот под името „надпис от Шире Усу“ или „Селенгински камък“ (също „надпис на Моюн-чур“). Той е част от надгробното съоръжение на един от основателите на Уйгурския каганат, Moyen-ch'o или Eltemiš Bilgä-Qagan (747-759). При разчитане на текста Рамстед открива фразата „tür[k] [qy]bčaq älig jyl olurmuš“ ‘когато тюрките-кипчаки господстваха 50 години [над нас]’.[641] Сега Кляшторни коригира превода на „тюрки и кипчаки“, като се опитва да намери и други случаи на едновременно споменаване на двата народа в подобен контекст. Той установява, че ако паметниците на Kül-tegin и Bilgä-Qagan съобщават само за „türk bodun“ (тюркския

[641] **S. Kljaštornyj.** Die Kiptschaken, 74. Тази фраза явно се отнася към 691-742 г., когато тюрките са господствали над съюза на т. нар. Tokuz Oγuz (‘Деветте огузи’, т. е. Деветте племена), които тогава са предвождали уйгурите. В публикацията на надписа Г. Рамстед е дешифрирал пасажа като „tör... b^{a}č^{a}q älig jyl olurmuš“, допускайки в бележка също прочита „tür[k] [qy]bčaq“, а в руския превод на извора той вече определено говори за „тюрки-кипчаки“, срв. **G. J. Ramstedt.** Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei. – *JSFOu*, 30, 2, 1913, 10-63 (вж. на с. 13, 44) и **Г. И. Рамстедт.** Как был найден Селенгинский камень. – В: *Труды Троицко-Кяхтинского отделения Приуралского отдела имп. Русского географического общества*, т. 4, вып. 1, СПб., 1914, с. 34-49. Още Прицак обърна внимание на този пасаж, като го приведе според руския текст на статията: *t-ü-r-ük q-i-b-č-aq äl-əg y*^{1}*-i-l*^{1} *o-l-ər-m-əs* (**O. Pritsak.** Polovcians, 327). За разлика от Кляшторни той цитира по-различно публикациите на Рамстед: „Zwei Uigurische Runenschriften in der Mongolei“. – *JSFOu*, 30, 3, (Helsinki, 1913), pp. 12-13 и „Как был найден ‘Селенгийский камен’: Перевод надписи ‘Селенгинского камня’“. – *Труды Троицкосавско-Кяхтинскаго отдѣления Приамурскаго отдѣла Имп. Русскаго археологическаго обществ*а 15, 1 (Ст. Петерсбург, 1914), с. 39.

племенен съюз) и отделно от него за съюза на „Tokuz oguz“ (деветте огузки племена),[642] то в надписа на Tonyukuk (ок. 726 г.) вместо „türk bodun“ се чете „türk sir bodun“ (племенния съюз на тюрки и сири), като от текста се подразбира, че те са господствали над племенния съюз на огузите. В близък по време друг паметник от Монголия водачът на *сирите* е определен като „sir irkin“, т. е. ‘irkin на сирите’. Тези *сири* заемат втора позиция в обръщението на Bilgä-Qagan към неговите поданици (735): „[türk?] [al]ty sir toquz oγuz eki ädiz kerekülüg begleri boduny...“ ‘о вие, живеещите в юрти бегове и обикновен народ [на тюрките?], [ше]стте (племена на) сирите, деветте (племена на) Oγuz, двете (племена на) Ädiz!’.[643] Вече в споменатия текст от Шине Усу (760 г.) на мястото на *сирите* се появяват *кипчаките*, а вместо подчинените огузи (респ. 9-те Oγuz и 2-те Ädiz) стоят уйгурите. Това кара Клящорни да отъждествява *сири* и

[642] **S. Kljaštornyj.** Die Kiptschaken, 76. Авторът подчертава, че двете обединения не са идентични. В племенния съюз на Tokuz-Oγuz (подчинен през 687-691 г. от тюрк[ют]ите, а по-късно, в 714-715 и 723-724 г. отново воювал с тях) са господствали „(племената на) десетте уйгури“ (on-ujγur), чийто водач и същевременно глава на Деветте огузи, Eltemiš Bilgä-Qagan, е означил времето на Втория тюркски каганат (681-744) като десетилетия на господство „на тюрките [и] кипчаките“ над уйгурите.

[643] **S. Kljaštornyj.** Die Kiptschaken, 77. Авторът използва прочита на **Telât Tekin.** *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington, 1968, p. 243 и уточнява, че племето Ädiz, което в огузката конфедерация се е конкурирало с уйгурите, е било по време на въстанието на Токуз-огузите (723-724) един от най-опасните тюрк[ют]ски противници.

кипчаки като названия на един и същ народ,[644] който след победата на уйгурите през 744 г. е отстъпил заедно с някои тюркски племена към северен Алтай и областта на горен Иртиш. Тъкмо там през следващите десетилетия са се появили комплицирани варианти на древнотюркските конни погребения, развити през IX-X век в т. нар. „сросткинска“ култура, приписвана на кимаките и кипчаките. Ленинградският учен се опитва да идентифицира *сирите* в китайските извори, за да разбере какви обстоятелства са довели до сливането им в единна етнополитическа група с тюрк[ют]ите и каква е била съдбата на сирите-кипчаки в империите на древните тюрки и уйгури. Според него етнонимът *Sir* се е срещал транскрибирано като *Hsieh* (*siet*), а племето *Sir* от надписа на Tonyukuk китайските хронисти са нарича-ли *Hsieh-yen-t'o*. Първоначално *Yen-t'o* са спадали към хунските племена, обитаващи източните степи на Ордос в държавата на ранните *Yen* (317-370). По-късно те са били покорени от съседите си *Hsieh* (*Sir*) и новата конфедерация, просъществувала през IV-VII в. под ръководството на господстващия род на сирите Ilitu (*Ilter), е била обозначавана от китайските хронисти като *Hsieh-yen-t'o* чрез обединяване на двата етнонима. Клящорни проследява нейната история[645] и се опитва да изясни причините за смяната на името Sir с апотропеичното според него название Kybčak ~ Qyvčaq, което, загубвайки първоначалното си значение („безуспешен,

[644] **S. Kljaštornyj.** Die Kiptschaken, 78. Господстващата племенна групировка, която в тюркските надписи е определяна като „тюрки и сири“ е била наречена в уйгурския (огузкия) паметник от Шире Усу „тюрки и кипчаки“. Това означавало, че по политически или някакви други причини за едно и също племе или племенен съюз са използвани различни етноними – sir (в тюркските паметници) и kybčak (в уйгурския паметник).

[645] **S. Kljaštornyj.** Die Kiptschaken, 80-86.

нещастен“ < qovy ~ qoby ‘празен, кух’), се превърнало в етноним на едно от водещите племена на Кимекския ханат.

И. Вашари и А. Палоци-Хорват в зенита на унгарската куманология

Другата интересна работа от края на десетилетието е студията на **Ищван Вашари** (род. 1945) върху православните кумани и татари в Крим през XIII-XIV в., реализирана с подкрепата на Фондация „Сорос“.[646] Тук, след като изтъква, че византийската църква явно е развивала мисионерска дейност сред номадските народи,[647] авторът изследва приписките в маргините на синаксариона (сборник с житията на светци) на град Судак, съдържащи изготвени с различни почерци разнообразни бележки за исторически и семейни събития от 1186 до 1419 г. За да представи историческия хинтергрунд на тяхната поява той дава и кратък очерк на историята на Судак в първите векове на монголо-татарското господство,[648] а после се спира на бележките, които в преоб-

---

[646] **István Vásáry.** Orthodox Christian Qumans and Tatars of the Crimea in the 13th-14th Centuries. – *CAJ*, 32, 1988, 260-271.

[647] **I. Vásáry.** Orthodox Christian Qumans, 260-261. Още от III в. Християнството се разпространява до южните градове на Крим, а през VIII в. на полуострова е имало четири автокефални епархии – в Боспорос (по-късно руския Керчь), в Сугдая, в Херсон (руския Корсунь) и в Дорос (тя е била наречена ἐπαρχία Γοτθίας и се е състояла от седем епископства), като междувременно е била създадена също самостоятелна епархия за хуните и оногурите. Християнството е намерило поддръжници както сред хуните и оногур-българите, така и сред хазари, печенези и кумани.

[648] **I. Vásáry.** Orthodox Christian Qumans, 261-263. Основан от алани и гърци в 212 г. градът е носел име с ирански произход (*гр.* Σουγδαία, *итал.* Soldaia, *ст.рус.* Сурожь). Според Ибн ал-Асир той е бил „град на

ладаващата си част са от 1260-1350 г. и съдържат сведения за смъртта на отделни градски жители. Наред с предимно гръцките имена и прозвища там се срещали също около 70 други названия с предполагаем ирански (алански?) и арменски (?) произход, а освен това близо 30 тюркски имена и още други 10 с вероятна тюркска етимология. Авторът изброява тюркските ономастични податки,[649] оставяйки под-

---

кипчаките“, което трябва да се разбира в смисъл, че Судак е бил подчинен на тях и може би куманите са събирали данъци от градските жители (предимно гърци, но също алани, арменци, юдеи, араби, перси, а освен това навярно и кумани). Първата монголска атака над града (1223) е била в хода на западната кампания на Джебе и Сюбетей. От XIII в. датира също началото на по-масивното заселване на италиански търговци в Судак – в 1287 г. там вече имало венециански консул, в Судак пристигнали от Константинопол братята Николо и Матео Поло, а Николовият син Марко Поло притежавал в града къща, която завещал през 1280 г. на местните францискански монаси. Татарските нападения (например в 1298 и 1322) значително отслабили икономическата мощ на града и в 1365 г. той попаднал в ръцете на генуезците от Кафа, които назначили специален консул, а през 1385-1414 г. издигнали в Солдая и масивна крепост. След турското завладяване на Кафа (1475) всички кримски владения на Генуа, включително и Судак, попаднали в османски ръце.

[649] **I. Vásáry.** Orthodox Christian Qumans, 264-265. В азбучен ред това са: Aba (ἀμπα, срещано 78 пъти в обнародваните от Архимандрит Антонин 194 бележки от синаксариона), Abïčqa (ἀπατζκὰ – 117 пъти), Abqa (απχά – 7 и απόχα – 131), Alačï (ἀλάτζη – 136 и αλατζη – 147), Alačuq (αλατζ[ὸυ] – 98 и ἀλατζοῦκ – 48), Alp-ata (ἀλπατὰ – 183), Aqsamas (ἀχσᾶμὰς – 174), Arap (ἀράπης – 149), Baġalïn (παγαλν – 70), Baraq (παράχ – 78, 155), Bavčï (παυτζὴ – 192), Čaqa (τζακὰ – 138), Čočaq (τζοτζάχει – 91, τζατζακι – 93, τζοτζάκ – 129 и τζοτζακ – 160), Ärsinän (ερσιμάν – 70), It-mängü (ἰτμενκου – 115), Qaruqan (καρουκάνος – 92), Qïlïč (κηλήτζ – 39), Qutlu-bey (χουτλουπεῖ – 96), Qutluġ (κουτλουγ – 83), Mäläk (μελέκα – 58), Muġal (μοῦγάλλα – 114 и μουγάλα – 142), Oraqčï (ὁραλτζὴ – 165), Saliḫ (σιαλὶχ – 126), Sarï-sapar (σαρρασαπάρ – 97), Songur/Sunqur (σογγουρ – 67, σουγκουρ – 126), Sultan (σολτάν – 6), Tat-qara (τάτκαρα – 9), Toq-tämir (τοκτεμὴρ – 2), Türkmän (τοῦρκμὰν – 59) и Yamġurči (γιαμγουρτζὲ – 165). Три от имената (Arap, Muġal и Türkmän) могат да бъдат

робния лингвистичен анализ за друга статия. Като се спира на въпроса за възможния етнически произход на техните носители, той отхвърля възможността те да са представлявали гърци с тюркски прозвища, смятайки ги по-скоро за християни с тюркско потекло. Това се подкрепяло и от случаите, когато такива названия са били използвани само като прозвища, добавени към каноническото християнско име.[650] Някои фонетични особености (например употребата на -ġm- вместо -mġ- в името Yamġurčï, на -mas вместо -maz при Aqsamas, на -v- вместо -ġ- при Bavčï) подсказвали, че това са кипчакски форми, а и повечето от антропонимите били широко използвани в кипчакската езикова среда през XIII-XIV в. И тъй като куманското присъствие в Судак е засвидетелствано както в предмонголския период, така и след това, то и носителите на тези имена ще да са били кумани. По такъв начин Судакският синаксарион доказвал масовото раз-

извлечени от етноними, но етнонимът Muġal едва ли се е появил преди XIII в. Други три имена (Baġalïn, Alačï и Abqa) произлизат от монголски форми (Bayalun, Alači и Abaqa), като първото от тях е в тюркска фонетична обвивка, а останалите еднакво могат да се обяснят и като тюркски имена с монголски произход и значи биха могли да навлязат в тюркския език през XIII в. Накрая, три имена (Mäläk, Saliḫ и Sultan) произлизат от тюркски думи с арабски произход.

[650] **I. Vásáry.** Orthodox Christian Qumans, 266. Срв. „йеромонах Sabba, наречен *Soltan*“, „Basileios, на име *Türkmän*“, „монах Arsenios, наречен *Alačı*“, „Ioannikis, наречен *Arap*“, „Paraskeve, на име *Baraq*“, „Euthymios, наречен *Aqsamas*“ или случаите, когато оригиналното тюркско име, превърнало се в прозвище, е поставяно след християнското име, сякаш е презиме, например „Andronikos *Abqa*“, „Thodoro *Qaruqan*“, „Ioannes *Itmängü*“, „Aleksios *Alačı*“, „Demetrios *Čočaq*“.

пространение на православното християнство сред тюркските жители на града и то по същото време, когато е протичала мисионерската дейност на католиците францисканци в кримските градове (особено в Кафа), в резултат на която е бил компилиран *Codex Cumanicus*. Вашари е склонен да предполага, че православната църква също може да е изготвяла подобни трудове, поради което би трябвало да се търсят „гръко-буквени паметници на кримско-кипчакските диалекти сред византийските манускрипти, разпръснати навсякъде по света“.[651] Във връзка с възможността сред християните от Судак да е имало и татари, за което са свидетелствали две бележки от 1275 г. („почина Божията рабиня Параскева, християнизирана татарка“) и 1276 г. („почина Божият служител Йоаннес, християнизиран татар“), той разглежда трансформацията на термина Tatar от име на появилите се в Източна Европа монголски завоеватели до чисто политически термин, използван за обозначаване на подчинените от тях народи (кумани, алани, черкези). За това, че първоначално в Златната Орда куманите продължавали да се отличават от своите татарски господари, говорела една бележка в синаксариона от 1278 г., според която „Saliḫ и Sungur и всички останали бяха убити от татарите“. Тук лицата, чиито имена издават техния тюркски произход, са противопоставени на татарите, т. е. на монголските завоеватели. През XIV в. обаче терминът Tatar е бил използван вече не само в политически смисъл, но и за означаване националността и езика на куманите. Известно време названията Quman и Tatar съществували паралелно (тюркският език в *Codex Cumanicus* е определен като „comanicum“ в първата част на паметника и като „tatar til“ и „tatarča“ във втората част), докато през втората половина на века терминът Quman изчезнал, а куманският език се превърнал в татарски. Това, че в Су-

[651] **I. Vásáry.** Orthodox Christian Qumans, 268.

дакския синаксарион етнонимът Tatar се е появил около 30 години след монголската инвазия, както и наличието в паметника на антропоними с монголски произход (Baġalïn, Alačï, Abaqa/Abqa), би могло да показва присъствието на монголи сред православните християни на общността. Поправдоподобно е обаче при обяснение на тези названия да се отчете и обстоятелството, че монголските имена скоро станали модни в тюркоезичната среда на Златната Орда, доколкото – поне първоначално – са липсвали религиозни и културни бариери между тюрките и монголите, които да попречат на разпространението на имена в двете посоки.[652] Изглежда, че от втората половина на XIV в. ортодоксалните кумани в Судак вече напълно се слели с гръцкото население, загубвайки своя тюркски майчин език. Процесът на тяхното грецизиране обаче е започнал доста по-рано и затова под тюркските имена в синаксариона явно се крият „гръкофонни кумани“, без да може да се определи, дали те все още са били двуезични или с изцяло загубен тюркски език. По-късно след смъртта на хан Узбек (1342), когато ислямът здраво стъпил на територията на Златната Орда, християнските мисии престанали да функционират. С втвърдяване на етнорелигиозните граници мюсюлмани и тюрки, православни и гърци (или руснаци) се превърнали в неделими понятия. Така както по думите на Г. Пахимер в XIII в. „аланите, черкезите (Ζίκχοι), готите, русите и другите близки народи се смесили с тях [т. е. татарите], приемайки техните обичаи, променяйки собствения си език и облекло, които станали техни [татарски]“, така постепенно и всички православни християни на Судак били абсорбирани в гръцката църква и култура.

[652] **I. Vásáry.** Orthodox Christian Qumans, 270.

И. Вашари се вълнува и по-късно от куманската тема. През първата половина на 90-те години той анонсира един очерк върху „куманите и татарите на Балканите“ в очакване на скорошното му обнародване.[653] По същото време излиза и статията му за произхода и възможната куманска принадлежност на Асеневци.[654] С нея ученият се намесва в над вековния спор между национално ориентираните българска и румънска историографии по въпроса за етническото потекло на братята Петър, Асен и Калоян. Той отхвърля тезата за техния български произход, основаваща се на мнението, че във византийските извори терминът „влах“ се е отнасял до българите, тъй като според него това название през XII-XIII в. е имало реално етническо значение.[655] Не е съгласен обаче и с едностранчивия подход към изворите при много румънски историци – те цитирали твърдението на папа Инокентий III в писмото му до Калоян (1199),

---

[653] Всъщност книгата излиза десетилетие по-късно – след приключване на дипломатическите ангажименти на учения като посланик на Унгария в Турция (1991-1995) и в Иран (1999-2003), срв. **István Vásáry.** *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2005, XVI + 230 pp; също и в турски превод: **Istvan Vasary.** *Kumanlar ve Tatarlar. Osmanlı öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185-1365)*. Istanbul, 2006, 231 s. Срв. освен това **Istvan Vásáry.** Cuman Wariors in the Fight of Byzantium with Latins. – *AOH*, 57, 2004, N° 3, p. 263 sqq., както и **I. Vásáry.** *Turks, Tatars and Russians in the 13th-16th Centuries*. (Variorum Collected Studies Series), 2007, 364 pp.

[654] **I. Vásáry.** Origins and Possible Cuman Affiliations of the Asen Dynasty. – *Ar.Ott.*, 13, 1993-1994, 335-345.

[655] **I. Vásáry.** Origins, 335. На лансираната за пръв път от **Ф. И. Успенский.** *Образование второго болгарского царства*, Одесса, 1879, с. 153 теза, че византийските автори не споменавали името „българи“ след падането на Първото българско царство, а са го замествали с други етноними, сред които и „власи“, авторът противопоставя възраженията, изразени при **N. Bănescu.** *Un problème d'histoire médiévale: Création et caractère du second empire bulgare (1185)*. Bucureşti, 1943, pp. 13-21 (= Institut Roumain d'Etudes Byzantines, nouvelle série 2).

че той бил чул за романското (според тях влашко) потекло на царя, забравяйки, че същият папа в друго свое писмо до унгарския крал Имре (1204) е смятал Петър и Йоаница (Калоян) за произлизащи от семейството на предишните български царе, поради което те по-скоро си били възвърнали, отколкото завладяли, бащината земя. Авторът се опитва да намери обяснение на тези на пръв поглед взаимно изключващи се податки. Според него второто твърдение е формулировка на типично средновековна догма: владетелският дом винаги се смята за легитимен приемник на предходния владетелски дом. Казвайки, че Петър и Асен са потомци на бившите български царе, папата просто е искал да изрази, че те трябвало да се смятат за легитимните владетели на България. Затова те не са „завладяли“ страната, а са я „отвоювали“ като свое наследство, узурпирано дотогава от византийците. Същата средновековна идеологическа догма е превърнала Атила в пръв унгарски крал – Арпадите не били завоювали през 896 г. Карпатския басеин, а са го „отвоювали“ като свое бащино наследство от Атила. По подобен начин и татарските ханове на Казан са виждали в себе си легитимни наследници на бившите волжкобългарски владетели, макар да липсвала директна връзка между българите и татарите.[656] По отношение на другото твърдение, че Асеневата фамилия е била с романски произход, има различни възможности за интерпретация. Влашките поданици на Калоян трябва да са говорели новолатински език, предшественик на съвременния румънски, но те са нямали историческо чувство за „романския“ си произход. Само като поданици на Византия те са били „романи“, т. е. Ῥωμαιοι, доколкото Византия е претендирала да е наследник на Рим. На Балканите власите са били просмукани от южнославянската народна култура и от византийската църковна култура, така че един-

[656] **I. Vásáry.** Origins, 337.

ствено говорът им ги е свързвал с латинския, официалният език на Римската империя. Ето защо папата, добре запознат с латинския произход на влашкия диалект, ще да ги е определил като потомци на град Рим. Това обаче би означавало, че Асеневци са имали влашко потекло, за което авторът цитира и някои други податки.[657] Твърдението за чисто българския произход на братята е било така явно безсмислено, че най-добрите български учени като В. Златарски и П. Мутафчиев са се опитали да намерят по-подходящо решение. Вашари разглежда техните тези за българо-куманското (респективно руско-куманското) потекло на Асеневци, припомняйки, че пръв Успенски, „ревностният защитник на антивлашката теория“, е бил подсказал тази идея, а по-късно Иречек е потвърдил предположението му, обръщайки внимание на кумански князе с името Асен. Разбира се, за учените от „турско-тюркската школа“ (тук е визиран Л. Рашони) фактът, че Асен е носел тюркско име, изглежда е бил достатъчен, за да направят от него и неговите потомци кумани.[658] По-нататък авторът привежда руските податки за

[657] **I. Vásáry.** Origins, 337-338. Авторът се позовава на Ansbert, който е наричал Петър „Kalopetrus Flachus“, припомня твърдението на Villehardouin, че „Johanis si ere uns Blas“, а освен това се спира и на една подробност в „Историята“ на Никита Хониат – някакъв гръцки свещеник, пленен от власите, е бил откаран в Хемус при Асен, където помолил царя да го освободи, обръщайки се на неговия език, тъй като „той знаел езика на власите“. И понеже власите и българите са били споменавани под отделни названия при Хониат, това според Вашари доказвало, че Асен и брат му действително са били с влашко потекло. Не бивало да се преувеличава обаче, както правели някои румънски историци, които виждали влашки следи дори там, където ги няма. Н. Бънеску например твърдял, че дори името Асен да е имало кумански произход, то имената на другите двама братя, Петър и Йоаница, са били „чисто румънски“.

[658] **I. Vásáry.** Origins, 339-340. В случая се имат предвид работите на **В. Н. Златарски.** *История на българската държава през средните векове*, I-III. София, 1918-1940 (II, 426-427); **П. Мутафчиев.** Происходот на

антропонима[659] и предложените досега етимологични обяснения. Той смята, че налучканото от П. Мутафчиев съпоставяне на името Asen с A-shih-na (китайската транскрипция на управляващия клан на тюрките през VI-VIII в.) не можело да се разглежда насериозно и се придържа към даденото от Л. Рашони тълкуване на Asen ~ Äsen ~ Esen от *тюрк.* esen ‘силен, невредим, здрав’.[660] Но тюркското име не доказвало, че неговият носител ще да е несъмнено куманин. То се е конфронтирало с изворните податки за влашкия произход на Асен – изтъква Вашари, за да постави в основата на своите по-нататъшни разсъждения извода, че „Асен е бил влах

Асеневци. – *МПр.*, 4, 4, 1928, 1-42; **В. Златарски.** Потеклото на Петра и Асеня, водачите на востанието в 1185 г. – *Сп.БАН*, 45, 1933, 7-48; също **П. Мутафчиев.** *История на българския народ*, I-II. София, 1943-1944 (II, 33), както и на **L. Rásonyi.** Les Turcs non-islamisés en Occident (Pécènegues, Ouzes et Qiptchaqs, et leurs rapports avec les Hongrois). – In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*, III. Aquis Mattiacis, 1970 [sic! Третият том на Phil.Turc.Fund. е обнародван едва през 2000 г., *б.м., В.С.*], pp. 1-26 (с. 15) и **L. Rásonyi.** *Tarihte Türklük*. Ankara, 1971, p. 153.

[659] Това са починалият в 1082 г. хан Осень, чиято внучка и дъщеря на Аепа се омъжила в 1107 г. за Владимировия син Юрий; един друг хан Асинь, който заедно със Сакзь е бил пленен в 1096 г. от Владимир Мономах; а така също и споменатият в 1112 г. Осенев град.

[660] **I. Vásáry.** Origins, 341-342. Според автора всички руски форми на името Осень (Осѣнь, Асѣнь, Асинь), както и гръцките форми (Ἀσαν, Ἀσανς), можели добре да бъдат обяснени с *тюрк.* Esen, тъй като замяната на началното отворено ***е*** (***ӓ***) чрез ***а*** в славянската и гръцката транскрипции на чужди по произход имена е било доста срещано явление; буквата ***о*** редовно се е използвала в руските текстове за изразяване на неударено ***а***; докато мекото ***н’*** и употребата на буквата „ять“ (**ѣ**) в славянските транскрипции са показвали, че втората сричка трябвало да бъде палатална в оригиналната тюркска дума. Той припомня, че един „друг Асен“ (sic) е споменат в Бориловия синодник като Бѣлгунь, което име също „изглеждало да е с тюркски произход“ и е идвало от *тюрк.* bilgün ‘знаещ, мъдър’ съгласно **Ст. Младенов.** Потеклото и съставът на среднобълг. Бѣлгунь, прекор на царь Асѣня I. – *СП.БАН*, 45, 1933, 49-66.

и е носел куманско име “. Наред с румънските си названия власите в Трансилвания са имали през XIII-XIV в. също славянски, унгарски и тюркски имена, които са отразявали различните етно-културни влияния върху тях. И тъй като преди 1185 г. власите са живеели на Балканите, заселвайки се само спорадично на левия дунавски бряг, те са могли да заемат тюркски антропоними единствено от балканските тюркски народи (не само кумани, но и печенези, понеже техният език е бил доста сходен на куманския, а и през XII в. на полуострова ще да е имало печенежки поселения). Освен това през същото столетие трябвало да се отчита и наличието на известна симбиоза между влашкото и куманското население, породена от отделянето на групи кумани от основната номадска маса и оставането им на Балканите, където са се слели с власите – една фузия, явно улеснена от многобройните общи черти.[661] Изтъквайки всичко това И. Вашари смята за най-достоверна възможността, Асен и неговото семейство да са били с куманско произход. Като такива те са повели освободителното движение в България и главните им поддръжници са били „техните люде, власите“. Те ще да са говорели езика на своите влашки поданици, но са запазвали наследството, номадските бойни техники на куманските си предци. Освен това са имали тесен контакт и с не така далечните си родственици в Кумания, поради което са се били обърнали към тях за помощ срещу Византия. Расовски е бил прав да нарече Асеневците „полуполовци“, но доколкото другата им половина е била влашка, те можели да бъдат определени и като „кумано-власи“ – заключава Вашари.[662] Накратко, Асеневците са представлявали куманска династия с главно влашки поданици през XII в. и българи през XIII в. Ето защо българската и румънската история еднакво може-

[661] **I. Vásáry.** Origins, 342.
[662] **I. Vásáry.** Origins, 343.

ли да смятат тази куманска династия за част от тяхното общо минало и наследство – завършва авторът опита си да намери Соломоново решение на така оспорвания проблем.

В годината, отбелязала края на „студената война“, друг голям унгарски учен, **Андраш Палоци-Хорват**, обнародва монографията си върху печенезите, куманите и ясите, която обобщава натрупания досега опит при изучаването на степните народи в средновековна Унгария.[663] Написана популярно, книгата е предназначена за широк кръг читатели. Първата част е посветена на ***печенезите*** (с. 7-38),[664] а ***куманите и ясите*** са обект на втората част (с. 39-120) и в нея аланските по произход оси ~ яси (аси) са включени само, защото са дошли в Унгария като съюзен на куманите народ, формирайки сред тях самостоятелен „клан“. Частта, обхващаща седем глави, започва с куманската миграция „*от Вътрешна Азия до Дунавската долина*“ (с. 39-53). Като привежда податките на Матей Едески (1050/51) и Марвази (око-

---

[663] **A. Pálóczi Horváth.** *Petschenegen, Kumanen, Jassen. Steppenvölker im mittelalterlichen Ungarn.* Aus dem Ungarischen übersetzt von János Thimar. Budapest: Hereditas Corvina, 1989, 143 S. Книгата, в която заляга една по-ранна студия (**A. Pálóczi Horváth.** Besenyők, úzok, kunok. – In: *Magyarrá lett keleti népek*. Szerk. Szombathy Viktor – László Gyula. Budapest 1988, 106-163), излиза също на унгарски (**A. Pálóczi Horváth.** *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest: Hereditas, 1989) и английски език: **A. Pálóczi Horváth.** *Pechenegs. Cumans. Iasians. Steppe Peoples in Mediaeval Hungary.* Transl. by Timothy Wilkinson. Budapest: Corvina, 1989, 142 pp. + 76 pl.; Вж. към нея рецензията на **Невен Илиев** в: *ИПр.*, 1996, № 6, 168-172. Тук е използван немскоезичният текст (*б.м., В.С.*).

[664] В три глави се изясняват въпросите за „‘*беши*’ *и маджари*“ (с. 7-10), „*народа от* ‘*Пацинакия*’“ (с. 11-26) и „*печенезите в Унгария*“ (с. 27-38), като към текста са приложени изображенията на находки и две карти – едната за печенежката миграция и положението на племената в Източна Европа през X в., другата за печенежките поселищни зони в Унгария по времето на Арпадите.

ло 1120),[665] Палоци Хорват реконструира хода на това народопреселение. Към началото на X в. монголоезичните *китаи* (*кидани*) основали своята държава в Северен Китай, а около 986 г. завоювали и областта на северозапад от Пекин. По същото време *ку*[*ма*]*ните* напуснали прародината си при големия източен завой на Хуанг-хо. Край планините Наншан към тях се присъединили тюркоезичните, но индоевропейски по произход *шари*, които са дължали името си на своя антропологичен тип и светлия цвят на косата и които според учения са били идентични с т. нар. жълти (руси!) уйгури.[666] Заедно те се изтеглили по северния склон на Тиеншан и около 1012 г. достигнали през Джунгарската порта земите на ислямизираните карлуки и огузи. В последвалите години северно от Сър-даря възникнал силен племенен съюз. Към него се включили и *кипчаките* от Западен Сибир, живеещи дотогава в държавата на *кимеките*, в степта между Тобол и Ишим. Съюзът на *кумани*, *шари* и *кипчаки* се разпрострял до Урал и около 1050 г. прогонил узите на запад. По техните следи куманите достигнали в 1054 г. границите на руските княжества. Тяхната обширна територия е включвала и Западносибирската степ, където живеели родствени тюркоезични племена, обхванати от процеса на езиково и културно уеднаквяване. Кипчакските черти в езика на куманите са се дължали явно на количественото превъзходство на кипчакските племена, но самият племенен съюз е бил назоваван по общото име на *кумани* и *шари* (като **ku-**

[665] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 39-42. Авторът предполага, че Марвази е почерпал част от информацията от куманския по произход Икинджи ибн Кочкар, управлявал от 1094 г. до своята смърт в 1097 г. намиращият се под селджукска власт Хорезм, но втори извор на съобщението може да е бил докладът на пратеника от „страната Kitai“, който век по-рано посетил двора на селджуките и е бил разпитван от мохамеданските учени.

[666] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 42.

man ‘блед, светложълт, сивожълт’ или с подобна по значение чужда дума – polovec, Falben, xardeš), при което както този етноним, така и запазената в унгарския език форма **kun** (Cuni), се извличали съгласно етимологията на Немет от източнотюркския корен **qu** ‘блед’.[667] Имената и разположението на всички племена в северното Причерноморие не били известни. Отделни племенни центрове обаче можели да се установят по податките от руските анали и да се съпоставят с данните от археологическите находки. Към края на XI и началото на XII в. водеща роля имали племената на запад от Днепър, начело с Bönek-хан и Tugor-хан. След разгрома на печенезите при Левунион (1091) една част от куманите нахлули в Унгария, опустошавайки Седмоградско и долината на Тиса. Крал Ладислас ги разбил край Temesvár (Timişoara), а после отблъснал по Долния Дунав и дошлата за отмъщение нова куманска войска. В 1099 г. куманите на Bönek са били извикани от русите срещу крал Коломан. С номадската си тактика те подмамили унгарците в клопка, унищожавайки ги при Przemyśl. Навярно стремежът към самостоятелност на племената е довел до разцеплението на съюза през XII в. Тогава руските походи вбили клин между западното и източното обединение. Изглежда тъкмо тези две групировки е имал предвид Идриси, когато говорел за т. нар. Бяла и Черна Кумания. Палоци-Хорват изброява главните поселищни области на източния племенен съюз, спира се върху военната прослойка (*кум.* nöger, *лат.* neugerii, *унг.* nyőgér), която е подсигурявала властта на родовата аристокрация, разглежда и опита на предводителя на източната групировка Könček-хан да обедини в края на XII в. двата съюза и да скъса с традиционното „сеньоратно престолонаследие“, доколкото след смъртта му ханската титла е била по-

[667] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 43.

лучена от неговия син.[668] Монголската инвазия прекъснала самостоятелното развитие на куманското общество и ученият се спира накратко върху нея.[669] Притиснат от монголите, Köten е бил принуден да търси убежище при унгарския крал Бела IV (1235-1270), като се съгласил да приеме с хората си католическата вяра, срещу което кралят му гарантирал тяхната свобода. По Великден 1239 г. през прохода Radna куманите навлезли в Унгария. Авторът предава информацията на Рогерий за настаняването на тези имигранти,[670] отчита и засилените връзки между унгарците и куманите след монголското нашествие, когато мисионерската дейност на доминиканския орден отбелязала успех с покръстването на изтеглилите се далеч на запад от Днепър номади, начело с хан Bortz (borč ‘дълг’), който също приел сюзеренитета на унгарския крал (1227).[671] За монголите това е било удобен повод да нападнат Унгария, а приемането на хан Köten засилило желанието им за мъст. Поради липсата на необитаема

---

[668] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 44-45. Опитът за изграждане на централна власт не успял, тъй като Кончак и неговите приемници не предприели решаващата стъпка: те не разбили мощта на племенната и родовата аристокрация, нито самата племенна организация, поради което не са били в състояние да концентрират необходимите военни сили, с чиято помощ да изградят една система на лична зависимост – смята авторът.

[669] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 45-47.

[670] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 47-48.

[671] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 48-49. Тогава Роберт, архиепископ на Gran (Esztergom), лично се отправил в Молдавия, за да кръсти новодошлите 15 000 кумани. Като представител на крал Андреас II (1205-1235) в церемонията участвал и първородният кралски син, херцог Бела, който в качеството си на „младши крал“ (rex junior) е управлявал източните провинции на Унгария и присъединената Кумания. Не след дълго кралят добавил към другите си титли и „rex Cumaniae“. Църквата също се обогатила с нов диоцез, основавайки през 1229 г. отвъд Карпатите – между реките Олт (Алт), Дунав и Серет – отделно куманско епископство със седалище в Milkow на вливащата се в Серет едноименна река.

земя за отдаване на новодошлите и в резултат на противоречията между тях и местното население, в Kőmonostor (комитат Szerém) е било взето решение за разпръсване на куманите, като княжеският клан получил владения в комитата Pest, близо до кралския двор. Монголското настъпление през март 1241 г. обаче възбудило настроенията срещу номадите. В тях се виждала първопричината за злото, а съмненията, че те били татарски шпиони, довели до убийството на Köten и до бягството на куманите в България.[672] Палоци-Хорват разглежда мерките, които кралят предприел по укрепване отбранителните възможности след оттеглянето на монголите. Една от тях била да се извикат куманите обратно (1246).[673] За да ги спечели Бела IV оженил първородния си син и престолонаследник (бъдещия крал Стефан V) за дъщерята на куманския княз, получила християнското име Елизабет. Във връзка с това авторът цитира и сведението за дадената пред краля клетва, положена от десет кумани над тялото на разполовено с меч куче.

Във втората глава Палоци-Хорват се спира на „*поселищните области на куманите в Унгария*“ (с. 54-61), базирайки се на своите наблюдения, обнародвани през 70-те години. Куманите получили при второто си заселване най-опустошените части на страната край Дунав, Тиса, Кьорош, Марош и Темеш, където по преценка на Д. Дьорфи татарите били унищожили 50-80% от селата. Определянето на поселищните зони било кодифицирано в 1270 г. според реалното положение: номадите можели да се настаняват само в крал-

---

672 **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 51-52.

673 **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 52-53. Според автора завръщането на куманите се намирало и във връзка със събитията в България – след смъртта на трибутарно задължения към татарите цар Коломан Асен I (1241-1246), който станал жертва на болярски заговор, положението на куманите в страната станало несигурно.

ски земи и празни имения, зачитайки владенията на църквата, обитаваните села и обработваемата земя. Те са се ползвали с широка автономия и държавата не се месела във вътрешните им дела, включително при разпределянето на териториите.[674] По време на преселването си куманите са живеели в родово общество, намиращо се във фаза на разпад. Най-знатни от тях (*principales*) са били племенните вождове (beg ~ bey), представители на племенната и родовата аристокрация, от които са се набирали военачалниците (*capitaneus*) и изборните племенни съдии (*iudex*). Тази управляваща прослойка е застъпвала интересите на народа във всички, отнасящи се до него дела, тя първа е получавала в дарение земи извън поселищния район на племето и през втората половина на XIII в. нейни представители се срещат сред участниците на редица важни исторически събития.[675] Знатните кумани и богатият среден слой (*nobiles*) са имали същите права както унгарската аристокрация и са били военно задължени към краля. Първоначално колективните свободи и задължението за военна служба са важали и за членовете на свободното съсловие (*universitas Comanorum*), към които спадало мнозинството на народа, но с развитието на феодализма този слой се превърнал в крепостни селяни (*rurales*). Загубилите своето имущество свободни кумани, а също военопленниците, формирали ратайската (робска) прослойка, увеличавайки броя на земеделците. Тази обществена структура, по-архаична от унгарската през XIII в., е наподобявала структурата на секелите и печенезите, другите два военно-

[674] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 54. От самото начало куманите са били подчинени и в правно отношение на палатина, но те уреждали своите вътрешни спорове пред съдията от племето на обвиняемия. Ако благородниците не можели да се споразумеят, те са имали право да се жалват на краля, който произнасял присъдата в присъствието на съдията от племето на обвиняемия.

[675] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 54-56.

помощни народа през Арпадската епоха.[676] По-нататък авторът отбелязва, че избягалите в Унгария кумани са били разделени на седем единици, обозначени в изворите като родове (*generatio*, *genus*). Няма сведения за тяхното първоначално разположение и поселищни територии, но с появата през XV в. на административни единици, наречени на унгарски szék (*sedes* ‘седалище’), те можели да бъдат установени. Това са: /**1**/ настанилият се в комитата Temes между реките Марош и Темеш род *Borchol* (*Borčol*), формиран от останки на разположеното някога в Донецката област племе *Burčeviči* (‘синове на пипера’ [sic!]), част от което е било прогонено на изток и се среща сред кипчакските племена на Златната орда (*Burč-oγlu*); /**2**/ заселилият се край Дунав и Тиса в части на комитатите Pest, Fejér, Szolnok, Csongrád и Bodrog род *Cherthan* (< *čertan* ‘щука’), съответстващ на кипчакското племе *Čurtan*; /**3**/ разположеният в комитатите Heves-Újvár и Külső-Szolnok между Тиса и Кьорьош род *Olas* (*Olaas* < ulaš ‘постигни, обедини’), който можел да се идентифицира с т. нар. *Ulaševiči*; /**4**/ получилият в комитата Csanád южно от Марош своя поселищна област род *Koor* ~ *Kool* (< qoγur ‘незначителен’), нямащ източни паралели, както и три рода, чиято идентификация е по-трудна. От тях в комитатите Békés, Csanád и Zaránd е бил разположен един неизвестен по име род /**5**/, който през 1280 г. се присъединил към въстаналите кумани и след разгрома им край езерото Ход (Hód-tó) избягал при живеещите под татарска власт във Влахия съплеменници – по времето, когато и *Borchol* напуснали страната. Друг един род /**6**/ усед-

[676] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 56.

нал в комитата Fejér между Дунав и Sárvíz; той е бил формиран от кумани, които първоначално се настанили в областта между Дунав и Тиса, преди да се прехвърлят през първата половина на XIV в. на западния дунавски бряг. Накрая, последният от имигрантските родове /**7**/ се е състоял всъщност от *яси*, дошли като военнопомощен на куманите народ, след като под натиска на монголите са били принудени да напуснат старата родина.[677] Палоци-Хорват привежда аргументи в полза на тази хипотеза, посочва средищата (*sedes*) на отделни групи кумани, разглежда също въпроса за общия брой на преселниците,[678] определяйки го на 17 до 20 000 семейства. Информацията в тази глава, към която е приложена и карта на поселищните райони на куманите и ясите в Унгария (с. 55), е по-оскъдна отколкото при статиите, посветени от автора през 1974 и 1975 г. на същия проблем.

В глава трета се обсъждат „*езика, произхода и поселищните области на ясите*“ (с. 62-67). Самият етноним се е появявил за пръв път в унгарските извори през 1318 г. като народностно обозначение на едно пленено момиче (*Jazonice*) и по-късно в документ от 1323 г., потвърждаващ масовото присъствие на яси (*Jazones*) в страната.[679] Авторът посочва техните поселищни области и разглежда въпроса за етническото им название и произход,[680] привеждайки изводите

---

[677] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 57-60.

[678] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 60-61.

[679] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 62.

[680] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 62-63. Ранни яски поселения са се намирали северозападно от Буда по границата между комитатите Pilis и Esztergom (Gran), яси е имало също в комитатите Komárom, Nógrád и Bars, както и в областта между долни Дунав и Темеш; от 1366 г. за пръв път се споменават яси и в днешната Jászság (яска страна). През XIV-XV в. те са били споменавани в изворите най-вече под името *Philistei* – едно архаизирано библейско название, което може да е стояло във връзка с

на Карол Цегледи, който отъждествява яските предци *as* (*assi*) с народа на Kang-kü (Kangha) в Средна Азия.[681] За присъединяването на ясите към куманите Палоци-Хорват допуска възможността куманските племена да са увлекли към Европа близки до *acume* етнически елементи от Хорезм, но отчита също, че техният брой ще да е бил доста ограничен. Много по-важно според него е обстоятелството, че в полите на Кавказ се е намирало уседнало алано-*аско* население с развито земеделие, занаятчийство и скотовъдство, което в VIII–X в. е спадало към Хазарския каганат. В северната част на каганата, в гористата степ на Дон и Донец, също е имало жители с аланski произход, чиято земеделска култура е допринесла за стопанското развитие на региона. Едва след похода на Киевския княз Святослав от средата на X в. тамошните поселения на Салтово-Маяцката култура са престанали да съществуват и по-нататъшната съдба на жителите им не може да бъде археологически проследена. В XI в. аланската земя попаднала под контрола на куманския племенен съюз и в началото на следващото столетие в номадските градове по Донец се забелязва уседнало яско население, занимаващо се със земеделие, занаятчийство и търговия. Унгарските *яси* може да са били такива заселници, отдавна живеещи заедно с куманите, но те може да са и бегълци от Кавказ, напуснали родината си при първия голям мон-

---

езическата им вяра или с някои нейни форми на проява. Според запазените лингвистични податки те са говорели ирански език, близък до кавказко-аланския (съвременния осетински). Някога етнонимът *яси* (*jász*) е бил погрешно свързван с името *язиги* (иранските по произход сармати, които са живеели в Панония по време на Римската империя) или обясняван чрез унгарската дума *íjász* ‘стрелец с лък’, преди Янош Мелих да го свърже с името *as*, запазено в названието на *осетите* и проникнало в унгарски език чрез руско-славянско посредничество.

[681] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 64.

голски поход на запад – заключава авторът,[682] преди да се спре върху податките за езика на заселилите се в Унгария яси.[683]

В следващата четвърта глава, „*с езическите конни отреди за християнските крале*“ (с. 68-86), е проследена ролята на куманите в унгарската история. Веднага след заселването (1246) техни отреди били включени в армията на Бела IV, воюваща срещу австрийския херцог Фридрих II. В сражението край Виена тя е била разбита, но загинал и херцогът, пронизан от куманска стрела. С него отмряла мъжката линия на дома Бабенберг и това сложило начало на дълга борба за господство над Австрия и Щайермарк, респективно за надмощие в Централна Европа. Бела IV се опитал да се

---

[682] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 64-65. Авторът отбелязва, че яски помощни отреди участвали на страната на българите (респективно на византийците) в борбата за надмощие на Балканите през първата половина на XIII в. И след татарската инвазия значителен брой яси са живеели в Молдавия и Влахия, откъдето ромейският император ги преселил около 1283 г. за защита на византийската граница, а през 1365 г. унгарският палатин Nikolaus Konth на свой ред пленил множество яси в българския град Видин, които настанил в собствените си владения. Наличието в средновековна България на тясно свързано с куманите яско население обаче би обяснило до известна степен присъствието в българската ономастика на ирански форми, съществуващи наред с тюркски антропоними, сред личните имена на българи християни през XV в., срв. **В. Стоянов.** Кумано-печенежки антропоними (**В. Стоянов.** *Bulgaro-Turcica 3-4*, 179-314).

[683] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 65-67. Дори след асимилацията на ясите са останали следи от техния говор и култура. Лайш Фекете е установил в османския данъчен регистър на санджак Hatvan от 1550 г. цяла група фамилни имена от Jászság, свързани с яската народност и език, при които езическите лични имена, употребени като отграничаващи названия, са се превърнали във фамилни имена (*Bagdasa*, *Bosonga*, *Bakszán*, *Gargán*, *Grabán, Káskán*, *Szaburán* и пр.). Подобни форми, срещани почти изключително в яската област, говорели за континюитета на това население през средновековието.

наложи, но австрийските барони предпочели бохемския принц Otokar Přemysl, който малко по-късно възкачил и бащиния си трон. В последвалите походи куманските отреди са имали за задача да всяват ужас. Те опустошавали църквите и манастирите в Австрия, Щайермарк и Моравия, отвличайки части от населението. Отокар обаче успял да изтика унгарците и Бела IV трябвало да изостави Щайермарк.[684] След неговата смърт отношенията с Бохемия отново се влошили. Решението на немския райхстаг през 1273 г. да избере за крал не Отокар, а швейцарския граф Рудолф Хабсбургски, с което Отокар II загубил австрийските области, усложнило обстановката. Новият унгарски крал Ладисас IV също подкрепил Рудолф и през 1276 г. той успял да принуди Отокар да се откаже от Австрия, Щайермарк, Каринтия и Краина. На 26 август 1278 г. с помощта на унгаро-куманската войска Рудолф I изцяло сразил съперника си, полагайки основите на над шествековното господство на Хабсбургите. Поради огромното историческо значение на тази битка Палоци-Хорват я разглежда с подробности, очертавайки строя и ролята на унгаро-куманските войски.[685] Той изтъква, че голямо значение за победата на Рудолф I е имало комбинирането на рицарската бойна техника с номадския начин на воюване на куманите, изиграли важна роля в първата (разстройване, обезпокояване) и последната (преследване) фаза на сражението. Количеството на воювалите на страната на

[684] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 69. През 1261 г. Бела IV отстъпил земите на изток от Дунава с куманските поселения като херцогство на сина си Стефан, който приел титлите „младши крал“ (rex junior) и „господар на куманите“ (dominus Cumanorum). В сблъсъка между двамата обаче куманите останали верни на краля, поради положената към него клетва. В един двоен печат на „младшия крал“ Стефан V, приложен като илюстрация към с. 69, се вижда на гърба рицар, върху чийто щит и знаме е изобразен изправен лъв, явно зает от герба на Щайермарк.

[685] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 70-73.

Рудолф I номади не е известно, но навярно то е било подобно на числеността на рицарските отреди – смята авторът. На свой ред общото количество на куманската военна мощ в Унгария можело да се установи от броя на тяхното население и да се сведе до средно 3000 души.[686] На няколко страници Палоци-Хорват информира за особеностите във въоръжението на куманите, ползвайки данни от археологическите находки, от книжните и настенни рисунки, някои от които прилага като илюстрация в текста.[687] Особено внимание той обръща на епохата на Ладислас IV, когато номадите стигнали върха на политическото си влияние като главна опора на короната срещу сепаратизма на маджарската аристокрация.[688] Когато папа Николай III изпратил в Унгария Филип,

[686] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 73. При обща численост на населението 80 000 души и когато около 20 до 24 000 от тях са мъже. Ако „знатната“ прослойка на куманското общество, носеща военна служба, бъде определена на 20% (както е и при други народи, намиращи се на подобно ниво на развитие), се получавало число от 4000 до 4800 души. Броят на потеглящите на бой мъже обаче е бил още по-малък (около 3000), тъй като старите и по-младите набори не са били привличани. Разбира се, когато при нужда се е мобилизирала и част от свободното население, военната мощ на куманите е нараствала два до три пъти. Едва ли обаче в походи зад границите на страната е участвала цялата мобилизируема военна сила.

[687] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 73-77 (вж. и рис. 39-46, 48-50,52-53).

[688] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 78-82. Самият крал Ласло е бил по майчина линия с куманско потекло – кралица Елизабет се самоопределя върху свой печат като дъщеря на „куманския император“ (filia imperatoris Cumanorum). Не е известно името на нейния баща, но изглежда той е бил избран за хан след убийството на Köten от избягалите в България кумани. По-късно ханът е бил покръстен в доминиканския манастир при Буда (1254) и Д. Дьорфи го отъждествява с появилия се по същото време куманski аристократ Zeyhanus dux. При възкачването си на трона Ладислас IV е бил едва десетгодишен и вместо него е управлявала майка му, но реалната власт се намирала в ръцете на различни аристократични групи. Постоянната борба за надмощие е довела до упадък в дър-

епископ на Фермо, за да уреди спора по избора на архиепископ на Естергом (Гран), легатът си поставил за задача да откъсне Ладислас от куманите, а тях да накара да приемат християнските норми на поведение. Положената от краля тържествена клетва е била фиксирана на 23 юни 1279 г. в документ, в който той обещавал да принуди куманите да изоставят езическите обичаи, като преминат към уседнал живот. Засягащите номадите членове на този документ са получили названието *Първи кумански закон*. На свикания през юли в Tétény събор се оформили окончателните решения, записани после на 10 август като *Втори кумански закон* [или конституция].[689] По-късно Ладислас IV отново е трябвало да потвърди обещанията си с клетва, но сега вече той не можел да се върне при куманите, които (както в 1241 г.) започнали да бъдат обвинявани за неблагополучията в страната. Изолирани от своя покровител, те въстанали и извикали съплеменниците си от Молдавия, начело с Олдамур, но в сблъсъка с кралската войска край езерото Ход на изток от Тиса (есента на 1280) номадите били разбити. Те побягнали с намерението да напуснат страната и били само частично върнати от унгарските войски. Разселените на север и юг от полесражението две племена, навярно подбудителите на въстанието, се изселили завинаги. Впоследствие броят на номадите намалял, спаднало и военно-икономическото им значение, а след убийството на Ладислас (1290) куманският

жавата. Когато Ладислас достигнал пълнолетие (1277), той се опитал да сложи край на анархията, опирайки се на куманските сили. Своят прякор *Kun* ('Куманина') кралят бил получил, защото прекарвал повече време с куманите, обличал се е по тяхната мода, усвоил и езическите им обичаи, а освен това прогонил жена си Изабела Анжуйска (дъщерята на сицилийския крал) и заживял с любимата си куманка Edua (< *Aydua* 'изгряваща луна').

[689] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 79-80.

въпрос престанал да е актуален.[690] По-късните крале продължили да ползват номадската лека кавалерия, но тя никога повече не е била основната опора на короната. Куманите са придружавали като наемници последния арпадски крал Андреас III и участвали в сражението при Göllheim (1298), където маджарите подкрепяли Алберт Хабсбургски. Когато през 1308 г. с помощта на папата Карл Роберт Анжуйски възкачил маджарския трон, те му съдействали да сложи край на феодалната анархия в страната. Изворите от XIV в. постоянно са споменавали за техни отреди заедно с тежковъоръжените рицари в кралската войска, но сега вече вместо плячка те са получавали редовно възнаграждение. Куманите са участвали в похода срещу влашкия войвода Басараба и заедно с маджарите били разбити от неговите куманокипчакски и влашки воини (1330). Те са присъствали като леки стрелци също в армиите на сина и приемника на Карл Роберт, Лудвиг I Велики (1342-1382), при походите му в Италия, Далмация, Полша, Галиция, Босна и България.[691] С времето обаче престанали да играят роля като самостояте-

---

[690] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 81-82.

[691] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 85. Създадената по това време „Картинна [или Илюстрована] хроника“ (Chronicon Pictum) пази на титулната си страница изображенията на застанали според източния дворцов церемониал отляво на краля благородници в ориенталско облекло и Палоци-Хорват смята, че те са били предводители на куманите, ясите и „татарите“ (кипчаките, емигрирали от района на Златната Орда). Всеки от тримата мъже е изрисуван с по едно оръжие в ръка: лък, боздуган (според някои изследователи – стрела) и сабя, имащи символично значение, свързано с ранга и дворцовия му сан. Тази символика се корени в придворните традиции на вътрешноазиатските номадски държави, където оръжията били белег за сана на служителя или на отделните отреди на владетелската гвардия. Несъмнено куманите донесли със себе си в Карпатския басеин тази символика, обичайна за китаите и монголите от далечния Изток – заключава авторът.

лен елемент и се претопили в средновековното унгарското общество.[692]

Особено приносна е глава пета, където ученият ни запознава с куманското „*облекло*“ (с. 87-96) – една тема, на която той е посветил отделно изследване през 1980 г. Тук отново се изтъква значението на миниатюрите в унгарските средновековни кодекси и настенните църковни фрески, представляващи ценни паметници за куманската културна история. Повечето изображения са били плод на лични впечатления, въпреки че художниците са използвали също книги с образци за своята работа. Редица детайли обаче са отговаряли на действителни елементи и това прави тези картини първостепенни извори за историята на костюма. На тях се виждали типичните за куманите островърхи високи плъстени шапки, рязко наклонени назад шапки с вдигнати само на гърба периферии или закръглени отгоре кожени калпаци. В това многообразие на форми проличавал широко разпространеният сред степните народи обичай мъжете да носят шапки, различни според родовете и племената. Куманите са били голобради и имали само тънко извити мустачки; те

[692] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 85-86. Към края на царуването на Лудвиг Велики отредите на яси и кумани не се споменавали като отделни тактически единици. Причината за това била във феодализацията на обществото и трансформацията на свободното съсловие в крепостни селяни, откъдето рязко спаднал броят на воините. Това обяснявало и забравянето в рамките на един век на изискващата постоянни упражнения номадска бойна тактика. Когато в края на XIV в. Унгария се изправила пред мощта на Османската империя проличало, че феодалната рицарска армия и леката кавалерия не са били препятствие за новата велика сила. Наистина, крал Сигизмунд (1387-1437) се опитал да реорганизира войската, въвеждайки институцията на „фронтовото войнство“ и през XV в. кумани и яси ще да са участвали и в тази форма на борба. Късните потомци на куманската родова аристокрация обаче са можели да се освобождават от служба чрез заплащането на „данък за колчан“ (*proventus pharetralis*).

бръснели отпред главите си, а отзад оставяли косата си дълга и я сплитали на плитка (една до три), стигаща до средата на гърба или до талията. С тях от Средна Азия в Дунавския регион е бил донесен един нов тип облекло – странично прихлупеният наляво или надясно дълъг кафтан, прикрепен на нивото на мишниците. От изображенията можело да се разбере, че той бил от коприна – едноцветна или с геометрични орнаменти.[693] Преди появата на този далекоизточен тип манто векове наред в степта от Средна Азия до долината на Дунава се е използвало по-късото, затворено в средата вталено палто или кожух, характерно също за унгарците и печенезите. Подобен вид облекло се запазило задълго при източноевропейските народи (например при българските благородници); то е било обичайна носия и на куманската степна аристокрация в XI-XIII в. Ако се съдело по каменните статуи и някои погребални находки от Южна Русия, по кафтана и кожената ризница са били прикрепяни с ремъци под мишницата дискове за защита на гърдите и на гърба. Историята на този детайл отново отвеждала към Вътрешна Азия – към стенните фрески на градските руини от долината на Тарим и към наскалните рисунки в Алтай. На краката си куманите са имали характерните за ездитните народи ботуши от кожа с тесен кончов и мека подметка. Удълженият отпред кончов е бил прикрепян чрез ремъци и катарами за колана, а поради меката подметка стъпалото на стремето е придобило широка и заоблена форма.[694] Най-важният рек-

[693] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 88-89.

[694] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 90. Това е давало възможност на воина, като се опира само на стремената, да използва в боя и двете си ръце; позволявало му е също да стреля с лък, обърнат назад при пълен галоп. Във връзка с начина на яздене е било и оформянето на мундщука на юздата – симетричен с дебел мек трензел за коне с фини муцуни, използвани от аристократи и от жени, или асиметричен с тънък остър трензел, чрез който воините са принуждавали конете да сменят рязко

визит на мъжката носия е бил коланът за оръжията. Обхващащ кафтана през талията, кожениият колан със закаченото снаряжение, е представлявал за ездача символ на пълноценния свободен човек. При някои конни народи (авари, тюрки, унгарци, българи) броят на коланните апликации и техният материал (злато, сребро, бронз) са подсказвали ранга на собственика. Куманите в преобладаващата си маса обаче имали обикновени тесни колани или платнени пояси, което загатвало, че пищно декорираните бойни колани са били вече излезли от мода. Палоци-Хорват се спира на отделни находки или изображения на по-богато украсените колани и обръща внимание на обстоятелството, че модата на свободно провесения отпред до коляното или глезена език на колана, която е била характерна за тогавашните западни рицари, за богатите граждани и византийско-балканските аристократи, е проникнала в Европа чрез византийско посредничество навярно от българо-унгарско-печенежката степна носия.[695] По-нататък авторът описва куманското женско облекло, изхождайки от изобразените по „каменните баби“ детайли и някои археологически податки,[696] разглежда също и отлики-

---

посоката си. Силната асиметрия е позволявала да се държат юздите с лявата ръка, като дясната е оставала свободна за оръжието или за камшика.

[695] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 91-92. Според автора, в средата на XIII в. по-видните кумани са започнали да носят богато украсени колани под влияние на рицарската среда. Намерените от тях образци в Унгария са имали може би италиански произход.

[696] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 92-94. Връхното облекло на куманката е напомняло в много отношения мъжката носия – кафтан, риза, шалвари, ботуши и колан със закачени на него нож, гребен, огледало, кърпа и торбичка с огниво. Авторът изброява видовете женски шапки и прикрепените към тях воали, покриващи двете плитки; спира се също на типичната роговидна украса зад ушите, състояща се от плътно нанизани на кичур коса или на част от кърпа (парче филц) златни или сребърни халки; разглежда обеците, някои видове от които са били през XII-XIII

те в яския костюм.[697] В края на изложението той отчита взаимните влияния на кумани и маджари в сферата на облеклото. Въпреки усилията на папския легат Филип да реши куманския проблем, като забрани на мъжете да се бръснат и да носят особените си прическа и дрехи, в Унгария към края на XIII в. се била разпространила една истинска куманска мода, която чрез унгаро-куманските армии е проникнала също в Австрия и Германия. Археологическите податки обаче са свидетелствали също за бавното навлизане и на западни елементи в обичайното номадско облекло. След ограничаването на военните функции на куманите започнали да изчезват и особеностите в тяхната носия. От средата на XIV в. все по-масово в гробищата на куманските села се срещали унгарски бижута в готически стил (доказателство, че куманите вече са взимали участие в унгарския стокообмен), а от XV в. погребалните дарове свидетелствали и за промяна в костюма.

Не по-малко ценна е шестата глава, „*религиозен свят и изкуство*“ (с. 97-110), където също са приведени редица податки от Унгария. Според Марвази мигриращите кумани били несторианци – привърженици на онази сирийска църква, която приела учението на Константинополския патриарх Нестор за двойната (божествена и човешка) природа на Исус и действала успешно през XIII-XIV в. сред вътрешноазиатските народи. От това при куманите в Европа е нямало и следа. Палоци-Хорват предполага, че някои ханове може да са търпяли дейността на несторианските свещеници, но без те самите да са приели християнството. По време на

в. съставна част в носията на балканските народи и унгарските кумани може да са ги били заимствали от тях; дава освен това информация за огърлиетата и гривните, при които отново е проличавало въздействието на византийско-балканското златарско изкуство.

[697] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 94-95.

преселението си куманите са се запознали и с други религии – с будизма и с исляма, по-късно в черноморския регион с източното православие, а накрая и с католицизма. Те обаче запазвали своите традиционни верски представи, оскъдна информация за които дават писмените извори. Францисканският монах Плано Карпини, който като папски легат посетил двора на монголския хан, е отбелязал, че там куманските шамани са били наричани *kam* – една дума, регистрирана в *Codex Cumanicus* и запазена в това си значение сред някои южносибирски тюрки почти до новото време. Без да навлиза в детайли Палоци-Хорват описва ролята на шамана като лечител и посредник между хората и духовете.[698] Свои шамани са имали и историческите конни народи (авари, тюрки и монголи). Те обаче са били своеобразна прослойка в свитата на владетеля, назначавани от него придворни сановници, които се занимавали не с гадаене, лечение и магия, а по-скоро са уреждали церемониите, укрепващи династичната власт, поддържайки кръга от легенди за славата на владетелския дом. Неслучайно Рубрук е смятал шаманите за свещеници на монголите и не споменава тяхното куманско название. Авторът допуска, че при куманите, които са следвали подобен път на развитие и са били стигнали прага на раннофеодалната държава, подобна институция ще да се е намирала във фазата на възникване, когато племенният им съюз се разпаднал в резултат на монголските завоевания.[699] Той обръща също внимание на

[698] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 98-99.

[699] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 100. Сред разпръснатото номадско население, попаднало под чужда власт, вярата в магическата сила и способности на шаманите ще да се е запазила за по-дълго. В Молдавия например, където е имало значително количество кумани, магьосниците, упражняващи дейността си по същия шаманистичен начин, са били и през XVII в. уважавани личности. Дори някои унгарски народни вярвания, особено в Голяма Кумания, също можели да се извлекат от шама-

податките за религиозните вярвания, съдържащи се в куманските каменни статуи, които представяли конкретни лица, въпреки че фигурите са били изобразявани по строго иконографски правила.[700] В названието им „каменная баба“ се криела тюркската дума *baba* ‘баща, прародител’ и това ги е свързвало с култа към предците. В края на XII в. азербайджанският поет Низами е описал, как минаващите покрай статуите кумани са изразявали почитта си към тях, като воините са полагали стрела, а пастирите – агне. Върху покритата с камъни площ около статуите са открити кости на жертвени животни (коне, говеда, овце, кучета). Но за разлика от по-ранните прояви на обичая да се издигат статуи

низма – подчертава авторът, без обаче да анализира въпроса, дали тези черти са отглас от куманското (тюрко-алтайското) или старомаджарското (уралско) културно наследство.

[700] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 100-102. Авторът припомня, че корените на това изкуство се откривали в скулптурата на древните тюрки от VI-VII в., чиито паметници в Южен Сибир и в Монголия също са изобразявали конкретни покойници. Издигнати от източната страна на едно оградено и павирано квадратно пространство, служещо като място за заупокойния пир, такива статуи въплъщавали представата, че душата на умрелия е пребивавала за известно време сред живите и е участвала в заупокойното тържество, преди да се отправи към отвъдния свят при духовете на предците, закрилящи рода. Павираните площадки с паметници са били светилища на първичния култ. Предшественици на статуите от Южна Русия са били открити в Казахстан и в Седморечието, където също е имало кумани и където обичаят да се поставят паметници е бил запазен до XI-XII в. В степите на север от Черно море от края на XI до средата на XIII в. са се издигали хиляди такива фигури, от които днес оцелели едва стотина. Но те са се намирали не над гроба на покойника, а са били разположени (често на групи) по възвишенията в степта, обикновено над по-ранните кургани. Новите археологически разкопки показвали, че и тук е имало павирани площадки или квадратни каменни стени като ограда, но куманите поставяли изображенията на своите видни мъже и жени не пред мястото на заупокойното тържество, а в центъра на светилището. При това, подобно на тюрките, те също гледали винаги на изток към родината на божествата.

на предците, каменните изваяния на куманите са поставяни не от източната страна, а в средата на площадката. Подобни изменения са загатвали за променени представи и нарастнало значение на светилищата. С увеличаване на социалните различия и появата на феодални отношения култът към предците се бил трансформирал в култ към родовата и племенната аристокрация, отличаваща се от народа и по мястото на погребение. След своята смърт нейните представители се превръщали в духове, допринасящи за успеха на общността. Възможно е за разпространението на женски статуи да е допринесла и представата за богинята-майка – повтаря Палоци-Хорват някои предположения на С. Плетньова,[701] преди да насочи вниманието си към погребалния ритуал. Заедно с куманите на запад от Волга се разпространила една архаична форма на конско погребение, при която жребецът е бил полаган изцяло, за разлика от по-ранните степни номади, които оставяли кожата с черепа и краката на коня, а остатъка изяждали при заупокойната гощавка. В обитаваните от куманите области се срещали и двете форми.[702] Има и описания на обичая да бъдат окачвани конски

[701] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 102-103. Под монголско господство куманите са престанали да издигат статуи, тъй като след изтребването на аристокрацията им изчезнал онзи слой, с който са били свързани съответните религиозни представи. В Унгария при първите две поколения кумани е имало предпоставки за поддържането на обичая, но статуи не са оцелели. По изворни податки от XVIII и XIX в. някога изрязани от дърво фигури е имало в общинските земи на отделни куманski и яски села – те навярно са служели като гранични стълбове. Дървени еквиваленти на каменните статуи са познати и от южноруските степи, но те естествено били подложени на по-бързо разрушително въздействие на природата отколкото фигурите от камък.

[702] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 103-106. Обичаят на полагане в гроба на кон с юзда се запазил до края, проникайки също и в Унгария, което е свидетелство за сравнително големия брой на притежаваните коне. Паралелно с това – навярно по обществени причини – се е разпро-

кожи върху високи стълбове, издигнати над гробовете. Характерно куманска е била източно-западната ориентация покойника, но отделни племена са поставяли главата на мъртвеца на запад и Палоци-Хорват посочва съответните примери от Унгария. В страната обаче почти е нямало следи от типичния за куманите обичай да се покриват гробовете с дъски или греди, както и да се издигат над тях могили (кургани) от насипани камъни. Авторът привежда някои писмени податки за особеностите в погребалния ритуал, осветляващи религиозните представи на куманите,[703] след което разглежда погребенията от Унгария. Покръстената, но запазила традициите си аристокрация е продължавала и към началото на XIV в. да бъде погребвана по езическия обичай отделно от народа. Нейните самотни гробове са били далеч от селата, но в рамките на куманските владения, а не в мерите на унгарските села.[704] Останалите членове на общността намирали покой в църковните гробища на селищата от XIV-XVI в. Понякога мъртвите били полагани около църквите на унищожени при татарското нападение села (дори през втората половина на XIII в.), докато в други случаи църквите при доказано използваните още от края на XIII в. гробища са били изградени по-късно, в края на XIV или XV в.[705] В първата половина на XIV в. по-знатните

странила и символичната форма на поставяне в гроба само на амуницията без краката на коня, като в отделни случаи седлото и юздите са лежали под главата на покойника.

[703] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 104-106.

[704] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 106.

[705] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 107-108. Според автора в първия случай (може би по църковно нареждане) заселените в обезлюденото село кумани са определяли за гробище земята около порутената след инвазията църковна сграда, която след бързо възстановяване навярно служела и за литургичната дейност на мисионериращите свещеници. На свой ред вторият тип гробища са били доказателство за сравнително по-късното действително покръстване на куманите и ясите; изграждането на

кумани, приравнени вече с унгарската аристокрация, изоставили езическите си гробища и елементите на традиционния ритуал (погребение с кон или с конско снаряжение и оръжие) и започнали да полагат своите мъртви в селските гробища сред обикновените люде. За това, че тази прослойка е била предприела първата стъпка към християнизация и асимилация свидетелствал също извлеченият от маджарските документи антропонимичен материал. Авторът се позовава на изследванията на Ласло Рашони и цитира лични имена, хвърлящи светлина върху куманския духовен свят.[706] Той отбелязва, че сред куманите християнските имена са се появявили от края на XIII в., но те се наложили едва през втората третина на XIV в., отначало като названия на лица, чиито бащи все още носели езическо име. Тъкмо по това време били взети мерки за християнизиране на номадите. В 1348 г. папата възложил на францисканците минорити да покръстят езичниците от „Кумания" и Молдавия и те трябвало да ги следват от място на място в сезонните им мигра-

---

църкви при тях е стояло изглежда във връзка с окончателното усядане и с основаването на енории. В гробовете на обикновените кумани също е имало следи от езически обичаи и влияние на степните традиции, например при използването на савани от тръстикова тъкан и на ковчези от кора на дърво или дъски (по-късно куманите възприели употребяваните от унгарското население трапецовидни саркофази с железен обков). Като отзвук на старите ритуали се възприемат и намерените останки от животни (конски зъби, череп на овен, говежди кости), растения (цвят от див пелин) и яйчени черупки, загатващи за наличието на суеверия, свързани с магията за плодовитост. Такива са били и положените в гробовете остри метални предмети (нож, секира) в качеството им на необходими вещи или за отблъскване на зли духове, както и обрамчените в кожа кръгли стъклени огледала, носени навярно срещу омагьосване.

[706] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 108-109. До средата на XIV в. куманите (и ясите) са носели езически имена, идентични с антропонимиката на тюркските народи. Палоци-Хорват привежда примери за установените от Л. Рашони семантични и психологични категории на куманските лични имена.

ции, за да могат да изпълняват своите задължения. Това население е водело номадски живот до края на XIV в. и било изцяло християнизирано едва през втората половина на следващото столетие – отбелязва ученият. Една от причините за забавяне на интеграцията Палоци-Хорват вижда в поведението на духовенството, което се е стремяло да облага новопокръстените с десятък.[707] Той припомня мнението на Ищван Дьорфи, че бързото проникване на протестантството сред кумани и яси се е дължало и на упражнявания векове наред натиск от страна на църквата при тяхното покръстване. По-късно при контрареформацията, само ясите се върнали към католицизма, а куманите си останали протестанти. На техния език през втората половина на XVI в. е било преведено „Отче наш“ от Евангелието на Матея. Неразбираемият вече текст на този ценен паметник е бил записан в средата на XVIII в. и авторът го прилага накрая съгласно реконструкцията на И. Мандоки-Конгур.

В последната глава, „*номадски квартири, постоянни села*“ (с. 111-120) е разгледан въпросът за усядането на номадите в Унгария, с отделни аспекти на който Палоци-Хорват се е занимавал още през 70-те години. Тук отново бива изтъкнато, че кумански лагери са споменати в документите от средата на XIV в. – първоначално без названия – като обитавани места в околностите на унгарските села. Законът от 1279 г. наистина постановявал, че куманите трябвало да изоставят своите шатри и „плъстените колиби“ и да заживеят по християнски в селата и в постоянни домове, но дълго време това е оставало само пожелание. И през 1348 г. едно сведение съобщава за 12 „обитаващи плъстени домове“ (filtreas domus habentes) кумани на капитана на рода *Chertan*, които се били укрили в собствеността на съседния унгарски

[707] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 110.

земевладелец. Значи столетие след миграцията в куманските поселения е продължавало да има мобилни номадски жилища (палатки, юрти), които не оставили следи. Дългият процес на усядане обаче можел да се проследи на базата на топонимичния материал. Куманите използвали поселищни названия, произлизащи от личното име на владелеца, към което е бил добавян унгарски втори член, като: *-szállása* (поселение на), *-ülése* (седалище на), *-népe* (народ на), *-háza* (дом на). Времето на възникване на топонима можело да се установи лесно, ако личното име, на което е било назовано мястото, също се срещало в изворите. Някои постоянни поселения от XV-XVI в. са пазели имената на видни кумани от края на XIII и началото на XIV в., срв. Törtel (1290: *Turtel*) – Törtelszállás (1436: *Therthelzallas*); Köncsög (1333: *Kunchegh*) – Köncsögszállása (1436: *Kempcegzallasa*) и др. Според автора, при такива случаи номадските зимни лагери сравнително рано са били прерастнали в постоянни местоживелища, които можели да се разглеждат и като директни предшественици на по-късните села. За друга група топоними, възникнали от антропоними, е възможно владелците с християнски имена, които са запазили своите кумански названия като форми за разграничаване, да са живеели след средата на XIV в. В редица поселения са били запазени имената на съществувалите и преди на същото място унгарски села и Палоци-Хорват се опитва да намери обяснение за този континюитет. Понякога населението изглежда се е завръщало след татарските опустошения по родните места и постепенно се е асимилирало с обкръжаващите го кумани. В други случаи новите заселници са избирали същото подходящо за настаняване място, на което се е намирало селото от Арпадската епоха. Това се доказвало от възникналите край изоставени църкви кумански селски гробища. Бивайки център на полуезическото село църквата съживявала и старото

му название.[708] Малко по-различно било развитието в района на ясите. Отначало и тук имало неяснота при обозначаване на поселищните названия и изглежда, че тогава уседналостта на ясите е била сравнително краткотрайна. В тяхната земя обаче преобладавали топоними с унгарски произход. Авторът вижда причината за това по-бързо закрепване на селищата в обстоятелството, че в стопанския живот на ясите още по време на преселването земеделието било главен поминък и те практикували по-интензивно животновъдство отколкото куманите. Обратно, при стопанския живот на куманите големите стада играели най-важна роля, независимо че в зимните си лагери номадите са обработвали и земята.[709] С ускоряване на обществената диференциация през XIV в. и с възникване до края на столетието на феодални отношения е нарастнало значението на земеделието и броят на практикуващите го кумани, а това довело до стабилност на селищата. От същото време се датират археологически и най-ранните слоеве на трайните кумански села. В тях през XV-XVI в. е съществувало комплексно стопанство, но все още доминирало екстензивното животновъдство. Били са отглеждани говеда, свине, овце, кози и най-вече средни на ръст коне от източен тип (по документални податки в Унгария през XIII в. е имало куманска порода коне). Стадата са се пазели от яки дълговласи овчарски кучета, чието название *komondor* е загатвало за куманския им произход. Палоци-Хорват се спира на куманските домове, които вече не се отличавали от унгарските и изтъква, че отнасящите се до куманските поселения археологически податки са преди

[708] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 112-114. През 1389 г. палатинът бил изготвил един документ в „куманското поселение около църквата на мъчениците Св. Фабиан и Себастиян“; впоследствие селището получило името Fábiánsebestyén. Авторът посочва и други примери от края на XIV в. за заселването на кумани край някаква стара църква.

[709] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 114-115.

всичко паметници на обществено-стопанската интеграция.[710] Той обръща внимание също на гъстотата на куманската поселищна мрежа през XIV-XV в., която е съответствала на тази на унгарските села от Арпадската епоха. Още през XV в. тя била доста разкъсана: най-напред изчезнали стопански нежизнеспособните села, вероятно принадлежащи на общности, които най-много се придържали към степния начин на живот. Вече в средата на XVI в. останали едва 55-60% от старите села. По-нататъшното развитие съвпадало с това на унгарската поселищна система. Голяма част от селата, попаднали под турска власт, били разрушени през Петнадесетгодишната война (1593-1606), а жителите им се изтеглили към граничните райони и Унгария. Така продължилият векове наред асимилационен процес на кумани и яси приключил и тези източни народностни елементи на средновековна Унгария се превърнали в етнографски групи.

Към книгата е приложен справочен апарат, включващ един *хронологически преглед* (с. 121-123) на събития в историята на узи, печенези, кумани и яси (893-1422 г.); списък на *съкращенията* (с. 124-125); един *преглед на литературата* (с. 126-128), разделен на „общи трудове“, „изворни издания“, „общо за историята на степните народи“, „археология, културна история“; *списък на изображенията*, обхващащ 73-те илюстрации към текста (с. 129-135); и един *списък на таблата* със 78 изображения (с. 136-141). Трудът на Палоци-Хорват и излязлата през 1990 г. монография за половците на С. Плетньова се допълват взаимно. Но докато във втория случай вниманието е насочено предимно към южноруските степи и изложението приключва с монголската инвазия, то книгата на унгарския археолог хвърля мост към последвалите векове и до голяма степен маркира еле-

[710] **A. Pálóczi Horváth.** Petschenegen, 116-119.

ментите на интеграция на куманите в средновековното европейско общество. Авторът продължава и през следващите години да се занимава с куманската тема. Повечето му публикации обаче, в това число и издаденото на унгарски ново монографично изследване за археологическата култура на куманите, остават недостъпни за невладеещите този език специалисти.[711]

[711] Срв. например **A. Pálóczi Horváth.** Kun sírleletek-a viselet, fegyverzet és lószerszám. – *Keletkutatás*, 1989, tavasz. 18-35; **A. Pálóczi Horváth.** A kun társadalom átalakulása a XIV-XV században. – In: *Tanulmányok a 700 éves Kunhegyesről*. Szerk. Szurmay Ernő. Kunhegyes 1989, 17-25; **A. Pálóczi Horváth.** *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában.* Karcag, 1994, 247 + 1 pp. (= *Keleti Örökségyünk*, II) [на с. 187-191 е дадено резюме: Traditions, connections and influences in the archaeological culture of the Cumanians]; **A. Pálóczi Horváth.** A kun betelepedés Kiskunfélegyháza környékén és a város korai története. – In: *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1995-1996;* **A. Pálóczi Horváth.** Kunok a kelet-európai sztyeppén és Magyarországon. – In: Az Alföld társadalma. (Az Arnay János Múzeum által 1994 április 28.-30.-án Nagykőrösön rendezett interdiszciplináls konferencia anyaga). Szerk. Novák László. Nagykőrös 1998, 109-146 (= *Acta Musei de János Arany Nominati* VIII) и др. Вж. също: **A. Pálóczi Horváth.** Steppe traditions and cultural assimilation of a nomadic people: the Cumanians in Hungary in the 13th-14th century. – In: *Archaeological Approaches to Cultural Identity*. Ed. By S. Shennan. One Worls Archaeology, 10. London 1989, 291-302; **A. Pálóczi Horváth.** Die Einwanderung und Aussiedlung von Völkern aus dem Osten im mittelalterlichen Ungarn (Das Beispiel der Kumanen). – In: Internationales kulturhistorisches Symposion Morgensdorf 1994. Band 25: Verfestigung und Änderung der ethnischen Strukturen im pannonischen Raum im Spätmittelalter. Hrsg. Roland Widder. Eisenstadt 1996, S. 17-26. Сравнително пълна библиография на учения е обнародвана във връзка с неговата 65-годишнина в кн. 3-4 от 2006 г. на *Studia Carolensia* (издание на Будапещенския „Károli Gáspár“ университет), вж.: http://www.kre.hu/studia/Cikkek/2006.3_4.szam/paloczi.bibliografia.pdf.

„Епохата" на Питър Голден в изучаването на куманите-кипчаки

През първата половина на 90-те години се появяват и други проучвания, свързани с куманската проблематика. Тогава биват отпечатани дисертацията на И. Мандоки-Конгур върху куманските езикови реликти от Унгария, работата на И. Баскъ за изучаваните от Ласло Рашони тюркски антропоними, дискусията на И. Вашари относно произхода на Асеневците и др., към които могат да се добавят публикацията на **Денеш Шинор** [**Денис Синор**] (род. 1916) за народа *китани* от Кепешката хроника[712] или приносите на **Арпад Берта** (род. 1951) за куманските лингвистични следи и за тюркските по произход маджарски племенни названия.[713] Извън Унгария освен книгата на С. Плетньова и

---

[712] **Dénes Sinor.** A Kitanok népe a Képes Krónikában és ami körülötte van [Народът Китани в хрониката на Кепеш и сродни теми]. – *Keletkutatás*, 1994, N° 1, 3-14.

[713] Срв. рецензията на **Árpád Berta** към дисертацията на Mándoky-Kongur (*A kún nyelv magyarországi emlékei*. Kézirat. Budapest 1986. Kandidátusi értekezék). – в: *Keletkutatás*, 1988, 98-99**.** Вж. също **A. Berta.** Zur Frage der kumanischen Dialekte. – In: *K. Rédei Festschrift*. Wien – Budapest, 1992, S. 77-87; **Á. Berta.** A kunok eredete. A magyarországi kunok korai történelme. – In: *Adatok Kiskunjalas történetéhez.* Szerkesztette: Szakál Aurél. Kiskunhalas, 1996, 11-20 (*Halasi Téka* 18), също и в турски превод на Emine Yılmaz: „Kumanların kökeni". – In: *Bir, Türk Dünyası İncelemeleri, 9-10. Prof. Dt. Kemal Eraslan Armağanı*. Istanbul, 1998, s. 133-142. Срв. освен това **A. Berta.** Ungarische Stammesnamen *türkischen* Ursprungs. – *UAJ*., N. F. 9, 1990, 31-37. **A. Berta.** Le systéme des noms de tribus Hongroises d'origine Turke. – In: *Les Hongrois et l'Europe: conquête et intégration*. Paris –Szeged, 1999, pp. 45-59; **A. Berta.** Türkçe kökeni Macar kavim adları. Çeviri: Nurettin Demir & Emine Yılmaz. Ankara (*Araştırma-Inceleme Dizisi*, 2), 2002; **А. Берта.** Новые взгляди отно-

съответните трудове на В. Дримба и М. Моллова от това време заслужават да се споменат само работата на **Алдо Галота** (1941-1997) за един препис от *Codex Cumanicus* в манускрипт, съхраняван в Biblioteca Medicea Laurenziana във Флоренция,[714] монографичното изследване на **Мустафа Сафран** (род. 1958) за живота на куманите според запазения речников материал – едно почти инцидентно за турската историография начинание,[715] както и статията на **Ингеборг Балдауф** и **Семих Тезджан** (род. 1943) за гатанка № XIX в *Codex Cumanicus*, даваща по-точно

сительно венгерских племенных названий тюркского происхождения. – *Бюллетень (Newsletter)* 9. Hungaro-Rossica. Москва, 2002, с. 8-36.

[714] **Aldo Gallotta.** Una «nuova» copia del Codex Cumanicus. – *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, 52, 1992, 455-459.

[715] Вж. **Mustafa Safran.** *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgatlara Göre Kuman/Kıpçak-lar'da Siyasî İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*. [Политическият, стопанският, социалният и културен живот на куманите/кипчаките според речниците, написани в обитаваните от тях области]. Ankara, 1993, XV + 212 pp. (= *Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü*, 137; I/A 27). Това е докторската дисертация на автора, разработена под ръководството на проф. д-р Reşat Genç. В нейния увод се разглеждат (1) общото положение на тюркския свят преди 10 в., (2) политическата история на куманите-кипчаки, (3) речниците, съставени в областите на обитаване на куманите-кипчаки и (4) кипчакският език и написаните на него произведения. Първата част обхваща в 13 параграфа социалното и културно положение на куманите-кипчаки, а втората част третира в 5 параграфа техния стопански живот. Срв. към това рецензията на **Ali Ahmetbeyoğlu** в: *Türk Dünyası Araştırmaları*, 89, 1994, 223-225. Още като студент M. Safran се насочва към тази проблематика – неговата дипломна работа е на тема „Codex Cumanicus'a Göre Kuman/Kıpçaklar'da Ticari Hayat" [Търговският живот при куманите-кипчаки според Codex Cumanicus]. Вж. също **M. Safran.** Kumanlar/Kıpçaklar. – In: *Tarihte Türk Devletleri*. Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları. Ankara, 1987; **M. Safran.** Kuman/Kıpçaklar. – In: *Türkler*, II, 14. İstanbul-Ankara, 2002, pp. 785-792.

тълкуване на нейното начало.[716] Още през 1987 г. г-жа Балдауф разглежда тюркско-немските записи в СС, изтъквайки че немските думи са част от ежедневния речников фонд и не показват специфично християнски белези. Ето защо тези записи са помагали по-скоро на вече напреднали в изучаването на куманския (както мисионери, така също и търговци) при активното овладяване на езика в ежедневието.[717] Германските глоси в Кодекса и преди са привличали вниманието на учените (Г. Кун, Д. Дрюл, Л. Лигети, В. Дримба), но за пръв път те се превръщат в обект на позадълбочено изследване през 90-те години в статията на **Йорг Рике** (род. 1960), където след кратка информация за същността на СС са предложени дипломатическо издание на тюркско-немските записи и подробен глосар на всички германски форми, съдържащи се в паметника.[718]

[716] **Ingeborg Baldauf, Semih Tezcan.** Zu einem Rätsel des Codex Cumanicus. – *RO*, 49, 2, 1995, 37-51 (= *A Volume of Studies dedicated to Professor Edward Tryjarski on His Seventieth Birthday*). Тук е анализирана думата käläč ‘хляб’ в началото на гатанката – една иранска заемка в тюркските езици (< *ср.пер.* kulāčag ‘сладко обло хлебче’, която е проникнала и в руски (колач ~ калач). На проведената във Ваймар през 1988 г. конференция на PIAC проф. И. Балдауф изнася доклад върху монголските елементи, открити на fol. 60 от Кодекса. Сега в бележка под линия тя оповестява, че подготвя и ново издание на съдържащите се в паметника гатанки.

[717] Срв. **I. Baldauf.** Missionshilfe oder Kuriositätensammlung? Das komanisch-deutsche Glossar im Codex Cumanicus (14. Jh.). – In: *Germano-Turcica. Zur Geschichte des Türkisch-Lernens in den deutschsprachigen Ländern*. Bamberg, 1987, S. 15-18.

[718] Вж. **Jörg Riecke.** Der deutsche Wortschatz des Codex Cumanicus. – *Sprachwissenschaft*, 19, 1994, 62-114. Тази статия няма отношение към развитието на „куманологията“, но тя е изключително ценна за проучва-

В последните десетилетия на XX в. обаче „кумановедството“ се обогатява с изключително задълбочените трудове на американския историк тюрколог **Питър Бенджамин Голден**, един от най-компетентните днешни специалисти по миналото на източноевропейските конни народи, чиито работи са своеобразен еталон за качеството на научните изследвания. Покрай заниманията си с хазарите Голден разглежда огузките миграции и тюркските влияния в Кавказ,[719] а след публикацията за „дивите половци“ подготвя няколко студии върху отделни недостатъчно изяснени въпроси от историята на кипчаките, които са обединени в авторовата поредица *Cumanica*. В първата от тях, обнародвана през 80-те години, се разисква ролята на куманите-кипчаки в Грузия.[720] Ученият изтъква значението на Кавказ като естествена преграда, отделяща евразийската степ от източното Средиземноморие, което му е отреждало важно място в отбра-

---

нето на Codex Cumanicus. Дължа голяма благодарност на проф. д-р Мирей Шнидер от литературния факултет на университета в Констанц, която след разговора ни във Венеция през декември 2002 г. бе така любезна да ми изпрати копие от материала.

[719] Срв. например: **P. B. Golden.** The Migrations of the Oğuz. – *Archivum Ottomanicum*, 4, 1972, 75-80; **P. B. Golden.** The Oğuz Turkic (Ottoman/Safavid) Elements in Georgian: Background and Patterns. – In: *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern*. Ed. A. Asher *et al.* New York, 1979, pp. 183-208; **P. B. Golden.** The Turkic Peoples and Caucasia. – In: *Transcaucasia. Nationalism and Social Change*. Ed. R. G. Suny. An Arbor, 1983, pp. 45-67 и др. Вж. от по-ново време **P. B. Golden.** Georgio-Turcica: Some Marginal Notes on Pre-Ottoman/Safavid Oğuz and Non-Oğuz Turkic Elements in Georgian. – *Archivum Ottomanicum*, 13, 1993-1994, 101-116 и особено **P. B. Golden.** *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992 (= *Turcologica*, Bd. 9), също в турски превод: **P. B. Golden.** *Türk HalklarıTarihine Giriş*, çev. Osman Karatay. Ankara 2002.

[720] **P. B. Golden.** Cumanica I: The Qipčaqs in Georgia. – *AEMAe*, 4, 1984, 45-87.

нителните стратегии на лежащите на юг големи седентарни държави,[721] после разглежда отношенията на номадите с Армения, Грузия и Азербайджан, поделяйки ги в 4 периода: „хуно-хазарски“, „селджуко-кипчакски“, „монголски“ и „османско-сафавидски“.[722] От тях вторият е бил особено важен за изучаването на средновековна Евразия, защото е свързан с конфедерацията на куманите-кипчаки, чиито представители се срещали в Дунавска Европа и Византия, в Сирия и Египет при Аюбидите и Мамелюките, в Транскавказия и Русия, в Хорезм и Централна Евразия, в Индия и Китай. Голден отбелязва, че появата на този народ в понто-каспийската степна зона е следствие от поредицата миграции, протекли във Вътрешна Азия в резултат на борбата за пасища. Както при всяка номадска сила, овладяваща нова територия, първият удар на куманите е бил изцяло степно ориентиран. Те са се стремяли да наложат своята хегемония над останалите номади в Западна Евразия и след като окупирали земите им, се нагодили към най-подходящия за региона тип номадизъм. Това ги е увлякло да „изпробват“ отбраната и на съседните седентарни държави, в частност на Русия. Неза-

[721] **P. Golden.** Qipčaqs, 45-46. Идеята за взаимното владеене на Кавказ от „великите сили“, за да се пресече опасността от набези на иранските (след тях и тюркските) евразийски номади, датира от времето на римско-партянската борба за надмощие в района през първите векове на н. е. И независимо, че римляните са станали с времето византийци, а партите са били изместени от сасанидите, които на свой ред отстъпили пред арабите и исляма, геополитиката в региона си е оставала непроменена. Поради своята географска близост Иран е бил водещият „партньор“, в това съвместно господство. Но когато големите империи отслабвали и е нямало организирана сила, която да се наложи над номадите, транскавказките държави бързо възвръщали своята автономия или независимост. Така възниквали малки местни „империи“, функциониращи като важни регионални сили, и в този процес номадският фактор е бил един от решаващите елементи.

[722] **P. Golden.** Qipčaqs, 46-47.

висимо обаче от често преувеличения тон в руските хроники (и при някои съвременни историци), е било доста съмнително, куманите въобще да са мислели за завоюването на страната. Поради липсата на централна организация това е стояло извън техните възможности. Кумано-руските „войни“ представлявали набези за плячка от двете страни – изтъква авторът.[723] Изворите единодушно са възхвалявали бойните качества на номадите и неслучайно куманските отреди са се срещали на руска служба като „съюзници“ или наемници още от втората четвърт на XII в. Там те играели не по-различна роля от тази на огузо-селджукските отреди в политиката на Караханидите и Газневидите в Средна Азия. В това отношение Русия не е уникална: кумано-кипчаките са установявали подобни отношения с Византия, с държавата на Хорезмшаховете (възможно и с Караханидите) и въвличането им в Транскавказия е представлявало част от същия модел на номадско-седентарните отношения. След тези обобщения, въвеждащи към темата, Голден разглежда „***ранните бележки за кипчаките в грузинските извори***“ (с. 50-55). Първото споменаване за тях се срещало в написаната през 70-те години на XI в. грузинска история на Леонти Мровели, където в една анахронична бележка за подвизите на Александър Велики кипчаките (*Qivč'aq*) са споменати заедно с неясните по своя произход *bunt'urk*-и.[724] Те се появяват и в съставеното към края на VIII и началото на IX в. от

[723] **P. Golden.** Qipčaqs, 48.

[724] Вж. **P. Golden.** Qipčaqs, 50-51 и бел. 17: „C'xovreba k'art'uelt'a mep'et'a da pirvelt'agant'a mamat'a da nat'esavt'a“ („История на грузинските царе и на първите отци и поколения“, т. I, с. 17). Това *bun* от термина или етнонима *bunt'urk* (bun-тюрк?) някои автори са смятали за заемка от *иран*. bun ‘коренен’ (< ‘произход, корен, предтеча, собствен, истински, основа’) – една дума, която е била проникнала също в древнотюркски. В статията си от 1960 г. Анчабадзе свърза на с. 115 *bunt'urk* със севернокавказките хуни.

Джуаншер животоописание на Вахтанг Горгасал (редом с алани, печенези, сики и тюрк[ют]и) и Голден дава извадка от съответния текст.[725] Подобна анахронична бележка, в която старите и неясни етноними са били заменени с „осъвременени“ имена, съществува и в текста за „Мъченичеството на Давид и Константин“, загинали при похода на омаядския генерал (по-късно халиф) Marwān в 737 г., когато е била временно покорена Хазария.[726] Грузинските писатели от XI-

[725] Вж. **P. Golden.** Qipčaqs, 51-52: „C'xovreba Vaxtang Gorgaslisa“ („Историята на Вахтанг Горгасал“). Предполага се, че трудът на Джуаншер е бил използван от Леонти Мровели. В него се твърди, че царувалият в 446-552 г. Вахтанг бил победил асите (*Ovs*) и кипчаките и съградил Овсетската порта (Dariani). Над нея той издигнал високи кули и разположил като гарнизон планинци от близките райони. Така „големите нации на овси и кипчаки“ не можели да минават, освен по заповед на картвелския цар. Тогава той се обърнал към Печенегия (*Pačaniket'i*), която по онова време граничела с Осетия (*Ovset'i*). Много по-късно печенезите (*Pačanik*) и жиките (*Jik*) били прогонени от тюрките (*T'urk't'agan*), като печенезите отишли на запад, а жиките се укрепили в покрайнините на Абхазия (*Ap'xazet'i*). Според Голден описаната ситуация визира пристигането на тюрките в края на VI в. и покоряването от тях на „севернокавказките хуни“ и другите тюркски номади, които впоследствие формирали Хазарския каганат. Но текстът може да е отразявал и появата на кипчаките (обозначени като „тюрки“), която е довела до прогонването на печенезите на запад. Във всеки случай бележката произлизала от (или била прередактирана през) XI в., след идването на куманите в понто-каспийския регион.

[726] **P. Golden.** Qipčaqs, 52-53. Изворът изглежда е бил съставен малко след смъртта на кагана и се е запазил в късна редакция от XII-XIII в. Във встъпителния пасаж, разглеждащ трудностите, през които е бил изправен византийският император Ираклий (610-641), загинал в борба със Сасанидски Иран, се твърди, че „по заповед на Бога той потеглил срещу персите и дошъл до страната на *куманите*, които са кипчаките, и омъжил дъщеря си за кипчакския цар и взел със себе си цялата му армия, за да подсили своята“. Тук хазарите, съюзници на Ираклий в борбата със Сасанидски Иран, са заменени с кумано-кипчаките. Отбелязаният от автора военен съюз е изопачена по-късна добавка – изтъква

XII в. често са пишели за кумано-кипчаките, но за да оживят разказа си те подменяли името на познатите кипчаки с изчезналите хазари.[727] П. Голден накратко проследява пътя на новата номадска сила. Като една от племенните групи в кимекската конфедерация, кипчаките през IX-X в. са били най-източни съседи на печенезите и огузите. В 30-те години на XI в. те, заедно с *Köčät (? كجات) и с Čuğraq, са създавали грижи на хорезмшаха Altuntaš и на неговия син и приемник Hārūn. Някои податки говорели за завладяване от тях и на други тюркски групи в Средна Азия, например (Elkä) Bulaq, които обаче са били по-късно освободени. В 1055 г. куманите-кипчаки се придвижили в понто-каспийските степи. Тази западна групировка (източните им групи в Централна Азия са споменати като *Qanglı*) е била конфедерация от слабо свързани помежду си орди, които съвременните учени определят по техните местоживелища. Голден цитира предложеното от Прицак поделяне на 12 групи и отбелязва, че според археологическите податки е имало и севернокавказка група, липсваща в досегашните схеми. Спадащите към нея кипчаки не били част от извиканата от Давит II орда и навярно те понякога са създавали проблеми на грузинците. Владяната от тях територия е включвала среден Кубан, Кумско-Маничката степ, подножието на Карачаево-Черке-

---

Голден. В него може би се е съдържал неясен спомен за дейността на последния от Ираклидите, Юстиниан II (685-695, 705-711), който, детрониран и заточен в Крим, се оженил за сестрата на хазарския каган, надявайки се с хазарска помощ да си възвърне трона, освен ако чрез него не бил прокаран и един полезен, макар неточен, паралел към политиката на грузинския цар Давит II.

[727] **P. Golden.** Qipčaqs, 53. Авторът подчертава, че тъкмо падането на Хазария, византийската предна защитна линия срещу степните инвазьори (процес, започнал с руско-огузката атака над хазарската столица Итил/Атил в 965 г.), отворило вратите за поредицата номадски нахлувания, разтърсили целия регион.

сия и т. нар. Пятигорие. Номадстващи в района на днешна Кабарда, те породили изместване на местното население – ираноезичните алано-аси и палеокавказките народи. Трудно било да се определи какви кумано-кипчакски племена или кланове са живеели в района, но те ще да са включвали елементи, свързани с източните групировки на понто-каспийските кумани (с Донецко–Донско–Волжкия регион), познати в руските летописи като „диви половци“ – отбелязва Голден. Не е ясен характерът на отношенията им с Грузия, преди Давит II да извика ордата на Äträk. Но това събитие несъмнено е имало своята „предистория”, за което говорел фактът, че Давитовата съпруга Guaranduxt е била дъщеря на Äträk. Времето и обстоятелствата по сключване на брачния съюз не са известни. Непосредствената причина за тази стъпка обаче би могла да се види в масовите нападения на селджуките. Цар Давит явно се нуждаел от помощ и той я потърсил сред не по-малко войнствените кипчаки. За да хвърли повече светлина върху въпроса авторът описва накратко отношенията на „***селджуките и Грузия***“ (с. 55-57). Още в първата половина на XI в. тюркски отреди с огузки произход нахлували в Транскавказия, но едва от средата на века нападенията им започнали да придобиват по-мащабни измерения. Около 1048 г. тюрките разбили в долината на Basean обединените византийско-грузинско-арменски сили.[728] В 1064 г. водените от селджуките огузи, начело с Алп

[728] **P. Golden.** Qipčaqs, 56. Византия не подсилила, а отслабила източната си отбрана с анексията на арменските държави Вашпуракан (1021) и Ани (1045), защото така бил елиминиран нейният арменски буфер. Грузия при Баграт IV (1027-1072) на свой ред е била застрашена от номадите и Византия, а освен това е имала проблеми и с усмиряването на транскавказката християнска аристокрация. Такива вътрешни слабости и раздори са били винаги ключ към военния успех на номадите. През 1054 г. селджукският владетел Тогрул Бег разпрострял властта си над Южен Азербайджан, след което предприел експедиции срещу грузин-

Арслан (1063-1072), осъществили редица набези в Транскавказия. Тези атаки, предприети отначало за подсигуряване на Азербайджан, при което размирните тюркменски групи са били пращани да безпокоят и византийските граници, са резултирали в битката при Манцикерт през 1071 г. Недооценена от селджукското командване, заинтересовано повече от постигането на господство в мюсюлманския свят, тя разкрила Анадола за племената, следващи селджуките. С падането на малоазийските византийски владения Армения и Грузия останали още по-открити за набезите на огузите и турските атаки заляли Багратовия син и приемник Giorgi II (1072-1089). Възцарилият се с преврат Davit' II Ağmašenebeli („Строителят", 1089-1125) трябвало да положи сериозни усилия за възстановяване и разширяване на страната. Още преди смъртта на султан Berqyaruk (1104) царят бил престанал да плаща харадж (навярно от 1097 г.), а през 1104 г. отвоювал Heret'i и Kaxet'i. Последвало десетилетие на стабилност и успехи срещу мюсюлманско-турските му и вътрешни врагове. По време тъкмо на тези кампании Давит решил да доведе номадите и Голден обстойно се спира на „***поканата до куманите-кипчаки***" (с. 57-76). Това е сърцевината на неговата студия, в която събитията биват анализирани въз основа на изворовия материал и релевантната научна литература. Малко след 1118 г. „Историкът на Davit' Ağmašenebeli" информира, че царят извикал ордата на своя тъст.[729] Спо-

ско-арменските земи. Баграт IV се опитал да се противопостави, като накарал асите-алани (*Ovs*) да нападнат мюсюлманите на Arrān (1062 и 1065). В привличането на асите, с които Багратидите са поддържали тесни връзки, Голден вижда прецедент за по-късната политика на Давид II.

[729] **P. Golden.** Qipčaqs, 58. Авторът цитира пълния текст на съобщението, от което става ясно, че царят решил да извика кипчаките, защото били добри воини и лесно можели да бъдат държани в подчинение на волята му. Освен това се намирали наблизо, а и „преди много години" Да-

ред някои грузински автори кипчакското преселване е било едно от най-важните събития в средновековната история на страната, защото така царят се сдобил с лоялна само към него военна сила, която той успешно използвал против своите врагове. Други учени са на мнение, че кумано-кипчаките са представляали потенциална заплаха за Грузия. Отначало тя ги е сдържала, карайки асите да затварят планинските проходи, но после се е стремяла да ги спечели чрез брачния съюз, като била едва ли не съгласувала политиката си с Русия, с която е поддържала тесни връзки. Голден се намесва в спора с аргумента, че са липсвали податки за политико-стратегическо сътрудничество между Русия и Грузия по онова време – директните контакти между двете страни се развили едва през XII в. и в тях е бил въвлечен куманският елемент. Нямало данни също кипчаките да са били застрашавали Грузия, независимо че набезите несъмнено са създавали проблеми. Действайки чрез своите съюзници асите, които се явявали по-скоро като васали, грузинците са контролирали всички важни планински проходи. При визитата в тяхната страна цар Давит е легализирал формално

вит II се оженил за Guaranduxt, дъщерята на техния вожд At'rak'a, сина на Šarağan. Кипчаките поискали „сигурен преход (*gza mšvidobista* 'мирен път') от асите (Ovs)" и Давит II се отправил в Ovset'i, където владетелят и вождовете на асите се проснали „пред него като роби". След като получил заложници от кипчаките и асите той „обединил двата народа", между които занапред имало „дружба и мир като при братя". Царят завзел крепостите при Darial и проходите на Ovset'i и Кавказките планини, подсигурявайки пътя за кипчаките на своя тъст и братята на жена му. С тяхна помощ Давит напълно разбил „силите на Персия", всял страх сред околните царе и извършил невероятни подвизи. Той заселил на добри места кипчаките с техните семейства, „от които 40 000 подбрани (воини) били с него, когато потеглял на война". Тях царят снабдил с коне и оръжие. Той притежавал и около 5000 подбрани роби, тренирани в бой, които станали християни. Много кипчаци също приели християнството и така „неизброимо множество е било спечелено за Христа".

властта си над целия регион. Несъмнено програмата му за създаване на мощна централизирана монархия по византийски и селджукски модел е била резултат на дълго внимателно планиране, тъй като брачният съюз е отразявал широк стратегически поглед. Но той не бил оригинален, а е следвал старите модели на алианс с по-важните северни съседи – припомня авторът. Подобно на всички средновековни владетели, стремящи се към форма на управление с минимални ограничения за своя авторитет, Давит е виждал в кипчаките удобно политическо средство. Той е разполагал и с 5000 души „домашна армия", всъщност армия от „гулями" (*ğulām*) – добре екипирани воини-роби, която институция била заета от Абасидския халифат чрез селджуките, доколкото по това време се забелязвали и други следи от тяхното влияние в Грузия.[730] Тя навярно е била създадена преди привличането на кипчакските сили, но може би е включвала също и кипчакски и други тюркски племенни воини (образуващи основата на гулямските армии в мюсюлманския свят), наред със севернокавказките планинци. Самата кипчакска войска от 40 000 бойци (заедно със семействата им броят на номадите ще е стигал до 200-225 000 души) не представлявала наемническа армия. Кипчаките са били екипирани от държавата, получавайки земя за заселване и заплати.[731] Те едва ли са били единствената опора на монархията, но добре противодействали на рушителните елементи. С тяхна помощ Давит

[730] **P. Golden.** Qipčaqs, 61. Срв. например някои грузински титли и термини, като *amirspasalari* (от amīr-sipāh-sālār), *vaziri* (от vezīr, wazīr), *jari* 'армия' (от čäri) и др.

[731] **P. Golden.** Qipčaqs, 62. Авторът припомня, че броят на мигриралите в Унгария кумани на хан Kötän (1239) също е възлизал на 40 000 (това е забелязал и Мургулия, „К вопросу", с. 42 и 44), а в руските „былины", запазили спомен за борбата на Киевска Рус със степта, на „Атрак" (Äträk) и „Коньшок" (Könčäk) отново са приписвани сили от 40 000 стрелци.

II е могъл да реализира своите планове за експанзия и завладяването на територии, да затвърди надмощието на Грузия в региона, както и да закрепи собственото си господство в страната. Не е известно къде са се настанили тези около 200 000 номади, но по всяка вероятност те са били заселени не масово, а разпръснато съобразно тяхната кланова структура. Това, съгласно Голден, е било част от плана за бързата им асимилация. Царят е желаел да ги християнизира и грузинизира колкото се може по-скоро и постигнатият успех за такова кратко време е бил необичаен за номадско-седентарните отношения. Явно кипчаките са били деномадизирани, превръщайки се в местна сила от казашки тип. Промяната се отразява и в постоянното разграничаване в изворите между пристигналите по-рано „предишни кипчаки“ (*naqivč'aqara*) и дошлите през XII в. „нови кипчаки“ (*qivč'aqni axalni*). Асимилацията е била пълна, защото са останали съвсем малко кипчакски следи (отделни заемки, лични имена и топоними, които са били доста проблематични)[732] и в сравнение с Унгария и Румъния резултатът е бил впечатляващ. Преди да проследи съдбата на номадите в Грузия авторът се спира на Атраковата орда. Както е представен в извора („*At'rak'a*, син на *Šarağan*“) куманският предводител е бил идентичен с Отрок, син на Шарукан от руските летописи. Формите At'rak'a ~ Otrok (грузинците често са добавяли *-a* към чужди заемки) предавали тюркското име Äträk (Ötrök) ‘светлокож’. На свой ред името Šarağan ~ Šarukan (Šaruqan) можело да се свърже с *монг.* и *уйгур.* *šaraqan > *унг.* sárkány ‘дракон’, или да се етимологизира като *Šārī-xan, Šaru-qan ‘кан/хан на племето *Šārī*’, респективно като Šaruq-qan < Ča-

[732] **P. Golden.** Qıpčaqs, 64. Един топоним, свързан с манастира при Harič, *Ǧp'č'axavank* в селището *Ǧp'č'ax* (= Qıpčaq) в Армения е предизвикал дискусия между грузинските и арменските учени, дали кипчаките не са се заселили и в арменските земи.

ruq-qan.[733] П. Голден изброява запазените в летописите имена на членове на Шаруковия род, предлагайки в бележки под линия възможните им етимологии.[734] Противно на Прицак обаче, отнасящ Шарукан с неговите потомци Атрак и Кончак към династичния клан *Ölbärli*, той изхожда от една податка при Татишчев, свързваща Кончак с Токсобичите (*Toqsoba*) – едно от управляващите племена на т. нар. „диви половци“.[735] Авторът привежда сведението от Ипатиевата

[733] **P. Golden.** Qipčaqs, 65 и бел. 61. Първата интерпретация е застъпена от Pritsak (Polovcians, 335 и 369), втората е била предложена от Golden (Polovci Dikii, 306, бел. 54), а третата е била дадена от Rásonyi („Kuman“. – *Türk Kültürü Araştırmaları*, 3-6, 1966-1969, p. 126), който е обяснявал името като *Šaruq-xan* < *Šaruq* < čaruq ‘çarık’ „цървул?“ (Голден: rawhide sandal, „сандал от груба, необработена, сурова кожа“), поставяйки го в същата семантична група както *könčäk*. Голден припомня обаче, че Махмуд Кашгари е смятал Čaruq за „име на тюркско племе, населяващо (района на) Barčuq“. Това е позволявало и интерпретацията Šaruq-qan (< Čaruq-qan) по аналогия на Šaru-qan ~ Šārī-qan. Шарукан е бил постоянен съюзник на Боняк (Böŋäk < bön- ‘остарявам’), другият главен вожд на източната куманска групировка, станала известна в Русия като „диви половци“. Техните лагери се простирали от Донецко-Донския район до Волга и навярно са достигали севернокавказките степи – територия, която може да е била известна и като „Черна Кумания“.

[734] **P. Golden.** Qipčaqs, 66-67.

[735] **P. Golden.** Qipčaqs, 67-68. В бел. 72 авторът разяснява по-подробно това си предпочитание. В т. III, с. 135 от преиздадената в 1962-1968 г. история на Татишчев са споменати двамата „Кончак Казибайрович“ и „Кончак Тускобич“. Второто фамилно име изглежда било изопачена форма от „Токсобич“, т. е. *Toqsoba*. Поради факта, че те са били назовани сред „дивите половци“, Голден издига хипотезата за връзка на Шаруканидите с тях. Първоначално Прицак (Polovcians, с. 338) е бил идентифицирал Атраковата орда с Тертеробичите (*Terter-oba*; دورت / درو), но вече по-нататък в същата статия (с. 368-369) той определено свързва Шарукан с *Ölbärli*, а Боняк – с *Qay* (*Qay-oba*). В руските извори *Toqsoba* и *Ölberli* често се споменават заедно и затова биват възприемани като „дуални кагани“ на „дивите кумани“ (според Прицак – на всички кума-

хроника, описващо как Мономах прогонил Отрок в „Обезы“, т. е. в Грузия (Obez < Abaza, с този термин са обозначавани абазите или абхазите и северните грузинци) одвъд Железните врати (Дарбанд), докато брат му Сърчан останал край Дон, препитавайки се с риба и по-късно изпратил при него певеца Ор (Ör), за да го накара да се върне, включително като помирише „тревата *евшан*“ (yävšan < yabčan, yavčan, yavšan ‘пелин’). Разказът дава повод да се разгледат събитията, довели до преселването на Äträk.[736] Руските кампании от началото на XII в. причинили разместванията сред номадите. Ордата на Шарукан се придвижила на изток, далеч от опасността. Част от нея, предвождана от Äträk, потърсила убежище в Северен Кавказ. Изглежда при бягството номадите загубили стадата си, заграбени като плячка от русите, защото в *K’art’lis C’xovreba* се споменава, че те са били „близко и бедни“ и че царят снабдил кипчакските воини с коне и снаряжение. Това може би обяснява оставането на някои от тези кумани в Грузия и тяхното по-бързо седентаризиране. След смъртта на Владимир Мономах и отслабването на руския натиск повечето номади, заедно с Äträk, се завърнали в степта. Други, явно по икономически причини

ни). Ислямските извори са запазили разказ за враждата между دورت / درو и *Toqsoba*, продължила в мамелюкската държава. Ибн Халдун е приписвал тази враждебност на кипчакския произход на *Dwrt / Drwt* и „татарския“ произход на *Toqsoba*. Не било ясно, дали това е опит от негова страна за обяснение на трайната омраза („татарите“ завладяли кипчаките и ги включили в своята конфедерация, докато Западна Евразия е била кипчакизирала), или действително е отразявало вътрешноазиатския (*Ölbärli* ? монголоезичен ?) произход на *Toqsoba*. Някои пояснения относно *Ölberli* Голден дава в бел. 73. В руските летописи те са наричани „Отперлюеви, Половци Орьплюеве“. Менгес ги съпоставя с Олберы (Ольберы) от СПИ и البرلى от мамелюкските извори (напр. an-Nuwayrī), която форма той реконструира като *Alp-erli*, докато Прицак я чете *Ölbärli*.

[736] **P. Golden.** Qipčaqs, 69-72.

останали в Грузия, където придобили привилегировано положение (подобно на преселилите се в Унгария техни сънародници), докато трета, по-малка група, е мигрирала в Източна Анадола. С помощта на своите кипчаки Давит II „започнал да напада Персия, Шарван и Велика Армения“, нанасяйки удари на зимуващите край Кура тюркменски номади, на благоденстващите мюсюлмански градове (Qabala, Barḏa‘a) и окупираната от турците част на Армения. За две десетилетия царят наложил своя авторитет над почти цяла Грузия, над много арменски територии, над северен Азербайджан (Шарван) и огромни райони в Северен Кавказ. С разгрома на обединените мюсюлмански сили при Didgori (12 август 1121) Грузия е била почти изцяло обединена (една година по-късно е бил отвоюван и Тбилиси), като в края на царуването си Давит II контролирал преобладаващата част на Транскавказия. Изворите са свидетелствали за противоречия между грузинците и кипчаките, както и за номадски набези в Грузия. В случая обаче навярно е ставало въпрос за други кумански групи, една от които е била на служба при мюсюлманския владетел на Дарбанд (Bāb al-Abwāb).[737] Липсата на координация сред кипчаките, при което дадена тяхна група е нападала уседналия съюзник на друга е била типична за куманските отношения с Русия и с другите съседни страни. Един от факторите за това авторът вижда в интеграцията на номадския управляващ слой в политико-социалната и икономическа система на седентарния им съюзник. Тесните лични връзки, потвърдени с брачни съюзи, създавали общност на егоистични местни интереси във вреда на обществения интерес. Малко предводители са могли да действат от „пан-кипчакска или номадска перспектива”. Опитът на Кончак и неговия син Юрги да проведат подобна „политика на унификация на куманите“ е бил за-

[737] **P. Golden.** Qipčaqs, 73-75.

къснял и загинал заедно с Юрги край Калка. Поради ограничеността на изворовия материал обаче можело само да се спекулира, дали и до каква степен тази тяхна държавнотворческа позиция не била породена и от пребиваването на Атраковата орда в Грузия.[738] В края на своето изследване Голден се спира на „***кипчаките в Грузия след Davit' II Aġmašenebeli***“ (с. 76-86), разглеждайки податките за тях на фона на грузинската история до монголското завоевание. Изворите споменавали отново за този народ едва при управлението на Гиорги III (1156-1184), наследил на трона своя баща Деметре I (1125-1155, 1155-1156) и брат си Давит (1155), чието царуване е било прекъснато от заговора в полза на Гиорги. Претенциите към престола на непълнолетния Давитов син, „Демна“ (= Деметре), били игнорирани поради възрастта му. За да се подсигури в тил, Деметре оженил Гиорги за Burduxan, дъщеря на аския цар Xuddan, а после насочил вниманието си на югозапад, където Гиорги подчинил Шарван като васална на Грузия държава. В по-късен извор от XIII в. се съобщава, че когато Гиорги извикал „няколко хиляди души аси (овси) и кипчаки, те дошли, подобно на домовете на Шарван“. От текста се оставало с впечатлението, че въпросните кипчаки, както и асите, са лагерували извън границите на Грузия и Голден допуска, те да са представлявали ордата на Äträk, която след завръщането си в степта била запазила връзка с Багратидовия дом. В Грузия имало и останали в страната кипчаки – за това свидетелствали събитията около аристократичния метеж, начело с клана Орбели. След завоюването през 1174 г. на старата арменска столица Ани, главнокомандващият (*amirspasalari*) Иване Орбели, започнал като наместник на Гиорги III да води собствена политика, като установил контакти със съседните мюсюлмански владетели и се надявал да основе своя държава под мю-

[738] **P. Golden.** Qipčaqs, 75-76.

сюлманска протекция, а впоследствие оглавил и бунта в името на Демна (1177) срещу „узурпацията“ на трона от Гиорги. Притиснат от въстаниците царят е бил спасен от кипчака Qubasar, който му се притекъл на помощ с 5000 души.[739] Това внесло обрат в събитията и проправило пътя за разгрома на бунтовниците. Повечето членове на фамилията Орбели били прочистени, Демна починал, след като бил ослепен и кастриран, а Кубасар получил поста на *amirspasalari* с много от земите на своя предшественик. Поради недоверието на царя към аристокрацията тя била изключена от редица висши служби, заети сега от кипчаки. Във връзка с това Голден отбелязва, че по онова време кипчаките посредством гулямската система са достигнали видни позиции и в съседните страни.[740] Гиорги III, който нямал син, е бил наследен от дъщеря си T'amar (1184-1213) – един безпрецедентен избор, още по-опасен поради напрегнатите отношения с отделни аристократически среди. За да си осигури приемствеността, Гиорги коронувал Тамара за съвладетел през 1178 г. след бунта на Демна. Когато тя сама поела управлението, благородническата опозиция се опитала да подкопае нейната власт и да възстанови старите си привилегии. Царицата е била принудена на отстъпки, включващи оттеглянето на Кубасар и други лоялни към короната сановници. Сред малкото, запазили своя пост лица, е бил Кутлу Арслан (*груз.* Qut'lu Arslan < *тюрк.* qutlu 'щастлив, благословен' +

[739] **P. Golden.** Qipčaqs, 78. Авторът предполага, че това са били т. нар. *mona-spa* (Багратидовата „гулямска“ армия) или може би кипчакски гвардейци.

[740] **P. Golden.** Qipčaqs, 79. Така например Šams ad-Dīn Eldigüz (El-Deŋiz?), *atabeg* на по-голямата част на Азербайджан (1137-1175) и един от основните опоненти на цар Гиорги III, е бил *mamlūk* с кипчакски произход. Кипчакски *атабегове* и други сановници са фигурирали също в историята на Сьокменидските владетели на Axlāṭ (т. нар. Ахлятски шахове) в Азербайджан.

arslan ‘лъв’) – кипчак, отговарящ за държавното съкровище.[741] Той се обявил за политическа реформа, предвиждаща създаването на ограничена монархия, при която аристокрацията, представена от своеобразен парламент или съвет, би имала действителната власт. Осъзнавайки заплахата, Тамара арестувала Кутлу Арслан, тъкмо когато се готвел да се провъзгласи за *amirspasalari*, а после се справила и с неговите поддръжници. Като сочи противоположните роли на Кубасар и Кутлу Арслан (първият защитник на короната, а вторият „шампион на един вид ‘феодален конституционализъм’, който би намерил топъл и разбиращ прием във феодална Западна Европа“) П. Голден отбелязва, че лоялността на Кубасар към династията била трудно обяснима, докато предложението на Кутлу Арслан можело добре да се разбере в контекста на останалите опити за ограничаване на абсолютната монархия. Двамата обаче въобще не са действали като представители на кипчакските интереси, а са били просто грузински политически фигури, имащи кипчакски произход.[742] По-нататък авторът се спира на брака на Тамара с руския княз Юрий, синът на Андрей Боголюбски (ум. 1174). Съгласно един грузински извор, неговата кандидатура е била препоръчана от ползващия се с благоволението на царицата „*амир* на K’artli и Tp’ilisi на име Abulasan“ [= Abu’l-Ḥasan],[743] който е знаел, че след като князът бил прогонен от своя чичо Savalat’ [= Всеволод „Большое Гнездо“],

[741] **P. Golden.** Qipčaqs, 80. Авторът превежда неговата грузинска титла *Mečurčlet’uxuc’esi* като „Lord High Treasurer“.

[742] **P. Golden.** Qipčaqs, 81.

[743] **P. Golden.** Qipčaqs, 82. Авторът изтъква, че сред християнските благородници в Транскавказия арабските и персийски имена не са били нещо необичайно. Този „Abulasan“ е идентифициран с арменския благородник Amir-K’urd Arcruni, господар на Mahkanaberd и Hałbad. В качеството си на „*amira* на T’bilisi“ той е заемал навярно и поста на заместник министър на финансите.

той е живеел „в града на Sevinž, царя на кипчаките“. Натам е била изпратена делегация, оглавена от търговеца Zankan Zorababeli, който скоро довел жениха. Голден е на мнение, че роденият в края на 60-те или в началото на 70-те години на XII в. Юрий ще да е пристигнал в Грузия много млад, около 1185 г. Неговото потекло е включвало и кумански предци (баща му Андрей се родил от брака на Юрий „Долгорукий“ с дъщерята на Ау-ора), поради което князът потърсил убежище при куманите в „града на Sevinž“ (< *тюрк.* Sevinč), намиращ се изглежда на територията на бабината му фамилия. Бракът обаче излязъл несполучлив. След като за няколко години не се родил наследник, той е бил разтрогнат (1187) – грузинските извори отдавали вината за това на пиянския разврат и „скитските навици“ (хомосексуализма) на „Гиорги Руси“. Царица Тамара се омъжила през 1188 или 1189 г. за аския принц с Багратидова кръв Davit' Soslan, а Юрий Андреевич се опитал на няколко пъти да си възвърне трона, преди да бъде разбит от войските на Тамара и Сослан (1191), сред които имало и кипчаки. Може би по това време в Грузия са навлезли новите кипчакски елементи (*axlani qivč'aqni*) – отредите, доведени от Савалат'и, брата на Севинж. Естествено, не всички кипчаки били послушни служители на грузинската корона. Номадските набези са продължавали и тогава, въпреки внушенията на някои хронисти, че поради огромната мощ на Тамара „овсите, планинците, кипчаките и сваните не са дръзвали да се ангажират с кражби“. Тамариният син Giorgi IV Laša („Блестящият“, 1213-1222) наследил една процъфтяваща „пан-Транскавказка монархия“, която се простирала от буферната зона на васалните турски държавици на югозапад до Осетия и Дагестан в Северен Кавказ и от Армения до също така васалния Шарван. Той обаче се изправил пред много по-страшни врагове. През зимата на 1220-1221 г. в региона проникнали монголите и като преко-

сили Кавказ, разбили лошо организираните руси и кипчаки при Калка (1223). Сестрата и приемникът на Лаша, Rusudan (1222-1245), станала свидетел на огромните опустошения, нанесени най-напред от хорезмийските воини на Jalāl ad-Dīn (син на хорезмшаха Muḥammad, 1200-1220), който в 1225-1231 г. оплячкосал Трансилвания, преди да загине в Кюрдистан, а накрая и от самите монголи. Тогава Грузия за последно се срещнала с кипчаките.[744] Голден предполага, че те са участвали в отбраната на кавказките проходи. Във всеки случай монголите успели да разделят куманите и асите, преди да ги победят. Това е тласнало кумански бежанци и в Кавказ. Арменските извори свидетелствали, че тези кипчаки са дошли при Гиорги Лаша (преди битката край Калка, тъй като царят е бил починал в 1222 г.) и предложили да му служат срещу земя за заселване, но Гиорги отказал. Тогава те се насочили към Ганджак (Ганджа), намиращ се под постоянната грузинска заплаха. Първият опит на грузинците да се справят с тях завършил с провал, но в последвалата кампания много номади били пленени. Оцелелите се пръснали на малки групи и по-нататъшната им съдба е неизвестна. Във войните с Jalāl ad-Dīn кипчаки е имало както в хорезмийската, така и в грузинската армия. Ибн Халдун съобщавал под 622/1225 г., че кипчаки и лакзи (лезгинци) са помагали на грузинците срещу хорезмийците, но същият този извор е отбелязал и старите връзки на кипчаките със семейството на султана, което позволило на Jalāl ad-Dīn да си подсигури тяхната подкрепа.[745] След упорита съпротива на куманите и

[744] **P. Golden.** Qipčaqs, 84-86.

[745] **P. Golden.** Qipčaqs, 86. Самият Jalāl ad-Dīn е бил отчасти с кипчакски произход. Прабаба му по бащина линия, Tärkän Xatun, е била кипчакска принцеса от рода Bayat/Baya'ut, династичния клан на Yimak/Yemek. Лоялността на много кипчаки към хорезмийския дом е била демонстрирана в 625/1227-1228 г. Тогава Jalāl ad-Dīn, изправен при Миндори пред силите на румския селджукски султан, на *маликите* на Сирия и Армения,

асите от района на Долна Волга – Кавказ те били погълнати в Чингизидската държава. Впоследствие кипчаките са изиграли важна роля в генезиса на такива народи като карачаите, балкарите и кумуките, чиито езици, наред с караимския и армено-кипчакския, стоят най-близко до куманския език на *Codex Cumanicus* и до тюркския идиом в арабско-мамелюкските речници.

Докато *Cumanica I* представлява една предимно исторически ориентирана работа, втората студия от същата поредица има доста по-сложен характер и в много отношения напомня комплексността при изследванията на Йозеф Маркварт. Публикувана през втората половина на 80-те години, тя е посветена на династичния куманski клан *Ölberli* (*Ölperli*).[746] Тук отново се подчертава, че историята на кипчакския племенен съюз, чийто западен (или Дунавско–Понто–Каспийски, Източноевропейски) клон е известен под името *Quman* и с преводи на етнонима, а източният му (Централноазиатски) клон е познат и като *Qanglı*,[747] продъл-

---

на „грузинци, арменци, Sarīr, лакзи, кипчаки, свани, абхази и чани“, съзрял сред вражеските редици знамената на близо 20 000 кипчаки и изпратил при тях Qošqar със самун хляб и сол, за да им припомни предишните задължения. Кипчаките се изтеглили настрани и така му гарантирали победата. Голден ги смята за „източни кипчаки“, имащи тесни връзки с хорезмийския дом, но едва ли за твърде скорошни пришелци, предвид отношението на Гиорги Лаша към бежанците само няколко години порано.

[746] **P. B. Golden.** Cumanica II: The Ölberli (Ölperli): The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan. – *AEMAe*, 6, 1986 (1988), 5-29.

[747] **P. Golden.** The Ölberli, 5-6. В обширна бележка под линия авторът изброява – наред с основната литература по въпроса – различните етнонимни варианти с техните възможни тълкувания. Така името Quman (*лат.* Comani, Cumani; *гр.* Κόμανοι, Κούμανοι) изглежда се е съдържало в превод при *рус.* Polovčin, Polovci; *лат.* Pallidi; *нем.* Falwen, Valwen и *арм.* Xartēš в значение ‘блед’. Връзката на кумани с канглъ е засвидетелствана от Рубрук, който е отбелязал: „*Quidam Comani qui dicebantur*

жавала да бъде трудна и още недовършена задача при изучаването на народите в средновековна Евразия. Тази номадска конфедерация си взаимодействала с всички седентарни общества, заобикалящи нейните степни земи (Dašt-i Qipčāq, Ṣaḥrā al-Xifǧāq, Pole poloveckoe). Дунавска Европа (особено Унгария), балканските държави, Русия, Византия, Транскавказия, ислямският Близък Изток и Средна Азия (в частност Хорезм), Индия и Китай са имали тесни и на моменти изключително близки контакти с една или друга кипчакска група. Езиково вариращите извори позволявали да бъдат възстановени основните черти на кипчакските външни отношения. Далеч по-незадоволително е било положението при всеки опит за съединяване на разпръснатите фрагменти с оглед на етногенезиса, на вътрешната история и на дина-

---

Cangle“ и „*Cangle quidam parentela Comanorum*“. Етимологията и произходът на Qanglï си оставали неясни. Някои учени (A. Z. V. Togan, С. Толстов, С. Кляшторни, К. Шаниязов, С. Ахинжанов и К. Мусаев) ги свързвали с оригиналното иранско или тохарско название на согдийските земи – Kangha, *кит.* K‘ang-chu, т. е. Qanglı ‘народът на Qang’, срв. също Kengeres в орхонските надписи и Κάγγαρ от печенежкия племенен съюз. Тюркската традиция, отразена в легендата за Огуз Хан и при Абу’л-Гази, асоциирала името с думата qang ‘кола’ или с ономатопоетичното qanga qanga, отнасящо се до нейното движение. Махмуд Кашгари обаче познавал тази дума единствено като антропоним: Qanglı ‘името на велик мъж на Qifjâq’. Връзката с „кола“ (семантична категория, отнасяна към други тюркски народи, например Ti-li/T’ieh-lê < *Tegreg ‘кола’, срв. *кит.* Kao-ch’e ‘висока кола’, название на T’ieh-lê и техните потомци уйгурите е предложена от E. Bretschneider, J. Marquart, P. Pelliot и L. Hambis. Етнонимът Qıpčaq/Qıbčaq/Qıfčaq и пр. също е бил проблематичен с оглед на неговата етимология и най-ранен произход. Следвайки тюркската традиция можело да се прокара връзка с термина qipčaq qovi ‘кухо дърво’ – идея, доразвита от P. Pelliot, виждащ в qobi, qovi ’празно място, пустиня’ (срв. *монг.* ġobi). Това тълкуване е прието от O. Pritsak, докато опитът на Gy. Németh да свърже етнонима със сибирското (сагайско) тюркско qıpčaq ‘сърдит, лесно разгневяващ се’ намерил слаба подкрепа.

миката на номадското общество. Въпреки, че днес кипчаките се асоциират с една специфична езикова подгрупа на тюркските народи, техният етногенезис и формирането на племенния им съюз са били сложни процеси, въвлекли редица тюркски, други алтайски и неалтайски етнолингвистични елементи. Липсата на държавност и писмена традиция създавала допълнителни проблеми пред всяка реконструкция на кипчакското минало. Някога част от тюркския каганат, много малко в последвалата им история е свидетелствало за трайно политическо наследство от тази номадска империя. Сред кипчаките не се открива никакъв всепризнат „харизматичен“ клан, както Ашина при тюрките или рода на Чингиз-хан при монголите. Изворите наистина загатвали за множество „царствени“ кланове, но техният действителен статут е бил неясен. По-скоро тук ставало въпрос за вождове на развитото „примитивно общество“, в което ембрионът на държавността, съдържащ се в номадската военна организация, е бил все още неизявен. Тези вождове (т. нар. *князи* и *лепшии мужи* в руските извори), чиито тюркски титли са непознати (само отделни податки загатват, че някои от тях може да са носели титлата *хан*), при нужда са координирали военните си действия и са образували под-конфедерации (срв. „дивите кумани“), организирани по принципа на „бипартитно управление на водещите кланове“.[748] На местно и регионално ниво някои от тези кланове са имали поспециален (ако не и царствен статут) и сред тях авторът се опитва да възстанови историята на клана Ölberli. Той започва анализа си с податките от Чингизидската ера, когато кипчаките били включени в монголската империя и много от тях попаднали на служба при Чингизидите далеч от своята родина. Така например през 1284 г. в Китай по предложение на T’u-t’u-ha е била създадена специална гвардия от „сино-

[748] **P. Golden.** The Ölberli, 8.

вете и по-младите братя на кипчаките и на канглъ, които бяха желали да отдадат своите сили в служба на империята“. Като съпоставя сведението на Рашид ад-Дин за Čonggur, сина на Toqtaq, „един от великите емири на Qubilai qa'an“, с *кит*. Ch'uang-wu-erh, син на T'u-t'u-ha, авторът реконструира алтайската форма на T'u-t'u-ha (Toqtaq) и подсказва възможностите за етимологизиране на името, а после привежда и един пасаж от *Yüan-shih*, осветляващ произхода на Toqtaq.[749] Баща му Pan-tu-ch'a / Baltuča(q) съдействал на монго-

[749] **P. Golden.** The Ölberli, 9, 10-11. Името Toqtaq можело да се смята за тюркско, произлизащо от глагола toqta-, toxta- 'установявам се, усядам, устройвам се, утвърждавам се и пр.' > *монг.* toġta-'спирам, оставам, ставам неподвижен, оставам твърд'. Възможен е бил и друг прочит от същия корен, например Toqtuğa / Toqto'a (срв. имената на златноордените ханове Togto'a [1291-1312] и Toqtamış [1378-1395] и подсказаната от P. Pelliot форма Toğtuğa). По-малко вероятни изходни форми на антропонима били *Tutqa(q) и Tutuq / Totoq, но и за тях авторът привежда подходящи обяснения. За произхода на T'u-t'u-ha (Toqtaq) в китайския извор се съобщава, че предците му са спадали към едно племе, обитавало планината An-ta-han, в речната долина Che-lien северно от Wu-p'ing. След миграцията на Ch'ü-ch'u на северозапад към планината Yü-li-po-li те възприели названието (на тази планина) като семейно [кланово] име. Те наричали царството си Ch'in-ch'a [= *Kimča(q) = Qipčaq]; страната им е била на повече от 30 000 *li* от Китай и през зимата нощите там били изключително кратки – едва залязло, слънцето изгрявало отново. Ch'ü-ch'u имал син, So-mo-na, а той – син, на име I-na-ssu. Те били наследствените князе на Ch'in-ch'a. (Според друг превод на същия извор, предците на Ch'in-ch'a са били племе в планината An-ta-han в долината Che-lien, на север от Wu-p'ing. Впоследствие те емигрирали на северозапад и се настанили в планината Yu-li-pei-li. Климатът там бил суров, а народът – смел и борбен. Техният владетел Ch'ü-nien или K'ü-nän назовал царството Ch'in-ch'a. Той имал син на име So-mo-na и т. н.). Когато T'ai-tsu (Činggis Qa'an) потеглил срещу Merkit, местният владетел Huo-tu избягал при Ch'in-Ch'a и I-na-ssu му дал убежище, отказвайки да го предаде. Това го изправило пред монголските войски. Синът му Hu-lu-sa-man проводил пратеници с предложение да се подчини, но Hsien-tsung (Möngke Qa'an) бил получил заповеди и армията му напирала по

лите при завладяването на севернокавказките аси и постигнал голяма кариера на служба при династията Yüan. Семейството му е било тясно свързано с имперската гвардия, имало е брачни връзки и с владетелския дом. Синовете на T'u-t'u-ha, Čonggur и Temür Buqa (T'ieh-mu-erh Pu-hua), били сановници във военната администрация на Кубилай. Вторият син на Чонгур, El-Temür (Yen T'ieh-muerh), е успял да наложи към началото на XIV в. реалната кипчакска власт в правителството на Yüan. Изтикан в борбата за надмощие след смъртта на Tuğ Temür (1332), той скоро починал, а с него залязло и щастието на това семейство. На служба при Чингизидите обаче е имало и други кипчакски вождове (братята Aša Buqa и Toğto, за соито се твърдяло, че са произлизали от царствения род на Qanglı), но не е ясно, дали и те са спадали към Ölberli. Голден се основава на податките в китайския извор, за да очертае миграцията на този клан. Според него регионът Wu-p'ing, откъдето предците на Toqtaq потеглили, е бил в Джехол (югозападна Манджурия – югоизточна Вътрешна Монголия) – територията на Qitañ, Hsi (Qay) и Shih-wei. Крайната точка се намирала в планината Yü-li-po-li – име, срещано в различни форми (Yü-li-pai-li, Yü-li-pei-li и пр.) и представляващо китайско съответствие на Ölberli/Ülberli или Ölperli/Ülperli. В своята биография на T'u-t'u-ha китайският учен Yen Fu от времето на Yüan поставя планината Yü-li-pi-li между реките Ya-i отдясно и Yeh-te-li отляво, а тези хидроними са пресъздавали *тюрк.* Yayıq (Урал) и Itil (Волга).[750] По-нататък П. Голден привежда сре-

---

границите. Тогава Pan-tu-ch'a (*Baltučaq), син на Hu-lu-su-man, вдигнал всички племена, отишли да срещнат Hsien-tsung и се покорили. Той е бил бащата на T'u-t'u-ha (*Toqtaq).

[750] **P. Golden.** The Ölberli, 12. Авторът отбелязва, че междуречието Урал-Волга било сърцевината на източната кипчакска територия, свързана с конфедерацията на „дивите кумани". Тукашните племена са поддържали тесни връзки с Русия, Волжка България и Хорезм.

щаните в изворите форми на етнонима.[751] Той отбелязва, че биографията на T'u-t'u-ha не само е съобщавала началната точка на миграцията в района на Джехол, но давала и известна хронологична информация. I-na-ssu е бил внук на Ch'iü-ch'u, начело с когото е станало преселването. Поради предоставеното от I-na-ssu убежище на меркитския княз Huo-tu (Qutu) се стигнало до конфронтация с монголите и краят на неговото властване можел да се датира като последица от връзката му с Qutu около 1217-1219 г. На свой ред самата миграция ще да е протекла между 1115-1150 г., защото по-късно Ölberli са били вече в Уралско-Волжкия регион. Тя е била причинена от дислокациите, предизвикани от рухването на династията Liao.[752] Особено внимание Голден обръща на етнолингвистичната среда, от която възникнали Ölberli. При господството на китаните (Qitañ) Джехол и съседните райони са били населявани също от Hsi (които Маркварт е свързвал с народа на T'u-t'u-ha) и Shi-wei. Трите

---

[751] **P. Golden.** The Ölberli, 13-14. Срв. Ипатиевата летопис (под 1152 г.): **Ѡперлюєвє** изправено на **ѡᴬперлюєвє** = *ölperlü*, СПИ (за 1185): Олбѣ-ры, Ольберы = *ölber*; Faxr ad-Dīn Mubârakšah (1206): برتلك вместо برليك b[a]rlyk = *البرليك 'lbrlyk: *ölberlik*, *ölberlig*; al-Ğuzğanî (ок. 1260): البري 'lbry = *ölberi*; латинско име на Hülegü (1262): regi uilperitorum = *ölperit*, *ülperit* (с монголско мн. ч. на *-t*); Abu Ḥayyân (ум. 1313): البرلي 'lb[a]rly = *ölberli*; Rašîd ad-Dîn (ум. 1318): ا ولبرليك 'wlbrlyk = *ölberlik*, *ölberlig*; ad-Dimišqî (ум. 1327): بركوا изправено на البرلو 'lb[a]rlw' = *ölberlü*; an-Nuwayrî (ум. 1332): البرلى 'lbrly = *ölberli*; Ibn Xaldun (ум. 1406): البرلى 'lbrly = *ölberli*.

[752] **P. Golden.** The Ölberli, 14-15. Последното десетилетие на XI и началото на XII в. били белязани с множество племенни въстания в държавата на Qitañ/Liao. Особено активни тогава били Tsu-pu (= Tatar) и Basmil, някога включени в тюркския каганат. Северните племена изпитвали редица икономически затруднения и правителството на Liao предприело мерки за подпомагането им, включително чрез тяхното разселване. Най-големият проблем дошъл от джурчените, предци на манджурите, които накрая успели да разрушат империята на Liao (1125).

народа (Qitañ, Hsi и Shi-wei) произлизали от един и същ етнолингвистичен извор – от групата на Hsien-pi / Hsien-pei (*Särbi или Širvi), а тя на свой ред е била част от по-обширна конгломерация, обозначавана от китайците като Tung-hu ‘Източните варвари’, за които се допуска да са говорели някаква форма на прамонголския или на ранния монголски език. Shi-wei са живеели на север от Qitañ в източна Монголия и са представлявали етнически смесена конфедерация, навярно включваща тунгузки и прамонголоезични елементи. Те са били полуномади, отглеждащи говеда, коне и свине, но не и овце.[753] Някога част от тюркския каганат, през X в. те попаднали под господството на китаните. Техните съседи Hsi, чието название възникнало по времето на Sui (581-608) от съкращаване на името K’u-mo-hsi, са били винаги тясно свързани с китаните. И те отглеждали говеда, коне и свине (някои извори съобщавали и за „черни овце“ сред стадата им), познавали са отчасти земеделието, което е говорело за започнал процес на седентаризиране, били са отлични стрелци, но в голямата си част воювали пеша. Около 388 г. техните племена били покорени от табгачките (T’o-pa) владетели на Китай. През VI в. или по-рано те са се разпаднали на пет групи, включени, заедно с евентуалните им родственици китаните, в тюркския каганат (в орхонските надписи те фигурират под името Tatabı) и под тюркско влияние племенните им вождове са възприели титлата *irkin*. В 847 г. Hsi били подчинени от династията T’ang, а в началото на X в. са били инкорпорирани в племенния съюз на китаните, с които преди често били воювали. Впоследствие станали един от основните елементи на династията Liao (924-1125). Някои

[753] **P. Golden.** The Ölberli, 16. Според автора, понеже овцата е била един от основните компоненти в евразийския пастирски номадизъм, нейната липса обикновено подсказвала, че даден народ е започнал отскоро да се номадизира, или по-скоро, че се е насочил към седентаризиране.

техни племена са предшествали изтеглящите се китани (бъдещите Qara Qitay) към Средна Азия, когато рухнала властта на Liao в Северен Китай, тъй като част от въстанията в края на китанското царуване, избухнали в техните територии. Друг последвали китаните, а трети (навярно мнозинството Hsi) останали под новия режим на династията Chin. След тези кратки бележки върху историята на Hsi (Qay) Голден се спира на тълкуването на етнонима и отъждествяването на неговите носители с различни етнически групи. Той припомня, че съгласно О. Прицак, K'u-mo-hsi са се състояли от два народа: от K'u-mo (*ст. кит.* K'uo-mâk = *монг.* quo/qua 'жълтеникав' + деноминалния суфикс -maġ) и Hsi (*ст.кит.* γiei/γai = *монг.* Qay), като прамонголското име *Quomaġ можело да се идентифицира с Kimäk, тяхното тюркско обозначение.[754] Авторът отчита привлекателността на Прицаковата реконструкция, но я смята за прекалено хипотетична. Според него името *Quomaġ-ġai можело да се обясни също с *монг.* qumaġ 'фин пясък' (срв. *тюрк.* qum и qumaq 'пясък, пясъчна почва') и да се е отнасяло по-скоро до „пясъчните" или „пустинните" Qun, отколкото до две отделни групи. Тогава връзката с „пясъка" би загатвала за някогашни пустинни обитатели. Когато те напуснали своя регион, названието, като вече неподходящо, е престанало да се употребява. С други думи не било нужно Kimäk непре-

[754] Кимеките са били част от тюркския каганат и към края на IX в. са се установили в Западен Сибир. Тюркските кипчаки, заселили се край тях, са ги наричали Quman/Qun, тюркски превод на Quomaġ. По-късно Qay, оглавили останките от уйгурите в Кансу и след като били победени от тангутите в 1031 г. (по Прицак това е станало след неуспешни атаки срещу караханидите), са нападнали около 1040-1050 г. тези *Quomaġ/Kimäk/Qun-Quman, пораждайки известната миграция на Qun, за която пише Марвази.

менно да се свързват с K'u-mo-hsi/Quo-maġ-ġai,[755] докато за идентифицирането на тези Hsi/Qay с Tatabı от орхонските надписи съществували сериозни основания.[756] Прицак се е опитал да етимологизира етнонима като Tat 'не-тюрки' + abi < auba/aubi, oba, obi 'племе', но това решение не било здраво обосновано и П. Голден изброява някои възражения,[757] преди да приведе изворните податки за Qay. Съста-

[755] **P. Golden.** The Ölberli, 17-18. В бележка под линия (№ 49) авторът привежда възстановяването на името от Menges (*K'uo-muo-γiei < *K'o-mag-g'ieg или *K'uo-mag-qai) и Pelliot (*K'u^{o}-m^{w}ak-γiäi = *Qumaq + γai = *Qomaγai, *Qumaγai). Той отбелязва, че етнонимът Qay също не е задоволително етимологизиран. Németh се е опитал да го свърже с Qayı(ğ) – една идентификация, отхвърлена от Köprülü, от която и унгарският учен по-късно се е отказал. Той се е опитвал да обясни Qay чрез *тюрк.* qaδ (например *тюркм.* ġay 'буря, виелица', qaδ 'снежна буря'), но това име би могло да се етимологизира и от монголски: ġai 'неуспех, нещастие, бедствие, беда, грижа', xai 'възклицание при скръб, недоволство, неодобрение или съмнение', xai- 'търся, диря', xai- 'сека, режа, цепя'. С оглед на думата qumaq в значение на „пясък" Голден привежда в бел. 51 допълнителни тюркски примери (kumak, kubak, kum-ax 'пясъчна почва, пясъчен хълм'), посочвайки, че терминът е бил зает и в унгарски (homok 'пясък') на един ранен етап, навярно от някакъв огурски диалект.

[756] В тибетския превод на едно уйгурско съобщение от VIII в. за „Народите на Севера", т. е. за Централна Азия, се е твърдяло, че „племената, наричани от тибетците He, а от китайците He-се, (са се наричали) Dad-pyi от Durgu" (= тюрките). В случая названията He и He-се можели да се отнесат към Hsi, докато Dad-pyi е било тибетското пресъздаване на тюркското име Tatabı. Този етноним се е срещал в много орхонски надписи често заедно с Qitañ-ите и други племена.

[757] **P. Golden.** The Ölberli, 19. Той посочва например, че терминът auba/aubi не е засвидетелстван в изворите. Думата oba, която е оцеляла само в огузкия тюркски, е отбелязана от M. Кашгари в значение на „al-qabîla" 'племе, клан' и е фигурирала в племенните или родови названия (It-oba, Qol/qul-oba, Terter-oba, Toq(u)s-oba) както и при антропонимите (Altunopa, Qitanopa и пр.) на някои средновековни кипчакски племена. Защо обаче терминът tat не е бил даван на други нетюркски групи, намиращи се под тюркското политическо господство? Ако Tatabı е било

вената в 989 г. анонимна персийска география *Hudud al-Ālam* споменавала Qay (تای в манускрипта било грешка от قای) сред народите в и около „Činistān“, включвайки между тях също قوری (навярно *lapsus calami* от قون Qūn). Ал-Бируни (ум. 1030), следван от Якут и Бакуви, изброявал „Qāy, Qūn, Xirxīz, Kīmäk, Toğuzğuz“ при народите на Шестия климат в посока от изток на запад. Така и една сирийска карта от средата на XII в. поставяла наедно „Qarqīr (Qırğız), Qāy и Qūn, страната на тюрките и монголите“. Махмуд Кашгари, творил в средата на XI в., е имал множество бележки за Qay.[758] В ислямските извори са съществували и други податки за тях, често в анахроничен контекст или като индивиди (*гулями*) на служба при един или друг ислямски владетел от Централна Азия и Средния Изток – изглежда в някои региони

родово название за не-тюрките (т. е. за монголоезичните елементи) защо тогава то не е включвало също китаните и Shih-wei? Всъщност защо само Hsi/Qay не се явяват под собственото си име? Накрая трябвало да се обърне внимание на почти пълната идентичност на тамгите на Hsi/Qay, както са дадени в китайските извори, с тези на Qayı, съобщени при Абу'л-Гази. Независимо от пълното съгласие по въпроса, че огузкото племе Qayı(ğ), от което са произлезли Османите, е нямало нищо общо с Qay от Вътрешна Азия, не е изключено Абу'л-Гази да е объркал двете имена, които, изписани на арабица, са били във всеки случай идентични.

[758] **P. Golden.** The Ölberli, 20-21. След граничещите с „Rum“ западни племена (Pečenek, Qifčaq, Oğuz, Yimek и Bašğirt) Кашгари изброява „*Bāsmıl, Qāy, Yabāqū, Tatar, Qırğız, което е близо до Китай“. На неговата карта обиталището на Qay е разположено северно от Иртиш в източната част на Северната зона, близо до Čomul и Yimek (съответно на изток и югоизток от тях). По-нататък той отбелязва, че както Čomul, така също Qay, Yabaqu и Tatar имали свой собствен език, но знаели добре и тюркски. Това според Голден се дължало на пребиваването на Qay в тюркоезична среда: достатъчно дълго, за да усвоят езика, но без да са отдалечени твърде от не-тюркските си, навярно ранномонголски лингвистични корени, за да са запазили напълно своя роден говор.

терминът Qay е станал синоним на роб (ğulām). Ипатиевата хроника споменава под 1160 г. за *Каепичи* (< Qay-ора, Qay-ара + слав. суфикс -ič) като съюзници (заедно с *Берен-ди/Берендичи*) на Изяслав Давидович в борбата със Свято-слав Олгович – с тяхна помощ били разбити Святославовите кумански съюзници. Явно те не трябвало да се смятат за ку-мани, а по-скоро за част от Черните клобуки (< Qara Qalpaq) – граничната охрана на Киевските князе, която е включвала и други фрагменти на евразийските номади. Податка за въз-можно северно обиталище на група Qay навярно трябвало да се вижда в топонима *Кайгородок* на река Сислова във „Великая Перм“. От всичко това можело да се заключи, че Qay са били оставили множество разпръснати следи из Ев-разия и отделните им групи са мигрирали по различно вре-ме на запад. Ölberli ще да са били част от една такава група, или в краен случай ще са произлизали от някоя друга тясно родствена на Qay група, например от Shih-wei.[759] Според Голден те са представлявали едно от многото монголоезич-ни племена или кланове, преселили се на запад в хода на размириците, съпътствали възхода и залеза на китаните. Ня-кои от тях се превърнали в част на кимекската и после кип-чакската конфедерация, присъединявайки се в различно време. Други останали независими (срв. *Каепичите* и Qāy от ислямските извори) и ако всички те трябвало да се идентифицират с народите Hsi/Qay, то онези, които оцелели като самостоятелни единици, са запазили старото си поли-тико-етническо име Qay, а абсорбираните в други племенни

[759] Гардизи (ок. 1050) е приписвал „татарски“ произход на кимекския управляващ клан и е споменавал „кипчаките“ сред епонимните предци на кимекските племена с татарско потекло. По-късно Ибн Халдун е от-белязал, че племето Toqsoba, свързано със същата източна кипчакска група, от което Ölberli са били част, т. нар. *Половци дикие* в руските из-вори, е имало „татарски“ произход.

конфедерации „изчезнали“, както е било типично за евразийските номади с техните собствени или нови названия, отразяващи променени политически и географски обстоятелства.[760] Ölberli са били част на управляващия слой на източните кипчаки. Един по-нов китайски извор (*Hsin Yüan-shi*) е отбелязвал, че T'u-t'u-ha е бил от клана Pa-ya-wu (Baya'ut). Многото връзки между Ölberli и Baya'ut, загатнати в китайските извори, са накарали П. Пелио и Л. Хамбис да заключат, че Ölberli може да са представлявали важно племе, ако не и управляващата династия на монголските Baya'ut.[761] След като е привел податките относно локализацията и произхода на Ölberli, Голден се спира на самия етноним. Той посочва опита на Мелиорански да го извлече от *монг.* ölöbür 'мършав, слаб' (срв. *монг.* ölber-/ jölmer-, ölmür-, *тунг.* ülbu-ni 'умирам от глад', *тюрк.* öl- 'умирам'), откъдето названието би значело „отслабналите от глад“, но не е съгласен с тази интерпретация, тъй като племенните имена при тюрките са отразявали сила, природни елементи, номадския начин на живот, броя на съставните племена, но не и слабост. Според него, обозначението можело да е име на епонимния основател на клана (апотропеично название

[760] **P. Golden.** The Ölberli, 22.

[761] **P. Golden.** The Ölberli, 23. Този етноним е бил носен от различни групи. Една от тях е свързана с канглъ-кипчакската подконфедерация в Централна Азия; друга е била монголско племе, някои елементи на които навярно още не са били номадизирани. Като племе (или под-племе) Baya'ut са били част на обширната група Yemek/Yimek, чието име произлизало от древните Kimäk. Последните са представлявали господстващият елемент на западносибирските тюркски номади, преди водачеството им да бъде отнето от Qun или Qipčaq в началото на XI в. Baya'ut се идентифицират като един от царствените домове на тази кипчакска конфедерация – те са били племето или кланът на Terken Xatun, жената на хорезмшаха Tekiš и майката на Muḥammad, чиято намеса на хорезмийската политика е допринесла за отслабването на страната в навечерието на монголската инвазия.

за предпазване от зли духове) или да е било взето от мигриралата в Централна Азия група на Hsi/Qay от някакъв местен ороним: „народа на (планината) Ölber“, който обаче тепърва трябвало да се открие.[762] Изхождайки от този хинтергрунд авторът възстановява накратко и историята на Ölberli. Десетилетие преди или след колапса на държавата на Kitañ/Liao (1125) племенна група или клан с възможен Hsi/Qay произход мигрирала от Джехол до Централна Евразия. Техният висок статут и военна мощ са им осигурили видно място сред източните кипчакско-канглъ племена, към които са се присъединили. Възможно е военната им сила да се е дължала отчасти на продължителната миграция от Джехол – едно събитие, което е укрепило централната власт сред тях. Това на свой ред е обусловило техния по-специален статут в политически слабо свързания съюз на кипчаките-канглъ.[763] Така, докато други от избягалите в Централна Азия групи на Qay са били разпокъсани и „деплеменизирани“, поемайки кариерата на професионални воини (*гулями* в ислямския свят), или постъпвайки на служба в съседните седентарни държави (*Каепичите* в Русия), Ölberli успели да намерят за себе си важна ниша в кипчакската конфедерация, приютила и други бегълци от североизточната периферия на степта (например „татарските“ по произход Toqsoba). Те са станали част от онази подгрупа на източните кипчаки, позната в руските извори като „диви кумани“, която е водела анти-Киевска политика, съюзявайки се с князете опоненти на поредния владелец на киевския престол. В този контекст Ölberli са се появили за пръв път и в руските изво-

[762] **P. Golden.** The Ölberli, 24.

[763] Писмото на Hülegü от 1262 г. споменава „царете на Ölperit“ (*regi uilperitorum*) сред завоюваните от монголите народи, поставяйки ги на същото ниво като „царете” на меркитите, киргизите, найманите, китаите, уйгурите и др., а владетелите на куманите обозначава само като „дукове“ (*ducibus Cumanorum*).

ри (1152), когато са споменати заедно с Toqsoba сред куманските сили на Юрий Долгорукий в борбата му с Изяслав II Мстиславич (упр. 1146-1154). Не е ясно колко време преди това са били пристигнали (Toqsoba са отбелязани от 1147 г.), нито каква е била степента на тяхната тюркизация – процес, който несъмнено е започнал още във вътрешноазиатската им родина. За тях се чува отново в 1185 г. по време на Игоровия поход: СПИ поставя *Ольберы* сред съюзниците на Ольговичите (*Были*, *Могуты*, *Татраны*, *Шельбиры*, *Топчакы* и *Ревугы*), които представлявали кланови фрагменти, а не племена – специални сили или наемници в опозиция на „дивите половци“ и другите кипчакски групи.[764] Следи от техни представители е имало не само в северното Причерноморие, но дори в Индия и Голден се спира на присъствието на Ölberli в Делхийския султанат. През 1193 г. Делхи е бил завладян от Quṭb ad-Dīn Aybek, *гулям* на султан Muḥammad Ǧūrî, управлявал Гуридската държава в Афганистан и Северна Индия. Когато неговият господар е бил убит (1206), Aybek поел индийските му владения. Малко след смъртта на Aybek на трона се възцарил зет му „Šams ad-Dunyā wa'd-Dīn Abu'l-Muẓaffar El-Tutmıš, *Ölberi*“ (упр. 1211-1236). Той създал най-важната фракция на господстващия военно-политически елит, превръщайки тюркските *гулями* във феодално чиновничество. El-Tutmıš е бил наследен на султанския престол от дъщеря си Jalālat ad-Dīn Raḍiyya (упр. 1236-1240) и това според Голден свидетелствало за още живата степна традиция. Едва след като Raḍiyya се опитала да играе по-важна роля и започнала да използва нетюркски елементи („таджики“), за да усмири тюркската аристокрация, тя е била свалена и заместена от брат си Bahrām Šāh. Тюркското присъствие се подсилило с вълната мигранти, избягали от монголите. Много от тях са попаднали в

[764] **P. Golden.** The Ölberli, 25-26.

района чрез гулямската система, други навярно са пристигнали директно. Ибн ал-Асир например е съобщил под 617/1220-1221 г., че поради битките с монголите и вътрешните междуособици 30 000 тюрки от Афганистан били „отишли в Индия“, но не е ясно какво отношение са имали те към Делхийския султанат. Линията на El-Tutmıš продължавала да бъде поддържана, но реалната власт вече се е намирала в ръцете на друг един Ölberli – Balban/Balaban, който впоследствие сам се възцарил като „al-Xāqān al-Muʻaẓẓam Bahā'l-Ḥaqq wa'l-Dīn Uluğ Xān Balban“ или „Ğiyāṯ ad-Dīn Balban“ (упр. 1266-1287). По някои сведения той е произлизал от „хановете на Ölberli“. Не е изключено обаче ханското му потекло да е било изтъквано (или съчинено) от него, за да се подсилели позициите му в претенцията към престола. Въпреки ефективното управление на Balban, в крайна сметка приемниците му не могли да задържат властта и в 1290 г. я отстъпили на нова династична фракция. Голден изтъква, че един от факторите, довели до засилване на доминацията на Ölberli в Делхи, е била борбата между същинските Ölberli във Волжко-Уралския регион, тласнала част от тях да търсят спасение в Индия. Някои от победените са завършили на пазарите за роби и така също са попаднали в страната като *гулями*. Според биографията на T'u-t'u-ha вълненията станали при водачеството на I-na-ssu, около времето, когато меркитът Qutu потърсил убежище при него, т. е. около 1217-1219 г. Това е давало още една важна дата за историята на Ölberli. Те са били победени от Sübetei в 1219 г. и отново при Калка (1223) или в предходните борби – обстоятелство, потвърдено от наличието на техни единици сред кипчаките-канглъ, постъпили на монголска служба.[765] Последната кипчакска съпротива по Долна Волга е била предвождана през 1229 г. от Bačmān/Bačman (Pa-ch'ich-

[765] **P. Golden.** The Ölberli, 26-28.

man), за когото Рашид ад-Дин пише, че е спадал към племето Ölberlik/Ölberlig. Той е бил пленен и екзекутиран в кампанията от 1236-1237 г. и с него завършило самостоятелното политическо съществуване на Ölberli в Евразия. По-късно членове на този клан се издигнали до висши сановници в Китай, а други поели управлението на Делхийския султанат.

Третата част от поредицата се отнася до споменатия сред куманските вождове „княз“ Urus-oba, първата съставка на чието име съвпада с названието на русите в арабоезичните извори (اوروس Ūrūs, الارس ’l’rs „al-Urus“).[766] П. Голден преразказва съобщеното в *Повесть временных лет* за руския поход към река Сутень/Молочная (1103), при който са били убити над 20 кумански „князе“ (Урусоба, Кочи, Арсланопа, Китанопа, Куман и др.), а русите се завърнали с богата плячка от стада, овце, коне, камили, пълни със съкровища шатри и роби (навярно руси, държани в кумански плен), като освободили също пленените печенези и торки.[767] Той показва, че Urus са били изброени сред тюркските племена от Фахр ад-Дин Мубаракшах (1206) и сред кипчаките от Шамс ад-Дин Мухаммад ад-Димишки (ум. 1327), където названието то ще да е представлявало клановo име. Urus-oba от руските извори обаче не било антропоним, а по-скоро обозначение на клановия предводител, доколкото окончанието oba е оз-

[766] **P. B. Golden.** Cumanica III: Urusoba. – In: *Aspects of Altaic Civilization III*. Proceedingd of the 30th Meeting of the *PIAC*. Indiana University, Bloomington, Indiana, June 19-25, 1087. Edited by Denis Sinor. Bloomington, 1900, pp. 33-46 (= *Indiana University Uralic and Altaic Series*, Volume 145).

[767] **P. Golden.** Urusoba, 33-34. Тогава Beldüz (Белдюзь) се предал и предложил да плати откуп, но е бил изпратен на Владимир Мономах, който наредил да го насекат на парчета. Голден изтъква, че под 1180 г. са отбелязани и други членове на този клан, навярно синове на Urus-oba: Колдечи Уросович и брат му Кобан Уросович.

начавало „племе“ или „род“ (срв. също Arslan-ора и Kitan-ора). Терминът Urus (< *араб.* Rūs), служещ първоначално за назоваване на страната и народа на Русь (по-късно на „руси“ и „украинци“), бил добре познат на тюркските народи в тази или в подобна форма (Urus, Orus > oris, orïs, *чув.* vyras, срв. *унг.* orosz < *тюрк.* urus). Думата е фигурирала и като антропоним по времето на Чингизидите.[768] Използването на етноними като лични имена е засвидетелствано сред евразийските номади и в частност сред куманите: Китанопа (< Qitan от Qitañ), Кытай (< Qitay, вариант на Qitañ) и Куман (< Quman). Но ако в Чингизидската епоха разпространението на името Urus би могло да се обясни със завладяването на Рус(ия), то тази логика едва ли е приложима и към Urus-oba. Авторът отхвърля тезата на Прицак, че Urus-oba са спадали към куманските групи, поддържащи мирни отношения с Русия, поради което са били наречени „русите“. Той изтъква, че към времето на своята смърт (1103) Urus-oba е бил вече стар. Ако етнонимът Rus’ е послужил като извор за неговото название, това би трябвало да се свърже с ранните кумано-руски контакти след 1055 г. Не било изключено обаче названието да е произлизало от други народи и Голден се опитва да покаже, че етнонимът „е имал дълга история в степните земи, предхождаща тази на Русь“.[769] Последната голяма тюркска номадска държава в Западна Евразия преди монголските завоевания е бил Хазарският каганат – издънка и наследник на тюркската империя. Въпреки, че ранната маджарска държава, образувана в Дунавска Европа от „деномадизирана угро-тюркска племенна конфедерация“, е била

[768] **P. Golden.** Urusoba, 37-38. Например Urus, син на Qaidu; Urus, син на Mingqadur и внук на Ğoči; Urus, племенник на Ğebe и пр. Китайските извори споменават за Wo-lo-sse (Urus) от клана Baya’ut, сановник при късните Чингизиди в Китай.

[769] **P. Golden.** Urusoba, 39.

в известен смисъл непосредствен приемник на каганата, в наследство са останали отделни племена или кланове, някога части от него, а после абсорбирани от номадските конфедерации на печенезите и кипчаките. Сред народите в полиетничната хазарска държава е имало група, обозначавана в арабската географска литература като الارسيه 'l'rsyyh и авторът дава в превод едно съобщение за тях на писалия през 30-те години на X в. Al-Mas'ūdî, според което 'rsyyh са били постоянната мюсюлманска войска на хазарския цар. Те са представлявали преселници от района около Хорезм, постъпили на служба при хазарите, като близо 7000 бронирани техни стрелци с ризници и шлемове са яздели покрай кагана.[770] В качеството си на професионални тежко въоръжени конници (продължаващи навярно старите ирански традиции) и като мюсюлмани, 'rssyh несъмнено са имали привилегирован статут в Хазарския каганат, бивайки сред управляващия елит. В една бележка за хазарските нападения над Тбилиси Ат-Табари е отбелязал около 766 г. някой си „Astarxān al-Xwārazmî" като един от хазарските военни командири. Сведението е потвърдено от Ал-Якуби и Левонд, които представят командира на хазарските войски в тези събития като Rāš (или Rās)/Raz tarxan. П. Голден подчертава, че съобщението за As Tarxan „Хорезмиеца" (ако това можело да се схваща като титла) е препращало към иранския свят – към алано-аското население на Хорезм. Досегашните опити за свързване на формите Rāš ~ Rās/Raz с подобно звучащи ирански етноними не били напълно задоволителни. Минор-

[770] **P. Golden.** Urusoba, 40. Авторът изтъква, че Хорезм и неговите околности, откъдето са дошли тази 'rsyyh, е представлявал стар ирански регион, в който от векове са се били инфилтрирали и тюркски народи. Във връзка с това той припомня на с. 41 съобщението на Al-Bîrûnî (ум. 1050), че в началото на всяка зима хорезмшаховете трябвало да прогонват огузите от своите граници.

ски например е четял ’rsyyh като Arsiyah и го е свързвал с Ἀορσοι, превърнали се по това време в алани. Той е цитирал и пасажа от *Hou Han Shu* (X в.), според който Yen-ts’ai, т. е. аорсите, за които се предполага, че са били подчинени на K’ang-chü (термин, включващ тогава и Хорезм), са променили името си на A-lan-ya (това трябвало да се коригира в A-lan-liao). Според Голден интерпретацията е исторически вярна, но филологически необоснована, поради което той посочва различни примери за обяснение на етнонима,[771] а после проследява мястото на Aorsi-те „във времето и пространството“. Те са произлизали от сарматските народи в Казахстан, изтикани на запад от миграциите и дислокациите (на Yüeh-chih), породени от напора на Hsiung-nu. Във II в. пр. Хр. аорсите (вероятно название на управляващия им клан) са били във Волжко-Уралската зона и започнали да разширяват властта си на запад. Около 130-135 г. те навлезли в Понтийските степи, оставайки там и през I в. пр. Хр., когато са били покорени от аланите – група или подконфе-

[771] **P. Golden.** Urusoba, 42-43. Така например Харолд Бейли е отнасял al-(l)arisiyya към *Arsya (т. е. тохарските Arsi), които според него са станали As (*рус.* Jas, *унг.* Jász). Ото Менхен-Хелфен също е правел връзка с Arsi-те, чието название е смятал за сакско пресъздаване на Kuci ‘широка, бяла (луна)’ = Yüeh-chih ‘лунен народ’, виждайки в Yüeh-chih двусъставен народ с ирански и тохарски корени. Франц Алтхайм не приемал отъждествяването на Arsi с ’arsyyh и предпочитал да вижда в ’rsyyh *тюрк*. urus- ‘бия се’, т. е. ‘войник’ + арабско окончание. Всяко от тези решения е имало много проблеми. Най-приемлива от филологическа гледна точка е била интерпретацията на Тадеуш Левицки. Той четял името ’rsyyh като Orsiyah или Ursiyah, т. е. Ors/Urs, което извеждал от Aors-i. В източно-иранските езици (например в хотано-сакски), към която група спадал също и сармато-аланският, дифтонгите ao/au ставали o/u. Така от Aors-i можело да се получи Urs/Ors в средновековния източен ирански език. Етнонимът Aors-i трябвало да се етимологизира от *иран* *aurusa > *осет.* ors/urs ‘бял’. Друго тълкуване предлагал Х. Бейли, виждайки в Aors-i „ловци“ от партянската заемка в арменски ors ‘лов’.

дерация, дотогава подчинена на тях. Занапред Aorsi-те (< *Orsi, *Ursi) продължили да живеят като едно от племената или клановете на алано-асите (срв. Alanorsi). Техни елементи се запазили и на изток или са проникнали там когато Понтийските степи са станали преобладаващо тюркски. Ирански номади обаче оцелели и в Причерноморския район, превръщайки се във важен субстрат на тюркските народи в Западна Евразия. Такива са били Ors-iyah/Urs-iyah, тюркизирани навярно в Хазария, но подобна съдба са имали и други техни сънародници. Ал-Бируни е отбелязал например, че езикът на източните групи алано-аси е бил „съставен от хорезмийски и от печенежки“. Един староруски извор също съобщавал, че езикът на ясите е бил „породен“ от печенезите край Дон и Азовско море. Алано-аски елементи влезли в подобна симбиоза и с кипчаките, което обяснявало покъсната им миграция заедно с кумански племена в Унгария. Във връзка с това авторът изтъква любопитния факт, че съвременните осетинци в Кавказ са обозначавали своите тюркски кипчакскоезични съседи, балкарите, като Aśśi (Assi) или Asiaeg.[772] В тюркска среда иранското име Ors/Urs се е превърнало в Orus/Urus.[773] Накрая Голден предлага обяснения и за начина, по който кумано-кипчакските Urus(-oba) са стигнали до своето название. Те може да са представлявали кип-

[772] **P. Golden.** Urusoba, 44-45. Последното сведение, зато от изследванията на ираниста Х. Бейли, е интересно с оглед на упорито лансираната напоследък идея за нетюркското, иранско потекло на древните българи. То добре се съгласува обаче с хипотезата за смесения етнически произход на прабългарите, доколкото за кавказките балкари (Balkar, Balqar, срв. Bălgar, Bålxar) като един от куманските потомци се предполага също наличието на [пра]български субстрат.

[773] **P. Golden.** Urusoba, 45. Подобни примери авторът вижда в стандартизираното тюркско arslan ‘лъв’ и в някои форми както *караим*., *хорезм.тюрк.* arïslan, *каз.* arïstan, *башк.* arïtlan; в *тюрк*. bars ‘пантера’ и *каз*., *к.калп.* barïs, *алт.тюрк.* parïs; в *тюрк.* borč ‘дълг’ (от *согд*. porč < pwčr, *сир.* porc) и *кирг.* boruč, *каз*. boruš/boriš, *тат*., *караим*. buric и др.

чакизирана иранска група с алано-аски произход, подложена на тюркизация в източната кипчакска зона, или да са произлизали от хазарските Ors/Urs, останали в Каспийско-Понтийските степи след рухването на Хазарския каганат и после включени в печенежкия, а по-късно в кипчакския племенен съюз. Възможно е дори да са запазили своя иранси език редом с тюркския, защото подобен билингвизъм е бил широко разпространен сред евразийските номади. Клановото или лично название Urus(-oba) обаче можело да произлиза и от името на евентуалния епонимен основател на рода, наречен така по прочутия някога иранси етноним.

В последната четвърта работа от поредицата *Cumanica* Голден изследва клановите и племенните имена като един от най-важните извори за етническата история на куманите-кипчаки.[774] Преди да се посвети на филологическия анализ той отново очертава тяхната същност и роля в евразийската история. В резултат на тесните си връзки с Унгария, Византия, Киевска Русия, Грузия и Хорезм куманите са упражнявали голямо влияние върху политическото, икономическото и общественото развитие на тези седентарни държави. Но ако характерът на отношенията им със заобикалящия ги уседнал свят можел в общи линии да бъде възстановен, съвсем незадоволително било положението с оглед на вътрешната история и социално-политическата организация на отделните племена. Те изглежда са били част от държавата на Орхонските тюрки и са запазили елементи от тюркската политическа организация, някои от които представлявали традиционни форми, отразяващи степната им-

[774] **P. B. Golden.** Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qıpčaqs. – *AEMAe*, 9, 1995-1997, 99-122. Съкратени преводи на тази статия излизат на казахски (**P. Golden.** Quman-Qıpšaqtardıng Taypaları men Ruları. – *Ana Tili*, 25, Barıs žili, 1998, 12-13) и на руски (**П. Голден.** – Кумано-кыпчакские племена и роды. – *Мысль*, 3, 1999, 76-79).

перска традиция. Кумано-кипчаките обаче не създали държава и явно не са използвали никое от тюркските рунически писма, нито която и да било от познатите в Евразия други писмени системи, а това още повече затруднява опита за реконструкция на вътрешната им политико-социална история. Причините трябвало да се търсят в дълготрайната политическа ситуация в степта през епохата, когато бездържавността е била норма.[775] Произходът на куманите-кипчаки продължавал да бъде оспорван и е свързван с различни тюркски и монголски групи от Вътрешна Азия. Техният етногенезис е бил сложен процес, осъществил се в продължение на векове, като е включвал етнически и езиково различаващи се елементи. Тази му комплексност се отразявала във вариантите на етнонима и Голден изброява отделните негови форми.[776] Кипчаките са отбелязани за пръв път в ру-

[775] **P. Golden.** The Tribes, 99-100. Само онези номадски групи, като караханидите или селджуките, които били завладели вече съществуващи седентарни държави, са могли да „присадят“ над тях елементи на собствените политически структури. В евразийските степи номадите са намирали идеални условия за пастирската си икономика и лесен достъп до благата на седентарния свят, които те получавали чрез търговия, набези или на служба като професионални военни сили. Куманите-кипчаки са успели да се интегрират в системата на регионалните сили, създавайки (чрез брак или съюзи) връзки с фрагментираните руски княжества, Грузия, Хорезм, Византия и Унгария. При отсъствието на сериозна заплаха за тях от страна на уседналите им съседи е липсвала също и необходимостта, която да изиграе ролята на катализатор, тласкайки ги към държавността.

[776] **P. Golden.** The Tribes, 101-102. Срв. например [**1**] **Qıpčaq**: *ар.-пер.* قفجاق, قبجاق, خفجاق (Qifǧāq, Qibǧāq, Xifǧāq); *груз.* Qivč‘aq-i; *арм.* Xbšax; *лат.* Capchat; *монг.* Kibčaġ, Kimčaġ (мн. ч. Kibča’ut, Kimča’ud); *кит.* Ch’in-ch’a (< *монг.* Kimčaġ), K’o-fu-ch’a, K’o-pi-chao. [**2**] **Quman**: *гр.* Κούμανοι, Κόμανοι и пр.; *лат.* Cumani, Comani, Chumani, Chomani, Quomani, Camani, Comanitae, Gummani и др. (*итал.* Comani, Commani и пр., *фр.* Comains, Commains и пр.); *рус.* **Коуманы** и пр.; *сир.* qoman; *ар.* قمانية (Qumāniyya); *груз.* Koman-i; *унг.* Kun (= Quman < *тюрк.* quba, quw

нически надпис на царувалия през 747-759 г. Уйгурски каган El Etmiš Bilge (*кит.* Mo-yen-ch'o), където те са назовани Türk Qıbčaq. По-късно са споменати от Ибн Хурдадбих (творил в средата на IX в., но съобщил данни, предхождащи с около век съставянето на труда си) като съседи на печенези, тюргеши, западнотюркското племе Aðkiš на запад и на огузите в „Северните земи". Изглежда в този период те би трябвало да се локализират в североизточната зона на тюркския свят – отбелязва Голден – в земите, свързвани впоследствие с кимекския съюз. Не било ясно кога кипчаките са станали част от този съюз, както не е известен и произхода на самите кимеки, които не са отбелязани в тюркските рунически надписи. Хипотезата на О. Прицак за тяхното идентифициране с прамонголските K'u-mo-hsi била доста проблематична, но все пак не трябвало да се игнорира връзката с монголския свят, подсказана още от Маркварт.[777] През XI в. Гардизи им е приписвал „татарски" произход и е посочил седем племена, образуващи конфедерацията на кимеките в Западен Сибир.[778] Голден предполага, че този център е въз-

---

'бледожълт, сив, сивокафяв'). [**3**] Калки или преводи на някое от горните имена: *арм.* Xartēšk'n 'рус, светъл, светложълт, блед'; *рус.* **Половци** и пр. 'бледожълт'; *пол.* Plauci, Plawci, Polowci; *чеш.* Plavci (< *рус.*); *нем.* Valben, Valwen, Falwen и пр. и *нем.-лат.* Falones, Valani и пр.; *лат.* Pallidi. [**4**] **Qanglı**: *ар.-перс.* قنغلی (Qanglı); *лат.* Cangle (< Kang, Kangha).

[777] **P. Golden.** The Tribes, 102. Авторът резюмира Прицаковата реконструкция на K'u-mo-hsi като *kuo-mâk (= *Quomâġ < *монг.* quo 'жълтеникав' [срв. *тюрк.* quba] и монг. деноминативен суфикс -mAk) + hsi (*ст.кит.* *giei = Qay [т. е. Tatabı от Орхонските надписи]).

[778] **P. Golden.** The Tribes, 102-103. Изброените от персийския автор седем племена са обозначени като **'ymy** (корекция: ایمر *'ymr, срв. *огуз.* Eymür), **Imek** (< Kimek; срв. k- > Ø в някои кипчакски езици), **Tatār**, ***Bayāndur** (срв. *огуз*. Bayındır), **Xifčāq**, **Lnīqāz** и **'ğlād**. Такова групиране на тюркски и монголски племена е било обичайно при големите конфедерации, състоящи се от „етнически разноцветни елементи", към които с времето са се добавяли нови. В средата на X в. Al-Mas'ūdî нап-

никнал след някакво разместване на племена, потеглили от тюркските райони на Южен Сибир и Монголия. С това можело да се обясни също появата на каганската институция при кимеките, навярно в резултат на въвличането им в международната търговия с кожи, изискваща по-сложна форма на политическа организация, отколкото е била характерна за тогавашните номади на Евразия.[779] Кимекският каганат обаче не е бил наследен от кипчакския съюз, независимо че в редица други отношения кипчаките били неговите приемници. В края на X в. те са споменати от *Ḥudud al-ʿĀlam* сред „нелесните" подчинени племена на кимекския каган. По това време те се били „отделили от кимеките" и са нападали печенежките земи в района на Волга-Урал (същият извор ги изброява сред „печенези, Brādas, Burtās... Oğuz, Kimek..."). На изток от тях са се намирали Qay и Qun, а също Kırğız и същинските кимеки (Kümek при ал-Бируни). В началото на XI в. като последица от нарастналата нестабилност и вътрешните борби в империята на Qitan/Liao, „отговорните" за вълненията Qay потеглили на запад и предизвикали поредицата от миграции на други степни народи.[780] Размиряците в степта, станали в различни времена и места край мюсюл-

---

ример е познавал също كماك يڤور („Kimek Yiġūr" – може би група уйгури, присъединила се към кипчаките, срв. Yiġur/Yuġur < Uiġur) или كماك بيڤور („Kimek Bayġūr/Buyġūr" и пр.), разполагайки ги в Западен Сибир покрай Черни и Бели Иртиш.

[779] **P. Golden.** The Tribes, 103.

[780] **P. Golden.** The Tribes, 103-104. Qay изтласкали непосредствените си съседи Qun, принуждавайки ги да се изселят в търсенето на нови пасища. Те на свой ред прогонили народа Sārî или Šārî на запад в земите на тюркмените, които, според al-Marwazî, „се прехвърлили в източната част на родината на Ġuzz-ите". П. Голден определя нахлулите в печенежките пасища на Понтийската степ гузи, като „западни огузи (Οὐζοι/Торци *и Русu*)" и не пропуска да спомене също за Матей Едески (Matt'eos Urhayec'i), поставящ събитията далеч преди 1050 г.

манските граници, довели до присъединяването на нови елементи към кимекската племенна конфедерация. В хода на този кипеж кумано-кипчакският съюз е добил онази етно-политическа форма, с която е познат от изворите. Той показвал доста хетерогенен състав. Освен тюркските елементи в него е имало тюркизирани (или във всеки случай двуезични) групи, а също монголски и ирански племена. Дори при „чисто“ тюркските групи са съществували слоеве с по-стари монголски, ирански и други етнически елементи. Така например Qay, описани от по-късните мюсюлмански автори като едни от най-храбрите тюрки, са имали прамонголски произход. Вероятно прамонголско е било потеклото и на някогашните им съседи Qun, превърнали се в основна група на кумано-кипчакския съюз. В *Codex Cumanicus* са запазени някои монголизми, но липсвала информация, че отделни кумано-кипчакски племена продължавали да говорят на монголски в навечерието на Чингизидските завоевания. Също в сведението на Ибн ал-Асир за това, как монголите разцепили съюза на куманите и иранските аси с думите „ние и вие сме [от] едно племе (ğins)“, не бивало да се вижда непременно еднакъв етнически произход, а по-скоро податка за общата имперска степна традиция, възхождаща към времето на Hsiung-nu.[781] Наличието на монголски елементи при куманите-кипчаки се потвърждавало и от редица племенни имена. Без да се спира отделно на симбиозата на разноетничните елементи в номадските съюзи, Голден отбелязва, че с големия акцент днес върху „националността, нацио-

[781] **P. Golden.** The Tribes, 105. Авторът сочи полисемантичността на *араб.* ğins ‘вид, сорт, порода, разновидност, клас, род, категория, раса, нация’. От установените монголски заемки в езика на куманите той отчита: *кум.* tovula ‘шлем’ (с типичния кипчакски преход ğ > w/v) < *монг.* daġulġa; *кум.* silevsün ‘рис’ < *монг.* silegüsün; *кум.* bulov ‘боздуган’ < *монг.* bilaġu; *кум.* Süten (река Сутѣнь в руските извори, Молочная) < *монг.* süten (срв. *тюрк.* sütlü).

налните езици и етничността учените понякога губели от поглед силите, които движели средновековното номадско общество“ – нуждите на номадската икономика, борбата за пасища с други номадски групи и политическите и военни нужди, породени от натиска на съседните уседнали общества. Ние не знаем дали въобще се е отдавало значение на езика и езиковото единство – пише той. Изглежда в куманското общество етно-лингвистичните фактори са имали второстепенно значение. При него впечатлявала „дифузността“ на политическата власт. Връзките между племената били доста слаби, освен в случаите на обединяване срещу общ враг. Това се е дължало на липсата на държавност, но за разлика от своите предшественици куманите не са били „пометени“ и авторът разглежда по-обстойно техния особен случай. Както е било често в номадска Евразия, куманската бездържавност също се кореняла в отсъствието на външен стимул, т. е. на съществена външна заплаха, която би наложила създаването на по-централизирана система на управление. Куманите са притежавали богати пасища, идеални за номадския начин на живот. Със своето разположение те са имали много възможности за допълване на „приходите“ си от номадската икономика чрез плячка от набези или с пари/стоки, спечелени като наемници на служба в съседните седентарни държави, които сами не били в състояние да се ангажират с рискувани акции в степта.[782] Постигнатият военно-политически

[782] **P. Golden.** The Tribes, 106-107. Като очертава картината през XI-XIII в. авторът отбелязва, че Византия е била твърде отдалечена (след 1071 г. и прекалено слаба), за да наложи властта си дълбоко в степта, а и императорите са избягвали да изпращат войски отвъд Дунава като важна крайгранична река, предпочитайки да манипулират „варварите“ с подкупи, трибути и политика на „разделяй и владей“, така както и Китай е постъпвал със своите северни „варвари“. Хорезм е представлявал доста „разклатена политическа постройка“, чийто владетелски дом е имал тесни брачни връзки с източнокипчакския управляващ клан. Когато хо-

баланс обаче довел до социална и политическа стагнация на номадите – отделните племена, всяко със свой династичен клан, образували подконфедерации (например „дивите кумани“), водени от харизматични управляващи домове, като тези на Шарукан и Боняк. Често подконфедерациите са имали взаимно противоречива политика с оглед на воюващите фракции на руските князе, но извън това разделяне самите кумани не са представлявали огледало на своите Рюрикидски съюзници. Те са се намирали в ранната фаза на „движение от племенна конфедерация с комплексен произход към превръщането си в етнос“. Един от най-важните извори за етническата им история са техните племенни имена, чиято интерпретация обаче била трудна, защото всяка група носела „своя собствен етнически багаж“.[783] По-нататък в обособена с отделно заглавие част на студията („*кумано-кипчакски племена и кланове*“) Голден излага разширен списък на повече от 40 основни названия: **Altunopa**, **Arslanopa**, **Ay-**

резмшаховете искали да прокарат своята политика извън собствените си граници, те обикновено са я насочвали към ислямските страни (Иран и Ирак) и са примамвали номадските си съюзници с възможностите за плячка. Средновековна Унгария също не желаела да се ангажира активно в степта. Оставала само Русия като единствена седентарна фронтова държава, способна да упражни натиск над степните племена. През XII в. обаче тя е била разпокъсана, превърнала се в съюз на воюващи помежду си княжества. Куманите успели да използват слабостта на противниците си. Брачните и военни съюзи между различните техни вождове с Рюрикидите, хорезмшаховете, грузинските владетели и Арпадите са помогнали за включването на номадските управляващи кланове във вътрешните и външни калкулации на съседните им седентарни държави. Тъкмо тази „защитна колаборация“ според Голден е допринесла за оцеляване на куманите/кипчаки.

[783] **P. Golden.** The Tribes, 107. Авторът изтъква, че не само политическите идентичности, но дори и езиците с времето се променят. Степната история давала обилни податки за тюркизацията на ирански, угрофински и монголски народи и това трябвало да се има предвид при изследване на куманско-кипчакските племена.

apa (Ay-opa), **Badač** (?), **Barat** (Beret, *Baraq), **Bayawut**, **Burčoğlı**, **B.zānkī** (B.zāngī), **Čağraq** (Čagrat, Čoğraq, Čograt, Čoqrat), **Čengerepa**, ***Čitey**[**oğlı**], **Čırtan** (Čortan, *Ozur Čortan), **Durut** (Dorut, Dürüt, Dörüt), **Encoğlı** (*Ilancuqlı ?), **It-oba** (It-oğlı), **Kitanopa** (Qitanopa), **Knn** (?), **Küčeba** (Küčoba), **Küčet**, **Kor** (Qor), **Qara Börklü**, **Qol-oba** (Qul-oba), **Qmngū** (*Qumanlu ?, *Qanglu ?), **Qongur-oğlı**, **Merküti** (Merküte, Mekürti, Mekürte; Bekrüti, Bekrüte, Bekürti, Bekürte), **Mingüz-oğlı**, **Orungqut**, **Ölberli**[**g**] (Ölperli[g]), **Ören** (Uran), **Pečene**, **Shan-mieh-ku-ma-li**, **Tarew** (?), **Tarğıl**, **Terter** (Terter-oba), **Toqsoba** (Toğsoba), **Ṭğ Yšqūt** (*Tağ Bašqurt ?), **Ulaš-oğlı**, **Urus-oba**, **Yemek** (Yimek), **Yete-oba** (= It-oba) и **Yuğur**. Той посочва техните вариантни форми, времето и контекста, в който са били споменати, а също и възможните им етимологии, за да заключи накрая, че в редица отношения кумано-кипчакският племенен съюз е бил един „микрокосмос на номадска Евразия“.[784]

През 90-те години на XX в. П. Голден обнародва още работи, имащи пряко или индиректно отношение към куманите, за които ученият последователно използва характерното и в турската историография обозначение „кипчаки“.[785] В юбилейния сборник по повод на 60-годишнината на проф. Андраш Рона-Таш той се спира на срещаните при кипчаките „кинонимии“.[786] Някои от тях са познати като антропони-

[784] **P. Golden.** The Tribes, 108-122.

[785] Срв. **P. B. Golden.** The Qipčaqs of Medieval Eurasia: An Example of Stateless Adaptation on the Steppe. – In: *Rulers from the Steppe: State Formation on Eurasian Periphery*. Ed. by G. Seaman and D. Marks. Los Angeles, 1991, pp. 132-157 (резюмиран е характерът на отношенията на кипчаките със заобикалящия ги седентарен свят).

[786] Имена, основаващи се на думата за „куче“ или специфични видове кучета, вж. **P. B. Golden.** The Dogs of the Medieval Qïpčaqs. – In: *Varia Eurasiatica. Festschrift für Professor András Róna-Tas*. Szeged, 1991, pp. 45-55.

ми, респективно като племенни или родови имена: Änük, Aqa Köpäk, Itlar (It-oba, Itoğlï), Köbäk, Noġai, Qasar, Qutuz и пр. Те свидетелстват за наличието на култ към кучето сред отделни кипчакски групи, възхождащ навярно към прамонголските народи, доколкото китайските извори са запазили свидетелства за свързани с кучета култови практики при *китаните*, *джурчените* и при т. нар. *у-хуан*, от които са произлезли по-късните монголи. Използването на кучета в клетвените церемонии на куманите също показва, че при част от тях е имало култ към това животно. Отношението към кучето би могло да се използва и като етнически маркер между куманските групи, тъй като конфедерациите на кумани-кипчаки-кангли са били етнически хетерогенни и са включвали различни монголски, ирански и тюркски елементи. При наличието сред тях на *куни*, *китани*, *олберли*, *орункут* и други пра-монголски елементи, запазването на тези култови традиции не изненадва – отбелязва авторът, след което анализира 18 вида названия за куче.[787]

Една година по-късно в издадения от Хасан Паксой сборник с изследвания на видни американски тюрколози върху литературните и езикови паметници от Средна Азия излиза и обширната студия на П. Голден за *Codex Cumani-*

[787] **P. Golden.** The Dogs, 48-53. Имената са извлечени от Codex Cumanicus и различни арабописмени кипчакски речници от XIV-XV в., като *Kitāb al-Idrāk li-Lisān al-Atrak* на Abu Hayyān (ок. 1313 или 1320 г.), *Kitāb Maǧmū‘ Tarǧumān Turkî wa ‘Aǧamî wa Muġalî wa Fārsî* (1343), *Al-Qawānīn al-Kulliyyah li Dabt al-Luġat at-Turkiyyah* (края на XIV в.), *Kitāb Bulġat al-Muštāq fī Luġat at-Turk* на Ǧalāl ad-Dīn Abu Muhammad ‘Abdallāh at-Turkî (преди 1450) и *At-Tuhfat az-Zakiyyah fī ’l-Luġat at-Turkiyyah* (преди 1425). Това са: arğan, arğünaq, ägär/ängär, änük, baraq, it, köpäk, köbäläk, küčük, külük, parla, qančïq/qančuq, qasarlar, qubas, qutur/quturğan, qutuz, tâzî/tazï it, uruq/urğuq.

cus.[788] Начената с присъщата на учения методичност, работата обаче оставя впечатлението на нещо не съвсем или набързо завършено, навярно поради изтичащият краен срок и едновременната ангажираност на автора с други творчески проекти. Това проличава и в структурното оформяне на материала. Първата ***въвеждаща*** част (с. 33-38) ни представя общата етническа картина на понто-каспийската степна зона и нерешения въпрос за етногенезиса на куманите-кипчаки, чийто етноним се извлича от *тюрк.* **qu** < ***qub** 'светъл, жълтеникав, жълтокафяв, блед'. Обърнато е внимание на факта, че те са включвали разнообразни тюркски, монголски и ирански елементи, но като вътрешноплеменен lingua franca сред тях се е утвърдил кипчакският „диалект" на тюркския език, отразен с различни диалекти в *Codex Cumanicus*. Споменава се за кумано-кипчакската хегемония между Украйна и Централна Евразия, за връзките на куманите с околните страни и народи, за кипчакизирането на татарските им завоеватели и за контактите на Джучидите с кипчакските Мамлюки, засилени с разпространението на исляма. Следващите две части са посветени съответно на „***датата и произхода***" (с. 38-40) и на „***езиците на Codex Cumanicus***" (с. 40-43). Те представляват сбити очерци, основани на резултатите от проучванията главно на Л. Лигети и Д. Дрюл. Авторът възприема въведеното от Лигети обозначаване на двете части на Кодекса като „Interpretor's Book" и „Missionaries' Book". Той повтаря и изводите на Дрюл за датата и мястото на съставяне на негови свезки и копия. Във връзка с това са цитирани мненията на Л. Базен, Д. Дьорфи, А. Габен и С. Чагатай, но Голден явно не е бил запознат със статията

[788] **P. B. Golden.** The *Codex Cumanicus*. – In: *Central Asian Monuments*, ed. by H. B. Paksoy. Istanbul, 1992, pp. 33-63. Вж. също като on-line издание: http://eurasia-research.com/erc/002cam.htm и http://vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/paksoy-2/cam2.html.

на В. Дримба (1981) за датировката на първата част на паметника, или не е намерил за нужно да я отрази. Също по отношение на използваните в Кодекса езици той се базира на заключенията на Лигети, на изследванията на Д. Мончи-Заде и А. Бодроглигети, както и на монографията на В. Дримба върху куманския синтаксис, но не и на приносите на Я. Дашкевич. За да илюстрира отразените в извора кипчакски диалекти Голден съпоставя 16 думи, различно изписани при двете части на паметника,[789] а след това резюмира фонетичните специфики (ğ > w/v, q > x, j > y) на тюркския езиков материал. Ортографичните особености (например предаването на š чрез s, š, z, x и sch) свидетелстват не само за многото „автори“ на Кодекса, но и за липсата на какъвто и да било опит за „регулиране“ на текста. В последната четвърта част на студията се разглежда „***съдържанието на Codex Cumanicus***“ (с. 43-63). Тя е последователно информативна, но не и аналитична. Тук се изброяват всички форми на глагола „чувам“ и няколкото податки за глагола „помагам“, дават се примери за превода на латинските термини чрез съставни кумански глаголи (с арабски и с персийски елементи), посочват се формите на глагола „имам“, образците от наречия и местоимения, след което се пристъпва към тематичния триезичен речник.[790] По подобен начин е

[789] **P. Golden.** Codex Cumanicus, 42. Срв. например (съответно от IB и MB): kendi ~ kensi ‘сам, себе [си]’, tizgi ~ tuz ‘коляно’, bitik ~ bitiv ‘книга, пимо’, ekki ~ eki ‘две’, tağ ~ tav ‘планина’, igit ~ yegit ‘младеж’, sag ~ sav ‘здрав’, gadav ~ xadaq ‘гвоздей’ и пр.

[790] **P. Golden.** Codex Cumanicus, 46-53. Авторът дава примери за тюркски лексеми с техния превод в отделни абзаци според обособените в самия извор семантични групи, срв.: Vocabulary Pertaining to Religion; The Elements; Humours of the body; Terms Relaring to Time (посочен е триезичния списък на месеците от годината, а названието šabat kūn ‘събота’, произлизащо от *евр*. šabbat, е обяснено с хазарското влияние); The Five Senses; Other Terms relating to Time, the Seasons, Direction, Orientation;

разгледано и съдържанието на „Missionaries' Book", чиито различни „секции" обаче не са така ясно разграничени и това дава основание да се заключи, че книгата не е била завършена по времето на нейното копиране. Относно куманските гатанки Голден се базира на изследването на А. Тице,[791] като цитира по него някои съпоставки с подобни казахски гатанки. В тази част на студията му самостоятелно подзаглавие насочва към *религиозните текстове* – тук авторът също прилага подбрани примери.[792] Следва – отново с подзаглавие – изброяване на чуждите *заемки* (гръцки, славянски, монголски, арабски, персийски, еврейски, сирийски и пр.),[793] при което са били ползвани статиите на А. Зайончковски (1949) и Н. Поппе (1962). Към тях е включена и създадената от мисионерите специална християнска терминология, базирана обаче предимно на тюркска лексика, поради което този абзац не би трябвало да стои там. Като отглас на по-стари религиозни традиции авторът посочва думата qam 'шаман', но той дори и не загатва за предположените от М. Моллова следи от будистки влияния в текста на паметника.

Opposities; Qualities of Things; Things of the Everyday World; Business, Names of Articles of Trade and Things Pertaining to Them; Lists of Articles of Trade and Handicraft; Barbering and Related Equipment; Professions; Political Titles, Offices and Related Terms; Things Pertaining to the Bazar, Merchandise; Colors; Precious Stones; The Human Being, Parts of the Body; The Family, Relatives; Good Qualities of People; Human Defects; Things Pertaining to War; Things Pertaining to the Home; Things Pertaining to Sewing and Clothing; Things Pertaining to Construction; Sundry Articles of Attire and Travel Gear; Things Pertaining to the Horse; Things Pertaining to the Bedroom; Things Pertaining to the Table; Things Pertaining to the Kitchen; Trees and Fruits; Herbs and Vegetables; Names of Animals; Names of Reptiles, Vermin and Insects; Names of Birds; Grains, Dairy Products and other Comestibles.

[791] **P. Golden.** Codex Cumanicus, 53-54.

[792] **P. Golden.** Codex Cumanicus, 54-57.

[793] **P. Golden.** Codex Cumanicus, 57-61.

Студията завършва с кратко изброяване на съвременните на извора други арабско-кипчакски и руски „кумански документи“.[794] Те също са обособени с подзаглавие към последната част, без да имат нещо общо със съдържанието на Кодекса. Като цяло тази публикация на П. Голден има конспективен характер и отстъпва по значение пред аналитичните работи например на Д. Расовски и А. фон Габен. Но и без да съдържа собствени приноси тя е полезна с обобщената информация за същността на *Codex Cumanicus* като уникален извор на ранния кипчакски език.

Сбита информация за куманите се намира също в излязлата през 1992 г. монография на автора върху историята на тюркските народи.[795] В нейната седма глава относно наследниците на древните тюрки в Централна Азия има кратък параграф за кимеките,[796] а следващата глава за тюрк[ют]-ските приемници в Западна Евразия разглежда и въпроса за куманите-кипчаки.[797] Тук особено внимание е обърнато на въпроса за техния ***произход***, при което са изброени различните названия и предложените за тях етимологии.[798] Голден

---

[794] **P. Golden.** Codex Cumanicus, 62-63.

[795] **P. B. Golden.** *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992 (= *Turcologica*, hrsg. von Lars Johanson, Bd. 9). Впоследствие трудът е преведен и на турски. Ученият се спира върху етничността и държавообразуването при предислямските тюрки десетилетие по-късно в отделна, изключително задълбочена приносна студия, срв.: **P. B. Golden.** *Ethnicity and State Formation in the Pre-Činggizid Turkic Eurasia*. Bloomington, Indiana, 2001, 46 pp. (= *Indiana University*, *Department of Central Eurasian Studies*, *The Central Eurasian Studies Lectures*, editor: Daniel Prior).

[796] **P. Golden.** Introduction, 202-205.

[797] **P. Golden.** Introduction, 270-282.

[798] **P. Golden.** Introduction, 270-272. Срв. **Qipčaq** (*араб.*, *перс*. Xifğāq, Qifğāq, Qibğāq и пр.; *арм.* Xbšax, *груз.* Qivč'aq-i; *монг.* Kibčaġ, мн. ч. Kibča'ut, Kimčaġ, мн. ч. Kimča'ud; *кит. Ch'in-ch'a* < Kimča[q] < *монг.*

отбелязва, че някои съветски учени са идентифицирали етнонима Qipčaq с названието на племето Ch'ü-she, завладяно от *хсиунг-ну* по времето на Мао-тун, но припомня също, че тази идея няма всеобща поддръжка. Най-рано кипчаките са били споменати в надписа от Селенгинския паметник на уйгурския каган El-etmiš Bilge Qağan (747-759) като Türk-Qıbčaq. Това загатва, че те са били част от Тюркския каганат. Този прочит обаче и неговата историческа интерпретация са оспорвани. Липсват други тюркски извори, които да ги свързват с Орхонския каганат, но Клящорни е идентифицирал кипчаките със Sir от тюркските орхонски паметници, Hsieh (< *siet)/Hsieh-yen-to от китайските извори. Голден резюмира етимологиите на отделните названия и отбелязва, че ако днес етнонимът Qıbčaq фигурира като племенно и/ или кланово име сред башкири, узбеки, кара-калпаки, казахи,

---

K'o-fu-ch'a, K'o-pi-chao) < Qıpčaq, който етноним е обясняван чрез *тюрк* qıpčaq 'сърдит, гневен' (Немет) или qıvčaq 'нещастен' (Клящорни). Съгласно предадената от Рашид ад-Дин легенда за Огуз-хан, името на епонимния предтеча на кипчаките е произлизало от *тюрк.* qobuq 'изгнило, празно, кухо дърво'. Като изхожда от тази народна етимология и нейната връзка с qobı 'гнил (т. е. празен?), нещастен', Прицак съзира в това концепцията за „празен – безлесен (степ, пустиня)" и свързва името на кипчаките с руското обозначение на този народ, *половци*, в което вижда преведена чуждица. **Polovci** (> *пол.лат.* plauci*, чеш.лат* .Plawci, *унг.* Palócz) обаче се извлича от *слав.* plav, *изт.слав.* polov 'светложълт, блед' и тази калка се потвърждава и от други чуждоезични форми на етнонима, например *арм.* **Xartêšk'n** (*съвр.арм.* xarteaš ~ xartyaš 'рус, блед, светъл, светложълт, блед'). В същото значение са *лат.* **Pallidi**, *герм.лат.* **Falones**, **Phalagi**, **Valvi**, **Valwen**. Тези форми са били директен превод на *тюрк*. **Quman** (*лат*. Comani, Cumani, *гр.* Κόμανοι, Κούμανοι > *араб.* Qumān, *рус.* Коумани), произлязло от *тюрк.* quba 'блед, бледожълт, светлосив, светлокафяв' или от свитата му форма quw. Друг вариант на същото име, **Qun**, е запазена в *унг.* **Kun**, което според Дьорфи произлизало от xun/hun и първоначално означавало в унгарски език „източен номад", преди да започне да се употребява за маджаризираните кумани. В куманския език qun означава 'сила, мощ'.

алтайски тюрки, ногаи и кримски татари, то името Quman е непознато на съвременните тюркски народи, с изключение може би на формата Qun, срещана в татарската антропонимика.[799] Той се спира и на неизяснения произход на името Qanglı,[800] с което е била обозначавана централно-азиатската (източна) групировка на този племенен съюз, посочва фиксираното в изворите от XII-XIII в. отъждествяване на кумани, кипчаки и канглъ, а после разглежда първоначалното разположение на кипчаките и на куманите/куните (първите между западнотюркския каганат и киргизите, а вторите – на изток сред монголоезичните народи, от които са произлезли китаните). Етническото потекло на куманите/куните продължавало да е обект на спорове. Възможно е те да са били монголоезични и да са били познати на вътрешно и източноазиатските извори под някакво друго име. Това, че Марвази ги е определял като несторианси християни обаче, насочвало към уйгурите. Сред т. нар. T'ieh-lê/Toquz Oğuz наистина е имало племе, наречено Hun [< *ġuən] и името му би могло да се свърже с Qun, както е предполагал Дьорфи. Тази идентификация ги поставя сред тюркоезичните народи. Куните са били прогонени от монголските по произход Qay, които Матей Едески нарича „народ на змиите". И въпреки, че липсват текстуални податки за свързване на етнонима Qay с *монг.* moġai 'змия, змей', тук би могло да се про-

[799] **P. Golden.** Introduction, 272. Противно на Голден обаче някои по-стари автори са открили следи от етнонима Quman в името на рода Qomandželair от казахското племе Arγïn, в клановото име Qumanay от „племето" Orta-džüs, в племенните названия Qubandï (< Qumanlï) и Ton-Qubandï.

[800] **P. Golden.** Introduction, 273. Някои учени свързват **Qanglı** (*араб.*, *перс.* qnklī/qnglī, *лат.* Cangle) с Kengeres/Kangar, страната K'ang-chü в китайските извори, докато тюркската традиция (огузкия епос и Абу'л-гази) асоциира етнонима със звукоподражателния термин за „кола, каруца".

кара аналогия с името Abar/Avar/Jou-jan (обяснявано като производно от термин за „змия“) и с присъствието на змията в руския фолклор като символ на половците (срв. Тугарин Змеевич). Изместени от своите пасища, куните (zXartēšk'n „бледите“ при Матей Едески) нахлули в земята на Šārī, за които Марвази съобщава, че една тяхна група се е намирала на половин месец път от Sānǧū (Sha-chou ?), носела е името на своя вожд Bāsml (*Basmıl) и е била избягала там от исляма, защото „са се страхували от обрязване“.[801] Това позволява на Голден да допусне, че *шари* били враждебно настроени към мюсюлманите и навярно представлявали една от групите на езическите номади, с които са воювали Караханидите. Те биха могли да бъдат идентифицирани с кипчаките, но връзката им с Basmıl и техният „страх от исляма“ ги поставя по-скоро по източните граници на тюрко-ислямския свят, на сцената на религиозните войни между Караханиди и уйгури. Ако нападнатите от *шари* „тюркмени“ са били огузите, в такъв случай отъждествяването на *шари* с кипчаките се подсилва на географска основа, но ако въпросните тюркмени са били карлуки, тогава *шари* биха могли да представляват и бежанци уйгури/жълти уйгури. Сред източните кипчаки е имало елементи на народа Uyğur/Yuğur. Ето защо интерпретираното обикновено като обозначение на куманите название Xartēšk'n при Матей Едески е могло да стои също вместо Šārī (Uyğur) – заключава авторът.[802] Той се спира на началния пункт на тези миграции, свързан с

[801] **P. Golden.** Introduction, 275. Названието **Šārī** е съпоставяно с *тюрк.* sarı[ğ] ‘жълт’ (Бартолд) или с името Šār на монголската „групировка Kitai“, произлизащо от *алт.* *s^{i}ār ‘жълт, блед’ (> *монг.* šir[a], *тюрк.* sārığ) и биващо Татаби-обозначение за „жълт/блед“ (Прицак). То бива свързвано с кипчаките респ. половците (Бартолд, Прицак) или с т. нар. „жълти уйгури“ (Цегледи).

[802] **P. Golden.** Introduction, 276.

експанзията на китаните и тангутските завоевания, в резултат на което *куните* са се озовали в кимекския съюз и придобили власт над най-западните племена, без обаче да е ясно как са се „превърнали“ в *кумани* (qun + man ‘истински куни’? > *qumman > quman?).[803] Така възникнал нов племенен съюз на базата на кимекската конфедерация, в която обаче кипчаките изместили кимеките като господстващ елемент. И ако началото на веригата миграции можело да бъде свързано със събитията около 1018 г., описани от Ибн ал-Асир, то явно процесът все още не бил напълно завършен до 40-те или 50-те години на XI в. Останалите страници на параграфа са посветени изцяло на ***съюза на кумани–кипчаки–канглъ***. От началото на 30-те години на XI в. кипчаките вече

[803] **P. Golden.** Introduction, 276-277. Авторът резюмира изказаните досега предположения за хода на породените от китаните преселения. Съгласно К Цегледи още при първите си кампании на северозапад от Пекин китаните завоювали в 986 г. територията на куните, после напреднали на запад до земите на „жълтите уйгури“ (около 1008), разбили ги и прогонили някои от тях, които мигрирали в 1012 г. на запад заедно с куните и около 1020 г. започнали да безпокоят Централна Азия. В Западен Сибир те абсорбирали кимеките и формирали нов племенен съюз, очертал се напълно в 1043 г. и превърнал се от 1070 г. в господстваща сила на евразийските степи. В него името Qoman е било използвано от отделни тюркски племена като термин за присъединилите се към кипчаките „*шари*“. О. Прицак свързва на свой ред появата на Qay и последвалата верига от миграции с тангутското завоюване в 1031 г. на уйгурите в Кансу. Това, според него, е довело до бягството на техните управляващи слоеве на запад и заместването им с Qay. Голден изтъква, че в серията миграции, които тласнали кипчаките на запад, са участвали множество тюркски и монголски народи, но подробностите около раздвижването са неясни. Знае се само, че някъде между 1018 и 1050 г. Qay и Qun са станали причина за преселението, без вътрешната динамика на тези процеси да е регистрирана в изворите. В резултат печенезите са били изместени към Дунавската гранична зона на Византия. Те били последвани от западните огузи и движението на огузски маси към ирано-ислямските граници.

са безпокоели границите на Хорезм, като понякога формирали и контингенти в хорезмийската армия. В Източна Европа те са засвидетелствани от 1055 г., когато Болуш сключил мир с Переяславския княз Всеволод, а през 1061 г. за пръв път нападнали и руските земи. По това време обаче формирането на кипчаките не било завършено. Колапсът на китанската държава (Qitañ/Ляо) и възходът на манджуроезичните *джюрчени* (династията Чин в Китай) тласнали през 20-те години на века и други степни елементи на запад. Много Qay постъпили на служба в Русия (Каепичи < Qay-oba/Qay-opa) и в ислямските страни, без да е ясно дали те са се присъединили също към кипчакската конфедерация.[804] Сред късните пришелци в Западна Евразия били и монголските Ölberli(g)/Ölperli(g), напуснали родината си в Джехол и превърнали се между 1115-1150 г. в една от водещите подгрупи на източните кипчаки. Кипчакската конфедерация е представлявала многопластова етнолингвистична структура, съдържаща тюркски, монголски и ирански елементи. Това се потвърждавало също от археологическите податки – кумано-кипчакските находки по Долна Волга свидетелствали за етнически смесено население, при което източните групи показвали повече монголоидни елементи, докато западните групи имали силно европеиден характер. Границите на тази конфедерация се простирали от Дунав до Иртиш и ислямската Централна Азия, формирайки три обширни групи: *кумани* на запад, *кипчаки-канглъ* в Средна Азия (с основен градски център Siġnāq) и *кипчаки* в Западен Сибир. Учените са предложили подразделяне на племенния съюз в географски обособени групи: в Централна Азия и Казахстан, в междуречието на Волга-Урал, в Северен Кавказ, как-

[804] **P. Golden.** Introduction, 278. Авторът изтъква, че Qay-opa са били враждебно настроени към половците, но отбелязва и опита на Прицак да свърже клана на Аепа (< Ау-opa) с Qay (> Ау).

то и край реките Дон, Донец, Днепър и Дунав. Изворите споменават за „Бяла“ и „Черна“ Qumāniyya (Идриси), респективно за „Comanos Albos“ и „Nigrorum Comanorum terras“ (Кеза), което подразделяне има географски характер съгласно тюркската цветова символика. Голден изброява запазените в руски и мамлюкски извори названия на кумано-кипчакски племена и племенни групировки,[805] споменава за т. нар. Половци Дикии, разположени между Урал, Волга и Дон, както и за поддържащата по-приятелски отношения с Русия групировка, която О. Прицак е назовал „не-диви половци“,[806] отбелязва липсата на централна власт в конфедерацията, говори за нейните отношения със съседните седентарни държави,[807] спира се и на кипчакската култура в предчингизидския период с прояви на шаманизъм (почит към Вълка, което препраща към вълчия мит за произхода на тюрките A-shih-na) и влияния от исляма (в Средна Азия), от християнството (в Източна Европа и в Транскавказия) и от юдаизма (в Крим, където някои кумани са приели караитската вяра).[808] Нямало податки за използване на тюркското руническо писмо от кипчаките. Не са открити и ранни кипчакски литературни текстове. Достигналите до нас писмени извори са от мон-

[805] **P. Golden.** Introduction, 278-279.

[806] **P. Golden.** Introduction, 279. Първите са включвали Ölberli(g), Toqsoba, Yimek и др. и са имали два управляващи клана (Toqsoba, от които произлизали потомците на Шарукан < Šārī qan ‘хан на *шари*’ [?]: Etrek/Ötrök, Sırčan, Könček, Yurgi [< Γεόργιος], както и навярно Ölberli(g), оглавявани от Böñek/Böngek и Sevenč), а вторите са се състояли от позападните племена на Burčoğlı, Ulašoğlı, İtoğlı и Urusoba.

[807] **P. Golden.** Introduction, 280-281.

[808] **P. Golden.** Introduction, 281.

голската епоха и са били съставени от не-кипчаки (*Codex Cumanicus*) или от акултурирани кипчаки (мамелюкските речници). Продължаващите археологически изследвания обаче можели да внесат корекция и в тези ни представи – завършва Голден с надежда своя кратък очерк.

Авторът доразвива някои аспекти на изложението в по-късни изследвания. На религиозните вярвания на куманите-кипчаки например той посвещава отделни статии,[809] а въпросите, свързани с генезиса и миграциите на този народ, с многобройните му названия и техните значения, както и с взаимодействията му със съседните народи, са обект на обстойния доклад, изнесен на конференцията за *Codex Cumanicus* през 2002 г. във Венеция.[810] И в редица други работи П. Голден засяга въпроси, отнасящи се също до куманите.[811] Някои се появяват в сборници с научни изследвания, други с по-общ характер по отношение на разглеждания народ са

---

[809] **P. B. Golden.** Wolves, Dogs and Qipčaq Religion. – *AOH*, L/1-3, 1997, 87-97; **P. B. Golden.** The Religions of the Qïpčaqs. – *CAJ*, 42, 2, 1998, 180-237; **P. B. Golden.** Kuman-Kıpçaklarda Din Meselesi. – In: *Hasan Eren Armağanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2001, s. 152-176.

[810] **P. B. Golden.** The Shaping of the Cuman-Qipchaqs and Their World: Migrations and Interactions. – In: *Il Codice Cumanico e il suo mondo. Atti del Colloquio internazionale*. Venezia, 6-7 dicembre 2002, a cura di Felicitas Schmieder e Peter Schreiner. Roma 2005, pp. 247-277 (= Centro Tedesco di Studi Veneziani, *Ricerce, 2*). Както личи от една бележка в пълния текст на материала, който проф. Голден бе любезен да ми изпрати докато още подготвях този очерк, част от проучванията по статията са били осъществени благодарение на отпуснатата му през 2001 г. от „U. S. National Endowment for the Himanities“ научноизследователска стипендия.

[811] Срв. **П. Голден.** Формирование кумано-кыпчаков. – В: *Материалы по археологии и истории Таврии*, под ред. А. И. Айбабина, вып. X, Симферополь, 2003 [2004], с. 458-480; **П. Голден.** Кипчаки средневековой Евразии: пример негосударственной адаптации в степи. – В: *Монголы и кочевой мир*, под ред. Б. В. Базарова, Н. Н. Крадина, Т. Д. Скрынникова. Улан-Удэ 2004, с. 103-134.

отпечатани в периодични издания, включително в съиздаваната от Голден поредица *Архив на средновековна Евразия*.[812]

[812] Срв. **P. B. Golden.** Peoples of the south-Russian Steppes. – In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. D. Sinor. Cambridge: Cambridge University Press 1990, pp. 256-284 (също в турски превод: **P. B. Golden.** Güney Rusya Bozkırlarının Halkları. – In: *Erken Asya Tarihi*, der. D. Sinor. İstanbul: İletişim, 2000, s. 345-381); **P. B. Golden.** Nomads and Their Sedentary Neighbors in Pre-Činggizid Eurasia. – *AEMAe*, 7, 1987-1991, 41-81 (тук се дискутира въпросът за характера на социо-политическата организация на номадските „примитивни“ и „комплексни“ общества от хуните до куманите-кипчаки, разглежда се тяхната икономика и факторите, поддържащи държавността, обръща се внимание и на сложните им взаимоотношния със съседните седентарни народи – една ценна студия също в теоретичен план); **P. B. Golden.** Vyxod: Aspects of Medieval Eastern Slavic-Altaic Culturo-Linguistic Relations. – *AEMAe*, 7, 1987-1991, 83-101 (в центъра на изследването стои думата „выход“ като термин за обозначаване на трибута, който русите са плащали на Златната Орда, получен чрез калкиране на *тюрк.* čıkış, на свой ред възникнало с иранско-хорезмийско посредничество от превода на *араб.* харāǧ ‘данък’ < х.р.ǧ ’излизам’; работата е нов авторов принос в изучаването на тюркските калки, срв. **P. B. Golden.** Turkic Calques in Medieval Eastern Slavic. – *JTS*, 8, 1984, 103-111 [= *Turks, Hungarians and Kipchaks. A Festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun*]); **P. B. Golden.** Aspects of the Nomadic Factor in the Economic Development of Kievan Rus’. – In: *Ukrainian Economic History: Interpretive Essays*. Ed. by I. S. Koropeckyj. Cambridge, 1991, pp. 58-101 (авторът се конфронтира с традиционния възглед за „деструктивното“ въздействие на номадите върху руското стопанство); **P. B. Golden.** The days of the week in Turkic: notes on the Cumano-Qipčaq pattern. – *AO Hung.*, 48, 3, 1995, 363-375 (анализирани са названията на дните от седмицата в кипчакските и други езици, свидетелстващи за различни влияния при късното заимстване от тюрките на ислямско-християнско-юдейската седмица, изградена около *сабатния* ден); **P. B. Golden.** Černii Klobuci. – In: *Symbolae Turcologicae – Studies in Honour of Lars Johanson*, eds. Á. Berta, B. Brendemoen, C. Schönig. Uppsala 1996, pp. 97-107 (= *Transaction of the Swedish Research Institute in Istanbul*, vol. 6); **P. B. Golden.** The Turkic Peoples: An Historical Scetch. – In: *The Turkic Languages*, eds. L. Johanson, E. C. Johanson. London: Routledge, 1998, pp. 16-29; **P. B. Golden.** *Nomads and Sedentary Societies in Medieval Eurasia*. Washington D.C.: The

Всички те се отличават с много добро познаване на изворовия материал и релевантната литература, с критично отношение към предложените езикови и исторически интерпретации, а също и с умела съпоставка между различните податки, което е позволило на учения да издига нови хипотези. В своята съвкупност публикациите на Голден значително обогатяват познанията в областта и създават основата за един обобщаващ труд, какъвто все още липсва в сферата на „кумановедението".

American Historical Association, 1998 (= *Essays on Global and Comparative History*, ed. M. Adas); **P. B. Golden.** The Nomadic Linguistic Impact on Pre-Činggisid Rus' and Georgia. – *AEMAe*, 10, 1998-1999, 72-97 (прави се преглед на алтайските заемки в руски и грузински език, групирани хронологично в три категории: *пред-хазарски* [350-650 г. – праславянски заемки от хунски, български, аварски и др.], *хазарски* [650-965 г. – хазарски и български заемки в руски език] и *печенего-огузо-кипчакски* [950-1220 г.]). Вж. също доклада на международния конгрес по тюркология (**P. B. Golden.** Kıpçak Kabilelerinin Menşeine Yeni bir Bakış [Нов поглед към произхода на кипчакските племена]. – In: *Uluslararası Türkoloji Kongresi*, Ankara, 1988, ed. H. Eren, O. Sertkaya, Ankara: TDK, 1996, 47-63) и обнародваните през 2002 г. статии: **P. B. Golden.** War and Warfare in the Pre-Činggizid Western Steppes of Eurasia. – In: *Inner Asia Warfare*, ed. N. di Cosmo. Leiden: Brill, 2002, pp. 105-172 и **P. B. Golden.** Notes on the Qipchaq Tribes: Kimeks and Yemeks. – In: *The Turks* (Y. Halaçoğlu et al. eds.), vol. I., part 9. Ankara-İstanbul, 2002, pp. 660-670; също и на турски: **P. B. Golden.** Kıpçak Kabileleri Üzerine Notlar: Kimekler ve Yemekler. – In: *Türkler*. II, 14. Ankara-İstanbul, 2002, pp. 757-767. Срв. от най-ново време: **P. B. Golden.** Cumanica V: The Basmils and Qipchaqs. – *AEMAe*, 15, 2006-2007, 13-42 Повече информация за публикациите на учения – в: http://mideast.rutgers.edu/FACULTY/BIOS/CV/CV-Golden.pdf.

Нови стъпки на прага на третото хилядолетие

Като част от „номадско море“, чиито последователни вълни векове наред са заливали границите на уседналия свят, за куманите по различен повод продължава да се пише и в по-общите работи върху миналото на заобикалящите ги седентарни страни и народи. Информацията за тях обаче до голяма степен се основава на резултатите от специализираните изследвания и тя всъщност не съдържа нищо принципно ново, което да привлича вниманието. Към конкретните проучвания от последните години на столетието могат да бъдат добавени накрая и две студии на автора на тези редове, **Валери Стоянов** (род. 1951). След статията си за *Codex Cumanicus* (1981) той предлага през 1997 г. един по-подробен обобщаващ очерк върху историята на изучаване, структурата, същността и значението на този уникален паметник на средновековната практическа ориенталистика, представляващ безценен извор не само в езиково, но и в културно-историческо отношение.[813] Две години по-късно,

[813] **В. Стоянов.** Bulgaro-Turcica 3: История на изучаването на „Codex Cumanicus“. – *Историческо бъдеще*, 1997, № 1, 42-91; № 2, 29-74. Работата, замислена първоначално като едно от многото приложения към този труд, не споменава отнасящата се до Кодекса статия на П. Голден (1992), за съжаление изплъзнала се от вниманието на автора, както и няколко публикации, издирени след това. Тя бива поместена с някои допълнения в излязлата по-късно книга от поредицата *Bulgaro-Turcica*, обхващаща две близки по тема студии: **В. Стоянов.** *Bulgaro-Turcica 3-4: История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV век*. София, 2000 (вж. на с. 5-178, 315-316). С малки корекции и добавки материалът е включен на съответните места в текста на настоящия труд. Вж. също **V. Stojanow.** Der Codex Cumanicus in der Forschungsgeschichte. – In: *Il Codice Cumanico e il suo mondo. Atti del Colloquio internazionale, Venezia, 6-7 dicembre 2002*, Roma 2005, 3-44. По молба на участвалия във Венецианската конференция

излиза и работата му върху издирените в османските регистри от XV-XVI в. имена на българи християни с възможен кумански произход. Обнародвана първоначално на турски в многотомната османска енциклопедия, а впоследствие и на английски език в юбилейния сборник в чест на Вера Мутафчиева,[814] тази студия е включена с разширен подробен вариант в издадената през 2000 г. книга от авторовата поредица *Bulgaro-Turcica*.[815] В нея част от разгледаните антропоними имат своите паралели сред познатите и по други извори кумански лични имена, например: Aldomir, Asen, Balik, Balin, Dărman, Dušman, Kitan, Kuman, Kun[bek], Šišman, Manyak и пр. Някои от тях отразяват номадския начин на живот, бивайки наименования на типични животни – *заек* (Koyan), *овен* (Koč), *бивол* (Malak), *вълк* (Kurt), *сърна* (Karağa), *куче* (Barak, Čomar), различни *ловни птици* (Balaban, Čakar, Dogan/Tugan, Ğura, Karguy, Šahin) и др., или като възможни производни на тюркски глаголи с по-особена семантика (*бягам*, *измъквам се*, *нападам*, *връхлитам*, *преследвам*, *залавям*, *обкръжавам*, *заселвам се*). Трета група имена могат да

Александър Айбабин този текст му бе предоставен за ползване и впоследствие бе публикуван на руски език, но със сбъркано авторско име: **Г. Стоянов.** Кодекс Куманикус. Истории изучения. – В: *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Вып. 10. Под ред. А. И. Айбабина, В. Н. Зинько. Симферополь, 2003.

[814] Срв. **V. Stoyanov.** XV. Yüzyılda Bulgaristan'da Kuman İsimbilimi. – In: *Osmanlı*, t. IX, 1, Ankara, 1999, s. 374-385 [статията е сред подбраните материали и на по-краткото англоезично издание на тази енциклопедия: Cumanian Anthroponymics in Bulgaria During the 15th Century. – In: *The Great Ottoman-Turkish Civilisation*. Vol. 4: *Culture and Arts*. Ankara, 1999, pp. 113-126]; **V. Stojanow.** Cumanian Anthroponymics in Bulgaria During the 15th Century. – In: *Studia in Honorem Professoris Verae Mutafčievae*. Sofia, 2001, pp. 315-332.

[815] Срв. **В. Стоянов.** Неславянска, кумано-печенежка антропонимика в българските земи през XV век. – Във: **В. Стоянов.** *Bulgaro-Turcica 3-4*, с. 179-314, 317-319.

се съпоставят с названията на предмети от ежедневния бит и да се свържат със старата тюркска практика за обозначаване на детето по първата произнесена след раждането дума и първия, видян от родилката предмет. Едни наименования притежават пожелателно значение, други съдържат идеята за нещо мръсно и отблъскващо, придаващо им защитна функция. В отделни случаи семантиката на названието е свързана с времето, мястото и други обстоятелства на раждането, или загатва за последователността на съответното дете. В изследването са отразени над 600 лични имена с евентуален тюркски (кумански, печенежки?), ирански (не толкова персийски, колкото средноазиатски) и арабски произход. Те свидетелстват за продължителното наслагване и взаимодействие в България между различни ономастични системи, което е довело до пряк обмен на антропоними и (пре)осмисляне на близки по звучене форми според господстващата традиция, както и до възможния „превод“ на част от тюркските имена в хода на асимилирането на техните носители (срв. например *Бельо* ~ Aq; *Черньо* ~ Qara; *Сиве* ~ Boz; *Вълко* ~ Kurt, Börü; *Сърньо* ~ Karağa; *Гарван* ~ Kuzgun). Тяхната честа употреба и голямото процентно отношение спрямо останалите антропоними в даден регион загатва за местата на заселване на предосманското тюркско население в страната, които по други извори не могат да бъдат установени.

В. Стоянов участва също в по-новото енциклопедично издание за историята и културата на тюркските народи с кратка студия за куманите в България, където, наред с историческите и лингвистичните податки, се обръща внимание и на евентуалното присъствие на елементи от номадската политическа традиция при началното организиране на възоб-

новената в 1185 г. средновековна българска държава.[816] Той е също автор и на един критичен анализ върху лансираните от М. Моллова съпоставки на български лични имена и думи с [тюркски и ирански] глоси от СС, който съпровожда и допълва това дискусионно изследване.[817] Във връзка с дисертационния труд за куманите е обнародвал и други релевантни изследвания.[818]

---

[816] Срв. **V. Stoyanov.** Bulgar Tarihinde Kumanlar (XI.-XIV. Yüzyıllar). – In: *Türkler*, II: *Doğu Avrupa'da Türkler*, 14: *Kimek-Kıpçak /Kumanlar*. İstanbul-Ankara, 2002, pp. 796-809.; **V. Stoyanov.** Kumans in Bulgarian History (Eleventh-Fourteenth Centuries). – In: *The Turks*, Vol. 1: *Early Ages*, Part 9: *Turks in East Europe*. Ankara, 2002, pp. 680-689. Впоследствие бе изготвен и българоезичен вариант: **В. Стоянов.** Куманите в българската история. – *Исторически преглед*, 2005, № 5-6, 3-25.

[817] **V. Stojanow.** Quelques remarques sur l'étude de Mefküre Mollova „La véracité graphique turque du *Codex Cumanicus*, prouvée par les turkismes en bulgare". – *LB*, 41, 2001, N° 3, pp. 223-238.

[818] **В. Стоянов.** За куманския етноним и неговата интерпретация. – В: *Турция, Балканите, Европа: История и култура. Изследвания в чест на професор Дженгиз Хаков*. София, 2003, с. 405-421; **В. Стоянов.** Половци – кумани – кипчаки, или как се съвместява несъразмеримото. – В: *Научни изследвания в чест и в памет на академик Иван Дуриданов. (Сборник с материали от Националната конференция в чест на неговата 85-годишнина на тема „Ономастика. Лексикология. Етимология. Етнолингвистика. Социолингвистика". София, 9-10 май 2005 г.).* Велико Търново: Университетско издателство „Св.св. Кирил и Методий", 2006, с. 353-362; **V. Stojanow.** Kumanen und Kumanologie. Über die kumanische ethnische Komponente auf dem Balkan. – In: International Humboldt Conference "*Challenges To The Science in South-East European Countries Before Their Membership In The European Union*" (Sofia, Bulgaria, 14-16 October 2005). *Book of Abstracts*, Sofia 2005, p. 15; **В. Стоянов.** Кумани и кумановедение – идентификационни проблеми. – В: *Известия на Българска орда.* София, год. XIII, кн. 1 (69), 2007, 30-36. Особено място заема споменатата вече монография върху възлови аспекти на куманската тема: **В. Стоянов.** *Кумановедение. Опити за реконструкция*. София: Академично издателство проф. М. Дринов, 2006 [2007], 358 с.

В началото на новото хилядолетие се появяват още няколко материала, чиято подработка до голяма степен е осъществена през миналия век в рамките на развитието на „кумановедението“. Наред с обнародваното през 2000 г. от В. Дримба дипломатическо издание на *Codex Cumanicus* и статията на Л. Рашони в излезлия едва тогава трети том на *Philologiae Turcicae Fundamenta*, а също с отбелязаните вече публикации на П. Голден, В. Стоянов и М. Моллова, тук може да бъде споменато изследването на римския ориенталист **Анджело Микеле Пиемонтезе** (род. 1940) върху едно персийско „четвероевангелие“ от 1338 г., включено в съхранявания във Ватиканската апостолическа библиотека *Codex Borgiano persiano 19*, което хвърля нова светлина върху историята на *Codex Cumanicus*.[819] Авторът установява някои черти в латинската транскрипция на отделни персийски термини и в транслитерацията на слова и пасажи от Евангелието на Йоан в *Codex Borgiano*, които са съпоставими с тези от латинско-персийския вокабулар в посветената на Св. Йоан Евангелиста първа част на CC (1330), като привежда за това и съответните примери. Въз основа на палеографските сходства той предполага, че доминиканският глосатор на материала в *Codex Borgiano* може да е написал и трите тоскански поеми върху f. 56^{v}, 59^{r} от CCI, а навярно живелият във Венеция преди 1406 г. друг доминиканец Antonio di Cividale е оставил върху f. 78^{v} от CCII своя *exlibris*, приписван впоследствие на Antonio di Finale (или Zinale, Ziu-

[819] Вж. **Angelo Michele Piemontese.** Un testo latino-persiano connesso al *Codex Cumanicus*. – *AO Hung*., 53, 1-2, 2000, 121-132; **A. M. Piemontese.** Le glosse sul vangelo persiano del 1338 e il *Codex Cumanicus*. – In: *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae*, VIII (Studi e testi, 402). Città del Vaticano, 2001, pp. 313-349; **A. M. Piemontese.** Il Codex Cumanicus alla luce delle glosse sul vangelo persiano datato 1338. – In: *Il Codice Cumanico e il suo mondo Atti del Colloquio internazionale, Venezia, 6-7 dicembre 2002*. Roma, 2005, pp. 183-198.

ale).[820] Ако Франческо Петрарка е завещал *Codex Cumanicus* или поне първата му част на храма Св. Марко във Венеция (през 1362 г.), той би могъл да е получил ръкописа (преди 1343) с посредничеството на своя приятел Giovanni di Collonna – също доминикански брат, ерудит, пътешественик и историк, който е поддържал тесни контакти с мисионерите, работели на Изток (от Авиньон в Татария и от Кипър в Персия и Армения).[821]

Различни аспекти на Кодекса се разискват на международния колоквиум, посветен на паметника. Той бе организиран от видния немски византолог проф. Петер Шрайнер (Кьолн) в сътрудничество с г-жа Фелицитас Шмидер (Франкфурт на Майн) и бе проведен през 2002 г. във Венеция със съдействието на Националната библиотека (Biblioteca Nazionale Marciana) и Германския център за венециански проучвания (Centro Tedesco di Studi Veneziani). На него медиависти, германисти, слависти, ориенталисти, литературни историци и пр. дискутираха материалните аспекти и елементите от съдържанието на Кодекса, търсеха мястото на паметника в средновековната латинска лексикография, изясняваха особеностите на епохата, в която той е възникнал, обръщайки внимание както на духовно-историческия фон,

[820] Или дори Antonio di Rivale (така на колоквиума във Венеция през 2002 г., *б.м., В.С.*).

[821] Задължен съм на проф. А. Пиемонтезе за неговата отзивчивост да ми изпрати своите статии. Те са малко встрани от куманската проблематика, но допринасят за изясняване на културната и историческа ситуация по времето на възникването на *Codex Cumanicus*. Намерените от учения сходства между двата паметника свидетелстват, че CC не би трябвало да се смята за изолирано явление. Той е резултат от опита за разширяване на европейско културно проникване на Изток през XIII и XIV в., за което е способствала и активната дейност на „Società dei frati peregrinanti“ – доминиканската мисионерска конгрегация за евангелизиране на Ориента.

така също на ролята на християнските мисии и европейската търговия в Северното Черноморие през XIII-XIV в.[822]

Накрая трябва да бъде споменато и излязлото през същата 2002 година многотомно енциклопедично издание за историята и културата на тюркските народи, осъществено под редакцията на международен екип от изтъкнати учени като Г. Давид, П. Голден, Х. Иналджък, К. Карпат, Ю. Нагата, И. Ортайлъ, У. Шамилоглу, Ст. Шоу, Г. Шимин, Д. Синор, Д. Василев, И. Фодор, Х. Лоури, Дж. Макарти, О. При-

[822] Освен цитираните вече реферати на П. Голден, А. Пиемонтезе и В. Стоянов тук могат да се споменат докладите на **István Vásáry.** Oriental Languages of the Codex Cumanicus: Cuman and Persan as *Linguae Francae* in the Black Sea Region (13th-14th Centuries). – In: *Il codice Cumanico e il suo mondo*. *Atti del colloquio internationale, Venezia, 6-7 dicembre 2002*, Roma, 2005, pp. 105- 124 и на **Nicola Di Cosmo.** Venezia e Genova in Asia Centrale: espansione europea e conquista mongola nell'ordine mondiale del XIV secolo. – *Ibid*, pp. 279-296. Вж. също приносите на **Gilda Mantovani.** Il Codice Cumanico: Il punto di vista paleografico (riflessioni e osservazioni). – In: *Colloquio internationale "Il codice Cumanico e il suo mondo"* (непубликувано в сборника от 2005); **Susy Marcon.** Osservazioni aspetti materiali del „Codice Cumanico" (Marciano Lat. Z. 549 = 1597). – *Ibid*, pp. 73-102; **Darko Senekovič.** Il Codice Cumanico e la tradizione lessicografica nel medioevo latino. – *Ibid*, pp. 125-133; **Mireille Schnyder.** Some Reflections on the German Parts in the „Codex Cumanicus". – *Ibid*, pp. 153-161; **Jean Richard.** Les Missions dans les pays du nord de la mer Noire (13e-15 siècles). – *Ibid*, pp. 231-246; **Christian Hannick.** Kirchenlied und Missionierung: Zu den notierten Beispielen im *Codex* Cumanicus. – *Ibid*, 199-218; **Laura Balletto.** Il mondo del commercio nel *Codex Cumanicus*: alcume riflessioni. – *Ibid*, pp. 163-182; **Marc-Aeilko Aris.** Fides ex auditu: The Missionary's Vocabulary. – *Ibid*, pp. 219-228; **Barbara Schlieben.** Translation: Thirteenth Century Theory and Practices in the West. – *Ibid*, pp. 135-152; **Giampietro Bellingeri.** Un'estrema tipologia del "Codex Cumanicus". – *Ibid*, pp. 45-71; **Alexander I. Aibabin.** Cities and Steppe of Crimea in the Thirteenth and Fourteenth Centuries According to the Archaeological Data. – *Ibid*, pp. 297- 334; **Klaus-Peter Matschke.** Auf der Suche nach Byzanz in der Welt des *Codex Cumanicus*. – *Ibid*, pp. 337-348.

цак и др., начело с проф. Юсуф Халачоглу, дългогодишен президент (1993-2008) на Турското историческо дружество. Там в частта за куманите-кипчаки наред с цитираните вече приноси на П. Голден, Б. Кумеков, М. Сафран и В. Стоянов със статии участват също турският колега **Ахмет Гьокбел** (род. 1965) с текст върху кипчаките и куманите, грузинската професорка **Гуйли Аласания** (род. 1946) с принос за кипчаките в Грузия и специализиралата се в българската средновековна история доц. **Айше Кайпънар** с материал за куманите във Втората българска държава.[823]

* * *

През първата декада на новото хилядолетие се появяват и други публикации – както на утвърдени досега изследователи в областта на куманската проблематика,[824] така съ-

---

[823] **Ahmet Gökbel.** Kipchaks and Kumans. – In: *The Turks*, I, 9, Ankara, 2002, pp. 643-659; също на турски: **A. Gökbel.** Kıpçaklar ve Kumanlar. – In: *Türkler*, II, 14. İstanbul-Ankara, 2002, pp. 729-756; **Guili Alasania.** Gürcistan Kıpçakları. – *Ibid*, 793-797; **Ayşe Kaypınar.** Kumanlar ve İkinci Bulgar Devleti (1187-1370). – *Ibid*, 810-822.

[824] Срв. например **A. Pálóczi Horváth.** Az etnikai különállástól az integrációig. A kunok régészeti hagyatékának tanulságai. – In: *Autonóm közösségek a magyar történelemben.* Szek. Bánkiné Molnár Erzsébet. Kiskunfélegyháza 2003, 79-90 (= *Bibliotheca Cumanica*, 4); **A. Pálóczi Horváth.** „Pogányokkal védelmeztetjük országunkat“: keleti népek a középkori Magyar királyságban a kálizoktól a kunokig. – *Studia Carolensia*, 2004, 5/2, 10-30; Вж. също: **A. Pálóczi Horváth.** Le rôle des Comans païen dans le royaume chrüetien de la Hongrie médiévale au rapport des sources historiques et iconographiques. – In: *Le monde païen dans l'historiographie et les textes litteraires du Moyen Age*", conférence, 18-19 Mai 2001, La Sorbonne, Paris; **A. Pálóczi Horváth.** Traditions nomades et influences byzantines dans la culture des Comans établis en Hongrie au Moyen Âge. – In: *Das Verbindende der Kulturen. Section: Narrationen in Literatur und Geschichtsschreibung*. Konferenz 7. bis 9. November 2003, Wien. Вж. освен това цитираните вече по-нови изследвания на П. Голден, И. Вашари, М. Моллова, В. Дримба, Б. Кумеков, В. Стоянов и пр.

що на „първопроходници”.[825] Съществуват материали, като изданието на *CC* на посветилия се на армено-кипчакското и на кипчакското културно наследство казахстански украинец **Александър Николаевич Гаркавец** (род. 1947),[826] както и множество on-line публикации не само на вече обнародвани сериозни научни изследвания, но и на работи с хипотетичен характер, които привличат вниманието на най-широка публика.[827] Това показва, че темата е все още актуална и може би с промяна на геополитическите реалности в Средна Азия интересът към нея ще продължава да расте.

---

[825] Например: **Никитин, А. Л.** *Основание русской истории; Мифологемы и факты*. Москва, 2001, 768 с. (вж. глава „Лебеди Великой степи”, online – http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/nikit/16.php); **Nikolov, A.** Cumani Bellatores in the Second Bulgarian State (1186-1396). – In: *Annual of Medieval Studies at CEU*, 11, 2005, 223-229; **Николов, А.** Куманското заселване в Унгария и България (XII-XIII в.): паралели и различия (в подработка); **Узелац, Александър.** Куманите в средновековна Сърбия. – *Анамнеза/Anamnesis*, 2008, № 1, 168-179; **Васин, П. А.** Поход Мономаха на половцев в 1111 г. – *Военно-исторический журнал Para-Bellum*, № 29, 2008 (http://www.vzmakh.ru/parabellum/n24_s5.shtml). Вж. също гл. V „Половцы” в книгата на **Князьский, И. О.** *Русь и степь* (Российский научный фонд. Московское отделение. Научные доклады, 31: http://www.unilib.neva.ru/dl/327/Theme_2/Russia_and_Steppe/Knaz.pdf), където кипчаките се определят като западен клон на динлините, живели в басейна на Иртиш – потомци на носителите на Андроновската култура.

[826] *Codex Cumanicus: Половецкие молитвы, гимны и загадки XIII-XIV веков*. Подготвил А. Н. Гаркавец. Москва, 2006, 89 с. Вж. също по-ранната му работа: **А. Гаркавец.** *Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский*. Алма-Ата: Издательство „Наука”, АН КазССР, 1987, 223 с.

[827] Един бегъл преглед показва, че в „търсачката” Google се срещат под „кыпчаки” 10 500 материала, под „Kipchaks“ – 24 600, под „Qipchaqs“ – 2880, под „куманы” – 7440, под „Kumans“ – 10 500, под „Qumans“ – 525, под „Cumans” – 37 000, под „Cumanians” – 2720, под „куны” – 45 300, под „Quns“ – 18 200, под „половцы” – 63 700, под „Polovcians“ – 198.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Индекс на цитираните автори

Абдулин, И. А. – 555

Анчабадзе, З. В. – 185

Аристов, Я. Н. - 47

Арсланова, Ф. Х. – 350, 351, 352

Арцыбашев – 47

Афанасьев, В. Н. – 47

Ахинжанов, С. М. – 341

Барсов, Н. – 47

Баскаков, Н. А. – 303, 304, 305, 306, 307, 308, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332

Белботаев, А. Б. – 184

Бельев, И. Д. - 47

Бешевлиев, В. – 376

Бибиков, М. В. – 511

Боев, Е. – 198, 199

Бранденбург, Н. – 134, 233

Васин, П. А. – 825

Веселовский, Н. И. – 223

Владимиров, В. – 326

Вуич, Л. Г. – 186

Гарипов, Т. М. – 275

Гаркавец, А. Н. – 344, 826

Гераськова, Л. С. – 353, 354

Голден, П. – 520, 521, 811

Гордлевский, В. А. – 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41

Городцов, В. А. – 134

Готье, Ю. В. – 135

Грач, А. Д. – 350

Грунин, Т. И. – 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84

Гумилев, Л. Н. – 203

Данилов, В. В. – 296

Дашкевич, Я. Р. – 554, 555, 590, 591, 592, 593,

594, 595, 596

Дмитриев, Л. А. – 296, 326

Добрев, И. К. – 551

Добродомов, И. Г. – 299

Дыренкова, Н. П. – 161

Дякону, П. – 398

Европеус, Д. П. – 139

Евтюхова, Л. А. – 136

Ҷӯбнав, А. Х. – 184

Заика, С. – 326

Зимин, А. А. – 205

Златарски, В. Н. – 618, 658

Зяблин, Л. П. – 136

Иванов, Й. – 376

Илиев, Н. – 663

Кайдаров, А. Т. – 342

Калинин, А. Ю. – 520

Карамзин, Н. М. – 47

Каргалов, В. В. – 200, 201, 202

Кельснев, А. И. – 223

Кенесбаев, С. К. – 181, 542

Кирпичников, А. В. – 186

Кляшторный, С. Г. – 640

Князьский, И. О. – 825

Козырева, В. А. – 42

Коларов, Хр. – 618

Конкин, В. Н. – 186

Кононов, А. Н. – 277, 301, 597

Котляр, Н. Ф. – 205

Кримський, А. – 32

Кудряшов, К. В. – 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50

Кузьмин, А. – 326

Кумеков, Б. Е. – 346

Курышжанов, А. – 180, 181, 182, 183, 184, 542

Кухарева, Л. С. – 186

Кызласов, А. Р. – 350

Лихачев, Д. С. – 326

Лонгинов, А. Н. – 47

Мавродина, Р. М. – 42, 349

Мавродинов, Н. – 165, 166, 376

Макарова, Т. И. – 186

Малов, С. Е. – 28

Мальсагов, Д. Д – 296

Махмутов, Х. – 179

Менгес, К. Г. – 86

Мец, Н. Д. – 136

Миллер, Вс. – 296

Минаева, Т. М. – 347

Миятев, К. – 165, 376

Младенов, С. – 660

Моллова, М. – 599

Москов, М. – 192, 193, 194, 195, 196, 197

Мургулия, Н. П. – 335, 336, 337, 338, 339, 340

Мутафчиев, П. – 618, 658

Никитин, А. Л. – 302, 825

Ников, П. – 618

Николов, А. – 825

Новоселцев, А. П. – 204

Острогорски, Г. – 72

Павлов, П. – 619, 620, 621, 622, 624, 625, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637

Пескарев, А. А. – 223

Пикуль, М. И. – 347

Плетнева, С. А. – 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 164, 186, 203, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375

Попов, А. И. – 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 296

Попов, Р. – 376

Пріцак, О. – 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445

Рамстедт, Г. И. – 641

Рашев, Р. – 377, 378

Репин, Б. И. – 181

Ржига, В. Ф. – 29, 296

Робинсон, А. Н. – 302, 326

Рыбаков, Б. А. – 45, 74, 136, 299

Сабинин, С. – 295

Савинов, Д. Г. – 345, 640

Сазонова, Л. И. – 302

Самоквасов, Д. Я. – 136

Сатыбалов, А. А. – 333, 334

Селезнев, Ю. – 326

Сібільев, М. В. – 136

Соболевский, А. И. – 29, 296

Спицын, А. А. – 134, 135

Степанов, А. Г. – 302

Стойков, Р. – 378

Стоянов, В. – 3, 85, 375, 553, 682, 813, 815, 816, 818

Сулейманов, О. – 326

Султанов, Т. И. – 640

Сумароков, Г. В. – 556

Творогов, О. В. – 326

Тодоров-Бемберски, Х. – 638

Тотев, Т. – 582

Трутовский, В. К. – 296

Трыярски, Э. – 554

209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217

Уваров, А. С. – 223

Уварова, П. С. – 223

Узелац, А. – 825

Успенский, Ф. И. – 655

Федоров, Г. С. – 346

Федоров, Я. А. – 348

Федоров-Давыдов, Г. А. – 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233

Федорова-Давыдова, Э.А. – 186

Фехер, Г. – 165, 376

Филиповский, Г. Ю. – 302

Хабичев, М. А. – 273, 634

Цвейбель, Д. С. – 484

Чариков, А. А. – 350, 351, 352

Чеченов, А. А. – 343

Шаниязов, К. Ш. – 342

Шарапова, З. М. – 75

Шахматов, А. А. – 47

Шер, Я. А. – 206, 207, 208,

Шервинский, С. В. – 302

Шилковский, А. Н. – 296

Шрамко, Б. А. – 484

Шушарин, В. П. – 340

Щербак, А. М. – 520

Эварницкий, Д. И. – 223

Эрдейи, И. – 203

Эрдман, Ф. И. – 295

Adamovic, M. – 297

Ahmetbeyoğlu, A. – 715

Aibabin, A. I. – 822

Alasania, G. – 823

Alexandrescu-Dersca M. M. – 124, 125, 126, 127

Anastasjević, D. – 72

Aris, M.-A. – 822

Bajčura, U. – 86

Baldauf, I. – 716, 717

Balleto, L. – 822

Bănescu, N. – 655

Başgöz, İ. – 177

Baskakov, N. A. – 304

Baski, I. – 585

Bazin, L. – 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272

Bellingeri, G. – 822

Benzing, J. – 520

Berta, A. – 713

Biró, B. M. – 381

Blau, O. – 264

Bodrogligeti, A. – 253, 254, 255

Bognar, A. – 584

Bosworth, C. E. – 520

Božilov, I. – 398

Çağatay, S. S. – 69

Clauson, G. – 555

Conea, I. – 128, 129, 130, 131, 132, 133

Csanád, B. – 520

Czeglédy, K. – 15, 16, 17

Dachkévich [Dachkevitch], Ya. R. – 555

Decei, A. – 395

Decsy, Gy. – 520

Deny, J. – 78

Di Cosmo, N. – 822

Diaconu, Ch. – 398

Diaconu, P. – 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434

Doerfer, G. – 177

Donat, I. – 128, 129, 130, 131, 132, 133

Dorogi, M. – 104

Drimba, V. – 18, 246, 247, 248, 249, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 265, 506, 542, 543

Drüll, D. – 506

Dvoichenko-Markov, D. – 558, 562

Eberhard, W. – 1

Erçin, M. – 552

Erdal, M. – 266

Eren, H. – 71

Erzi, A. S. – 70

Fehér, G. – 104, 165, 376

Fennell, J. L. I. – 205

Ferenț, I. – 403

Fodor, I. – 379, 380

Gabain, A. von – 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 177, 506

Gallotta, A. – 714

Garkavets, A. – 344

Giurescu, C. C. – 188

Gökbel, A. – 823

Golden, P. B. – 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 755, 757, 758, 760, 761, 762, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805,

806, 807, 808, 809, 810, 812

Grønbech, K. – 264

Gunda, B. – 382

Győrffy, Gy. – 14

Hajda, L. A. – 234

Halasi-Kun, T. – 274, 557

Hannick, C. – 822

Hralev, S. A. – 190

Hřebiček, L. – 520

Ivanov, I. – 376

Jaubert, A. – 22

Jerney, J. – 285

Johanson, L. – 520

Kakuk, Zs. – 284

Kara, Gy. – 266

Kaypınar, A. – 823

Klyaştorniy, S. G. – 640

Kljaštornyj, S. G. – 640, 641, 642, 643, 644

Köprülü, M. F. – 1

Kowalski, T. – 78, 264

Kumekov, B. – 346

Kurat, A. N. – 68

Kuun, G. – 285, 543

Lăzărescu, D. A. – 520

Lăzărescu-Zobian, M. – 563, 564, 565, 566, 567, 568

Lewicki, T. – 21, 23, 24, 25, 26, 503

Ligeti, L. – 191, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550

Ludwig, H. – 26

Mahler, E. – 507

Mándoky-Kongur, I. – 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 286

Mantovani, G. – 822

Marcon, S. – 822

Matschke, K.-P. – 822

Mavrodinov, N. – 165, 376

Menges, K. H. – 4, 5, 9, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 297, 520

Mészaros, Gy. – 285

Mollov, R. – 599

Mollova, M. – 250, 254, 543, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 612, 614, 615

Monchi-Zadeh, D. – 250, 251, 252, 254

Müller, J. – 26

Nagrodzka-Majchrzyk, T. – 520

Năsturel, P. Ş. – 205

Németh, J. – 177

Nemoy, L. – 520

Nikolov, A. – 825

Orkun, H. N. – 68

Ortaylı, İ. – 520

Ostrogorsky, G. – 72

Pálóczi Horváth, A. – 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 663, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 824

Philippide, A. – 407

Piemontese, A. M. – 819

Pohl, W. – 380

Poppe, N. – 189

Poppe, N. (Jr.) – 86, 297, 298

Pray, G. de – 285

Pritsak, O. – 18, 19, 27, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 268, 435, 446, 447, 452, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 464, 465, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 475, 477, 478, 480, 484, 486, 487, 488, 490, 491, 492, 493, 494, 496, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 505, 506, 641

Procházka, J. – 331

Ramstedt, G. J. – 641

Rásonyi, L. – 29, 93, 105, 106, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117,

120, 121, 122, 123, 658

Richard, J. – 822

Riecke, J. – 718

Röhrborn, K. – 506, 520

Róna-Tas, A. – 276

Safran, M. – 715

Sâmpetru, M. – 397

Schlieben, B. – 822

Schnyder, M. – 822

Schütz, E. – 555

Schütz, I. – 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581

Selmeczi, L. – 383

Senekovič, D. – 822

Senga, T. – 346

Shaki, M. – 254

Sinor, D. – 73, 88, 712

Sobernheim, M. – 503

Spinei, V. – 396, 616, 617

Spuler, B. – 506, 520

Stepanov, Ja. – 498

Stojanow, V. – 3, 813, 814, 816, 817, 818

Sultanov, T. I. – 640

Sümer, F. – 123

Tekin, T. – 643

Tezcan, S. – 716

Theodoridis, D. – 586, 587, 588, 589

Tietze, A. – 176, 177

Togan, Z. V. – 1

Tryjarski, E. – 555

Vambéry, Á. – 285

Vásáry, I. – 646, 647, 648, 649, 450, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 660, 661, 662, 822

Verlinden, Ch. – 498

Warnke, Ch. – 506

Wendt, H. F. – 187

Wensinck, A. G. – 503

Zorzanello, P. – 2

Zajączkowski, A. – 18, 19, 20

Zieme, P. – 266

Σαββιδης, A. – 583

Die Kumanologie – Historiographische Skizzen, Bd. II

(Zusammenfassung)

Seit der Mitte der 40. Jahre ist die Welt nicht die selbe. In Europa zeichneten sich die neuen Trennungslinien, die das besiegte Deutschland durchschneideten und gegenüberstellende Einflußbereiche bildeten. Der früher einzige kommunistische Staat wurde zu eine mächtige imperiale Macht, die mit einem breiten Puffergürtel von Außensatelliten versehen wurde, worin sie ihr eigenes Verwaltungsmodell durchsetze. Im Bereich der Kumanenforschung war dies nicht so schlimm sogar führte zur Übernahme mancher Wissenschaftszweige, so etwa in Bulgarien und in Rumänien, wo sich die Turkologie auch mit sowjetischer Hilfe entwickelte. Anfänglich berührten sehr wenige Forscher in der westlichen Hälfte der Nachkriegswelt Fragen, die auf eine oder andere Weise mit der kumanischen Problematik verbunden waren. Östlich des „eisenen Vorhangs" kamen die ersten Beiträge in denjenigen Ländern heraus, wo es auch früher Interesse an dieses Thema gab. 1948 veröffentlichte in Ungarn *György Györffy* (1917-2000) einen Aufsatz über die Ethnonyme Kun und Kuman; ein Jahr später folgte die Arbeit von *Károly Czeglédy* (1914-1996) über die Herkunft der Kumanen. Am Ausgang des Jahrzehntes erschienen zwei Beiträge des polnischen Turkologen *Ananiasz Zajączkowski* (1903-1970) und sein Landsmann *Tadeusz Lewicki* (1906-1992) versuchte die Angaben Idrisi's über 2 Stadtnamen des „Inneren Kumanien" in Südrußland zu erklären.

Wie es zu erwarten ist, waren die meisten Untersuchungen in der Nachkriegsperiode von sowjetischen Gelehrten durchgeführt. Noch 1946 erschien den Aufsatz von *Sergej Malov* (1880-1957) über die Turkismen im *Igorenlied* (*Slovo o polku Igoreve*), womit eine alte Tradition fortgesetzt wurde. Die Spezifika

des lexikalischen Materials in diesem Denkmal zog die Aufmerksamkeit eines anderen Gelehrten der Moskauer turkologischen Schule, *Vladimir Gordlevskij* (1876-1956), an. Nach jahrzehntelangen Untersuchungen auf dem Gebiet der türkischen Literatur, Geschichte, Grammatik und Folklore veröffentlichte er 1947 seine Studie über den Begriff „bosyj volk", der die gegenseitigen Einflüsse von Kumanen und Russen sowie die Rolle der Steppenvölker beim Modellieren der russischen geistigen Kultur beleuchtete. Nach der Auffassung Gordlevskij's entstand das Attribut *bosyj* in Zusammenhang mit dem Wolf aus dem türk. *boz* „grau" und es spiegelte eher eine „ethnographische Gestalt" und nicht die zoologische Abart des Tieres wider. Dies war eine schamanistische und totemistische Vorstellung, die wahrscheinlich aus der Folklore der östlichen Reitervölker ins Russische eingedrungen zu sein scheint. In den 40er Jahren kam auch den Großteil der Veröffentlichungen von *K. V. Kudrjaschev* über die Geographie des „Polovcischen Landes" heraus, worin er die Polovci in 7 territoriale Einheiten einordnete. Eine der bedeutendsten Arbeiten aus dieser Zeit ist ferner den Artikel *A. I. Popov*'s über die Wechselbeziehungen der Kiptschaken mit dem Kiever Rus'. Der Verfasser bot allerdings nur ein allgemeines Bild der polovcischen Periode (1060-1240) in der russischen Geschichte an, das aber nichts prinzipiell Neues enthielt.

Zu Beginn der 50er Jahre erschienen einzelne Beiträge türkischer Gelehrte in der Erforschung der vorosmanischen Türken. Zu dieser Zeit war offenbar *Saadet Çağatay* (1907-1989) die einzige, die sich mit dem Wortmaterial von *Codex Cumanicus* beschäftigte. Eine neue Information über die Kumanen auf dem Balkan wurde von den Byzantinisten ans Licht gebracht. In der UdSSR befaßte sich der Archäologe *Boris Rybakov* (1908-2001) mit den Angaben über Rußland in den Landkarten Idrisi's, wonach ersichtlich war, daß sich das „Polovcische Land" in einem

Weißen und einem Schwarzen Kumanien einteilte. In einer ganz anderen Richtung führten die Arbeiten *T. I. Grunin*'s über die Denkmäler einer polovcischen Sprache, das auch im 16. Jh. in manchen armenischen Gemeinden aufbewahrt wurde. Die Frage des „Armenisch-Kiptschakischen" wird auch später die Aufmerksamkeit vieler namhafter Turkologen anziehen. Doch im ersten Nachkriegsjahrzehnt wurde die Kumanenforschung hauptsächlich mit der Untersuchung der frühen türkischen Lehnwörter im Russischen, der kumanischen Ortsnamen im Ungarischen oder Rumänischen, sowie der materiallen Reste dieses Nomadenvolkes verbunden, was zur Erhebung von Hypothesen über seine Lebensweise und Kultur, seine Gesellschaftsstruktur und Wirtschaft, seine „administrative Aufteilung" und sein Militärwesen führte.

Äußerst wertvoll waren aus dieser Zeit die Untersuchungen von *Karl Heinrich Menges* (1909-1999) über die Beziehungen der altaischen und slawischen Sprachen und besonders seine Monographie über die östlichen Elemente im *Slovo o polku Igoreve*, die 1979 auch in russischer Übersetzung erschien. Sehr große Bedeutung hatten auch die Beiträge von *László Rásonyi* (1899-1984) über die kumanischen Ortsnamen im Kiskunság („Kleinkumanien"), über die türkischen Frauennamen und die kumanischen Anthroponyme in Ungarn, über das türkische Volk Bulaq/Blaq im mittelalterlichen Siebenbürgen, sowie die Studie über die Petschenegen, Uzen und Kiptschaken, die vom Verfasser noch 1970 annonciert wurde, doch erst im Jahr 2000 erschien. In Rumänien befaßten sich *I. Conea* und *I. Donat* mit einer Reihe von Flußnamen, die auf dem Suffix -(l)ui endeten und vielleicht eine petschenegisch-kumanische Herkunft hatten.

Die erste komplexe Erforscheung der Kumanen in den 50er Jahren, welche auf Grund auch eines reichen archeologischen Materials zustande kam, wurde von *Svetlana Pletneva* (1926-2008) verwirklicht, die sich kunftig als eine der kompetentesten Fach-

leute auf dem Gbiet der Geschichte der Steppennomaden erwies. Nach dem Buch Golubovskij's und die Untersuchngen Rasovski's war ihre Dissertationsarbeit den ersten für die russische Geschichtsschreibung zusammenfassenden Werk über die türkischsprachige Völker aus der Zeit vom Kiever Ruß, der aber nicht nur auf schriftliche Quellen, sondern auch auf die Erforschung einer großen Menge archäologischer Komplexe sowie einzelner, mit den Nomaden verbundenen Gegenstände, stützte. Dies erlaubte der Verfasserin, die Einstellungen ihrer Vorgänger zu korrigieren und zu neuen Schlußfolgerungen zu gelangen.

1959 erschien in Deutschland den ersten Band von *Philologiae Turcicae Fundamenta*, worin auch den zusammenfassenden Abriß über die türkische Sprache des *CC* von *Annemarie von Gabain* (1901-1993), die Schülerin W. Bang's, veröffentlicht wurde. In Gegensatz zu Bang fand Gabain Ähnlichkeiten dieses linguistischen Materials mit den kiptschakischen Sprachen und bevorzugte sie durch ihre Selbstbezeichnung als „Alttatarisch" zu definiren. Somit lancierte die deutsche Turkologin eine neue Interpretation, die später auch von anderen Forschern übernommen wurde. Sie griff auf den Kodex auch 1965 zurück, um im zweiten Band von *Fundamenta* die Bedeutung seiner Angaben für die „kumanische Literatur" zu erörtern. Etwa um dieselbe Zeit wies *Andreas Tietze* (1914-2003) darauf hin, daß für die Interpretation der kumanischen Rätsel äußerst wichtig sei, sie mit ähnlichen Mustern aus der Volksliteratur anderer Türkvölker zu vergleichen. Einige Jahre später veröffentlichte er diese Methode in einer monographischen Untersuchung. Die kumanischen Rätsel waren frühere Varianten einer gemeinsamen folkloristischen Erbe der türkischen Völker und auf diese Basis untersuchte sie nun A. Tietze. Dabei zog er auch analogische Beispiele aus den übrigen Türksprachen, sogar Parallele aus dem Mongolischen, Griechischen, Persischen und Tibetischen heran. Dies erlaubte ihm, den Kern jedes Rätseltyps von seinen Varianten

abzugrenzen und so konnte er auch drei bis dahin unverständliche Rätsel deuten. Seine tiefschürfende Untersuchung stimulierte auch andere Wissenschaftler, sich mit diesen schwierig zu interpretierenden Aufzeichnungen im *CC* zu befassen.

Noch als Tietze seine Gedanken über die Perspektive der vergleichenden Methode in der Folkloristik äußerte, veröffentlichte *Abžan Kuryšžanov* in Kasachstan einen Aufsatz über die Rätsel, was die dortigen Untersuchungen auf dem Gebiet der kumanischen Sprache erweiterte. Etwas später verglich *Hudži Mahmutov*, ähnlich wie Tietze, die kumanischen Rätsel mit ihren tatarischen Entsprechungen. Bis zur Mitte der 60er Jahren erschienen auch weitere Beiträge, die direkt oder indirekt mit der kumanischen Problematik verbunden waren, so etwa die Arbeit der abhasischen Historikers *Zurab Ančabadze* (1920-1984) über die Kiptschaken im Nordkaukasus nach Angaben der georgischen Quellen, den Aufsatz von *Nicolas Poppe* (1897-1991) über die mongolischen Entlehnungen im Kumanischen, die Deutungen von *Lajos Ligeti* (1902-1987) über zwei Glossen des *CC*, den Beitrag von *Mosko Moskov* (1927-2001) über das petschenegisch-kumanischen Superstrat in der bulgarischen Sprache u.v.a.

In der zweiten Hälfte des Jahrzehntes wurden einige Arbeiten von *German Fedorov-Davydov* (1931-2000) veröffentlicht. Im Gegensatz zu S. Pletneva richtete er seinen Augenmerk an die Epoche nach dem Mongoleneinfall, womit die traditionellen Rahmen bei der Erforschung der Polovci erweitert wurden. Seine Monographie über die osteuropäischen Reitervölker im Machtbereich der Goldenen Horde stützte sich auf Daten von über 1000 nomadischen Begräbniskomplexen von 10.-15. Jh., von Einsiedlungsmaterialien und von über 200 polovcischen Steinfiguren. Die Bearbeitung dieser Angaben kam erst durch die verwendeten matematisch-statistischen Methoden zustande, infolgedessen die These vom Fehlen eines mit der sedentaren Welt nicht verbundeten „reinen Nomadentums“ bekräfigt wurde,

sowie, daß der Niederlassungsprozeß viel intensiver unter der verarmten Hirtenkreise durchlief. Diese Arbeit wurde 1973 mit einem Werk über die gesellschaftliche Ordnung der Goldenen Horde fortgesetzt, worin gezeigt wurde, wie die früheren Bewohner der Steppe, nachdem sie im Feodalsystem der Horde integriert wurden, sich im 15.-16. Jh. zu neue nomadische Verbände transformierten.

Seit der zweiten Hälfte des Jahrzehntes zogen die Kumanen immer wieder die Aufmerksamkeit eines der bedeutendsten Orientalisten des 20. Jhs., dem ukrainisch-amerikanische Historiker und Linguisten *Omeljan Pritsak* (1919-2006) an sich heran. 1967 erschien seine Arbeit über die Nicht-„Wilden" Polovci, worin die nomadischen Nachbarn Rußlands viel präziser identifiziert, lokalisiert, und nach Flügel und Stämme eingeteilt wurden. Zum ersten Mal nach Blau und Salemann hat man größere Aufmerksamkeit auch dem persischen Material im *CC* gewidmet. Noch 1962 analysierte *Abžan Kuryšžanov* die arabischen und persischen Lehnwörter im Kumanischen. Einige Jahre später veröffentlichte *Davoud Monchi-Zadeh* (geb. 1914) die erste systematische Untersuchung der persischen Angaben. Dazu kam *Andras Bodrogligeti* (geb. 1925), der das persische Sprachmaterial vom *CC* herausgab. Die Arbeiten beider Iranisten bildeten eine gute Grundlage für spätere Untersuchungen und wurden von vielen Gelehrten bei der Interpretation mancher Glossen herangezogen.

Eine tiefe Spur im linguistischen Bereich der Kumanologie hinterließ bis zum Ende des 20. Jahrhunderts der rumänische Turkologe *Vladimir Drimba* (1924-2003). Er debütierte in den 60er Jahren mit einem Beitrag über ein paar kumanische Etymologien und allmählich setzte er sich als einen der maßgebendsten Forscher des türkischen Sprachmaterials im *Codex Cumanicus* durch. Die meisten seiner Untersuchungen stammen aus den 70er bis 90er Jahren, darunter auch die Monographie über die

kumanische Syntax. Eine besondere Bedeutung hat die Reihe *Miscellanea Cumanica*, woran Drimba über zwei Jahrzehnte lang arbeitete. Sie wurde in Anbetracht einer neuen Ausgabe des Kodexes angefangen, die vom Verfasser noch 1970 annonciert wurde, doch erst am Ausgang des 20. Jahrhunderts zustande kam. Das Material des Kodexes wurde zum Objekt auch weiterer Veröffentlichungen des Gelehrten. Eine bahnbrechende Rolle hatte dabei den Aufsatz über die Datierung des ersten Teiles, worin bewiesen wurde, daß das aufgeschriebene Datum am Anfang dieser Quelle nicht als 1303 sondern als 1330 gelesen werden muß, was viel besser mit der paleographischen Charakteristik des Denkmals korreliert.

Die Arbeit Drimba's brachte wesentliche Korrekturen in unserer Vorstellung von der Geschichte des Kodexes. In den 70er Jahren wurde jedoch sein Sprachmaterial weiterhin im Ausgang des 13. Jahrhunderts datiert. Dazu trug bis zu einem gewissen Grade die Erforschung der Kalenderangaben bei, wobei die Aufmerksamkeit auf die türkischen Termini fokussiert wurde. Noch Kowalski (1930) und Grønbech (1942) behandelten Fragen des kumanischen Kalendars. Doch das Verdienst, das System der Zeitrechnung der Kumanen wiederherzustellen, gehörte *Louis Bazain* (geb. 1920), der 1972 in seiner Dissertation dem Problem ein gesondertes Kapitel widmete. Indem er betonte, daß der Kodex ein archaisches türkisches System der „vier Jahrzehnten" aufbewahrt, worin sich Gruppen von je drei Monaten (Anfangs-, Mittel- und Endmonat) um die Benennungen für Frühling (yāz), Sommer (yāy), Herbst (küz) und Winter (kïš) absondern, erklärte Bang die gestörte Konsequenz in der Aufnahme mit einem Fehler des Abschreibers. Ein Teil der Monatsnamen wurden aber auch mit der islamischen Tradition verbunden. So waren im *CC* Spuren von der Assimilation der türkischen Lunarmonate mit denen aus dem muslimischen Kalender zu sehen und dies bedeutete, daß am Ausgang des 13. Jahrhunderts einen Teil der

Kumanen islamisiert wurde. Bazin versuchte, die originale Aufnahme zu rekonstruieren und bekam eine Liste mit 16 Monaten, welche den Zeitraum von 1293 bis 1295 umfassen sollte.

Eine Reihe linguistischer Arbeiten gaben in den 70er Jahren Möglichkeiten, die Spezifik der kumanischen Sprache zu erörtern. Sie waren mit der Erforschung sowohl vom *Codex Cumanicus* und den Turkismen der russischen Quellen (zum Teil des *Igorslied*'s) als auch von den onomastischen Angaben und den kiptschakischen Entlehnungen in den Sprachen Mittel- und Osteuropas verbunden. Eine besondere Bedeutung dabei hatten die Beiträge von *István Mándoky-Kongur* (1944-1992), der sich zuerst von der Folklore der Dobrudscha-Tataren interessierte, bevor sich mit der Aufdeckung der kumanischen Elemente im Ungarischen engagierte. Seine Analysen, Etymologien und Erklärungsversuche zahlreicher kumanischen Sprachreste wurden 1981 in einer Dissertation zusammengefaßt, die erst nach dem frühen Ableben des Gelehrten veröffentlicht wurde. Mit seinem Schaffen bereicherte Dr. Mándoky unsere Kenntnisse über die kumanische sprachliche Hinterlassenschaft, wobei er auch die Basis für die Erforschung des türkischen Einflusses im Ungarischen erweiterte, die mit den Werken solcher Linguisten wie János Melich, Zoltán Gombocz, Gyula Németh, László Rásonyi, Lajos Ligeti u.a. errichtet wurde.

Äußerst wertvoll sind in diesem Bereich die Beiträge von *Nikolaj Baskakov* (1905-1996) – einer der hervorragendsten sowjetischen Turkologen, dessen fundamentale Werk über die Geschichte, die Entwicklung und die Struktur der Turksprachen mit der von ihm eingeführten genealogischen Klassifikation, die die phonetischen Besonderheiten, die geographische Verteilung, die Evolution und die gegenseitigen Einflüssen der einzelnen Sprachen berücksichtigte, zu einem Handbuch einer ganzen Generation von Fachleuten geworden ist. Unter den vielseitigen Untersuchungen des Gelehrten zeichnen sich die Arbeiten über

die Spezifik der türkischen Onomastik ab, besonders diejenigen, welche sich mit der kumanischen Problematik befassen. Noch 1971 analysierte Baskakov die polovcischen Namen, die im *Igorenlied* erwähnt wurden. Später untersuchte er auch die Turkismen dieses Denkmals zusammen mit den relevanten Angaben in den russischen Chroniken – eine Angelegenheit, die ihn auch in den 90er Jahre beschäftigte.

Im Unterschied zum Sprachgebiet, wo in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts – trotz aller Kritik gegenüber dem Strukturalismus und den „bürgerlichen idealistischen Strömungen" – immerhin die Methoden der modernen Linguistik auch in der Sowjetunion verwendet wurden, blieb dort die Geschichtsforschung, die wegen des Charakters einer gesellschaftlichen Wissenschaft eng mit der ideologischen Konjunktur gebunden war, weiterhin vom Dogma des „Marksismus-Leninismus" abhängig. 1971 erschien einen Aufsatz von *A. Satybalov*, dessen Titel mehr der stalinistischen Vorkriegszeit entsprach, weil es sich um die Stelle der Kumanen unter den Hirtenvölkern nach den Engelschen Auffassungen handelte. Darin wurden aber auch Angaben über die kumükischen Spuren der Polovci gegeben. Wieder nach dem Kaukasus führte die im selben Jahr veröffentlichte Arbeit von *N. Murgulija* über die Einwanderung der Kumanen in Georgien. Aus den 70er Jahren sind ferner die Veröffentlichungen von *Seržan Ahinžanov* (1939-1991) über die Kiptschaken in Chwarizm und heutigen Kasachstan, die Monographie von *Bolat Kumekov* (geb. 1940) über die Kimeken nach arabischen Quellen, sowie viele Beiträge weiterer Forscher über die kumanisch-kiptschakische Bevölkerung einschließlich diejenige außerhalb der südrussischen Steppe.

Viel bedeutend war in dieser Zeit den Beitrag der Archäologen, die unsere Kenntnisse von der nomadischen materiellen Kultur und besonders von den spezifischen Steinfiguren bereicherten, die ein vorislamisches Erbe der Turkvölker darstellten. Sie wur-

den nicht nur in den südrussischen Steppen, sondern auch in Altai, Tuva, Südsibirien und im Siebenstromland entdeckt. Manche Steinbilder aus den östlichen Teilen Kasachstans erinnerten nach der Manier ihrer Darstellung den polovcischen „Steinbaba", womit sich nebst anderer Fachkollegen auch *Svetlana Pletneva* beschäftigte. 1974 veröffentlichte sie eine gesonderte Arbeit darüber, die bis zum heutigen Tage ihre enorme Bedeutung für die Erforschung dieser Denkmäler nicht verlor. Darin beschrieb die Verfasserin die Verteilung der „Steinbaba", die mit den Umrissen des „polovcischen Landes" zusammenfiel. Sehr ausführlich wurden die darauf dargestellte Bekleidung, den Schmuck, die Ausrüstung und die einzelnen Gegenstände untersucht, die schon aus nomadischen Begrbnissen bekannt wurden. Im letzten Kapitel wurde die Frage der Semantik dieser Steinbilder behandelt. Pletneva engagierte sich auch in den folgenden Jahren mit der kumanischen Problematik. Ihre Beobachtungen darüber fasste sie 1990 in einem Buch zusammen, das einem breiten Publikun gerichtet wurde. Die Ergebnisse der sowjetischen Archäologie trugen für die Umbewertung der ethnischen Attribution zweier Steinbilder aus Bulgarien bei, die oft dem protobulgarischen kulturellen Erbe zugeschrieben wurden. 1972 äußerte sich *Rašo Rašev* (1943-2008) definitiv zugunsten ihrer kumanischen Herkunft. Aus Ungarn sind zu dieser Zeit die Arbeiten von *András Pálóczi-Horváth* (geb. 1931) bekannt. Nachdem er 1973 die Lage der archäologischen Untersuchungen über Kumanen in diesem Land beschrieb, befasste er sich mit ihrer Einwanderung und Niederlassung. In Rumänien sind besonders wertvolle Beiträge dem Historiker und Archäologe *Petre Diaconu* (1924-2007) zu verdanken, darunter seine Monographie über die Kumanen an der Unteren Donau.

Außerhalb Osteuropas beschäftigte sich mit den Kumanen *Omeljan Pritsak* weiter. 1973 veröffentlichte er im Organ der im Exil gegründeten Ukrainischen Historischen Gesellschaft eine popu-

läre Kurzarbeit über die Kumanen, die in der Muttersprache des Gelehrten geschrieben wurde. Eine erweiterte Fassung des Materiales wurde 1978 in Japan vorgestellt, doch erst 1982 den breiteren Fachkollegium zugänglich gemacht. Das Werk war wie eine Monographie in sechs Teilen aufgebaut und untersuchte tiefgreifend alle mögliche Fragen in Zusammenhang mit den Polovci und ihren Wechselbeziehungen mit Rußland, wobei eine große Aufmerksamkeit der Vorgeschichte und den Namen der Kumanen, den Grenzen zwischen der sedentaren Welt und der Reiternomaden, der Topographie der polovcischen Lager u. a. geschenkt wurde.

Ungefähr um die selbe Zeit, als sich Pritsak mit dieser Untersuchung engagierte, bereitete *Dagmar Drüll* unter der Leitung von Hans-Wilhelm Haussig ihre Dissertation über den *Codex Cumanicus* vor, die 1979 im Historischen Fakultät der Ruhr-Universität Bochum verteidigt wurde. Darin wurde die Entstehungsgeschichte und die Bedeutung des Denkmals gründlich erforscht. Drüll befasste sich mit dem Schreibmaterial des Manuskriptes und bestätigte die Schlußfolgerungen Györffys. Beide Teile wurden um 1741 zusammengebunden, als das bekannte Exemplar mit einem Buchdeckel versehen wurde. Und obwohl die Analyse der Wasserzeichen eher für ein Datum um 1330 sprach, wonach das Denkmal erst Mitte des 14. Jhs. angefertigt werden konnte, schloß sich Drüll an die chronologischen Ergebnisse von Samojlovič und Malov an und kam zu dem Schluß, daß das Original des ersten Teils zwischen 1292 und 1295 entstand und das Datum 11. Juli 1303 die Zeit darstellte, in der die Anfertigung einer Copie des Glossars anfing. Diese Arbeit zog die Aufmerksamkeit vieler namhafter Forscher an sich, da darin auch die Handelsgesbeziehungen Europas mit der Goldenen Horde und dem Staat der Ilhane ebenso wie die Chronologie der italienischen Kolonisation des Schwarzen Meeres untersucht wurden. Einen ihrer großten Verdienste war, daß damit ein

Werk, das bisdahin nur als ein Dokument einer verschwundenen Sprache untersucht wurde, nun als eine historische Quelle aufgezeigt wird.

In den 80er Jahren entwickelte sich das Studium der kumanischen Vergangenheit und Sprache weiter, wobei die eröffneten neuen Forschungsaspekte mehr Licht auf manche Details aus dem Wesen des kumanischen Volkes zustande brachten. Die Aufmerksamkeit richtete sich sowohl den Hauptthemen, bezogen auf den *Codex Cumanicus* und das *Slovo o polku Igoreve*, auf die toponymischen, anthroponymischen und anderen Sprachangaben, auf die Analyse und Interpretation der Schriftquellen mit Rücksicht auf eine Präzisierung und Lokalisierung der historischen Ereignisse, als auch den archäologischen Materialien, die für die Aufdeckung der Lebensweise und der geistigen Kultur der Kumanen beitrugen. 1980 veröffentlichte *A. Pálóczi-Horváth* eine Studie über die Bekleidung der Kumanen, die einen wertvollen Beitrag zur Geschichte des Kostüms in Osteuropa und besonders zur Erforschung der Spezifika der traditionellen kumanischen Tracht darstellte, so wie sie auf „Steinbabas", Illustrationen in mancher Chroniken und auf Wandbilder nachverfolgen wird. Mit einer Arbeit über die „Wilden" Polovci debütierte zu dieser Zeit in der Kumanologie auch *Peter Golden* (geb. 1941), der die besten Traditionen in der Erforschung der eurasischen Vergangenheit fortsetzte. 1981 erschien ein Reprint der Kuunschen Ausgabe von *Codex Cumanicus*, der mit einer wertvollen Einführungstudie (Prolegomena) von *Lajos Ligeti* (1902-1987) versehen wurde. Im Festschrift für Tibor Halasi-Kun wurde 1984 einen Aufsatz von *Maria Lăzărescu-Zobian* über den Name Cumania als eine Bezeichnung der Moldau und der östlichen Walachei im 13. Jh. sowie über manche Aspekte der rumänisch-kumanischen Beziehungen veröffentlicht. Nach den mittleren Balkan führten zwei weitere Arbeiten von *István Schütz*, der sich Mitte des

Jahrzehntes mit der Frage der albanisch-kumanischen Kontakte engagierte. *Alexis Savidis* (geb. 1955) bereitete einen kurzen Artikel über die Verhältnisse deises Volkes mit Byzanz vor, *Imre Baski* gab eine annotierte Liste der von Rásonyi untersuchten türkischen Anthroponymen heraus und *Dimitri Theodoridis* versuchte zu verstehen, wie die Kumanen in der Wiener Fassung des mittelalterlichen Romans von Alexander dem Großen gerieten.

In diesem Jahrzehnt gab es einen neuen Stoß in der Erforschung von *CC*. Die mit den Jahren angesammelten Arbeiten über das Wesen und den Inhalt des Denkmals führten zu weitere Interpretationen und zu quantitativ neue Herangehensweisen an die Klärung bestimmter Fragen. Dabei spielte eine große Rolle den Aufsatz von *Vl. Drimba* über die tatsächliche Datierung des ersten Teiles. Er korrigierte die Vorstellung von der Geschichte des Kodexes und zeichnete eine neue Phase in seiner weiteren Untersuchung. Den Grund für eine solche Feststellung geben uns die Arbeiten von *Jaroslav Daškevič* (geb. 1926), die einen diversen Blick über die Entstehungsgeschichte der Quelle, über die Frage der Dekodierung seiner Texte, über die Art der darin enthaltenen türkischen Mundart usw., darbieten.

Die Schlußfolgerungen des ukrainischen Gelehrten, die mit zahlreichen logischen Argumenten und einer guten Kenntnis der Fachliteratur begründet wurden, veränderten bis zu einem gewissen Grade die Vorstellung von dem Wesen des *CC*. Sie sind eine Herausforderung gegenüber die lange Tradition in der Erforschung des Denkmals und stellen die Frage nach einer Neubewertung wenigstens der darin registrierten Sprache. Man muß nur abwarten, um zu erkennen, ob den von ihm gebahnten Weg Anhänger findet. Bislang folgten jedoch die Untersuchungen ihren gewöhnlichen Lauf weiter, was die Veröffentlichungen der 80er und 90er Jahre beweisen. Darunter zeichnen sich die Arbeiten von *Mefküre Mollova* (geb. 1927) deutlich ab. Sie befaßte

sich sowohl mit einzelnen kumanischen Wörtern und den kumanischen Rätseln vom *CC*, als auch mit der Frage des Kalenders und mit den islamischen und anderen (budistischen, schamanistischen) religiösen Spuren desselbsn Denkmals.

Oft wurden die Kumanen auch in Veröffentlichungen über die allgemeine Geschichte der südosteuropäischen Länder erwähnt, doch wurde in diesen Fällen den Schwerpunkt auf ihre Wechselbeziehungen mit der örtlichen Bevölkerung gelegt. Ganz anders war es mit Untersuchungen, die gezielt das kumanische Problem anwisierten, obwohl sie an Zahl sehr ungenügend sind. Unter den bulgarischen Mediaevisten z. B., die ihren Beitrag auf diesem Gebiet leisteten, kann man nur der Historiker *Plamen Pavlov* (geb. 1958) erwähnen. Er schrieb ein paar Kurzarbeiten, die bis zu einem gewissen Grade Teile seiner Dissertation darstellten.

Eine wichtige Entdeckung machte in der zweiten Hälfte der 80er Jahre der Leningrader Turkologe *Sergej Kljaštornyj* (geb. 1928). Indem er nach Angaben über Kiptschaken in den alttürkischen „runischen" Inschriften suchte, fand der Gelehrte, daß sie am frühesten um 760 n. Chr. zusammen mit den Türken erwähnt wurden. Etwa 30 Jahre davor fand sich in einem ähnlichen Kontext anstelle der Kiptschaken das Volk *Sir*(en). Kljaštirnyj setzte beide Namen als Bezeichnungen ein und demselben Volkes gleich und versuchte die Vorgeschichte der *Sir*(en) bis in die 4. Jh. n. Chr. nachzuverfolgen.

Am Ausgang des Jahrzehntes wurde eine Untersuchung von *István Vásáry* (geb. 1945) über die ostorthodoxen christlichen Tataren und Kumanen in der Krim im 13.-14. Jh. veröffentlicht. Sie bewies, daß etwa in der gleichen Zeit, als die katholischen Missionare das Material des *Codex Cumanicus* anfertigten, lief bereits ein Prozes der Integration und Assimilation der schon christianisierten türksprachigen Bevölkerung in den Städten am

Norden des Schwarzen Meeres, die sich im Einflußbereich der griechischen orthodoxen Kirche von Konstantinopel befanden. Vásáry interessierte sich auch später von der kumanischen Problematik. Zu Beginn der 90er Jahre annoncierte er einen Abriss über die Kumanen und Tataren auf dem Balkan, doch erschien das Buch erst im Jahr 2005. Auch *András Pálóczi Horváth* vermochte, seine Kenntnisse und Erfahrungen mit den archäologischen Materialien aus Ungarn in einer Monographie über die Petschenegen, Kumanen und Jassen darzustellen. Diese Arbeit, die 1989 auf Ungarisch, Englisch und Deutsch herausgegeben wurde, sowie das ein Jahr später veröffentlichte Buch über die Polovci von S. Pletneva, ergänzen sich ein ander. Doch wenn im zweiten Fall die Aufmerksamkeit hauptsächlich an die südrussischen Steppen gerichtet wurde und die Ausführungen mit der Mongoleninvasion endeten, baute das Buch des ungarischen Archäologe Brücken zu den darauffolgenden Jahrhunderten auf und markierte Elemente der Integration der Kumanen in der mittelalterlichen europäischen Gesellschaften.

In der ersten Hälfte der 90er Jahren erschienen auch weitere, mit der kumanischen Problematik verbundene Untersuchungen, so etwa die Arbeiten von Árpád Berta (geb. 1951), Aldo Galotta (1941-1997), Mustafa Safran (geb. 1958), Ingeborg Baldauf u. a. Am Ausgang des 20. Jahrhunderts bereicherte sich allerdings die Kumanenforschung mit den äußerst tiefgreifenden Werken von *Peter Golden*, einer der zuständigsten gegenwärtigen Fachleuten über die Geschichte der osteuropäischen Reitervölker, dessen Arbeiten einen Quantitätsetalon für die wissenschaftlichen Forschungen darstellen. Nach der Veröffentlichung des Aufsatzes über die „Wilden Polovci“ bereitete Golden ein paar Studien über einzelne nicht genügend geklärten Fragen von der Geschichte der Kiptschaken vor, die in seiner Autorenreihe *Cumania* vereinigt wurden. Auch in anderen Arbeiten befasste sich der Gelehrte mit dem

kumanischen Thema. Sie zeichneten sich mit einem guten Kennen des Quellenmaterials und der relevanten Literatur, mit einer kritischen Einstellung gegenüber der vorgeschlagenen sprachlichen und historischen Interpretationen, sowie mit einer geschickten Gegenüberstellung unterschiedlicher Angaben, was das Aufstellen neuer Hypothesen ermöglichte.

Als einem Teil des „nomadischen Meeres", deren aufeinander folgenden Wellen Jahrhunderte lang die Grenzen der sedentaren Welt überfluteten, schrieb man über die Kumanen auch in den allgemeinen Arbeiten über die Vergangenheit der benachbarten Länder und Völker. Die Information darüber beruhte allerdings auf die Ergebnisse der spezialisierten Untersuchungen und sie enthielt kaum etwas prinzipiell Neues, was die Aufmerksamkeit an sich heranzieht. Unter den konkreten Erforschungen aus dem Ende des Jahrhnderts könnten ein paar Arbeiten von *Valery Stojanow* (geb. 1951), *Angelo Piemontese* (geb. 1940), sowie manche Beiträge aus dem internationallen Kolloquium über das *Codex Cumanicus* und aus der internationalen enzyklopädischen Ausgabe über die Geschichte der Türkvölker, erwähnen.

Im ersten Jahrzehnt des neuen Jahrtausends erschienen auch weitere Veröffentlichungen auf dem Gebiet, einschließlich *online* Arbeiten nicht nur von bereits veröffentlichten wissenschaftlichen Untersuchungen, sondern auch von solchen mit einem hypothetischen Charakter. Dies beweist, daß das Thema immer noch aktuell ist und mit der Änderung der geopolitischen Realitäten in Mittelasien das Interesse daran sich weiter erhöhen wird.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5

Завръщане към куманската тема след Втората световна война 7

Съветските учени за половците през 40-те години 18

Задълбочаване на търсенията в първото следвоенно десетилетие 41

Наследството на Менгес 49

Проучванията на Ласло Рашони 60

Отговорът на румънските ономастици 72

Намесата на археолозите. Светлана Плетньова 78

Philologiae Turcicae Fundamenta и Анемари фан Габен 96

Андреас Тице и съпоставителната фолклористика 100

Нарастване на интереса към куманското през 60-те години 104

Номадските дирения на Г. Фьодоров-Давидов 122

Навлизането на Омелян Прицак в куманската проблематика 133

Нови аспекти в изучаването на *Codex Cumanicus* 142

Заслугите на Владимир Дримба 147

Опитът на Луи Базен за дешифриране на куманския календар 153

Разкриване на езиковите реликти. Ищван Мандоки-Конгур 159

„Съкровищницата" на Николай Баскаков 173

Приносът на съветските историци за обогатяване на проблематиката 187

Привличане на „каменните баби” 197

Унгарската „надстройка” в кумановедението. Андраш Палоци-Хорват 217

Румънската визия към темата. Петре Дякону 230

Постулатите на „зрелия” Прицак 247

Дагмар Дрюл за историческото значение на Кодекса 278

По-нататъшно диференциране и разширяване на тематиката 284

Лайош Лигети за *Codex Cumanicus* 305

Допълнителни натрупвания в областта 311

Албанският „спомен” и други следи 320

„Просеката” на Ярослав Дашкевич 333

Намесата на Мефкюре Моллова 343

Историческата тема през 80-те години. Пламен Павлов 353

Хипотезата на Сергей Кляшторни 368

И. Вашари и А. Палоци-Хорват в зенита на унгарската кумановедение 373

„Епохата” на Питър Голден в изучаването на куманите-кипчаки 411

Нови стъпки на прага на третото хилядолетие 474

Приложение – Индекс на цитираните автори 483

Резюме на немски език 492

Съдържание 508

I N H A L T

Vorwort	5
Die Rückkehr zum kumanischen Thema nach dem Zweiten Weltkrieg	7
Die sowjetischen Gelehrten über die Polovci in den 40er Jahren	18
Vertiefung der Nachforschungen in dem ersten Nachkriegsjahrzehnt	41
Das Erbe von Menges	49
Die Untersuchungen von László Rásonyi	60
Die Antwort der rumänischen Namenforscher	72
Das Eingreifen der Archäologen. Svetlana Pletneva	78
Philologiae Turcicae Fundamenta und Annemarie von Gabain	96
Andreas Tietze und die vergleichende Folkloristik	100
Der Interessenanwachs an das Kumanische in den 60er Jahren	104
Die nomadische Forschungen von G. Fedorov-Davydov	122
Das Eintreten Omeljan Pritsak's in der kumanischen Problematik	133
Neue Aspekte beim Studium von *Codex Cumanicus*	142
Die Verdienste von Vladimir Drimba	147
Das Versuch von Louis Bazain für die Entschlüsselung des kumanischen Kalenders	153
Die Erschließung der Sprachrelikte. István Mándoki-Kongur	159
Die „Schatzkammer" von Nikolaj Baskakov	173
Der Beitrag der sowjetischen Historiker für die Bereicherung der Problematik	187

Das Heranziehen der „Steinbabas“ 197

Der ungarische „Überbau“ in der Kumanologie. András Pálóczi-Horváth 217

Die rumänische Vision zum Thema. Petre Diaconu 230

Die Postulate des „reifen“ Pritsak’s 247

Dagmar Drüll über die historische Bedeutung des Kodexes 278

Die weitere Differenzierung und Erweiterung der Thematik 284

Lajos Ligeti über den *Codex Cumanicus* 305

Zusätzliche Akkumulationen auf dem Gebiet 311

Die albanische „Erinnerung“ und andere Spuren 320

Die „Schneise“ von Jaroslav Daškevič 333

Die Einmischung von Mefküre Mollova 343

Das Geschichtsthema während der 80er Jahre. Plamen Pavlov 353

Die Hypothese von Sergej Kljaštorniy 368

I. Vásáry und A. Pálóczi-Horváth auf dem Höhepunkt der ungarischen Kumanologie 373

Die „Epoche“ von Peter Golden in der Erforschung der Kumanen-Kiptschaken 411

Neue Schritte an der Schwelle des dritten Jahrtausends 474

Beilage – Index der zitierten Authoren 483

Zusammenfassung 492

Inhalt 510

Валери Стоянов

КУМАНОЛОГИЯ
Историографски ескизи
Том 2

Художник на корицата Жеко Алексиев

Българска. Първо издание, 2009 г.

Формат: 60×84/16. Печатни коли 32

Тираж: 300

Цена на том 1 и 2: 18 лв.

Институт по история при БАН

ВАЛЕРИ СТОЯНОВ е роден на 11 февруари 1951 г. в София. Завършва ориенталистика в Софийския университет „Св. Климент Охридски". Подготвя дисертация по османотурска палеография и дипломатика в Хумболтовия университет – Берлин, където е ученик на видния тюрколог проф. д-р Георг Хазай. През 1982 г. му е присъдена научната степен Doctor philosophiae (PhD). Разширен вариант на неговия дисертационен труд, публикуван една година по-късно в Западен Берлин, получава над 15 отзиви и рецензии в специализираните европейски и американски научни издания.

От 1982 г. Валери Стоянов работи в Института по история при БАН. През 1991 г. се хабилитира, в 1992 г. оглавява секция „Помощни исторически науки", а в края на 1993 г. е избран за заместник директор на Института. Като стипендиант на престижната германска фондация „Александър фон Хумболт" е специализирал през 1989–1990 г. в Рурския университет на град Бохум и през 2001–2002 г. в Института за Източна Европа на Свободния университет – Берлин. Бил е също стипендиант на Австрийското федерално министерство за наука и изследвания, както и на Австрийския Институт за Източна и Югоизточна Европа (Виена). Защитава „голяма" докторска дисертация върху кумanологичните проучвания и му е присъдена научната степен „доктор на историческите науки" (DSc). Гост-професор е в Института за източноевропейска история към Виенския университет, където чете лекции, води курсове и семинар върху националните въпроси на Балканите, проблемите на малцинствата, интеграцията на мюсюлманите в Европа и някои аспекти от новата българска история. Научните му интереси са в областта на помощните исторически науки – история и теория на шрифта и знаковите системи, палеография, дипломатика, ономастика (етнонимика, антропонимика); история на древния и средновековен Изток, история и култура на конните народи; османистика, тюркология, [пра]българистика, етнокултурни и малцинствени проблеми, история на съвременността. Досега е публикувал или предал за печат над 100 труда, сред които се открояват монографиите ***Die Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türkischen Paläographie und Diplomatik. Mit einer Bibliographie*** (Berlin: Klaus Schwalz-Verlag, 1983), ***Дипломатика на средновековните извори. Владетелски документи*** (София: Издателство на БАН, 1991), ***Етнонимът „българи". За българо-тюркските смешения*** (София: Издателска къща Огледало, 1997); ***Турското население в България между полюсите на етническата политика*** (София: Издателство ЛИК, 1998), ***История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV век*** (София: ИК Огледало, 2000) и ***Кумanология. Опити за реконструкция*** (София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов", 2006).